

26 Ağustos 1956 da çıkarılan eserler

ATATÜRK'ten Düşünceler: Toplayan: Prof. ENVER ZİYA KARAL.
İYİ VATANDAŞ, İYİ İNSAN: HASAN - ÂLİ YÜCEL.
FUZULÎ İLE HÂFİZ ARASINDA BİR KARŞILAŞTIRMA: (Fuzulî'nin
400. yılını anma münasebetile) Doçent HASİBE MAZIOĞLU.
PEYÂM-I MEŞRIK: İkbal. Farsçadan çeviren: Prof. ALİ NİHAT TARLAN.
YENİ TÜRKİYE: Georges Duhamel. Fransızcadan çeviren: CAN YÜCEL.
YUNANLILARIN TRAJİK ÇAĞINDA FELSEFE: Nietzsche. Almandan
çeviren: NUSRET HIZIR.

26 Ağustos 1957 de yayınlanacak eserlerden bazıları

HOŞ SADÂ: (Musikimiz hakkında incelemeler) İbnül-Emin MAHMUT KEMAL
İNAL.
ABDÜLKADİR-İ MERÂĞİ'DEN LEMİ ATLI'YA: RUŞEN KAM.
EDEBİYAT TARİHİMİZDEN BİR YAPRAK: HASAN - ÂLİ YÜCEL.
MEVLEVİLİKTE RESİM VE RESİMDE MEVLEVİLER: ŞAHABETTİN
UZLUK.
LORD STRATFORD CANNING'İN HÂTİRALARI: İngilizceden çeviren:
CAN YÜCEL.
BİLİMSEL FELSEFENİN YÜKSELİŞİ: Hans Reichenbach. Almandan
çeviren: NUSRET HIZIR.
NEDİM'İN DİVAN ŞİİRİNE GETİRDİĞİ YENİLİK: Doçent HASİBE
MAZIOĞLU.
IPTİDÂNÂME: SULTAN VELET.

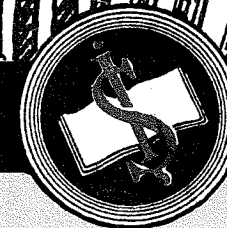
Fiyatı Onbir Lira

FUZULÎ HÂFİZ

Yazan: Doç. HASİBE MAZIOĞLU

KİYE İŞ BANKASI

KÜLTÜR YAYINLARI

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ, ANKARA—1956

Dr. HASİBE MAZIOĞLU

FUZÛLÎ-HÂFİZ

İki Şair Arasında Bir Karşılaştırma

(Doktora tezi)

TÜRKİYE İŞ BANKASI
KÜLTÜR YAYINLARI.
SERİ: I. NO. 3

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA 1956

Fuzûlî'nin ölümünün 400 üncü yıldönümü dolayısıyla Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Profesörler kurulunca eserin bastırılmasına karar verilmiştir.

DÜZELTMELER

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
6	not 3	adı geçen eser	adı geçen eser, c. I, s. 459-462
10	1	Hûcû	Hâcû
21	not 1	Germiyan Beğ oğlu Ya'kub	Germiyan oğlu Ya'kub Beğ
29	not 1	Ahka	Anka
47	not 2	Hayatı ve Eserleri	Hayatı, Muhiti ve Edebî Şahsiyeti
56	not 1	Hayatı edebi ve eserleri	Hayatı, Muhiti ve Edebî Şahsiyeti
184	7	Çağatay'ca	çağatayca
211	18	Gayr seyr-i bağ edüp künc-i mihnet beklerüz	Gayr seyr-i bağ edüp biz künc-i mihnet beklerüz
212	4 ve 5	dayanan-ları	dayanan mazmunları
212	27	buradadır.	buralardır.
213	29	telh,	telh
214	3	Va'de-i lûfun çoh baht....	Va'de-i lûtfun çoh ammâ baht....
223	20	Türkçe Divan	Farsça Divan
224	20	haminiz	hamisiz
231	not 1	Sekkaî	Sekkakî
234	1	Murad	murad
241	25	âdil	Âdil
257	8	yaptığı	yazdığı
264	not 1	Habibüssiyer. c. III., kısım II., s. 37	Seyyid Muhammed Takî, Şîr-ül-Acem Tercemesi, Tahran.1314 hş.
265	not 1	Muhammed Kazvîni, بیست مقاله, Tahran. 1313 hş. s. 73-75	Nefehat-ül-Üns'te bu zat hakkında bilgi vardır. s. 566-568
265	not 2	Hâfız'ın şaraptan.....göstermektedir.	Habib-üs-Siyer, c. III., kısım II., s. 37.
269	5 bilinmektedir. bilinmektedir ¹ . (Bu sahifenin 1 numaralı notu "Muhammed Kazvîni, بیست مقاله, Tahran, 1313 hş. s. 73-75, olacaktır.

Sabir Mazioğlu

1911-1912

1913-1914

1915-1916

1917-1918

1919-1920

1921-1922

1923-1924

1925-1926

1927-1928

1929-1930

1931-1932

1933-1934

1935-1936

1937-1938

1939-1940

1941-1942

1943-1944

1945-1946

1947-1948

1949-1950

1951-1952

1953-1954

1955-1956

1957-1958

1959-1960

1961-1962

Kitabımı rahmetli eşim idealist ve faziletli öğretmen
M. Sabri Mazioğlu'nun aziz ruhuna ithaf ediyorum.

İ Ç İ N D E K İ L E R

ÖNSÖZ IX - XI

GİRİŞ : Hâfız ile Fuzûlî'ye Kadar İran ve Türk Edebiyatlarında
Gazel Tarzının Gelişmesine ve Temsilcilerine Genel Bir Bakış. 1—33

I. BÖLÜM: FUZÛLÎ DİVANÎ'NİN TAHLİLİ:

1. Fuzûlî Divanı'nın Yazma ve Basma Nüshaları 34—37
2. Eseri Hazırlarken Görülen Yazmalar ve Bulunan Yeni Şiir
ler 37—43
3. Fuzûlî Divanı'nın Muhteviyatı 43—56
4. Fuzûlî'nin Şiirlerinin İç Unsurları :
 - a) Fuzûlî'nin Türkçe Divanında Hayatına ve Devrine ait
Bilgiler 56—80
 - b) Dinî Tarihî ve Efsanevî İnanışlar 80—82
 - c) Fuzûlî'nin Hayat ve Dünya Görüşü, Felsefî Fikirleri 82—95
 - d) Fuzûlî'de Ahlâk Görüşü ve Diğer Fikir Unsurları.... 95—101
 - e) Fuzûlî'de His ve Hayal Unsurları: Aşk 102—138
5. Şiirlerin Dış Unsurları:
 - a) Fuzûlî'nin Dili 138—145
 - b) Fonetik 145—148
 - c) Morfoloji 148—181
 - d) Fuzûlî'nin Dilinde Şark Türkçesinin Tesir ve Kalıntı-
ları 181—184
 - e) Fuzûlî'nin Dilinde Farsçanın Tesiri 184—188
 - f) Vokabüler 188—202
 - g) Vezin ve Kafiye 202—209
 - h) Edebî Sanatlar 209—222
 - i) Fuzûlî'nin Şiir ve Şairlik Hakkındaki anlayışı 222—228

II. BÖLÜM: HÂFİZ DİVANÎ'NİN TAHLİLİ

1. Hâfız Divanı ve Muhteviyatı 229—230
2. Hâfız'ın Şiirlerinin İç Unsurları:
 - a) Hâfız'ın Şiirlerine Hayatına Ait Bilgiler 231—245
 - b) Hâfız'ın Şiirlerine Devrine Ait Bilgiler 245—264
 - c) Dinî, Tarihî ve Efsanevî İnanışlar 264—269
 - d) Hâfız'ın Hayat Felsefesi ve Aşk 269—292
 - e) Hâfız'ın Şiirlerinde Ahlâkî Telâkkiler 292—295
3. Hâfız'ın Şiirlerinin Dış Unsurları:
 - a) Dil ve İfade 295—300
 - b) Vezin ve Kafiye 300—302

VIII

c) Edebî Sanatlar	302—308
d) Hâfız'ın Kendi Şiirleri Hakkındaki Kanaati	308—315

III. BÖLÜM: MUKAYESE

a) Fuzûlî ile Hâfız'ın Divanlarının Muhtevasının Karşılaştırılması	315—317
b) Fuzûlî ile Hâfız'ın Şiirlerine Göre Hayatlarının ve Devirlerinin Karşılaştırılması	317—321
c) Dinî İnanışlarının Karşılaştırılması	321—322
d) Hayat Görüşlerinin ve Felsefelerinin Karşılaştırılması	323—333
e) Fuzûlî ile Hâfız'ın Aşklarının Karşılaştırılması	333—354
f) Fuzûlî ile Hâfız'ın Şiirlerinin İfade Tarzı Bakımından Karşılaştırılması	354—355
g) Fuzûlî Üzerinde Hâfız Tesiri	355—363
NETİCE	363—366
BİBLİYOGRAFYA	367—375
GENEL İNDEKS	376—384
DÜZELTMELER	

Ö N S Ö Z

Eserin konusu Fuzûlî ile İran şairi Hâfız-ı Şirazî'nin şiirleri arasında bir karşılaştırma denemesidir¹. Bu konu şu iki düşünce ile ele alınmıştır: Birincisi, bu iki büyük lirik şairin şiirlerini karşılaştırmak suretiyle Fuzûlî'nin şairlik kudretini ve şiirlerinin orijinallik derecesini göstermeğe çalışmak. İkincisi, aynı edebî anlayış içerisinde şiir yazan bu iki şairin şiirlerini karşılaştırarak divan edebiyatımızın kendisine örnek olarak aldığı İran edebiyatı yanındaki değerini belirtmek. Yalnız burada bir noktayı açıklamak yerinde olur. Gazel sahasında, Fuzûlî ile Hâfız arasındaki yakınlık Hâfız ile her hangi bir Türk veya İran şairi arasındaki yakınlığın derecesini pek aşmaz. Çünkü gerek divan edebiyatımızda gerekse kendisine örnek olarak aldığı İran edebiyatında şiirin malzemesi ve ifade tekniği aynıdır. Bu yüzden Türk ve İran şairleri arasında bir çok müşterek taraflar ve yakınlıklar vardır. Hâfız, Fuzûlî'nin Câmî'den sonra en çok beğendiği bir şairdir. Fuzûlî İran'ın bu büyük gazel üstadını yakından tanır ve şiirlerini çok iyi bilir. Fuzûlî'nin öyle beyitleri vardır ki onları okurken derhal Hâfız'ı hatırlarız. Fakat her iki şairin beyitlerini yan yana getirince Fuzûlî'nin Hâfız'ı hatırlatan, ondan aldığı açıkça belli olan beyitlerini bile kendi şahsiyetine ve dehasına uygun bir söyleyişle ifade ettiğini görürüz. Gerek divan edebiyatımızda gerekse İran edebiyatında aynı konular sayısız olarak işlenmiş, bir fikir, bir mazmun yüzlerce şair tarafından tekrar tekrar söylenmiştir. Kökleri Yunan ve Lâtin edebiyatlarına inen garp edebiyatlarında da hal böyledir. İşte İran ve Türk şairlerinin yapmak istedikleri şey bir konuyu türkçe ve farsça olarak güzel söyleyebilmek, başkalarından ayrı bir söyleyiş özelliği gösterebilmektir.

¹ Doktora tezi olarak hazırlanan bu eser 7 Mayıs 1951 de Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dekanlığına verilmiş ve Prof. Necmettin Halil Onar, Prof. Necati Lûgal, Prof. Kenan Akyüz, Prof. Saadet Çağatay, Prof. Aydın Sayılı'dan meydana gelen jüri tarafından kabul olunmuştur.

Fuzûlî, Yavuz Sultan Selim ve Nef'î gibi farsça divan tertip etmiş şairlerimizdendir. Fuzûlî'nin farsça şiirleri de kusursuz ve güzeldir. Kaside ve gazel sayısı bakımından Farsça Divanı Türkçe Divanından daha hacimlidir. Bu farsça şiirler manâ ve mazmun bakımından türkçe şiirlerinin aynıdır. Böyle bir mukayese konusu için Fuzûlî'nin farsça şiirlerinden faydalanmak belki daha uygun görülebilir. Fakat biz tahlil ve karşılaştırmalarımızda Fuzûlî'nin farsça şiirlerine kasten yer vermedik. Şiir bir söz sanatıdır. Bir şairin sanatkârlığını en iyi bir şekilde kendi ana dilinde gösterceği çok tabiidir. Fuzûlî de sanatının şahikasına Türkçe Divanı ve Leylâ ve Mecnun mesnevisi ile ulaşmıştır. Böylece biz, Fuzûlî'yi Türk şiirinin en büyük ve en orijinal bir mümessili olarak değerlendirmek istedik. Bunun için de Hâfız'ın tek eseri olan Divan'ı ile Fuzûlî'nin sadece Türkçe Divan'ı üzerinde durduk.

Eser üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm Fuzûlî'nin Türkçe Divanındaki şiirlerin bir tahlilidir. Bunun için evvelâ şiirleri 6 yazma nüsha ile karşılaştırarak mümkün olduğu kadar doğru bir metin kurmak lüzumunu duyduk. Yalnız Fuzûlî'nin dilini incelerken diğer türkçe şiirlerinden de örnekler aldık. Hayatını ve şiir anlayışını incelerken yer yer Farsça Divan'dan da faydalandık. Fuzûlî'nin bu eserlerinin tek nüshaları ile yetinmiyerek bunları en az iki yazma ile kontrol ettik.

İkinci bölüm Hâfız'ın şiirlerinin tahlilidir. Bu tahliller Hâfız Divanı'nın en iyi baskısı olan M. Kazvinî ile Dr. Kasım Ganî'nin birlikte hazırladıkları baskıya göre yapılmıştır. Şiirlerin tercümesinde bibliyografyada gösterilen şerh ve tercemelerle bilhassa Abdülbaki Gölpınarlı tercemesinden faydalandık.

Üçüncü bölümde karşılaştırmalar yapılmıştır.

Eserdeki bu üç bölümün başına pratik bir gaye düşünülerek bir giriş kısmı eklenmiştir. Bu kısım Hâfız'a ve Fuzûlî'ye kadar İran ve Türk edebiyatlarında gazel tarzının gelişmesine ve temsilcilerine kısa bir bakıştır. Bir hatırlatma mahiyetinde olan bu kısım şairlerin divanlarından, tezkirelerden, edebiyat tarihlerinden monografi ve makalelerden faydalanılarak yapılan bir hülsadır.

Eserin konusunun genişliği yüzünden tahlillerimizde fazla derinleşemedik. Eserin baskısı yapılırken bir doktora çalışması olması hasbiyle esaslî bir değişiklik yapmadık. Bu sebeple eserde görülecek kusur ve eksikliklerin iyi niyetimize bağışlanmasını okuyuculardan dilerim.

Eserin hazırlanmasında değerli yardımlarını gördüğüm sayın hocalarım Prof. Necmettin Halil Onan ile Prof. Necati Lûgal'e minnet ve şükran duygularımı burada ifade etmeyi bir borç bilirim. Türk kültürüne hizmet gayesiyle eserin baskı işini üzerine alan İş Bankasına teşekkür ederim. Türk Tarih Kurumu Matbaasına ayrıca teşekkür ederim. Ölümünün 400. neü yıldönümünde Fuzûlî'nin ruhunu şâd etmek emliyle eserimin bastırılmasına delâlet eden sayın Hasan Âli Yücel'e minnet duyar, teşekkür ederim.

HASİBE MAZIOĞLU

G İ R İ Ş

*Türk ve İran Edebiyatında Gazel Tarzının Gelişmesine ve
Temsilcilerine Genel Bir Bakış*

VII nci asrın ortasında Sasani devletini yıkarak Orta Asya'ya kadar genişleyen islâmiyet ayrı ayrı kültürleri olan çeşitli milletleri "İslâm Camiası" adıyla bir tek topluluk halinde birleştirdi. Eski din ve medeniyetleri ortadan kaldıran bu yeni medeniyet, esaslarını Araplardan almakla beraber içerisine aldığı milletler ve yıktığı medeniyetler sayesinde gelişti. "Kitap" ve "Sünnet"-in birliği islâm medeniyetinin, bütün islâm topluluğunda müşterek bir sima göstermesine sebep oldu. Bu topluluk içerisine giren milletlerin kendi hars, anane ve itikatları bu birlik içerisinde eridi. Sonunda müşterek bir fikir, müşterek bir felsefe, müşterek bir edebiyat meydana geldi.

Yeni medeniyetin icabı olarak başlıyan bu müşterek edebiyatta bir takım genel esaslar vardır. Dilde, vezinde, edebî şekil ve nevilerde, hayat ve kâinat görüşlerinde, aşk ve güzellik telâkkilerinde bir birlik doğdu. Önce Araplardan aldıkları edebî esaslara kendi zevklerine göre özel bir şekil verdikten sonra onları Türkler ve Hintlilere veren İranlıların bu husustaki rolleri çok önemli olmuştur. Gazneliler devrinden başlayarak bu müşterek edebiyatın esasları tesbit edilmeğe başlandı. İlm-i aruz, ilm-i bedi', ilm-i beyan, ilm-i meâni gibi doğrudan doğruya san'atın tekniğini öğreten ilimler kuruldu.

İslâmi inanışa ait münakaşaların doğurduğu ilm-i kelâm denilen İslâm felsefesinden gayri "Allah", "varlık", "yokluk" konuları üzerindeki serbest düşünceler İslâm dininin men'ine rağmen gittikçe arttı ve böylelikle bir takım düşünüş sistemleri meydana geldi. Bu serbest düşünüş, islâmî tasavvuf cereyanının doğmasına yardım etti. Tasavvuf cereyanında muhtelif sistemlerin birleştikleri esas nazariye "vahdet-i vücud" nazariyesi idi. İslâmî edebiyat, kâinat görüşü ve dünya telâkkilerinde bu nazariyenin tesirinden kurtulamamıştır. Bir taraftan ilm-i tefsir, ilm-i hadis, ilm-i tarih, ilm-i tıp, ilm-i kimya v.b. gibi islâmî ilimler diğer taraf-

tan vahdet-i vücud felsefesi islâmi edebiyatın konu ve mazmun bakımından muayyen ve müşterek esaslara bağlanmasında şiddetle müessir olmuştur.

Böylece islâmi edebiyatın karakterini ana hatlarıyla belirttikten sonra islâmi İran edebiyatında “gazel” tarzının Hafız’a kadar geçtiği gelişme ve temsilcilerini kısaca gözden geçirelim. Yalnız daha önce islâmi edebiyatın mühim bir edebî şekli olan gazelin nasıl bir nazım şekli olduğu, menşei ve mahiyeti üzerinde biraz duralım:

Edebî bir şekil olarak gazelin özellikleri şudur.: İlk beyit kendi arasında kafiyeli olup diğer beyitlerin birinci mısramın kafiyesi serbest, ikincisinininki ilk beyitin kafiyesine bağlıdır. Beyit sayısı 5-12 beyit arasındadır. Gazelin musarra’ olan ilk beyitine “matla”, denir. “Makta” denen son beyitte şairin mahlâsı zikredilir. Matla’ı takip eden beyite “hüsn-i matla”, makta’dan bir evvelki beyte “hüsn-i makta” denir. Yalnız bu isimler bu beyitlere matla’ ve makta’ beyitlerinden daha güzel oldukları takdirde verilir. Ayrıca gazelin en güzel beytine “beyt-ül gazel”, veya “şah beyt” de denir.

Gazelin iç hususiyetlerine gelince: Şiirin doğuşu bakımından gazelde kafiye ile redifin rolü çok büyüktür. Evvelâ herhangi bir sebeple bir mısra veya bir beyit söyleyen şair, onu gazel haline koyarken bu ilk söylediği mısra veya beyitin kafiyesine uymak mecburiyetindedir. Şaire, gazelde ifade edeceği his, fikir ve hayalleri bu ilk mısra veya beytin kafiyesi tedayi ettirir. Meselâ şair

Fermân-ı aşka can iledür inkıyâdımız
Hükm-i kazâya zerre kadar yok inâdımız

gibi bir beyit söyleyince diğer beyitlerde şairi söyletecek olan onun serbest his ve hayalleri değil “inkıyâdımız” ve inâdımız” kelimelerinin zihninde tedayi ettireceği aynı redif ve kafiyeledi başka bir kelimedir. Şair bu kelimeleri bulduktan sonra ancak bu kelimenin tazammun ettiği mananın tedayi ettireceği şeyleri söyleyecektir. Yukarıki beyitte kafiye “-âd” sesidir. Şairin derhal aklına gelen kelimeler “i’timâd, istinâd, fesâd, murâd...” kelimeleridir. Bu kelimelerden herbirisi şairin zihninde muayyen tedayilere vesile olacak ve şair ancak onları söyleyecektir. Şairin ilk söylediği beyitte, kafiyeledi başka redif olabilecek bir kelime varsa tedayi

vasıtası sadece bir ses olmayıp, bundan artık, muayyen bir mana ve mefhuma delâlet eden bir kelimede bulunduğundan, şairin yapacağı tedailer daha çok kayıt altına alınmış olacaktır. Meselâ

Ezel kâtipler uşşâk bahtın kâre yazmışlar

Bu mazmûn ile hat ol safha-i ruhsâre yazmışlar

beyitini söyleyen şairin zihninde evvelâ “yazmışlar” kelimesinin yapacağı tedailer ikinci defa olarak “âr” kafiyesine uygun olarak tedai edilen “divâre yazmışlar”, “tümâre yazmışlar” gibi kelimelerin etrafında toplanacaktır. Böylece şair, hislerini ancak bu kelimelerin ifade edebileceği mazmunlar içerisinde anlatabilecektir. Bunun gibi:

Hevâ-yı aşka uyup kûy-i yâredek gideriz

Nesim-i subha refikiz bahâradek gideriz

veya

Şevkız ki dem-i bülbül-i şeydâda nihânız

Hünuz ki dil-i gonçe-i hamrâda nihânız

beyitlerin bulunduğu gazelerde sonraki beyitlerin doğuşu bakımından” âredek gideriz” ve” âda nihânız” redif ve kafiyeledin rolü açıktır. İslâmi edebiyattaki nazire gazeller, gazelin doğuşunda redif ve kafiyeledin ehemmiyetini göstermek için iyi bir örnek teşkil ederler¹. Meselâ Nedim’in :

¹ Nazirecilikte beğenilen şaire ulaşmak veya onu geçmek arzusu bulunduğu şairin edebî şahsiyetinin teşekkülünü ve kendi san’at kudretini göstermesi bakımından nazirelerin divan edebiyatında önemli bir yeri vardır. Diğer taraftan bir şairin beğenilip beğenilmediği, şiirlerinin tanzir edilip edilmemesiyle kısmen anlaşılabilir. Bu cihettendir ki ileriki bahislerde bir şairin kendisinden önce gelen şairlere yazdığı nazirlerden bazılarını haşiyelerde göstermeyi faydalı bulduk. Yalnız burada şuna işaret etmek gerekir ki divan şairlerinin şiir anlayışı bu günküden çok farklıdır. Onlara göre şiir, söyleniş, ahenk ve musikiden ziyade yeni bir mazmun, yeni bir buluş, yeni bir fikir veya hayaldir. Müntahabat mecmuaları bu anlayışı bize göstermeğe kâfidir. Bu sebeple tanzir edilen şiirlerin çoğu bu mahiyetteki şiirler olduğu için devirlerinde kendilerine sayısız nazireler yazılan bir çok şairler zamanla eski değerlerini kaybetmeye ve unutulmaya mahkum olmuşlardır. Meselâ: Millî Eğitim Bakanlığı Ankara Genel Kitaplığında No. 101 de kayıtlı olan yazma Fuzûlî Divanı’nın bazı beyitlerinin karşısında “ahsente yâ Fuzûlî” diye yazılmıştır. Fuzûlî’nin:

Dedi kimdür perişân eyleyen âşıklar ahvâlin

Sabâ gösterdi târ-ı sünbül-i zülfin ki bû eyler

beytinde “bû” kelimesindeki tevriye,

Bir şeker - handeyle bezm-i şevke cām ettin beni

Nīm sun peymāneyi sākī temām ettin beni

beytiyle başhyan gazeline nazire söylemek istiyen Şeyh Galib evvelâ gazeldeki beyit ve kafiye tabidir. "Cām" kelimesinin şairde uyandırdığı ilk tedai bâde ve mir'at kelimeleri olmuş, sonra mir'at dolayısıyla, şems ve nur kelimelerini düşünmüş ve

Nūr-i şems-i bâdeye mir'at -ı cām ettin beni

mısramı deyivermiştir. Sonra ikinci mısra'da "cām" kelimesine bağlı tedailerle "temam" kafiyesinin uyandırdığı tedailer "temām ettin beni" kafiye ve redifi etrafında toplanmıştır.:

Kalmadı noksânın ey meh-rû temām ettin beni

Fuzûlî'nin :

Nice yıllardur ser-i kūy-i melâmet beklerüz

Leşker-i sultân-ı irfânuz velâyet beklerüz

matları ile başlayan gazeline nazire yazan Hayalî aynı kayıt ve tedailerle:

Âşıkuz dervâze-i şehir-i melâmet beklerüz

Zâhid-âsâ sanma kim kūy-i selâmet beklerüz

beytini söylemiştir.

Yukarıda görüldüğü üzere muayyen bir edebî zevk ve görüşe, muayyen mazmunlara tabi olan divan şairlerinde bir mefhumun ilk tedai ettireceği diğer mefhumlar aşağı yukarı aynıdır. Hattâ öyleki bu edebiyatın tekniğine vakıf olanlar ilk beyitten sonra şairin neler söyleyebileceğini az çok tahmin edebilirler. Bu sebeple

Sabrum alup felek maña yüz bin belâ verür

Az olsa bir meta'yaña el çoğ bahâ verür

beytinin mesel olarak irad edilen ikinci mısrandaki buluş, veya

Fuzûlî gamze-i merdüm-küşünden iltifât ister

Sanur kim iltifâtı rahm olur kurbana kassabın

beytindeki zevksiz bir teşbih bu beyitlerin bu tahsinlere mazhar olmasına sebep olmuştur. Yine aynı şahıs Divanın kenarına "şu beyt-i garrâ ol kadar matbu' ve muhayyel ve mergubdur ki indimde tamâm bir divan değer âferin ey Fuzûlî hezâr tahsin tab'-ı güher-bârına" diye yazmıştır. Tahsinlere garkedilen bu beyit şudur:

Gözüm merdümeleri çohtan kılurlar da'vi-i aşkuñ

Ne hacet yaşların sormak anarlar Nüh Tüfanun

Eski şiir antolojilerinin de aynı şiir anlayışıyla toplandığını görmekteyiz.

divan şairi hoşuna giden herhangi bir gazeli vezin ve kafiyesi ile beraber mana ve mazmunu bakımından da kolayca tekrar edebilir. Görülüyor ki redif ve kafiye bir bakıma şaire gazel söylemek hususunda bir kolaylık temin etmektedir. Çünkü şairde herhangi bir ilham neticesinde zuhur eden bir mısra veya bir beytin redif ve kafiyesi sanat görüşleri ve ifade vasıtaları muayyen olan bir şiir atmosferinden adeta şaire açılan bir penceredir. Artık bu redif ve kafiye penceresidir ki ona yeni şiirler ilham ettirecektir.

Diğer taraftan bu redif ve kafiye kaydı şairin serbest düşünmemesi ve hissedememesi bakımından zararlıdır. Divan şiirinin zamanla monoton bir hal alması bu yüzdendir. Bunun içindir ki divan şiirinde hakiki şiir olarak aranacak şey mana ve mazmun değil, söyleyiş tarzı, ahenk ve musikidir.

İslâmi edebiyatta gazel, menşe itibarile Arap Edebiyatına ait olan ve kadın, aşk, güzellik ve şaraptan bahseden bir nazım şeklidir. İslâmiyetten önceki Arap şiirinde gazel diye müstakil bir şekil yoktur. Aşk ve kadından bahseden ve daima kasidelerin başında bulunan kısımlara teşbih, nesib veya tagazzül denmiştir. Buna göre gazel nesib teşbih ve tagazzül adıyla kasidenin bir parçasını teşkil eder. Arap edebiyatında baştan aşağı bu mevzuları işliyen kasidelere de rastlanır ki bunlara da nesib, teşbih veya tagazzül denir.

İranlıların aşk ve şarabı terennüm eden şiirlere karşı gösterdikleri fevkalâde meyil yüzünden bu tarz, islâmi İran edebiyatında çok işlenmiş ve gelişmiştir. İran edebiyatı ile sofiyane ve hakîmanane konuların da gazel konusu içerisine girmesi bu tarzın daha çok işlenmesine sebep olmuştur. Bu yüzden gazel tarzının gelişmesinde tasavvufun önemli bir yeri vardır.

İslâmi İran edebiyatının ilk devirlerinde kasidecilik diğer edebî nevilere nazaran daha çok geliştiği halde gazel, Sâmânîler devrinde kaside nesibi olmaktan yavaş yavaş kurtulmuş, Gazneliler ve Selçukîler zamanında yetişen şairler elinde inkişaf ederek ancak Selçukîlerin son devirlerinde klâsik şeklini almıştır. Bunun sebebi Samanoğulları, Gazneliler ve Büyük Selçuk devletlerinin parlak ve ihtişamlı devirlerinde devlet adamlarının ilim ve sanat erbabı ile beraber şairleri de himaye etmeleri ve saraylarının onlar için hakikî birer dayanak olmasıdır.

Rudegî (öl. H.329 - M. 941) İslâmiyetten sonraki İran edebiyatının ilk büyük mümessilidir. Asıl kaside vadisine şiir yazmışsa da gazelleri ile şöhret kazanmıştır¹. Kaside üstadı olan Unsurî onun gazeldeki hünerini şöyle anlatır:

غزل رودگی وار نیکو بود
غزلهای من رودگی وار نیست
اگرچه بکوشم بیاریک وهم
بدان پرده اندر مرا بار نیست

“Gazel, Rûdegînkiler gibi olursa güzel olur. Benim gazelle-
rim böyle değildir. Ben ne kadar ince hayaller yaratmağa çalışsam
da o perdeyi açmağa mezun değilim.”

Fakat Rudegî'nin gazelleri, şekil bakımından henüz methiye kısmı bulunmayan küçük nesipler mahiyetindedir.²

Firdevsi'den evvel ilk önce İran destanını toplayan fakat bitirmeye muvaffak olmayan Dakikî (ölm. M. 997-98) kaside ve medhiyelerden başka gazeller de yazmıştır³. Yine bu asır şairlerinden Kisaî (ölm. M. 952) teşbih ve gazelleriyle kendisinden sonra gelenlere müessir olmuştur⁴.

Gazneliler devrinde yetişen ve İran edebiyatının en büyük kasidecilerinden olan Unsurî de (ölm. M. 1089) üstadane gazeller de yazmıştır⁵. Yine İran edebiyatının büyük kasidecilerinden olan Ferruhî (ölm. H. 429 - M. 1037) nin gazel söylemekte çok mahareti vardır. Kasidelerinde olduğu gibi gazellerinde de lâfız ve mana sanatlarında mahir, teşbihleri lâtif ve tabiidir. Şiirlerindeki fevkalâde ahenkte musikideki maharetinin tesiri vardır⁶.

Büyük Selçuklular devri (XI-XII. asır) İran edebiyatının ge-

¹ Bak. Said Nefisî, Ahval ve Eş'ar-ı Muhammed Rûdegî-i Semerkandî, c. III, Tahran, 1310 ve 1319 (hicrî-şemsî); Browne, A Literary History of persia, London.

² Avfi, Lubab-ül-elbab, E. G. Browne neşri London 1906, c. II. s. 6.

³ Avfi, Adı geçen eser, c. II., s. 11-13; Browne, adı geçen eser.

⁴ Avfi, Adı geçen eser, c. II., 33-39; Browne, adı geçen eser, c. II., s. 160-164.

⁵ Bak. Divan-ı Unsurî, Bombay nr. 38.

⁶ Bak. Divan-ı Ferruhî, Tahran, 1301 hş.

rek nesir gerek nazım vadisinde mühim ilerlemeler gösterdiği bir devirdir. Selçuklular devrinde tasavvuf da çok ilerlemiş, Nizam-ül-Mülk'ün İsfahan'da kurduğu tekve birçok şeyhleri barındırdığı gibi Bağdad'daki Nizamiye medresesi de büyük âlim ve mutasavvıfların toplandığı bir yer olmuştur. Bu sebeple Selçuklular devrinde mutasavvıf şairler yetiştiği gibi tasavvufa ait mühim mensur eserler de bu devirde yazıldı.

Selçuklular devrinde yetişen şairler sayı itibariyle pek çok olduğu kadar keyfiyyet bakımından da edebî nevilerin her sahasında büyük eserler vermişlerdir. Senaî (ölm. M. 1150), Attar (ölm. M. 1193), Nasır-ı Husrev (ölm. M. 1089), Katran-ı Tebrizî (ölm. M. 1073), Mes'ud-i Sa'd-i Selman (ölm. 1121), Ömer Hayyam (ölm. M. 1135 ten bir kaç yıl önce), Enverî (ölm. M. 1184-87 arası), Hakanî (ölm. M. 1198), Nizamî (ölm. M. 1203), Cemalüddin-i İsfahanî (ölm. M. 1192), Abdülvasî Cebelî (ölm. M. 1160), Zahir-i Faryabî (ölm. M. 1201) gibi daha birçok şairler Selçuklular devrinde yetişmişlerdir. İran edebiyatında Enverî kasideleri, Nizamî mesnevileri, Hayyam rubailerî ile kemal mertebesini sonraki asırlarda da muhafaza etmişlerdir.

Bu asırda tasavvufi şiirleriyle meşhur olan Senaî'nin divanındaki gazellerini herkes zevkle okumuş, onun, ilâhi bir veed içerisinde terennüm ettiği şiirlerinde aşk hakikiliği, ruh temizliği, kalp iman ve irfanı bulmuştur. Hakanî-i Şirvanî (ölm. M. 1198) Senaî'nin gazellerini taklit etmiştir¹.

Şeyh Attar'ın divanındaki² gazelleri arifane olup sofiyane gazel tarzında Senaî'den başka ona erişen olmamıştır. Hattâ onun gazellerindeki suziş, tahrik ve tehyic Senaî'de bile yoktur. Gazellerinde dili sade olup, Ferruhî, Unsurî ve Minuçih'r'in şiirlerinde görülen lâfız sanatları ve tabiat tasvirleri bunlarda bulunmaz.

Kasideleri ile meşhur olan Muizzî³ ile Mes'ud'-i Said-i Selman'ın⁴ gazelleri fazla bir hususiyet göstermez. Enverî'nin kasi-

¹ Bak. Senaî Divanı, Radavî neşri, Tahran 1320 hş.

² Attar Divanı Said Nefisî'nin tashihleri ile 1319 hş. da Tahran'da basılmıştır.

³ Muizzî Divanı Abbas İkbâl'in tashih ve mukaddimesi ile 1318 hş. de Tahran'da basılmıştır.

⁴ Mes'udî S. Selman Divanı Reşid Yasemî'nin tashih ve mukaddimesi ile 1318 hş. de Tahran'da basılmıştır.

delerine nazaran sade olan güzel gazelleri vadır. Enverî'nin gazellerinde henüz mahlâs beyitleri bulunmaz. Bu asır şairlerinden Edib Sabir (ölm. M. 1151)in tath gazellerinde rindane ve aşıkane bir eda görülür. Gazellerinden onun karanlık gecelerde kırmızı şarabı çektiği, vaktini işret ve neş'e ile geçirip zamanı ganimet bilmek istediği anlaşılır. Zahîr-i Fâryâbî (ölm. M. 1201) divanında da güzel gazeller vardır. kendisinden sonra gelen şairler üzerinde müessir olmuştur ¹. Devrinin meşhur şairlerinden olan Cemalüddin-i Isfahanî'nin ² gazelleri kasidelerinden üstündür. Şiiri tekellüfsüz, selis ve caziptir. Gazellerinde Sa'dî'nin adeta bir mübeşşiridir.

İran edebiyatında gazel tarzı hakiki mükemmeliyetini Sa'dî'de (ölm. M. 1291-94 arası) bulmuştur. Onun tekellüfsüz ve akıcı gazelleri adeta birer sehl-i mümtenidir. Kolaylıkla söylediği gazellerinde engin ruhunun aşk ve heyecanlarını gayet samimî ve sade bir şekilde ifade etmiştir. Bu suretle Sa'dî gazelde kendisine has sade, tekellüfsüz, aşıkane bir tarz yaratmış ve kendisinden sonra gelen şairler üzerinde çok müessir olmuştur ³. Sa'dî'den sonradır ki İran edebiyatında şairler gazel yazmaya daha çok özenmişlerdir. Sa'dî divanında gazellerini üç kısımda toplamıştır. 1. Kitab-üt-tayyibat, 2. Kitab-ül-bedi', 3. Kitab-ül-havatim ⁴.

13 üncü asırda İran'da yetişen diğer mühim şairler Hallâk-ul-maanî denen Kemalüddin-i Isfahanî (ölm. M. 1237), Hümmam-i Tebrizî (ölm. M. 1314), Evhadî (ölm. M. 1337) v Hüsrev-i Dehlevî (ölm. M. 1325) gibi şairlerdir. Hümmam-i Tebrizî'nin çok üstadane gazelleri vardır. Hümmam gazellerini Sa'dî vadisinde yazmıştır. Divanı gazellerinden mürekkeptir. Evhadî-i Meragâi tasavvufî ve ahlâki gazeller yazmıştır. Bazı gazelleri Hafızınkilerle karıştırılmıştır. Hüsrev-i Dehlevî gazellerinde Sa'dî'nin üslûbunu kulla-

¹ Hafız'ın şiirlerinde Zahîr'in tesiri görülür. Bak. A. Halhâlî, Divan-ı Hafız-ı Şirazî, Tahran, 1306, Dîbâce ٤.

² Cemalüddin-i Isfahanî'nin Divanı Vahid Destgiri'nin tashih ve haşiyeleri ile 1304 hş. de Tahran'da basılmıştır.

³ Sa'dî'nin Hafız üzerinde kuvvetle müessir olduğu ve Hafız'ın Sa'dî'yi çok okuduğu muhakkaktır. Hafız Sa'dî'nin birçok gezellerine nazireler yazdığı gibi bazı mısralarını da tazmin etmiştir. Hafız'ın Sa'dî'nin şiirlerine yazdığı nazireler için Bak. A. Halhâlî, Hafız Divanı, Dîbâce ٤.

⁴ Külliyyat-ı Sa'dî, taşbasması, Tebriz 1257.

nır ¹. Gazelleri sade ve aşıkane olup selis ve akıcıdır. Yine bu asırda Anadolu'da yaşayan Mevlâna Celâlüddin-i Rumî (ölm. M. 1272) eserlerini farsça olarak yazması bakımından onu İran edebiyatı içerisinde mütalea etmek icap eder. Esasen kendisi aldığı edebî kültür bakımından bu edebiyatın içerisinde yetiştiği gibi eserleriyle Türk şairleri üzerinde olduğu kadar İran şairleri üzerinde de müessir olmuştur. Şems-i Tebrizî'ye ithaf ettiği Divan-i Kebir'i tamamen gazellerini ihtiva etmektedir. Divan taşbasması ile Hindistan'da basılmışsa da (1335 Luknov) henüz tenkitli bir baskısı yapılmamıştır. Divanın bu hali ile gazelleri 50 bin beyitten fazladır. Şair mahlâs beyitlerinde daima Şems'in adını ve "Hâmûş" kelimesini zikreder. Gazelleri Senâî ve Attar tarzındadır. Yani tasavvufî aşkın şairin engin ruhunda yarattığı heyecanların sûzîşli birer ifadesidir. Bazan Vücut-i Mutlak'a visal arzusu ve sevgilinin didarının şevk ve neşatı ile heyecanlıdır. Bazan onun aşk ve heyecanı içerisinde yarıp kavrulur. Büyük mutasavvıf içindeki cûş u huruşları sanat endişesi gözetmeden, bir hal ve cezbe içerisinde tekrar tekrar söyler. Bu tekrarlar ruhlarda aynı tesir ve tahriki yapması bakımından onun şiirine ayrıca bir ahenk ve seyyaliyet kazandırır. Mevlâna gazelleri ile tasavvuf vadisinde yetişmiş lirik şairlerin başında gelir.

Hafız'ın yetiştiği XIV üncü asırda, İlhanlılar'ın bu asrın başında inkıza yüz tutmaları ve 1316 da Ebu Said'in ölümünden sonra başlayan taht kavgaları sebebiyle bir takım valiler ve serdarlar İran'da istiklâllerini ilân ettiler. Irak ve Azerbaycan'da Celâyirler, Faris merkez olmak üzere İran'ın güney ve güneydoğusunda İncu hanedanı ve Muzafferiler, Horasan'da Serbedarlar ve Kert melikleri bulunuyordu. Yine Horsan'ın bir kısmı Cengiz'in kardeşlerinden gelen Toga Timur evlâdının elinde idi. İran'ın kuzeyi Mazenderan emirlerinin eline düştü. Böylece XIV üncü asırda hercümerç içerisinde bulunan İran 1380 de Timur istilâsı ile düzelebilmıştır.

İlhanlı hanları İran edebiyatına önem vermediler. Onlar ancak ticarete mimarhğa, heyet, tıp, riyaziye gibi amelî ilimlere

¹

جلد سیم دارد شیراز شیرازی
"Söz kitabının cildi Şirazî'nin şirazesindendir".

kıymet verdiler. Yalnız bunlardan Ebu Said İran edebiyatına karşı alâka gösterdi. Kendisi ile veziri Gıyasüddin Mehmed şairleri kodular Hâcû ile Selman-i Savecî bu ikisinden himaye görmüş ve onlara kasideler takdim etmişlerdir.

Bu asırda İran'da kurulan devletlerin en kuvvetlisi olan Celâyirler (M. 1336-1411) in kurucusu Şeyh Hasan-i Büzürg edebiyata meraklı idi. Bağdad'da Celâyirler sarayı şairi olan Selman-i Savecî'nin buna ve bilhassa karısı Dilşad Hatun'a kasideler yazdığı gibi, Selman, Hasan'ın oğlu Şeyh Üveys zamanında da Bağdad'da kalmış ve şiirlerinde onu da öğmüştür. Sultan Üveys'in oğlu Sultan Ahmed'in farsça külliyyatı vardır. Türkçe şiirlerde yazdığını Camiünnezair'deki bir gazelinden öğreniyoruz ¹. Hafız'ın bir gazelinde öğdüğü Sultan Ahmed'in şairi Bağdad'a çağırıldığı söylenir.

İncu hanedanı Şiraz ve Isfahan merkez olmak üzere Faris'te 1303 ten 1357 ye kadar hükümet sürdü. Son hükümdar Şeyh Ebu İshak edebiyata meraklı, zevk ve eğlenceye düşküncü. Hâcû ile Hafız bu eğlence meclislerinde bulunmuşlar ve şiirlerinde Ebu İshak'ı methetmişlerdir. 1357 de Şiraz'da Ebu İshak'ı katlettiren Emir Mübarizüddin Muzaffer ile ailesi 1393 e kadar Faris, Kirman ve Yezd'e hâkim oldular. İmad-i Fakih Muzafferi-lerden Şah Şuca'ı öğdüğü gibi Hafız'da bu aile zamanında yaşamış ve onlardan himaye görmüştür. Şiirlerinde bu hanedandan Şah Şuca', Mansur, Yahya, Zeynelâbidin, Gıyaseddin Muhammed'i öğer.

Bu asır şairlerinden olup Senaî gibi tasavvufî, Reşidüddin-i Vatvat (ölm. M. 1177) ² ve Abdülvasi Cebeli (ölm. M. 1160) gibi musanna kasideler yazan Hâcû-yi Kirmânî (ölm. M. 1361) gazelde Sa'dî'ye peyrevlik etmiştir. Edebî bir zevk ve karihaya sahip olan Hâcû asrının ehemmiyetli şairlerindendir. Hattâ Hafız bile onu beğenmiş ve şiirlerini okuyarak tesirinde kalmıştır ³.

¹ Bak. Hayat Mecmuası, No. 82.

² Reşidüddin-i Vatvat'ın sanayii edebiyeye dair "Hadaik-us-sihr" adlı çok kıymetli bir eseri vardır Ferruhî'nin bugün elde bulunmuyan "Terceman-ül-belâga" adlı bu nevinden bir eseri olduğunu da bu kitaptan öğreniyoruz.

³ Bak. A. Halhalî, Hafız Divanı, Dibace, ٤ - ٥

Hûcû'nun gazellerinde bir taraftan Senaî, Attar ve Mevlâna'nın tasavvufî vecdi diğer taraftan Hafız'ın şiirlerindeki eda ve parlaklık vardır.

Yine Hafız'la muasır ve devrinin mühim bir şairi olan Selman-i Saveci (ölm. 1361) kaside tarzındaki üstünlüğü kadar Hafız'ı hatırlatan çok güzel gazelleri ile de şöhret kazanmıştır. Bu yüzden gazelleri çok defa Hafız'ınkilerle karıştırılır. Hafız Selman'ın şiirlerini okumuş ve beğenmiştir. Birçok şiirleri Selman'ınkilerle nazire mahiyetindedir ¹.

Hafız'la muasır olup Hafız'ın memduhu Şah Şuca'nın teveccühünü kazanmış olan İmad-i Fakih (ölm. M. 1371-72) gazelleri ile Hafız üzerinde müessir olmuş bir şairdir ².

İşte İran edebiyatında gazel tarzı yukarıda genel hatları ile anlatıldığı veçhile Hafız (ölm. M. 1388) a kadar iyice işlenmiş ve bu vadiye hakiki üsdatlar yetişmiştir. Bunun içindir ki Hafız'ın gazellerinin bütün seleflerinkini gölgede bırakmasını onun ilâhi dehasında ve eşsiz sanat kudretinde aramak icap eder. Bu ilâhi dehanın yarattığı şiirlerin insanı hakikatle mecaz arasında şuursuz uçuran kudreti ve doğrudan doğruya ruhlara akan seyyaliyeti onu yalnız İran edebiyatının popüler bir şairi değil dünya edebiyatının en ön safta gelen lirik bir şairi yapmıştır. Hafız'a "Lisan-ül-gayb" ve "Terceman-ül-hakikat" adları bu cihetten verilmiştir. Onun serâzâd, rindane ve aşıkane gazellerini okuyarak ruhlarını hayatın elemelerinden sıyrınların yanında, tasavvufun ilâhi terennümelerini Hafız'ın engin ve renkli mecazlarında bulanlar olmuştur. Bu sebepledir ki Hafız Divanı'nı tamamen tasavvufî bir görüşle şerh edenler de vardır ³. Derin bir şiir mübhemiyeti içerisinde her

¹ Hâcû, İmad-i Fakih ve Selman'ın Hafız'ın şiirlerine doğrudan doğruya nazire denecek gazelleri bulunduğu gibi Hafız'ın gazelleri ile aynı vezin ve kafiye de birçok gazeller yazmışlardır. Fakat bu muasır şairlerin şiirlerinden hangilerinin birinin diğerine nazire oldukları kestirilemez. Bu hususta bize bir dereceye kadar rehberlik edecek olan şey birbirlerine nazire olan gazellerdeki güzellik ve ustalık olabilir.

Selman'ın gazellerine nazire olan Hafız'ın bazı şiirleri için bak. A. Halhalî, Adı geçen eser, Dibace, ٤ - ٥

² Bak. A. Halhalî, adı geçen eser. Dibace, ٤ - ٥

³ Hafız Divanı'nı tasavvufî bir anlayışla şerh edenlerin en meşhuru Mehmed Vehbi Konevî'dir. M. Vehbi Konevî, Şerh-i Divan-i Hafız, c.II., İstanbul 1286.

ruhun ihtiyacına cevap veren beyitleri onun Divanı'nı bir fal kitabı haline getirmiştir. Kaderin cilvelerine, aşkın elemelerine, ruhun iniltilerine, baharın, gül ve şarabın zevklerine matla' olan beyitleri gazelde "yekâhenk"lik gibi belâgat kaidelerini boş ve hükümsüz bırakmıştır. Hafız şiirlerinin nescinde ihâm, mûraat-i nazir, tecnis, teşbih gibi edebî sanatlara meyil gösterir ve onları ince bir sanat zevkiyle işler. Şiirlerinde bahar, gül, saki, mey, harabat, mugan, zahid, hırka, savmaa, deyr, zünnar, mey-fürüş, pir-i mugan gibi ıstılahları bol, bol kullanır. Şair hakikate karşı olan aşkından dolayı her türlü zâhir-perestliğe yüz çevirmiş, hile ve tezvîr tuzağını paralamış, fırka ve mezheplerin süsünü reddetmiş, riyakârlık eden sofu ve zahidleriyi ayıplamıştır. Ârifane gazeli bu suretle onun elinde bir taraftan söz ve mana güzelliklerinin zirvesine erişirken diğer taraftan da hususi bir sadelik kazanmıştır. O üstün sanat dehası ve ince zevki ile şiirlerine öyle bir ruh vermiştir ki neticede, gazelde, hususi bir tarz ve kendisine has bir üslûb meydana getirmiştir.

Böylece İslâmî Türk edebiyatının kurulduğu XI ve XII nci asırlarda gazeli, İran edebiyatında müstakil bir edebî şekil haline gelmiş bulunuyordu. Bu bakımdan Türkler bu edebî şekli İranlılardan olduğu gibi aldılar. Bu nazım şekli yukarıdaki konular dahilinde Türk edebiyatında işlenirken İran edebiyatında olduğu gibi bizde de kuvvetli temsileiler elinde hususi bir tahassüs tarzı ve şahsiyet farkı gösterdi.

Daha, M. 1069 da yazılan Kutadgubilik'in başındaki münacaat, na't ve medhiyede gazeli şeklinin ilk izleri görülür. XI ve XII nci asırlarda İran edebiyatı ve islâm medeniyeti ile gelişen şark türkçesine karşılık, Oğuz türkçesi Anadolu'da XIII üncü asırdan itibaren islâmî klâsik edebiyat çerçevesi içerisinde mahsüller vermeye başlamıştı.

XIII üncü asırda Yunus Emre'ye ait olarak tanınan gazeli tarzındaki şiirler ¹ tamamen tasavvufî bir mahiyet arzeder. Onun ilahî aşkın vecdi içerisinde söylediği şiirlerinde klâsik gazeli tarzının vezin ve şeklinden gayri özelliklerini aramak boşunadır.

Sultan Veleddin'in çoğu tasavvufî olan gazellerinden başka aşk-

¹ A. Gölpınarlı, Yunus Emre Divanı, İstanbul, 1943.

kane gazelleri de vardır ¹. Fakat bunlar sanat ve lirizm bakımından bir kıymet taşımazlar. Bunlarda Şair'in türkçeyi aruz kalıplarına uydurmak için güçlük çektiği görülür.

Yine bu asır şairlerinden olup III. Alâüddin Keykubad'ın emri ile farsça bir Selçukname yazan Dehhanî'nin eldeki gazelleri ² nazım tekniği bakımından oldukça kuvvetli olup dil itibariyle Sultan Veleddin'e nazaran daha temiz ve kusursuzdur. Bu gazeller konu itibariyle de klâsik gazeli tarzının hakiki örnekleridir. Tamamen bedii bir gaye ile yazılan bu gazellerde zamanın faniliğini anlayan şair tasavvufa sığınmış, sofiler gibi ahlâkî nasihatlar vermeğe kalkışmamış, bu fani dünyada vakti bahçelerde, aşk ve şarap meclislerinde geçirmenin daha yerinde olduğunu söylemiştir.

Şark türkçesinin sırf bedii bir gaye ile muhtelif edebî nevilerde yazılan eserlerinin XIV üncü asırda Altın ordu sahasında meydana geldiğini görürüz. Bu asırda Mısır'da yaşayan Kıpçak şairi Seyfi Serâyî'nin o asır şairlerinden bazılarının gazellerine söylediği nazirelerle onların birer gazeli de kaydetmesinden bu asırda gazeli yazan bir takım şairlerin bulunduğunu öğreniyoruz. Seyfi Serâyî'nin bu şairler arasında gösterdiği Muhabbetname sahibi Harezmi'nin farsça şiirleri ile türkçe güzel gazelleri olduğunu ayrıca Muhabbetname'si de bize göstermektedir. Seyfi Serâyî gerek Azerî şairi Hasanoglu'na gerekse eserinde birer gazeli aldığı diğer şairlere yazdığı nazirelerle sanatkarlık bakımından Harezmi ile beraber bunların en kuvvetlileridir ³.

Azerî lehçesi ile şiir yazan en eski şair olarak Hasanoglu mahlâsı ile türkçe şiirler yazan Şeyh İzzeddin Esferâyîni'yi tanıyoruz. Divanının XV inci asırda Azerbeycan ve Anadolu'da pek tanınmış olduğu Devletşah tezkeresinde ⁴ kayıtlıdır. Bu gün elimizde ancak bir gazeli vardır. Kıpçak sahasında yetişen Seyfi Serâyî'nin onun bir gazeli tanzir etmesi daha yaşadığı asırda şöhretinin diğer Türk ülkelerine yayıldığını bize gösterdiği gibi,

¹ Veleddin İzbudak, Divan-ı Türki-i Sultan Veleddin, İstanbul, 1341.

² F. Köprülü, Hoca Dehhanî, Hayat mecmuası, c.I., s. 11926, c. IV., s. 1037, 1928; Mecdud Mansuroğlu, Anadolu türkçesi (XIII asır) Dehhanî ve manzumeleri, İstanbul, 1947.

³ Bak. Fuat Köprülü, Türk edebiyatı tarihi, İstanbul, 1926, s. 364.

⁴ Devletşah tezkeresi, E. G. Browne neşri, s. 221.

bu asırda türkçenin muhtelif edebî lehçeleri arasında bir bağılılığın bulunduğu da anlaşılır.

Edebiyat tarihçileri XIV üncü asır şairlerinden Kadı Burhaneddin ile Nesîmî'nin şiirlerini de bu lehçe içerisinde mütalea ederler. Fakat bu asırda Âzerî lehçesi ile Anadolu'da konuşulan türkçe arasında önemli bir ayrılık görülmemektedir. Ancak bu asırdan itibaren başlayan lehçe farkları XVI ncı asırda açık olarak görülmekte ve bu asırdan sonra tamamen ayrı bir lehçe karakteri arz etmektedir.

Nesîmî (ölm. M. 1403) eserlerindeki şiiriyet ve nazım tekniğinin mükemmeliyeti bakımından devrinin en büyük şairidir. Gazellerinde sofiyane lirizm bütün kuvvetiyle göze çarpar. Dili sade, üslûbu tasannusuz, kuvvetli ve ahenklidir. Klâsik şiirin bütün kaidelerine riayet etmiş ve onları muvaffakiyetle kullanmıştır. Gazellerinde beyit adedi çok defa âzami klâsik ölçü olarak kabul edilen oniki beyit veya daha fazladır. Nevâî ve Fuzûlî gibi Nesîmî de eserlerinin tesiri bakımından Türk edebiyatında mühim bir mevkiye sahiptir. Çağatay, Âzerî, Osmanlı sahalarındaki bütün halk kitleleri tarafından daima zevkle okunduğu gibi divan şairleri de onun gazellerine nazireler yazmışlardır.

Kadı Burhaneddin (ölm. M. 1398) divanında büyük bir sayı tutan 1500 gazeli ile bu asrın gazel şairleri arasında önemli bir yeri vardır ¹. Kadı Burhaneddin Divanı dil bakımından özel bir değer taşır. Bu bakımdan Divan tam olarak henüz işlenmemiştir. Gerçek sevginin birer ifadesi olan samimi gazelleri şair'in şiir tekniğine vakıf bir sanatkâr olduğunu bize gösterir. Mazmunlara ve edebî sanatlara oldukça düşkündür. Şiirlerinde bilhassa cinasa çok yer vermiştir. Bu asrın diğer şairlerinde olduğu gibi türkçeyi aruz kalıplarına uydurmakta henüz güçlük çekildiğinden Kadı Burhaneddin'in şiirlerinde de türkçe kelimelerde fazlaca imâle vardır. Böylece dil hakiki şiir ahengini henüz bulamamıştır. İleriki asırlarda bu ahengin temini klâsik bir şiir dilin meydana gelmesiyle

¹ Kadı Burhaneddin Divanı British Muzeum'da bulunan H. 796 tarihli yazma nüshadan fotoğrafı alınmak suretiyle Dil Kurumu tarafından 1943 te yayımlanmıştır. Bazı gazel, rubai ve tuyuları Cenab Şehabeddin'in mukaddimesi ile F. Godel tarafından 1922 de İstanbul'da basılmıştır.

mümkün olmuşsa da bu dil, türkçenin işlenmesi ve onu şiir dili olarak inkişaf ettirilmesi yoluyla olmamış, aruz kalıplarına kolayca uyan arapça ve acemce kelimeler ve terkiplerle temin edilmiştir. Kadı Burhaneddin'in gazellerinde mahlâs bulunmadığı gibi gazeller alfabetik sıraya göre de tertiplenmiş değildir. Kadı Burhaneddin edebiyatımızda gazellerinden başka adedi gazellerinden daha az olan (119 tane) tuyuğlarıyla de şöhet kazanmıştır.

Ahmedî (ölm. M. 1413), devrinde, çeşitli edebî nevilerde en çok eser veren bir şairdir. Önce Germiyan beyi Emir Süleyman (ölm. M. 1386)a intisap ederek ona bir çok şiirler yazmış, onun için hazırladığı İskendernâme'yi şahın ölümü üzerine Yıldırım Beyazid'in oğlu Süleyman Çelebi (ölm. M. 1411) ye takdim etmiştir. Geniş kültürü ve İran edebiyatı üzerindeki derin bilgisi ona bol ve kolay yazmak imkânını vermiştir. Mutasavvıf bir şair değil profan bir sanatkâr olan Ahmedî'nin divanı ¹ sanat bakımından İskendernâme'sinden daha üstündür. Şiirlerinde lirizmden ziyade bir sanatkâr itinası vardır. Gazelleri içersinde sofiyane bir eda ile yazılanlar bulunmakla beraber ekserisi aşıkane ve sanatkâranedir. Divan şiirinin sanat ve mazmunlarını gazellerinde muvaffakiyetle kullanır. Divanında muhtelif edebî şekillerde yazdığı şiirleri tertipsiz bir haldedir. Ahmedî kendisinden önce gelen şairlerden Dehhanî ile XIV üncü asrın diğer şairleri olan Gülşehri ve Şeyhoğlu'na nazireler yazmıştır ². Ahmedî kendisinden sonra gelen Şeyhî, Ahmet

¹ Ahmedî Divanı basılmamıştır. 1436 da II. Murad'ın adına yazılan mükemmel bir nüsha Hamidiye Kütüphanesi'nde No. 1082 dedir. 1447 de yazılmış diğer bir nüsha da İslâm Müzesi'nde 474 numaradadır.

² Ömer İbni Mezid'in Mecmuat-ün-nezair'inde Dehhanî'nin :

Aceb bu mihnetün pâyâmı yoh mı

Ya bu sabr itmegün uranı yoh mı

matlahı gazeline Ahmedî'nin yazdığı şu nazire vardır :

Aceb bu mihnetün pâyâmı yoh mı

Baîa bir râhatun imkânı yoh mı

Ahmedî, Dehhanî'nin :

Boyuñ Cennette Tübâya eğer salmaz ise sâye

Kim anı Cennet ehlinden nazarda bir çöpe sâye

Matlahı gazeline de tanzir etmiştir. Matla'ı şudur:

Benefşe saçlarıñ salmış gül-i ter üstine sâye

Gönül hayran u zâr olmuş şu reyhân-i semen-sâye

Paşa gibi devirlerinin büyük şairleri üzerinde müessir olmuş, şiirleri onlar tarafından tanzir edilmiştir. Ahmedî'nin muasırlarından Nesimî'yi de okuduğu ve ona nazireler yazdığı bilinmektedir. Ayrıca Yunus ile Aşık Paşa'nın şiirlerini de tanzir etmiştir ¹.

XV inci asırda şarkta, Çağatay edebiyatı sahasında, kendisi de bizzat türkçe şiirler yazan ve mürettep divanı bulunan Hüseyin Baykara devrinin şairi olan Ali Şir Nevaî'den evvel bu edebiyatın gazel tarzındaki inkişafında rolleri olan şairlerin başlıcaları Sekkâkî, Emiri ve Lûtfî'dir ². Sekkâkî'nin kaside ve gazellerden mürekkep olan divanı ³ onun farsçayı çok iyi bildiğini ve çağatayca muvaffakiyetli şiirler yazdığını gösterir. Bu bakımdan onun kaside ve gazelleri Çağatay edebiyatının ilk mahsulleri arasında hususi bir kıymet taşır. Nevaî Muhakemet-ül-lügateyn'de ona Lûtfî kadar kıymet vermez ⁴.

Ahmedî'nin Cami-ün-nezair'de bu nazirelerden bazıları kayıtlıdır: Nesimî:

Yüzünü benden nihân etmek dilersem étmegil

Gözlerün yaşın revân etmek dilersem étmegil

Ahmedî: Camzenün söziyle kân etmek dilersem étmegil

Zulme uyup kasd-ı cân etmek dilersem étmegil

Nesimî: Yüzün berk-i gül-i terdür gül-i ter

Boyun serv-i sanavberdür sanavber

Ahmedî: Aceb bu saç midur yâ müşg-i anber

Aceb bu leb midur yâ şehd ü şekker

¹ Yunus: Düşmişem elden ayağa şah u sultânım meded

Dertlüyem geldüm kapuña derde dermânım meded

Ahmedî: Fûrkatinün hirkatinden yakılır canım meded

Hasretinün mihnetinden kurur oş kanım meded

Aşık Paşa: Bir kişi mahfel içinde sordı benden bir suâl

étte niçün tiz ağarduñ dé nedendür bu hayâl

Ahmedî: Hamd saña yaraşur ey pâdişeh-i bi-zevâl

Kim kadîm u lemyezelsen hem kerim u lâyezâl

Aşık Paşa: Çü lafz-ı kudret ezelde buyurdu Kâf ile Nûn

Temâmet oldu bu âlem şoluk saat Feyekûn

Ahmedî: Bu i'tibâr ile kim nakş-bend-i Kûn feyekûn

Bir yaprak üzre nice yazdı nakş-ı günâ-gûn

² Timur'un türkçe eserler yazılması için teşviklerde bulunmasına rağmen emir ve şehzadeleri ile münevver sınıf İran dil ve edebiyatına karşı büyük bir düşkünlük göstermişlerdir. Şehzade Şah Garib Mirza' Hafız Divanının tam bir nüshasının meydana getirilmesi için emir vermiştir. Bak: İslâm Ansk. Çağatay edebiyatı maddesi.

³ Sekkâkî divanının tek yazma nüshası British Muzeum'dadır. (Rieu, Catal. s. 284. No. 2079)

⁴ Muhakemet-ül-lügateyn, T. D. K. neşri, s. 97.

Lûtfî XV inci asrın başında yetişen en kuvvetli şairlerdendir. Şiirleri bütün XV inci asır boyunca şöhret kazanmıştır. Nevaî onun gazellerinin Irak ve Horasan'da çok meşhur olduğunu söyler ¹. Lûtfî kaside, gazel, tuyuğ gibi nazım şekillerinin hepsini muvaffakiyetle kullanmakla beraber asıl kudretini bilhassa gazellerinde göstermiştir ². Gazelleri aşıkane olup dili temizdir. Güzel mazmunları ve ince hayalleri vardır. Zamanın modasına uyarak sofiyane gazeller söylemişse de bunlar dışa ait cilâdan ibarettir. Kendisi de şiirlerinin Selman-i Savecî'ninkilerden aşağı olmadığını söyler. Şiirleriyle kendisinden sonra gelen Türk şairleri üzerinde müessir olmuştur ³.

Şahrüh devri şairlerinden olan Emiri de gazelden başka kaside ve mesnevi tarzında şiirler yazmıştır ⁴. Nevaî Mecalisünnefais'inde onun türkçe şiirlerinin güzel olmakla beraber şöhret kazanmadığını söyler. Bu asırda gazel yazan şairlerden Ebulkasım Babür zamanında türkçe şiir yazmakla şöhret kazanan Gedaî, türkçe ve farsça şiirleri ve mesnevileri ile meşhur olan Seyyid Ahmet Mirza, 1494 te Semerkand tahtına geçen ve Âdil mahlâsı ile şiirler yazan Baysungur Mirza, Hüseyin mahlâsı ile şiirler yazan Hüseyin Baykara ve onun bir gazeline nazire yazdığı Türk Emirlerinden Yakînî gibi ekserisi emir ve şehzade olan birçok şairler bu asırda edebiyata verilen önemi ve onun inkişaf sebeplerini bize iyice açıklar.

XV inci asrın son yarısında Çağatay edebiyatı Nevaî (M. 1440 -1501) ile klâsik İran edebiyatı örneklerinin mükemmelliğine erişmek gayesine varmıştır. Klâsik nazım ve nesrin her nevinde eser yazmış olan Nevaî Çağatayca'nın sadece klâsik bir şiir dili değil nazım ve nesrin her nevini ifadeye kabiliyetli ve farsça ile her hususta rekabete muktedir bir kültür dili olduğunu eseriyle göstermiştir. Nevaî'nin edebî şahsiyetinin teşekkülünde İran edebiyatının

¹ Ali Şir Nevaî, Mecalisünnefais, Millet Ktp. varak. 21.

² Lûtfî Divanının muhtelif yazmaları vardır. Bazı şiirleri Zeki Velidi Togan tarafından 1914 te basılmıştır.

³ Fuzûlî Lûtfî'nin :

Tâ ezelden tâ ebed cânım giriftârûñ senûñ

Çäre kıl kim boldı gönülüm zar u ofgârûñ senûñ

gazelini tahmis etmiştir.

⁴ Emiri Divanı, Blochet, Catal. No. 981.

çok büyük tesiri vardır ve Fânî mahlası ile farsça şiirler yazmıştır. O, kendisine her bakımdan farsça eserleri örnek olarak almakla beraber daima Türk dilinin ve Türk ruhunun Fars dil ve ruhuna üstünlüğünü şuurla iddia etmiştir. Nevaî haiz olduğu sanatkâr dehası ve ince zevki ile İran edebiyatına olan derin vukufu sayesinde klâsik Çağatay dilinin şiirde en güzel örneklerini vermiştir. Şair, çocukluğunda, gençliğinde, orta yaşlılığında ve ihtiyarlığında yazdığı şiirleri dört divan halinde toplamıştır ¹. Herat ve İstanbul sarayları arasındaki edebî münasebetler sebebiyle onun şiirleri daha Fatih zamanında Anadolu'ya gelmiştir. II. Beyazid'in Nevaî'nin 33 gazelini Bursa'ya Ahmet Paşa'ya göndererek onlara nazireler yazmasını istediği Asık Çelebi tezkiresinde kayıtlıdır ². Nevaî'nin şiirleri her devirde bütün Türk ülkelerindeki şairler tarafından okunmuş ve onlar üzerinde müessir olmuştur. Nevaî'yi okumak maksadı ile Çağatay dilini öğrenmek için lûgat kitapları yazılmış, hattâ Çağataycaya Nevaî dili denmiştir. Tanzimata kadar bütün Osmanlı şairleri edebî kültürlerini tamamlamak için Nevaî'yi okumak lüzumunu duymuşlar ve Nedim, Şeyh Galib gibi XVIII inci asrın meşhur şairleri de dahil olmak üzere ona kendi dili ile nazireler söylemişlerdir.

Fuzûlî de Nevaî'yi çok beğenen şairlerdendir, birçok gazelleri Nevaî'ninkilere naziredir ³. Fuzûlî Hadis-i Erbain tercemesinde de Camî ile Nevaî'ye uymuştur.

Irak ve Azerbaycan sahası Celâyirlerden sonra XV inci asırda Karakoyunlular (1380-1463) ve Akkoyunlular (1403-1508)'in idaresinde idi. Bu iki devlet zamanında kendilerinden önce buraları ellerinde tutan Celâyirler devrinde olduğu gibi devlet işlerinde resmî dil olarak farsça kullanılıyordu. Bununla beraber göçebe

¹ İstanbul kitaphklarındaki yazma Nevaî divanlarının sayısı 26'dır. (Bak: İstanbul kitaphkları türkçe yazma divanlar kataloğu, İst. 1947, c. I, S. 49-61.) Ankara Millî Eğitim Bakanlığı genel Kitaphğında da 59 ve 1078 numaralarda kayıtlı yazma iki Nevaî divanı vardır. Avrupa kütüphanelerindeki yazmaları için bak: Rieu, Catalogue of the Turkish manuscripts in the British Museum, s. 294-295, 289, 245.

² Asık Çelebi tezkiresindeki bu kayıt sonraları Ahmed Paşa'nın Nevaî'nin gazellerini tanzir ettikten sonra şöhret kazanmış olduğu gibi yanlış bir anlayışa sebep olmuşsa da bunun yanlışlığı bilhassa Fuat Köprülü'nün muhtelif eser ve makalelerinde izah edilmiştir. Bak: Asık Çelebi tezkeresi, İst. Millet Ktp. s. 104.

³ Bak: A. Gölpınarlı, Fuzûlî Divanı, İst. 1948, Önsöz, XLII-LIII.

Türkmenlerden teşekkül eden bu iki devletin ordusunda ve sarayında türkçe konuşulmakta idi. Böylece Karakoyunlu ve Akkoyunlu devlet reisleri İran edebiyatının inkişafına çalıştıkları kadar türkçe eserler yazılmasını da teşvik etmişlerdir. Farsçe ve türkçe şiirler yazan Cihanşah bin Kara Yusuf devrinde (1437-1467) büyük bir medenî faaliyet gösteren Karakoyunlular sarayında türkçe yazan bir çok şairler toplanmıştır. Akkoyunlulardan kuvvetli bir kültüre sahip olan Sultan Yakup zamanında (1478-1490) âlimler ve şairler büyük bir himaye görmüştür. XV inci asırda bu sahada yetişmiş olan şairlerin en tanınmış olan Habibî evvelâ Sultan Yakub'un himayesine mazhar olmuş, Safevî devletinin kuruluşu ile Şah İsmail'in teveccühünü kazanarak Melik-uş-şuara lakabını almış ve I. Bayezid zamanında İstanbul'a gelerek orada ölmüştür. Nesimî'nin kuvvetli tesiri altında sofıyane ve samimi şiirler yazmıştır. Aşıkane gazelleri Fuzûlî tarzındadır ve Fuzûlî'de Habibî'nin tesiri görülür ¹.

Anadolu'da XV inci asrın başında, Timur'un elde ettiği Ankara zaferi Osmanlı devletinin henüz kurulmakta olan siyasî birliğini parçaladı. Bir sel gibi gelip geçen Timur istilâsından sonra kısa bir karışıklığı müteakip 1413 te Çelebi Sultan Mehmed'in Osmanlı tahtına başlı başına sahip olması ile Osmanlı devletinin siyasî birliği tekrar kurulmaya başladı. Bununla beraber bu istilâ Osmanlı devletinin gelişmesini bir müddet geriletmiştir. XV inci asır Osmanlı devletinin Anadolu ve Rumeli'de mütemadiyen genişlediği bir asırdır. Bu asrın başından beri Osmanlı devletinin Rumeli'deki genişleme siyaseti muhtelif sebeplerle Rumeli'nin türkleşmesini temin ettiği gibi Timur istilâsı da bir çok Türklerin Rumeli'ye hicretine sebep olduğundan Rumeli'nin türkleşmesinde müessir oldu. 1453 te Fatih'in İstanbul'u zaptından sonra artık Osmanlı devleti bir imparatorluk mahiyetini almıştır. Devlet'in yeni payitahtı olan İstanbul her bakımdan müslü-

¹ Fuzûlî'nin meşhur "dedüm dedi" müseddesi Habibî'ye naziredir. Yine Habibî'nin:

Ger senüñcün kılmasam çâk ey büt-i nâzûk-beden

Gârum olsun ol kabâ eğnümde pîrâhen kefen

matlah gazelini de tahmis etmiştir.

man bir Türk şehri ve kültür merkezi olarak inkişaf etmiş, bir saray muhiti kurulmuş¹, belli bir yazı dili meydana gelmiştir.

XV inci asrın ilk yarısında şair ve âlimleri koruyan ve onları teşvik eden üç saray muhiti vardır. Birincisi, devrin ehemmiyetli şairlerinden olan Nizamî ile beraber birçok âlim ve şairleri himaye eden Karamanoğulları sarayıdır. İkincisi Kastamonî'de Candaroğulları sarayıdır ki bu hanedana mensup emirler adına bir çok eserler yazıldığı gibi, Rüstem bey, asrın tezkirelerinde adı geçen Şemsi paşa ile Emîrî bu aileye mensup şairlerdir.

XV inci asrın bu ilk yarısında görülen en kuvvetli edebî inkişaf şüphesiz Osmanlı sarayı etrafında olmuştur. Şair Ahmedî ile Ahmed-i Dâî'nin Yıldırım'ın oğlu Emir Süleyman'a yazılmış kasideleri olduğu gibi diğer bazı şairler eserlerini ona ithaf etmişlerdir.

Kendisi de bizzat şair olan ve Muradî mahlası ile şiirler yazan II. Murad'ın, devrin büyük üstadı Şeyhî başta olmak üzere bu gün yalnız tezkirelerde adları geçen Rumî, Husamî, Şemsi, Safî, Ulvî v.b. gibi birçok şairleri vardır. İlme, şiire, musikiye büyük âlaka gösteren II. Murad'la beraber umeradan Timurtaş oğlu Umur Bey âlim ve şairleri telif ve terceme eserler yazmaya teşvik etmişlerdir ve bir çok eserler bunların adına ithaf edilmiştir.

Şüphesiz Fatih bunların hepsinin üstündeki siyasi kudretiyle mütenasip olarak büyük bir ilim ve sanat koruyucusu idi. Tarihi ve edebî kaynaklar bizzat şair olan Fatih'in² ilme ve edebiyata verdiği değeri, zamanında İstanbul'a toplanan birçok şairlerden başka İran ve Hind'de Camî ve Hace-i Cihan gibi âlim ve şairlere maaş bağlattığını kaydederler. Ahmet Paşa başta olmak üzere Melihî, Mehdî, Selimî, Aşkî, gibi birçok şairler Fatih sarayının şairleridir.

1481 de Osmanlı tahtına geçen dindar, sukûneti sever bir padişah olan II. Bayezid siyasi hayattaki durgunluğuna rağmen ilme ve edebiyata değer vermiştir. Osmanlı hüküm-

¹ Bursalı Ahmed Paşa'nın yeni sarayın inşası için yazdığı kaside-i tarihiyesi, Aynî'nin bir murabbaı, Cem'in şairi Şiroz'lu Sadi'nin İstanbul vafında yazdığı bir kasidesi ve nihayet II. Bayezid devrinde Cafer Çelebi'nin Hevesname'si XV inci asrda İstanbul'u bir müslüman Türk şehri olarak tasvir eden edebî eserlerdir.

² Kemal Edib Ünsel, Fatih'in şiirleri, T.T.K. yayımlarından, Ankara, 1946.

darlarının âlim ve şairlerinden olan II. Bayezid'in Adlî mahlası ile yazdığı türkçe ve farsça şiirleri vardır. Babası gibi o da zamanında âlim ve sanatkârları korumuş, otuzdan fazla şaire maaş verdirdiği gibi babasının Camî'ye tahsis ettirdiği senelik bin floriyi vermekte devam etmiştir.

XIV üncü asra nazaran bu asırda türkçenin devlet dili ve edebî dil olarak nüfuz ve ehemmiyeti çok artmış ve sahası çok genişlemiştir¹. Edebî sahada türkçe bir yandan dine, tasavvufa, ahlâka ait telif ve terceme eserlerde, diğer taraftan İstanbul sarayının ve Anadolu'da şehzadelerin etrafında toplanan yüzlerce sanatkâr şairin elinde işlendi. Yalnız bu asırda bilhassa manzum eserlerde dile arapça ve acemce kelimelerle beraber tâbirler ve gramer kaideleri evvelki asra nisbetle daha çok girmekte ve İran örneklerine daha çok yaklaşma gayreti güdülmektedir. Bununla beraber asrın en büyük sanatkârlarından bilhassa Şeyhî ve Necatî'de daha sonraki asır şairlerinde görülmeyen pek çok türkçe kelime ve tâbirler vardır.

Bu asırda yetişen ve bilhassa gazel vadisinde şiirler yazan Ahmed-i Dâî, Hümmam-i Şirazî, Safî, Fenayî, Safayî, Atayî, Cemalî, Melihî, Mehdî, Nizamî, Mesihî, Cem gibi birçok şairlerden başka klâsik Türk şiirinin ahenk ve sanat bakımından inkişafında rolü olan sanatkârların başında Şeyhî, Ahmet Paşa ve Necatî gelir.

XV inci asrın ilk yarısında yetişen Şeyhî (ölm. M.1428 den sonra) klâsik şiirde türkçenin sadeliğini bozmadan ona hakiki şiir ahenkini vermeye çalışmıştır. Bu bakımdan Şeyhî, Necatî ile büyük bir inkişaf kaydeden ve Bakî'de hakiki mükemmeliyetini bulan türkçeyi şiirde işliyen ilk şairdir. Onun şiirlerinde türkçenin bu gün kullanılmayan kelime ve şekillerine pek çok rastlanır. Bu yüzden Lâtîfî, Şeyhî'nin dili hakkında : "Nazmında kavm-i kadîmün oğuzâne ve kühiyâne bazı edat ve ibârâtı düşmüştür ki her biri elfâz-i garîbeden ve ibârât-ı vahşiyeden addolunur" diyerek onu

¹ Daha asrın başında 1411 de Germiyan Beg oğlu Yakub vakfiyesini ilk defa olarak türkçe yazdırıldığı gibi daha sonra Fatih'in Kanunnamelerinin türkçe olması bu asırda artık vakfiye ve kanunnamelerin de türkçe yazıldığını bize gösterir. (Bak: F. Köprülü, Anadolu Türk dili ve Edebiyatının Tekâmülüne bir bakış. Türk tarihinin ana hatları eserinin müsveddeleri seri II, No. 41, İstanbul, Akşam Matb.)

kaba bulur. Bu hal Şeyhî'nin türkçe yazmak ve türkçeyi işlemek hususundaki gayretini gösterir. Divan şiirinin dilde, sanatta, zevkte ana hatlarını şiirlerinde gösteren ilk büyük şair Şeyhî'dir. Tıb tahsili için İran'a giden Şeyhî kuvvetli bir İslâm kültürü almış ve İran edebiyatı ile yakından meşgul olmak fırsatını bulmuştur. Onun Acem edebiyatı ile yakından teması Nizamî, Sa'dî, Selman, Hafız ¹ gibi İran şairlerinin Şeyhî üzerinde kuvvetle müessir olmalarına sebep olmuştur. Şiirlerinde kültür ve ideoloji bakımından tasavvuf esaslı bir yer alır. Gazelde Selman ve Hafız'ın tarzını örnek almıştır. Yalnız kendisine onlardaki kadar şiir kudreti ve terkibi görüş yoktur. Nesimî'den sonra tasavvufu sanatkâraneye işleyen ve ince bir şiir dili haline getiren Şeyhî'dir. Mecazi aşk ile hakiki aşk arasında kuvvetli bağlantılar bulunduğunu sezmiş ve zühte karşı rindliği muvaffakiyetle müdafaa etmiştir. Tasavvuf neşvesini ifade ederken çok defa külfet ve tasannua düştüğü gibi gayet selis, ahenkli ve canlı mısralar da yazmıştır.

Ahmedî'nin Şeyhî üzerinde büyük tesiri olmuştur. Şeyhî'nin hocası Ahmedî'ye birçok nazireleri vardır ². Mamafî talebesi ol-

¹ Şeyhî'nin birçok beyitleri Hafız'dan tercüme edilmiştir. Ali Nihat Tarlan Şeyhî divanını tetkik adlı eserinde ve Abdülkâki Gölpınarlı Hafız divanı tercümesinde Şeyhî'nin Hafız'dan tercüme ettiği beyitlerini göstermişlerdir.

² Ahmedî: Gel gel ki senden ayrı bu ayşun safâsı yoh

- Hoş görelüm bu ömri ki dehrüñ vefâsı yoh
 Şeyhî: Kangı dimag içinde ki aşkuñ hevâsı yoh
 Yüz hacc éderse Merve hakıyçün Safâsı yoh
 Ahmedî: Şem' gibi yaş yerine ahtı kâñı çeşmümün
 Sabrı kanı gönümün uyhusı kanı çeşmümün
 Şeyhî: Râstî hoş çeşmedür ab-ı revânı çeşmümün
 Yar éderse nola serv u bustâmı çeşmümün
 Ahmedî: Zehî cam kim dimâğın dolu müşg ü gülâb eyler
 Zi cevher kim yüzün rengin gül u yâkût-i nâb eyler
 Şeyhî: Kaçan kim zülf-i şeb-rengin yüzine şeh nikâb eyler
 Günini aşkuñ gör kim nice bir âfitâb eyler
 Ahmedî: Kadd ü lebüne terk éderem cân u ser ey dost
 Hâkimde biterse ne aceb ney-şeker ey dost
 Sen can gözüme kılalı bir kez nazar ey dost
 Şeyhî : Étti bu gönül iki cihandan güzere ey dost
 Ahmedî: Ne gamzeñ oñı kim atsan nişâne érür ey meh-rü
 Yavuz göz görmesün seni eyâ türki kemân-ebrü
 Şeyhî: Beneşe zülfüne herdem hezâr ahsen dér ey meh-rü

makla beraber bazen Ahmedî'nin Şeyhî'yi tanzir ettiğini kabul etmek lâzımdır. Çünkü Şehî, Ahmedî'den bahsederken "Her gâh Mir Süleyman Şeyhî ile muâşeretler ettürüp eş'ar dedürür idi" der. Ahmedî'nin İhtiyarlık zamanında Şeyhî onun şöhretini gasbetmiş belki de Ahmedî'nin ihmal edilmesine sebep olmuştur. Çünkü Şeyhî:

Şeh kıldı kemâl-i nazarı Şeyhî sözine
 Kim Ahmedî tavrın kodı Selmâne erişti.

beyti ile padişahın kendisine verdiği değeri açıklamak istemiştir.

Şeyhî kendisinden sonra gelen şairler üzerinde kuvvetle müessir olmuştur. XV inci asrın Şeyhî'den sonra yetiştirdiği Ahmet Paşa, Necatî gibi büyük üstadlar onun şiirlerine nazireler yazmışlardır.

- Aña kim sünbül ü anber gulâm olmış eli bağlu
 Ahmed Paşa'da Ahmedî'nin kaside ve gazellerini tanzir etmiştir:
 Ahmedî: Ey ruhuñ meydân - i hüsn ü kâkülün çevgân-ı iyd
 Aç hilâl ebrûñ olsun şüphesüz devrân-ı iyd
 Ahmet Pş.: Aç yüzün kim göstere devr-i ruhuñ devrân-ı iyd
 Şöyle kim vere lebün helvâ-yi şirin şân-ı iyd
 Ahmedî: Gamzeñ gönüle belâdur ey döst
 Can zülfüne mübtelâdur ey döst
 Ahmet Pş.: Bu gamze değül belâdur ey döst
 Bu hande değül cefâdur ey döst
 Ahmet Paşa İvaz zade Atayî'den de mülhem olmuştur. Şairin "Güneş kasidesi" Atayî'nin:
 Yine azm-i rezm kıldı server-i hâver güneş
 Kim diyâr-i Hinde çekti subh-dem leşker güneş
 kasidesine nazire olduğu gibi Atayî'nin gazellerine de nazireler yazmıştır.
 Atayî: Çihrende iyân olahdan nür-i Muhammed
 Oldı ehl-i safâya eşigün Kâ'be-i mu'bed
 Ahmet Pş.: Ey hüsn harîminde yüzi Kâ'be-i mu'bed
 Vey halka-i Beyt-ül-harem ol zülf-i müca'ad
 Ahmet Paşanın "Kerem kasidesi" Şeyhî'nin
 Hurrem érdi bu kerâmetlü gün ey kân-i kerem
 Ayş u zevk ét ki fedâdur yoluña cân-ı kerem
 matlalı şiirine naziredir. Şehzade Mustafa için yazdığı mersiyyede de yine Şeyhî'nin
 Yâ Rab bu dehr-i dün nicesi bî - vefâ imiş
 Mekkâr u hîle-ger sitem ü pür cefâ imiş
 beyti ile başlayan terci-i bendine naziredir. Gazelleri arasında da Şeyhî'nin gazellerine nazireleri çoktur:

Ahmet Paşa (ölm. M. 1497) kaside ve gazelleri ile klâsik Türk şiirinin tekâmülünde müessir olmuş bir şairdir. Fatih'in sarayında büyük bir mevki ve nüfuza sahip olan şair II. Bayezid'den de himaye görmüş, hattâ divanını onun emri ile tertip etmiştir. Ahmet Paşa daha hayatında devrin en büyük şairi sayılmış ve şiirlerine nazireler yazılmıştır. Ahmet Paşa'nın büyük bir şair olduğunda bütün tezkireler birleşirler. Sehî onun için: "Fasîh ve belîğ şairdür. Bunun şi'rinde olan selâset ve belâget bir şairin dahi şi'rinde yok. Alelhusûs kasâidinde halâvet ve melâhat bir mertebededür ki Türk dilinde andan [artuk olmak yok. Elhasıl ol kadar olur. Bülend-pervâz ve sühan-perdâz olduğu haysiyetiyle emîr-i nazm deyu meşhûr ve mezkûrdur." der. Hasan Çelebi: Hakkâ ki eş'âr-i dürer-bârı rasîn ve muhkem ve mühendisân-i kasr-ı belâgat yanında bîkusûr ve müsellemler. Şi'r-i Türkî'ye hâlet

- Şeyhî: Şi'rinde lûtf ola mı gönül kim hazîn ola
Yaz deftere bu şi'ri ki hikmet hemîn ola
Ahmet Pş.: Tübâ kul oldu kaddüñe kâmet hemîn ola
Hüsni cihânı yaktı kıyâmet hemîn ola
Şeyhî: Kapuñdan özge bulunmadı çün penâh baña
Uş eşigüñ tozıdır yine secde-gâh baña
Ahmet Pş.: Harîm-i Kâ'be-i küyüñ yeter penâh baña
Harâmdur dahi bir gayri secde-gâh baña
Şeyhî: Can hastedür bedendeki sıhhat ne fâide
Şekker lebûñ buyura ki şerbet ne fâide
Ahmet Pş.: Bîmar-i gamzeñüm baña sıhhat ne fâide
Lâ'lüñ tabîbi vermedi şerbet ne fâide
Şeyhî: Bulmaduk vasla dest-res nidelüm
Olmaduk yâre hem - nefes nidelüm
Ahmet Pş.: Éderüz lâ'lüñe heves nidelüm
Şekkere meyl eder mekes nidelüm
Şeyhî: Gurra-i mehde turra kim pîç ile tâb içindedür
Cân u gönül de rûz u şeb cevri ü azâb içindedür
Ahmet Pş.: Hâl-i siyâhuñuñ şehâ menzili mâh içindedür
Kâfir-i büt-peresti gör nûr-ı ilâh içindedür
Şeyhî: Gamzeñ ki bir hadeng ile bin câna kasd éder
Hoş âhuvâne gözleri şîrâne kasd éder
Ahmet Pş.: Ahû gözüñ ki canlara şîrâne kasd éder
Merdümlük ile gözleri merdâne kasd eder
Şeyhî: Nergislerüñ nice ki mey-i ergavan çeker
Cânına nûş ola ki riyâsuz revan çeker
Ahmet Pş.: Ser-nâme-i cemâlüñe kaşuñ nişan çeker
Dil safhasına ter rakam-i dil-sitan çeker

ve nezâketi evvel bu verdüğüñ üstâd-ı mukaddem olup hil'at-i safâ-hilkat-i makâli el-fazlu lil-mütekaddim tırâzı ile mutarrâ ve mu'lemdür. Filvaki bundan akdem şi'r-i Türkî selâset ve nezâketten mehcûr idi." diyerek Şeyhî'nin Türk diline verdiği selâseti unutacak kadar ileri gider. Ahmet Paşa şüphesiz Şeyhî ile Necatî arasında yetişen ve divan şiirinin tekâmülünde rolü olan bir şairdir. Riyazî bu hususta: "Rûmda şi're âb ü tâbı evvel bunlar vermişlerdür" der. Ahmet Paşa zeki, nüktedan ve hazır cevap bir şairdir. İyi bir tahsil gören Ahmet Paşa Fatih'in evvelâ hocası sonra da musahibi olmuştur. Ahmet Paşa kendisinden önce gelen Türk şairlerini okumuş ve onları tanzir etmiştir. Divanında Ahmedî, Atayî ve Şeyhî'ye nazireleri vardır. Hocası Fatih'e kendisinin taktim ettiği Melihî'ye de nazire yazmıştır¹. Ahmet Paşa'nın muasırı olan Nevaî'ye de nazireleri vardır. Ahmet Paşa'nın Nevaî'nin gazellerini tanzir ettikten sonra şöhret kazandığı hükmünün biz de yanlış olduğu kanaatindeyiz². Farsçayı çok iyi bilen Ahmet Paşa İran şairlerini okumuş ve onların bir çok mazmunlarını aynen şiirlerine almıştır³. Fakat bu nazireler ve istifadeler onun yetişmesinde ve edebî şahsiyetlerin gelişmesinde müessir olmuştur. Yoksa Ahmet Paşa'nın kudretli bir sanatkâr olduğunda, divan edebiyatı tekniğini çok iyi bilen şairin Türk şiirine İran ahengini verdiğinde şüphe yoktur. Yalnız onun İran edebiyatındaki mazmunlara fazlaca düşkün olduğu görülür. Lâtîfi onun Acem mazmunlarına olan düşkünlüğünü şöyle anlatır: "ol libâs-i ibârât-i fârisî birle mülebbes olan şahid-i ma'nâyâ siyâb-i elfaz-i Rûmî'den libâs ilbâs eyleyüp ol şiâr-i cedîd ve disâr-i mezîd ile her bir ma'nî-i hûbı bir Türk-i tannâz ve mahbûb-i Rûmî-i işve-sâz göstermiştir."

Ahmet Paşa daha kendisi hayatta iken birçok takdirler kazanarak şiirlerine nazireler yazılmıştır. Daha sonraki asırlarda da

¹ Ahmet Paşanın:

Gül yüzünde görelî zülf-i semen-sây gönül
Kara sevdâda yeler bî - ser ü bî - pây gönül

beyti ile başlayan murabbaî Melihî'ye naziredir;

² Bak: İslâm Ansk. Ahmet Paşa maddesi.

³ Ahmet Paşa'nın Hafız'ın şiirlerine yazdığı türkçe ve farsça nazireleri. için bak: A. Gölpınarlı, Hafız Divanı terc. Şark İslâm klâsikleri, 1944, Önsöz, s. 20 - 22.

onun tesiri devam etmiş, Necatî ve Bakî gibi büyük şairler bile onu tanzir etmekten kendilerini alamamışlar. Netice olarak, Ahmet Paşa divan şiirine model ittihaz edilen İran şiirinin ahen-gini verebilmiş, nazım kusurlarından kurtulmak için büyük bir sa-natkâr itinası göstermiştir. Şeyhî'nin Türk diline verdiği selâset ve ahenk Ahmet Paşa ile daha çok inkişaf etmiş¹, şiir dilinde daha evvelki asırda görülen imâle ve zihafklar azalmıştır.

Necatî (ölm. M. 1509) Ahmet Paşa'dan sonra XV inci asırda yetişen en büyük şairdir. Kasidelerinden ziyade aşıkâne, sade ve samimi gazelleri ve II. Bayezid'in şehzadeleri olan Abdullah ile Mahmud için yazdığı mersiyeleleri ile tanınmıştır. Necatî divan şiirine hakikî şiir edasını veren ilk büyük şairlerdendir. Ahmet Paşa bu işi arapça ve acemce kelime ve terkipleri şiirlerinde bol bol kullanarak yaparken, Necatî şiirde Türkçeyi hâkim kıla-rak ona gerçek şiir ahenğini vermeye çalıştı. Necatî'nin şiirlerindeki söyleyiş ve eda, XVI ncı asrın iki büyük şairi olan Bakî ile Fuzûlî'ninkilerden çok defa hiç de geri kalmamaktadır². Necatî'nin şiirlerindeki mazmunları, redif ve kafiyeleleri daha son-raki şairlerin şiirlerinde aynen buluyoruz. Meselâ: Gül, hançer, hâtem, serv, benefşe, tiğ gibi kaside rediflerinin Necatî'nin kasi-

¹ İran şairi Câmî'nin de bulunduğu Nevaî'nin bir meclisinde Ahmet Paşa'nın:

Çin-i zülfün müşge benzettüm hatâsın bilmedüm

Key perişan söyledüm bu yüz karasın bilmedüm

gazeli okununca şiirin ahenğinden dolayı Câmî'nin derhal kalkıp raks ve sema' ettiği Riyazî tezkeresinde kayıtlıdır. İst. Üniversitesi Kütüp. T.y. no: 6199 ve 3250; Ankara genel kütüp. No. 1275.

² Necatî şiirleriyle Bakî ve Fuzûlî üzerinde müessir olmuştur. Bakî'nin Kanunî Sultan Süleyman mersiyesinde bendlerdeki psikolojik teselsül, eda ve mazmun bakımından Necatî'nin mersiyelelerinin kuvvetli tesiri görülür. Necatî'nin mersiyelelerinde bazı bendler bize Bakî'nin edasını aynen duyurmaktadır.

Yine Necatî'nin:

Deme kim yârda yok cevri ü cefâdan gayri

Ne dilerse bulunur mihr ü vefâdan gayri

gazelindeki: Beni aglan beni kim üstüme gelmez ölice

Bir avuç toprak atar bād-i sabâdan gayri

beyti Fuzûlî'nin Necatî'ye nazire olarak yazdığı meşhur gazelindeki:

Ne yanar kimse bana âteş-i dilden özge

Ne açar kimse kapum bād-i sabâdan gayri

şah beytinden söyleyiş bakımından hiç de geri değildir.

delerinden alındığını görmekteyiz¹. Necatî'nin birer "hasb-i hâl-i aşık" ve beyitleri "mesele muvâfık" olan aşıkâne ve samimi gazellerinin kendisinden önce gelen şairlerinkileri "Kütüb-i men-sûha" gibi nesh ettiğini ve "bunlar varken gayrilere defter ve divan tedvîn etmenün harâm" olduğunu Lâtîfî söyler². Bu gazeller içliliği edası ve mazmunlarının ifadesi bakımından Fuzû-lî'nin şiirleriyle büyük bir benzerlik gösterir³. Necatî şiirlerin-de klâsik nazımın bütün kaidelerini muvaffakiyetle kullanırken yabancı kelimelere ve terkiplere mümkün olduğu kadar az yer vermiştir. Gazellerinin rediflerinde ekseriya türkçe kelimeleri kullanması Necatî'nin türkçe yazmakta ne kadar ileri gittiğini ve bunda nasıl muvaffak olduğunu şiirleri gösterir. Bu yüzden Necatî'nin dili türkçenin XV inci asırdaki hususiyetlerini göster-mesi bakımından ayrıca incelenmeye değer⁴. Âlî, Lâtîfî, Necatî ile muasır olan Şeyhî'nin dilini kaba buldukları halde, devri-nin dil hususiyetlerini ve kelimelerini şiirlerinde Şeyhî kadar bol kullanan ve hattâ türkçe tâbirlere şiirlerinde Şeyhî'den daha

¹ Necatî: Édindi gamzeden ol çeşm-i nâtevan hançer

Ki resmdür takınur cümle türkman hançer

Fuzûlî: Çeker bîrahmler yanında her saat zeban hançer

Günâhum sabit eyler ölmegüm hâtır-nişan hançer

Necatî: Yılda bir kez gösterür aşıklara didâr gül

Sana sen kim oldu nûr-ı Ahmed-i Muhtâr gül

Fuzûlî: Çıktı yaşıl perdeden arzyleydi ruhsâr gül

Saldı mir'ât-i zamîr-i pâkten jengâr gül

² Lâtîfî tezkeresi, İstanbul, 1314, s. 326.

³ Meselâ Necatî'nin:

Sinem üzre zahm-i gamzen râhat-i candur bana

Zahmîn oklarıyle ölmek hâb-i bârandur bana

Gülşen-i aşkunda âh u nâle bülbüldürdür bana

Sinem üzre zahm-i peykânun kızıl güldür bana

Var iken cânâne gönlüm cânâ olmaz âşinâ

Şem'i koyup gayr ile pervâne olmaz âşinâ

matlah gazelleri eda ve tehassüs tarzı itibariyle Fuzûlî'nin gazellerini ne kadar hatırlatır.

⁴ Necatî divanının baskısı yoktur. Necatî divanı'nın tenkitli bir baskısının yapılması edebiyat tarihimiz için elzemdir. Necatî Divanı yazmaları için bak: İstanbul kütüphaneleri Yazma Divanlar Kataloğu; Rieu, Catal. of the Manuscripts in the British Museum S. 171, add. 7929. Necatî Divanının Ankara Genel kitaplığında da 7 yazması vardır.

çok yer veren Necatî'nin dilini, tezkereciler, türkçeye şiir ahengini vermesi ve onları şiirlerinde sanatkârane kullanması bakımından yadırganmamışlar ve "lâtîf ve pâk sözi bir derecede sûz-nâkdür ki letâfet-i şi'r ve sühani hadd-i i'câza iletmıştür"¹ veya "zebân-i Türkî'de sühan-verlik ve nükte-perverlik şivesi anda tamamdur tarz-ı kelâm-ı şirin-beyânına âmme-i enâm mâil"² dir gibi parlak cümlelerle öğülmüşlerdir.

Necatî şiirleriyle gerek devrindeki gerekse daha sonraki şairler üzerinde kuvvetle müessir olmuştur. Onun türk şiirinin kurucularından olduğunda şüphe yoktur.

XVI ncı asırda Osmanlı imparatorluğunda siyasi gelişmeye uygun olarak memleketin her tarafında servet ve refah artmış ilim ve sanat hayatı büyük bir gelişme göstererek âlimler, sanatkârlar ve şairler yetişmiştir. Bu asırda Irak-ı Arap'ın başkenti olan Bağdad'da ve Kırım'da Osmanlı kültürü iyice yerleşmiş, Rumeli'de önemli kültür merkezleri kurulmuştur.

XVI ncı asırdaki Osmanlı padişahlarının ve şehzadelerinin hepsi şair, âlim ve sanatsever insanlardır. Yavuz Sultan Selim'in farsça mürettep divanı vardır³. Kanuni Sultan Süleyman "Muhibbî" mahlâsı ile yazdığı 1235 i bulan gazelleriyle⁴ türkçe üç ayrı divan dolduracak kadar şiir yazmıştır. Şehzade Bayezid "Şâhî" mahlâsı ile, II. Selim "Harimî" mahlâsı ile, şiirler yazmışlardır. Kanunî'nin sadrazamı olan İbrahim Paşa'da şair olup Hayalî, Rahmî, Samî gibi şairleri korumuştur. Saray muhitinden ve rical konaklarından başka Zâtî, Karamanlı Subûtî ve Rahikî gibi ticaret ve remilcilikle uğraşan şairlerin dükkânları, Bahşî'nin Beşiktaş'taki bahçesi, Galata meyhaneleri, Sütlüce'deki Ca'fer-âbâd tekkesi ve zengin şairlerin konakları şairlerin toplandıkları yerlerdir. İstanbul'a Anadolu-

¹ Sehî Tezkiresi, s. 76.

² Lâtîfî Tezkiresi, s. 326.

³ Selim'in farisî divanı Paul Horn tarafından İstanbul ve Avrupa kütüphanelerindeki yedi yazma nüsha karşılaştırılarak 1908 de bastırılmıştır. Ali Nihat Tarlan 1946 da İstanbul'da bastıracağı Yavuz Sultan Selim divanı tercümesini bu baskıdan yapmıştır.

⁴ Türkân Özkutlu, Muhibbî Divanı'nın 1308 İstanbul baskısı ile muhtelif yazma nüshaların karşılaştırılması, D. T. C. Fakültesi, Türk Dili ve Ed. Ens. Mezuniyet tezi 1949.

dan başka Horasan ve İran'dan birçok şairler gelerek Osmanlı sarayında kendileri için bir koruyucu ve dayanak aramışlardır¹.

XVI ncı asırda edebî dil arapçadan ve farsçadan yeni kelimeler ve terkipler almakta devam etmiş ve hattâ doğrudan doğruya arapça ve farsça olarak ilmî ve edebî kitaplar yazılmıştır. Türkçeye giren bu arapça ve farsça kelimeler şiirde aruz kalıpları ile daha iyi uyduğundan XV inci asır şairlerinde görülen bir çok türkçe kelimeler ahenksiz ve kaba görülerek kullanılmamıştır. Bu suretle Türk dili kendi benliğini ve ahengini kaybetmemekle beraber klâsik Türk Şiirinin dili kendi çerçevesi içerisinde en mükemmel örneklerini veren sanatkârane bir kabiliyet kazanmıştır. Bu asırda Türk edebiyatı üzerinde Camî ile Nevaî'nin kuvvetli tesiri görülmekle beraber artık asırlardanberi İran şairlerini taklit ve temsile çalışan şairlerimiz ahenk ve eda itibarıyla İran örneklerinden aşağı kalmıyan eserler yaratmışlardır. İran klâsizminin yanında tamamen Türk dehasının karakterini taşıyan bir Türk klâsizmî meydana gelmiştir. Bu asrın edebî eserleri adet ve kıfayetleriyle mahallî hayatı ve tarihî hâdiseleri gösteren sahneleri, askeri muzafferiyetlerden ve günlük hayattan mülhem mecazları, devrin ideolojisini aksettiren eserleriyle Osmanlı sosyal topluluğunun yarattığı orjinal sanat eserleridir.

Bu asırda gazel yazan pek çok şair yetişmiştir. Rahmî sanatkârane zarif gazelleriyle Safevî saraylarında bile tanınmıştır. Gazi Giray'ın samimi gazelleri vardır. Emrî, Ubeydî, Hudaî, Nev'î asrın ikinci yarısında bilhassa gazelleriyle şöhret kazanmışlardır. Fakat bu asırda gazel vadisinde devrin en büyük üstadları Zâtî, Hayâlî, Fuzûlî ve Bâkî'dir².

XVI ncı asrın başında yetişen Zâtî (1471-1549) devrinin üstad ve münekkid bir şairidir. Bâkî de dahil olduğu halde bir çok şairlere üstadlık etmiş ve onların edebî şahsiyetlerinin gelişmesinde müessir olmuştur. Zâtî geniş hayalinin yarattığı mecazlarla pek çok gazeller yazmıştır. Âlî onu gazellerinin üç bin yedi-

¹ Horasan'dan gelen Cemalî Divanını (Topkapı sarayı Müz. Ktp. No. 755) Kanunî ve İbrahim Paşa adlarına tertip etmiştir. Şiirlerinin ekserisi Nevaî'ye naziredir. İstanbul'a gelen Azerî şairleri Bîdarî, Sehabî, Şahî-i Şarkî, Mesihî-i Şarkî, Ahka-yi Şirazi, Tebrizli Penahî, Meşrebî-i Hemedanî v.s.

² Biz burada plânımıza göre 1526-1600 yılları arasında yaşayan Bâkî'den bahsetmiyeceğiz.

yüz, Sehî ile Lâtifi ise üç bin tane olduğunu söylerler¹. Lâtifi Zâtî'nin gazelleri için: "ve bil-cümle tarîk-i gazelde bunun cümleden mezîd meziyeti ve hadden birün rûçhâmı ve fevkiyyeti gâyette zâhirdür." diyerek şiirlerindeki ince hayalleri kavramak için sanayi-i şi'riyeye vakıf olmak gerektiğini ve onun ince manalarını terzik edenlerin onu anlıyamamalarından ileri geldiğini söyler. Sehî "gazeliyâtta hâsse ma'naları ve kimse eş'ârında îrâd olunmadık emsâli çoktur"². der. Yine Lâtifi, Zâtî'nin hayatının sonlarında yazdığı şiirlerinin edebî değerlerinin olmadığını da ilâve eder: "Ammâ evâsıt-i ömrünü tecâvüz ettükten sonra vâkı' olan eş'ârı üslûb-i şebistân-i hayâl ve tarz-i muammâ-misâl gâyet-i tasannu'dan bir mikdâr muakkad düşmüştür."³ Zâtî'nin üç bini aşan gazelleriyle bol ve kolay söylemekteki mahareti yanında bir çoklarının da edebî değerden mahrum olacağını tabii bulmak gerekir.

Hayâlî (ölm.M.1557) yi XVI ncı asırda gazel vadisinde Necatî ile Bâkî arasında yetişen şairlerin en önemlisi olarak görmekteyiz. Âlî'de "Hayderîleriñ rind-i şâhid-bâzı ve kalenderîler zümresi-nün ser-halka-i hâtır-nevâzı" diye tavsif edilen bu derviş mizaçlı şairin daha gençken şiir yazdığını ve şöhret yaptığını yine Âlî'den öğreniyoruz: "Dahî sebze-zâr-ı hattı resîde çâr ebrûları gibi mukavves kaşlarının sâyesi leb-i lâ'inde demîde olmadın eş'âr-ı hasene ile hüsn-i iştihâr bulmuş idi."⁴ Daha asrının tezkirecileri Hayâlî'nin gazellerinin edebî değerini çok iyi anlamışlardır. Aşık Çelebi: "Sehl zamanda şi'r söyleyüp hâl ü hat vasfında üzerine nokta konmıyacak gazeller yazup zülf ü giysü medhinde şâne gibi bârik fikirlere ve dür ü dirâz sevdalara el karup her gece sabah olunca nice gazeli müsvedde-i hatt-i dildâr-i siyâh gibi beyâza çıkarup her gün gazelleri gün gibi meşhûr-i afâk ve kemân-ebrûlara bağladuğı şiirler âlemde tâk olur" der⁵. Lâtifi: "ve bil-cümle zamâne gazel-gûlârumun mîr ü mihteri ve bi-haseb-il-urf ve-l-izâfe

¹ Zâtî divanı matbu değildir. İstanbul kütüphanelerinden 6 yazma nüshası mevcuttur. Bak: İstanbul Kitaphkları türkçe yazma divanlar kataloğu, c. I, s. 115-119.

² Sehî Tezkiresi, s. 107.

³ Lâtifi Tezkiresi, s. 160.

⁴ Âlî, Kûnh-ül-ahbar, D. T. C. Fak. Ktp. İ. Saib Ef. kitapları.

⁵ Aşık Çelebi Tezkeresi, İstanbul, Millet Ktp. s. 700-708.

ol zümrenün ser-âmed ü ser-defterüdür." der. Bu ifadeler Hayâlî'nin divanındaki¹ gazellerin aşıkane olduğunu teyid etmektedirler. Hayâlî'nin aşık, kalender ve derya-dil mizacı onun şiirine hususi bir güzellik vermiştir. Rindane ve aşıkane gazelleri sade samimi ve ahenklidir. Şiirlerindeki bu vasıflar yüzünden Hayâlî Hafız-i Şirâzî'ye benzetilmiştir². Hayâlî gazel yazmaktaki kudretini ve şiirlerinin kazandığı şöhreti gazellerinde sık sık tekrarlar. Hatta kendisini Nevaî'den ve İran şairlerinden üstün görür³. Hayâlî Bağdad seferinde bizzat görüştüğü Fuzûlî'nin şiirlerinin tesiri altında kalmıştır⁴. Himayelerini gördüğü Kanunî'nin ve oğlu şehzade Bayezid'in isimlerini gazellerinin maktalarında çok defa söyler⁵.

¹ Hayâlî Divanının tenkidli baskısı Ali Nihat Tarlan tarafından 7 yazma nüsha karşılaştırılarak yapılmış ve 1945 te İstanbul'da bastırılmıştır.

² Ahî tezkeresinde Hayâlî için: "El-hak elfâz-i nefîs-i pâki ile Rûm'un Hafız-ı Şirâzî ve edâ-yi selîs-i bülendî ile şuarânuñ ser-efrâzı ve dikkat-i hayâlde tahayyülâtı kemâl ile mevsûf ve sanâyi-i şi'rde şuarâ-yi Acem gibi rengin makâl ile ma'rûftur" der. XVI ncı asır şairlerinden Sâfî Rum şairlerini İran şairleri ile şöyle karşılaştırır:

Selmân anıldı Ahmed Hâcû yazıldı Zâtî
Hüsrevlenür Necâtî Hafızlanur Hayâlî
Nâzûk edâlarında Şâhî yazıldı Bâkî
Her dilde kudretünden Câmî tutuldu Âlî
³ Sözi rengin edâ etmek Hayâlî ihtirâ'undur
Horasan ehli sanmasun bunı tarz-i Nevâldür
Ger bu nazmı rûh-i Câmîyle Nevâlî işide
Uyanup hâb-ı ademden olalar tekrâr mest
Rûmda nazm-ı Hayâlîyle hem-âgâz olalı
Saldı âvâzeyi İran ile Turâna sadak

⁴ Hayâlî'nin Fuzûlî ile görüştüğü Âlî'de kayıtlıdır. Hayâlî'nin Fuzûlî'nin şiirlerine yazdığı nazirelerden bazıları için bak: A. Gölpinarlı, Fuzûlî Divanı, önsöz, LXI-LXVI.

⁵ Eğer Şehzade Bayezid 1534 te Bağdad seferine gitmemiş ise onun Fuzûlî ile tanışmalarını Hayâlî vasıtasıyla olduğu düşünülebilir Bak: Hasibe Çatbaş [Mazoğlu] Fuzûlî'nin bir mektubu D. T. C. Fakültesi dergisi C. VI, Sayı. 3, 1948.

Şiirde Şâhî mahlasını kullanan Bayezid:

Arızuñ âşiftesi âyâ bu giysûlar mıdur
Yoksa ol ateş-perest olan şu hindûlar mıdur

Âh kim hiç gülmedüm ben bu cihanda bir nefes
Bulmadum âlemde cânâ kendüme feryâd-res

matla'h gazelleri ile Fuzûlî'yi tanzir etmiştir. (Bak: Şâhî Divanı, Millet Ktp. no. 225).

XVI ncı asırda, İran ve Âzerî sahasını ellerinde tutan ve bir Türk sülâlesi olan Safeviler devrinde, hükümdar ailesinin ve ordunun Âzerî lehçesi ile konuşması yüzünden bu sahalarda Türk dili önemini kaybetmedi. Böylece kendi dilleriyle konuşan Türk halkı arasında Âzerî edebiyatı bir taraftan İran edebiyatının, diğer taraftan Çağatay ve Osmanlı edebiyatlarının tesiri altında inkişafına devam etti. XVI ncı asırda farsça ve Türkçe şiirler yazan Şah İsmail ve I. Tahmasp ile beraber hükümdar ailesinden çoğunun edebiyatla uğraşmaları ve şairleri korumaları bu asırda Türk ve İranlı birçok şairlerin yetişmelerine sebep olmuştur. Fakat evvelâ Şah İsmail ve Şah Tahmasp zamanında, sonra da 1535 te Bağdad'ın Osmanlılar'a geçmesi ile onların idaresi altında yaşayan Fuzûlî bu asırda yetişen Âzerî şairlerinin hepsini gölgede bıraktı. Fuzûlî'den sonraki Âzerî şairleri Nesimî ve Nevaî'nin ve bilhassa Fuzûlî'nin kuvvetli tesirinden kendilerini kurtaramadılar.

Böylece Türk edebiyatında Fuzûlî'ye kadar gazel tarzının gelişmesine ve temsilcilerine umumi ve süratli bir bakıştan sonra Fuzûlî'nin onlar yanındaki yerini belirtelim. Türk şairleri İran edebiyatında büyük şairler tarafından iyice işlenmiş olan gazelin bütün mevzularının aynen alarak onu türkçe ile ifadeye çalışmışlardır. Dildeki acemilik her devirde biraz daha azalarak XVI ncı asra kadar devam etmiştir. Bu asırda artık türkçe bir şiir dili mevcuttur. Bu bakımdan Fuzûlî'nin gazellerinde daha önceki şairlerin gazellerinde bulunan dil aksaklıkları yoktur. Fuzûlî'den önce Türk şairleri arasında kusursuz gazeller yazan ve gazelleriyle şöhret bulan şairler vardır. Fakat bu şairler bütün gazellerinde Fuzûlî'nin gazellerindeki his kuvvetini gösterememişlerdir. Fuzûlî'nin hislerinin derinliği ve samimiliği onun gazellerine diğer şairlerin şiirlerinde bulunmayan bir hususiyet vermiştir.

Fuzûlî şiir tekniğini iyice bilmekle beraber şiirlerinde daha çok muhtevaya önem vermiştir. Onun gazellerinin başlıca konusu aşktır. O şiirlerinde samimi bir aşık olarak görünür. Sevmek şairin ruhunun doymak bilmediği bir gıdasıdır. Bunun için aşkın elemlerine, sevgilinin cevri ve cefasına, agyarın sitemine ve halkın melâmetine seve seve katlanır. O vuslattan değil vuslatı özlemekten ve hicrandan hoşlanır. Çünkü vuslat şairin aşkını söndürebilir. İşte Fuzûlî ileride daha geniş bir şekilde üzerinde dura-

cağımız veçhile şiirlerinde gösterdiği bu hususiyetlerle diğer şairlerden ayrılır. O hislerin derinliği ve samimiliği bakımından edebiyatımızın tek şairidir.

Fuzûlî'nin Osmanlı şairleri tarafından tanınması bilhassa Bağdad'ın alınmasından sonra olmuştur. Bunda Hayalî'nin rolü başta gelir. Şairin Osmanlıcadan ayrı bir lehçe ile yazması Osmanlı şairleri tarafından yadırganmakla beraber onun gazellerindeki samimilik ve yakıcılık İstanbul'un sanatkâr şairlerine tesir etmekten geri kalmamış ve onların gözlerini imparatorluğun öbür köşesindeki bu şair üzerine çekmiştir. Devrin Melik-üş-şuarası olan Bakî bu lirik şairi tanzir etmekten kendisini alamamıştır. Yine bu asırda Hayalî, Ruhî, Celâl Çelebi, Caferî, Şahî mahlâsını kullanan Şehzade Bayezid onu tanzir eden şairlerdendir. Böylece Fuzûlî'nin şöhreti daha yaşadığı asırda İstanbul'a kadar yayılmış ve şiirleri tanzir edilmiştir. Fuzûlî klâsik edebiyatımızda bundan sonraki asırlarda da devamlı bir tesir yapmış hattâ bu tesir saz şairleri üzerinde de kendisini göstermiştir. Onun bu devamlı tesiri yalnız Osmanlı edebiyatında değil bütün Türk edebiyatı üzerinde görülür. Fuzûlîden sonra yetişen Âzerî şairlerinin hemen çoğu onun tesirinden kurtulamamışlardır ¹.

¹ XVII ncı asırda yetişen Te'sîr'de Fuzûlî tesiri çok açıktır. Bak: Turhan Genceî, Te'sîr, İst. Üniver. Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı dergisi, c. III., s. 1-2, 1948.

I. B Ö L Ü M FUZÛLÎ DİVANÎ'NİN TAHLİLİ

Fuzûlî Divanı'nın basma ve yazma nüshaları :

Fuzûlî Divanı'nın eski harflerle pek çok baskıları yapılmıştır. Yalnız İstanbul'da basılmış olan 10 baskıyı görmüş bulunuyoruz. Ayrıca Tebriz, Bulak ve Taşkent baskıları da vardır¹. Ekseriya, birbirlerinden alınmak suretiyle bastırılmış olan bu baskılar yanlışlar ve eksiklerle doludur. İçlerinde en çok şiirler bulunan 1924 İstanbul baskısı ve Tebriz baskısı ise de, onlarda da yine eksikler ve yanlışlar vardır.

Kütüphanelerimizde Fuzûlî Divanı'nın el yazmaları pek çok olup sayı bakımından başka divanlara nazaran başta gelmektedir. Fuzûlî Divanının el yazmaları, onun şöhretinin Türk ülkelerinde ne kadar yaygın ve devamlı olduğunu gösterir. Fuzûlî'nin kendi eliyle yazılmış veya tashihinden geçmiş bir nüshanın bulunabileceği çok az bir ihtimalle düşünülse bile bugün için böyle bir yazma elimizde yoktur. Bununla beraber kütüphanelerimizde divanın değerli yazmaları vardır². Maalesef bugün bu önemli yazmalar dikkatle karşılaşılarak meydana getirilmiş, mümkün merteye yükseltilmiş ve tam bir Fuzûlî Divanı'na sahip değiliz. Böylece Fuzûlî Divanı'nın tam ve ilmî bir "édition critique" i henüz yapılmamıştır.

Kütüphanelerimizde yazma nüshaları pek bol olmasına rağmen Fuzûlî Divanı'nın doğru bir metnini kurabilmek hayli zordur. Divan'ın tenkitli bir baskısını meydana getirirken ayrı bir lehçe

¹ Divan baskıları için İslâm Ansk. "Fuzûlî" maddesine bak.

² Fuzûlî Divanı'nın en değerli yazmalarından tesbit edebildiklerimiz içerisinde istinsah tarihleri belli olanlar şunlardır: Ankara Genel kitap No. 101 (İstin. tar. H. 984), Konya Mevlânâ Müzesi Kitap. No. 404 (İstin. tar. 984), Ali Emiri (İstin. tar. 990), Bursa Umumi Kitap. No. 731 (İstin. tar. 971), Lâleli Kitap. No. 1912 (İstin. tar. 999), D. T. C. Fak. Kitap. İsmail Saip Ef. No. 4135 (İstin. tar. 1042), Topkapı Müzesi Kitap. No. 986 (İstin. tar. 1062), Kayseri Raşit Ef. Kitap. No. 1304 (İstin. tar. 1071), İzmir Salepçioğlu Kitap. No. 2600 (İstin. tar. 1077).

ile yazılmış olan şiirlerin dil hususiyetlerini nazarı itibara almak gerekir. Âzerî lehçesinin XVI ncı asırda gösterdiği özellikler hakkında o asırda yazılmış metinlere dayanan etraflı bir tetkik bulunmadığı gibi ileride Fuzûlî'nin dili bahsinde izah edeceğimiz veçhile yazma nüshalara göre şairin dilini tesbit etmek de çok güçtür. Bir taraftan pek çok olan yazma nüshaların birbirinden o nisbette ayrılıklar göstermesi, hattâ bir tek yazmada hem Âzerî hem Osmanlı lehçe hususiyetlerinin yanyana bulunması, diğer taraftan şiirlerin Âzerî lehçesi ile yazılmış olması Fuzûlî Divanı'nın doğru bir metnin tesbitinde karşılaştığımız önemli güçlüklerdir.

Fuzûlî Divanı yeni harflerle ilk defa Abdülbakî Gölpınarlı tarafından yayımlanmıştır. Bu baskı hazırlanırken üç yazma ve üç basma nüsha görülmüştür. Bu baskıda Fuzûlî'nin kasideleri yoktur. 163 sayfalık uzun bir önsözden sonra divan kısmında divan mukaddimesinden sonra gazeliyyat kısmı gelmektedir. Divana 300 gazel alınmıştır. Gazellerden sonra gelen terkipler kısmında evvelâ 5 murabba' vardır ki bunlardan üçü Leylî vü Mecnun mesnevisindedir. 5 muhammes, 1 müseddes, 1 terki-i bend, 2 terci-i bend vardır. Bunlardan sonra 47 kıt'a 2 beyit, 81 rubai gelmektedir. Rubailerden sonra "şüpheliler" diye ayrılan bir kısımda, Bağdad'da yatan Yedi İmam hakkında Fuzûlî'nin yazdığı bir na't ile 6 farsça kıt'a ve 1 türkçe matla' alınmıştır. Sonra metinlerde geçen arapça ve farsça kısımların tercümesi, Divan'daki bazı kelimelerin lûgatçesi, şahıs ve yer adlarını gösteren indeks, Fuzûlî'nin kullandığı vezinler ve bunlarla yazdığı şiirler, yanlış-doğru cetveli, divanın fihristi gelmektedir.

Önsözde Fuzûlî'yi muhtelif yönlerden inceleyen müellifin şairin türkçe divanı ile beraber farsça divanına da dayanarak belirttiği doğru ve isabetli görüşleri yanında lüzumsuz ilâveleri vardır. Türlü başlıklar altında ayırdığı bahislerde o bahisle ilgili olan konudan pek sathî bir şekilde bahsederek tamamen başka bir konuyu orada incelemiştir. Bu şüphesiz tasnifsizlikten ve acele yazmaktan ileri gelmiştir. Meselâ yazarın en az üzerinde durduğu daha doğrusu bir bahis halinde ayırdığı halde hiç durmadığı bir kısım, Fuzûlî'nin dili bahsidir. Kendisinin de, şairin en orijinal taraflarından birisi olarak kabul ettiği Fuzûlî'nin dili hakkında hiç bir şey söylememiştir. Esasen bu hususta şimdiye kadar yapılmış bir tetkik de yoktur. Fuzûlî'nin dilini incelemek hem Fuzûlî'yi

anlamak hem de Fuzûlî'de en güzel ifadesini bulan XVI. asır Âzerî dilinin hususiyetlerini tanımak bakımından çok önemlidir. Yazar Fuzûlî'nin dili bahsinde iki şeyden bahsetmiştir. Birisi Fuzûlî'nin dilinde Çağatayca dil hususiyetlerinin bulunuşudur. Yazarın esas aldığı, şarkta yazıldığı belli olan nüshaya dayanarak verdiği örnekler isabetli olmadığı gibi kifayetsizdir. Diğer de Fuzûlî'nin şiirlerinde çok geçen "it" mazmunudur ki bunun da bu bahiste izahı yersizdir. Gölpınarlı neşrinde, görülen yazmaların azlığı yüzünden metinlerde de yanlışlar ve isabetsizlikler vardır. Sözü uzatmamak için bu yanlışları burada teker teker göstermekten çekiniyoruz.

Fuzûlî Divanı'nın yeni harflerle ikinci bir baskısı Prof. Ali Nihat Tarlan tarafından yapılmıştır¹. Bu baskıda da kasideler yoktur. Sayın Prof. kasideleri ayrıca ikinci bir cilt olarak yayımlayacağını söylemektedir. Bu baskı, görülen yazmaların tavsifinden sonra doğrudan doğruya gazellerle başlar. içinde 394 gazel vardır. Gazellerden sonra musammatlar kısmında 1 terki-i bend, 1 terci'-i bend, 2 müseddes, 5 muhammes, 2 murabba vardır. Gölpınarlı baskısındaki 5 murabbadan Leylî ve Mecnun'da olanlar bu baskıya alınmamıştır. Bu baskıda 42 kıt'a, 76 rubai vardır. Bu rubailerden 5 tanesi Arapça, 2 tanesi Farsça'dır. Bu baskı Gölpınarlı baskısıyla mukayese edilemeyecek kadar dikkatli ve hatasızdır. Yedi yazma nüsha karşılaştırılarak hazırlanmıştır. Bununla beraber bunda da bazı ufak yanlışlar ve eksikler vardır. Gölpınarlı baskısında 399 gazel² bulunduğu halde Ali Nihat Tarlan baskısında 394 gazel vardır. Kıt'a ve rubailerde de eksikler mevcuttur. Biz Fuzûlî'nin 305 gazelini tesbit etmiş bulunuyoruz. İçlerinden ancak bir iki tanesini Fuzûlî'nin yazdığından şüpheliyiz. Gördüğümüz yazmalarda üç tane de fazla rubai bulduk. Bunları bundan sonraki bahse alıyoruz.

¹ Tezimizi hazırlarken bu baskı yayımlanmamıştı. Bu yüzden kendimiz ayrıca yeni bir metin kurmak ihtiyacını duyduk.

² Gölpınarlı baskısındaki

Goncesin gül'bülülün katline peykân eylemiş

Bülbül açılğan güli yüzine kalkan eylemiş

matla'lı gazel Fuzûlî'nin değildir. Şahî-i Şarkî'nin olduğu Lâtîfî Tezkiresi'nde (S. 201) kayıtlıdır. Bu gazel Ali Nihat Tarlan baskısına alınmamıştır.

Gördüğümüz yazmalar ve Fuzûlî'nin yeni şiirleri :

Biz bu çalışmalarımızda şiirlerin tahlilini yapabilmek için 1924 İstanbul baskısı ile 6 yazma nüshayı karşılaştırarak doğru bir metin kurmaya çalıştık.

I. Topkapı müzesi Kütüphanesinde 986 numarada kayıtlı olan yazma Fuzûlî Divanı. 12×22 cm. genişliğinde olup cildi mukavva üzerine koyu pembe bez kaplıdır. 237 varaktır. Her sahife 19 satır olup ta'lik ile yazılmıştır. Bu nüsha kasideleri de ihtiva eden tam bir divandır. Ayrıca Leylî vü Mecnun, Beng ü Bâde mesnevileri de vardır. Divanda sıra ile mensur mukaddime, kasideler, gazeller, kıt'a, rubai ve müfretler alınmıştır. Divandaki kıt'aların ve rubailerin içerisine Hadikat-üs-süeda'daki kıt'a ve rubailerle oradaki müfretler ve beyitler de alınmıştır. Hadi-Hadikat-üs-süeda'daki şiirleri Divan'dakilerden ayırmak için Divan'ı D. T. C. Fakültesi Kütüphanesindeki 361 numarada kayıtlı olan ve H. 990 da yazılan yazma Hadikat-üs-süeda ile, Fakülte Kütüphanesi Müdürü Kemal Edip Kürkçüoğlu'nun şahsına ait olan diğer bir yazma Hadikat-üs-süeda'yı¹ ve 1302 Ahter baskısını karşılaştırdım. Böylece Türkçe Divan'a ait 43 kıt'a tesbit edildi. Bunlardan 39 tanesi 1926 İstanbul baskısında vardır. 3 tanesi ise II, III, IV, VI ncı nüshalarda mevcuttur. Kıt'alar alfabe sırası ile tertiplenmiştir. Yalnız "Ebyat" başlığı altında bir kısım kıt'alar yanlışlıkla rubailerden sonra alınmıştır. Bunların sırası alfabetik değildir. Rubailere gelince bu nüshada 52 rubai vardır. Halbuki basmalarda rubai sayısı 74 tür. Bunlardan sonra Hadikat-üs-süeda'daki bütün beyitler ve müfretler "Ferdiyyat" başlığı ile Divan'a alınmıştır. Ferdiyyatın sonunda Divan'ın 1062 de Abd-ül-Hay adında birisi tarafından yazıldığını gösteren şu ketebe kaydı vardır:

تمت الديوان² بعون الملك المنان حرم الله لهم كاتب على النار بحق محمد واله
احبار في شهر رجب من يد الفقير عبدالحى سنة اثني ستين بعدالالف

¹ Bu yazmanın tarihi 1007 olup kâtibi El-Rıza Muhammed bin Abd-ül-Kadir bin Kemal bin Can Paşa El-Selânîkî'dir.

² تم الديوان ve كاتب olması gerekir. Bu yazmanın tam bir külliyyat olmasına rağmen kâtibinin cahil bir kimse olduğu Divan'ın içerisindeki birçok kelimelerin imlâlarının yanlış olmasından anlaşılmaktadır.

Leyli vü Mecnun ile Beng ü Bade'nin sonlarındaki tarih 1063 tür. Divan'ın başında kitaba sahip olan Silâhdar zade Muhammed Emin'e ait şu kayıt vardır:

اصتحيه العبد المذنب محمد امين ميرالمعروف بسلاحدار زاده عفا
Leyli vü Mecnun ile Beng ü Bade'nin sonlarında
"Bende-i Âl-i Abâ Muhammed Mustafa" yazılı müsecca' birer
mühür bulunmaktadır.

II. Millî Eğitim Bakanlığı Ankara Genel Kitaphı'nda 101 numarada kayıtlı olan Fuzûlî Divanı. 15,5×21 cm. genişliğinde olup meşin ciltli ve şemselidir. 100 varaktır. Kâğıdı sarı kalın âbâdîdir ve her sahifede 13 satır vardır. Ta'likle yazılmıştır, başlıklar sürhtür. İçerisinde Türkçe divan mukaddimesi, gazeller, musammatlar, kıt'a ve rubailer vardır. Birinci varaktan 14 üncü varaka kadar kenarda Farsça Divan mukaddimesi ile "ت" harfine kadar olan farsça gazeller yazılıdır. Bu nüshaya sonradan konmuş olan varak numaraları ile gazeller karşılaştırılınca aradan bazı varakların düştüğü görülür. Sondaki ketebe kaydında H. 984 te Kerbelâ'da yazıldığı anlaşılmakla beraber kâtibinin imzası okunamamıştır. Bu kayıt şöyledir:

تمت الكتاب بعون الله الملك الوهاب على يد اضعف العليا و الى الله العلي
الادنا العبد الفقير في كربلا سنة ٩٨٤

Bu nüsha yazılış tarihinin eksikliği ve yazıldığı yer itibariyle önemli olmasına rağmen eksiktir. "ben", "yok", "çok" gibi kelimeler nadiren "men", "yoh", "çoh" şeklinde yazılıp ekseriya Osmanlı lehçesi hususiyetlerine göre yazılmıştır. Esasen bu karışıklık bütün nüshalarda vardır. Buna rağmen bu nüsha metnin doğruluğu bakımından diğer inanılır nüshalarla bir birlik göstermektedir.

III. Millî Eğitim Bakanlığı Ankara Genel Kitaphı'nda 1280 numarada kayıtlı olan Fuzûlî Divanı. 17×27 cm. genişliğinde olup kitaplık tarafından sonradan mukavva ile ciltlenmiştir. 127 varaktır. Yazısı itinalı bir ta'lik olup her sahifede 14 satır vardır. Divan-da mensur mukaddimeden sonra gazeller gelmektedir. Gazellerden sonra kıt'alar gelir. Kıt'alardan sonra

Hevâ ârâyis-i gülzâra oldı çihre-küşâ
Zemin gülşene géydürdi hulle-i hadrâ

ve

Gonce bagrı dehr bîdâdiyle evvel kân olur
Sonra yüz lûtf ile gönlü açılır handân olur

matlah iki kaside vardır. Bundan sonra musammatlar ve rubailer gelmektedir. Sonra Beng ü Bade mesnevisi vardır. Mesnevinin son sahifesi kopmuştur. Rubailerin sonunda bulunan ketebe kaydından Muhammed Sadık adında birisi tarafından sene 79 da yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu ketebe kaydı şöyledir: تمت الكتاب بعون الملك الوهاب على يد عبد الضعيف محمد صادق في شهر محرم الحرام سنة ٧٩
Nüshanın yazılış tarihi buna göre ya 1079 veya 1179 dur. Biz nüshanın yazısından Divan'ın 1079 da yazıldığını tahmin ediyoruz. Bu yazma Âzerî lehçesi hususiyetlerini en çok gösteren nüsha olmakla beraber "ana" "andan" kelimeleri çok defa "ona" "ondan" şeklinde yuvarlak vokallerle dir.

IV. İzmir Salepçioğlu Kitaphı'nda 7270 numarada kayıtlı olan yazma Fuzûlî Divanı. 15×25 cm. genişliğinde olup meşin ciltli ve müzehhep şemselidir. 207 varaktır ve her sahifede 14 satır vardır. Sahifeler yaldız cetveli olup Divan'ın ve Leyli vü Mecnun'un başında tezhip vardır. Yazısı itinalı bir ta'lik-tir. İçerisinde türkçe divan mukaddimesi'nden sonra sıra ile gazeller, musammatlar, kıt'a ve rubailer gelir. Rubailerin sonunda Divan'ın 1077 de Muhammed Şerif bin Ahmed Beg adında birisi tarafından yazıldığını gösteren şu kayıt vardır:

تمت الكتاب بعون الملك الوهاب على يد عبد الضعيف محمد شريف
بن مرحوم المغفور احمد بك في تاريخ شهر ربيع الاول سنة ١٠٧٧

Leyli vü Mecnun mesnevisinin sonunda da 1066 da Isfahan'da yazıldığını gösteren şu ketebe kaydını buluyoruz:

تمت التاريخ سلخ شهر ربيع الثاني دار الس لطنه اصفهان سنة ست وستين والف .
Buradaki tarih rubailerin sonundaki tarihten 11 sene evveldir.

Bu nüshada gazellerden bazıları bulunmamakla beraber

matbu divanda bulunmayan gazelleri ihtiva etmekte ve Azerî lehçesi hususiyetlerini oldukça göstermekteir.

V. D. T. C. Fakültesi Kütüphanesinde İsmail Saib efendi yazmaları arasında 4121 numarada kayıtlı olan, içerisinde bir kaç mansur risale ile XVI ve XVII nei asırda yaşamış 140 tan fazla şairin müntehap şiirlerinin ve bazılarının tam divanlarının bulunduğu mecmuadaki Fuzûlî Divanı. Bu nüsha türkçe Divan mukaddimesi gazeller, musammatlar, kıt'a ve rubailerden müteşekkildir. Bu yazmada da basma divanlarda olmayan gazeller bulunmakla beraber, gazellerin bir çokları eksiktir. Divanın sonundaki ketebe kaydı şöyledir:

قد وقع الفراغ من تحرير هذا الديوان في اوائل شهر شوال مكرم من
شهور سنة اثنين واربعين و الف و انا الفقير سيد محمد القاسم العسکرى
بايالت ديار بكر عفا عنه.

VI. Millî Eğitim Bakanlığı Ankara Genel Kitaplığı'nda 339 numarada kayıtlı yazma Fuzûlî Divanı. 20×31 cm. genişliğinde olup meşin ciltli ve mikleplidir. 95 varaktır. Son varak sonradan ilâve edilmiştir. Kâğıdı sarı kalın âbâdîdir ve sahifeler sürh cetvellidir. Her sahifede 15 satır vardır ve yazı itinasız bir ta'liktir. Başta birinci sahifedeki mikyat-i arz cetvelinden sonra türkçe divan mukaddimesi ve gazeller alınmıştır. 78 inci varaka kadar sahife kenarlarında Fuzûlî'nin 14 türkçe kasidesi vardır. Yine gazellerin kenarında, gördüğüm diğer yazma nüshalarda bulunmayan iki fazla muhammes bu yazmada da vardır. Bu nüshada basma Fuzûlî divanlarında bulunmayan iki rubai daha vardır. Bu rubailerden bir tanesi I, III, IV numaralı yazmalarda da bulunduğu halde ikincisi yalnız bu nüshadadır. "aña", "anı", "beyle", "eyle" kelimeleri çok defa yuvarlak vokallerle yazılmış olmakla beraber bu nüsha bazan diğer nüshalarda bile bulunmayan eski dil hususiyetlerini göstermiştir. Son sahifenin koparak sonradan yazılmış olması yüzünden yazanın adı ve yazılış tarihi bilinmemektedir.

Biz yukarıda gördüğümüz bu yazmaları karşılaştırırken 1924 tarihli İstanbul baskısındaki tertibe uyarak doğru bir metin kurmaya çalıştık. Çünkü bu baskı Tebriz ve diğer İstanbul baskılarına göre şiirleri en çok içine alan divandır. Yine şiirlerin tahlili yapılırken sahife numarası göstermek gerektiği vakit bir kolaylık

olmak üzere bu baskının sahife numaraları verilmiştir. Fuzûlî'nin türkçe divanındaki şiirleri edebî şekilleri ve sayıları bakımından incelerken de bu baskının tertip sırasına uyarak yazmalarda bulunan fazlalıkları yerlerinde gösterdik.

Şimdi aşağıya yazmalarda bulduğumuz, Fuzûlî'nin şimdiye kadar yayımlanmamış olan altı gazeli ile üç rubaisini alıyoruz:

1

Mihri gönlümde nihân olduğın ol mâh bilür
Kimse bilmez fukâra sırrını ol şâh bilür
Sorsañ ey mâh nola hâl-i dilüm Tañrı içün
Bileli anı özüm bilmezem allâh bilür
Gâh yüz lûtf kılur gâh tegâfûl gûyâ
Gâh bilmez bu giriftârlıgum gâh bilür
Can fedâ eylemegin yâre heman men bilürem
Bu tarîki deme bir gâfil ü gümrâh bilür
Nazar-i lûtf dirîg etme Fuzûlî'den kim
Saña sıdk ile özin bende-i dergâh bilür

2

Segirdür cilveye ol yâr semendin yenemez
Kim anı görse figân etmége kendin yenemez
Gerçi şimşâd letâfette çeküptür göge baş
Yâr bahsinde anuñ serv-i bülendin yenemez
Eyle divânelige düştü gönül kim dildâr
Salsa hem boynına ol zülf kemendin yenemez
Koyabilmez dil-i divâne saçuñ kaydından
Nitsün ol vahşi ayagındaki bendin yenemez
Édemez men' Fuzûlî'ni kadehten zâhid
Hiç kim kûy-i harâbat levendin yenemez

3

Dehr bir menzil halâyık kârbân-ı pîş imiş
Söz kamu efsâne el efsâne-hân-ı pîş imiş

Terk-i fikr-i dünyi vü sevdâ-yi ukbî eyle kim
 Dünyî vü ukbî hayâlî vü kemâlî pîş imiş ¹
 Ehl-i haşmet kisvetin zer-beft éder kim bilmez ol
 Bâg-ı cem'iyet bahârına hazân-ı pîş imiş
 Eyleyüp mihnet zamânında demâdem ıztırâb
 İsteme râhat ki râhat hem zamân-ı pîş imiş
 Ger tuvânahg sözün söyler melûl etgeç kazâ
 Her kimi görsen tuvâna natuvân-ı pîş imiş
 Ömr nakdin sûd sevdâsında zâyi' étme kim
 Ol ki adın sûd kılmazsen ziyân-ı pîş imiş
 İtibâr ey dil Fuzûlî'den götür kim ol fakîr
 Bî-dil ü bî-çâre vü bî-hânümân-ı pîş imiş

4

..... hoş-tekellüm tûti-i gûyâya benzerseñ
 Cemâlûnden münevver oldu âlem aya benzerseñ
 Hayât-ı câvidan buldı şehîd-i gam kelâmuñdan
 Bu şîrin sözlerüñle Hazret-i İsâ'ya benzerseñ
 Yüzûñ güldür hatuñ sünbül kadûñ serv-i sehî cânâ
 Riyâz-i Cennet içre bir gül-i ra'nâya benzerseñ
 Özüñ kâfer sözüñ kâfer firengî gözlerûñ kâfer
 Tekellûf bir taraf kim bir büt-i tersâya benzerseñ
 Reh-i aşkuñda Mecnun tek Fuzûlî terk-i ser kıldı
 Bulınmaz hüsnüñe mânend bir Leylâ'ya benzerseñ ²

5

Dil gâretiyle tâze hatuñ çekti leşkeri
 Sındurdu min gönüllü safını yeniçeri
 Hublar senüñ kapuña gelüler bölük bölük
 Getmezler özge kapuya sensen agaları
 Göz defterine salmuşam oñı hisâbını
 Aç ey gönül bu tende öget oñı defteri

¹ Kafiye hatahdır.

² Bu gazelin Fuzûlî'ye ait olduğundan pek emin değiliz.

Nola asarsa göz müjede eşk katresin
 Asar subaşı yol kesici kanlu kâferi
 Odlu gönül evine girür gam günü oñın
 Yoldur gice evde basa bir yatan eri
 Gözgüde aks-i hâlûni gördüm gelüp dedi
 Koymaz mı dâg göğsüne Rûm'un kalenderi
 Bilmez midür günâh-i Fuzûlî çeker saña
 kıla cevır hançeri ⁸¹

1

Aşkuñda gönül egerçi kan ise yeter
 Yoñsa garazuñ bu nim cân ise yeter
 Kurbânıñ olam egerçi sitemdür bestür
 Başına için ger imtihân ise yeter

2

Çıhtı felege âh u figânum sensüz
 Çoñ derde mukayyed oldu canum sensüz
 Ayırak ⁴ çerh sen habîbi menden
 Bi-tâkat ü bi-tâb ü tuvânem sensüz

3

Daim özümi bî-ser u sâman gördüm
 Üftâde-i derd-i dâg-i hicran gördüm
 Bir kat ile ki munda Nûh Tûfan gördi
 Men Nûh değüldüm nice Tûfan gördüm

Fuzûlî'nin Türkçe Divanı'nın muhteviyatı :

I. Türkçe Divan mukaddimesi:

Bu mukaddime, mahdut olmakla beraber Fuzûlî'nin hayatına ait bizzat kendisinin verdiği bilgileri içine aldığından önemlidir. Bu mukaddimeden Fuzûlî'nin hayatına ve edebî telâkkilerine ait öğrendiklerimiz, Fuzûlî'nin Türkçe Divanı'nda hayatı ve edebî telâkkileri hakkındaki bilgiler adlı bahislerde alınmıştır.

¹ Bu gazelle bundan evvelki gazel sahife kenarlarına yazılmış olduğundan kitap sonradan ciltlenirken kesilmiştir.

II. Kasideler:

1924 tarihli İstanbul baskısında 42 kaside vardır. Bunlardan iki tanesi Leyli vü Mecnun mesnevisindendir. Bazı yazmalarda bu mesnevide bulunan üç kaside divandaki kasideler içerisine alınmıştır. Meselâ I numaralı yazmada Leyli vü Mecnun'da bulunan kasideler ayrıca Divan'a da alınmıştır. Leyli vü Mecnun mesnevisindeki 3 kasideden birincisi:

Aferîn ey sâni'-i ten-perver-i cân âferîn

خالق الاشيا آله العرش رب العالمين

matlahı bir münacattır. İkincisi:

يا منيع المكارم ويا معدن الوفا

يا مجمع المحاسن ويا مظهر العطا

matlahı mülemma' bir na'ttir. Üçüncüsü ise Kanuni Sultan Süleyman için yazılmış olan:

Zehî kâmil ki akl-i nükte-dan derkinde hayrandur
Vücûd-i bî-misâli intihâb-i nev'-i insandur

matla'lı kasidedir.

I numaralı yazma nüshada Üveys Paşa için yazılmış olan:

Bu bahr-i nîl-gûn bir meve her sâat ıyan eyler
Ul-ül-ebşâra bir bir keşf-i esrâr-i nihân eyler

matla'lı fazla bir kaside vardır¹. Bununla beraber Türkçe kasidelerin sayısı 44 tür. Yazma Fuzûlî divanlarının çoğunda kasideler yoktur. İstanbul kitaphıklarında bile kasidelerin bulunduğu yazma Fuzûlî divanı nüshaları mahduttur. İçlerinde kasidelerin bulunduğu yazmalar ihtiva ettikleri kaside sayısına göre sıra ile:

İst. Topkapı Sarayı Müz. Ktp. No: 896 (içerisinde 42 kaside var).

İst. Lâleli Ktp. No: 1912 (İçerisinde 33 kaside vardır)

İst. Üniver. Ktp. T.No: 592 (İçerisinde 1010 kaside var)

İst. Üniver. Ktp. T.No: 1532 (" 8 " ")

İst. Üniver. Ktp. T.No: 1532 (" 8 " ")

İst. Üniver. Ktp. T.No: 2850 (" 4 " ")

İst. Üniver. Ktp. T.No: 813 (" 1 " ")

¹ Bu kaside bu yazmadan alınarak Kemal Edip Kürküoğlu tarafından D. T. C. Fakültesi Dergisi'nde yayınlanmıştır. (c. VI, s. 4, eylül-ekim 1948)

Böylece benim karşılaştırdığım yazmalardan Topkapı Sarayı Müzesi Kitaphı'ndaki nüsha en çok kasideyi ihtiva eden yazmadır¹. Millî Eğitim Bakanlığı Ankara Genel Kitaphı'ndaki 339 numarada kayıtlı olan ve metinlerde VI numara ile gösterilen yazmada 18 kaside mevcuttur. Yine aynı kitaphıktaki 1280 numarada kayıtlı olan ve metinlerde III numara ile gösterilen yazmada iki kaside bulunmaktadır.

Fuzûlî'nin Türkçe Divanı'ndaki kaside şekli ile yazılmış olan şiirlerinden iki tanesi tevhid, beş tanesi na't olup iki tane de Hazret-i Ali ve Eimme-i İsna Aşere için yazılmış medhiye vardır.

Tevhitler:

- 1- Hevâ ârâyis-i gülzâra oldı çihre küşâ
Bahâr gülşene géydürdi hulle-i hadrâ
s. 10

2. Âferîn ey sâni'-i ten-perver-i hadrâ
خالق الاشيا آله العرش رب العالمين
s. 71

Na'tler:

1. يا منيع المكارم ويا معدن الوفا
يا مجمع المحاسن ويا مظهر العطا
s. 237.
2. Âb levhi üzre çekmiş meveden mustar sabâ
Sebzeden nakl étmege vâsf-ı hat-ı dilber sabâ
s. 18
3. Ne kim sahife-i tedbîre akl eder mastûr
Saginman anı olur olmaz olmıyan makdûr
s. 14
4. Çeker bî-rahmler yanında her sâat zeban hançer
Günâhum sâbit eyler ölmegüm hâtır-nişan hançer
s. 16
5. Saçma ey göz eşkten gönlümdeki odlara su
Kim bu deñlu dutuşan odlara kılmaz çâre su

¹ Bu mühim yazma Millî Eğitim Bakanlığı'nın yayınladığı İstanbul Kitaphıkları Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu'na alınmamıştır.

s. 15

Hazret-i Ali ve Eimme-i İsna Aşere için yazılmış olan medhiyeler:

1. الحمد لله الذي خلق السموات العلى
K'andan tapar hâk-i zemin feyz-i bâhar-i dil-küşâ
s. 78
2. Gonçe bagrı dehr bîdâdiyle evvel kan olur
Sonra yüz lûtf ile gönlü açılır handân olur
s. 21

İbrahim Han'a¹ yazılan kasideler

1. Yine deşt her sebzededen sebz u hurrem
Cihan bî-tekellûf tekellûfte âlem
s. 44
2. Bihamdillâhi v'el-minne ki tevfikât-i rabbânî
Yétürdi menzil-i maksûda İbrahîm Sultânî
s. 43

Kanunî Sultan Süleyman için yazılmış olan kasideler:

1. Münşi-i hikmet ki çekmiş hâme-i hikmet-nigâr
Safha-i eyyâma kılmış sebt vasf-i her diyâr
s. 26
2. Zehî kâmil ki akl-ı nükte-dan derkinde hayrandur
Vücûd-i bî-misâli intihâb-ı nev'-i insandur
s. 72
3. Çıhtı yaşıl perdeden arz eyledi ruhsâr gül
Saldı mir'ât-i zamîr-i pâkten jengâr gül
s. 22
4. ابد اللهم في الافاق امن المسلمين
با دوام دولت پابنده سلطان دين
s. 24

¹ İbrahim Han Musullu, Şah Tahmasb'ın padişahlığının ilk yıllarında (1524-1576) Bağdad'da bulunan Safevî valilerindendir. Osmanlı himayesi altında Bağdad hâkimiyetini elde etmek isteyen yiğeni Zülfikar Musullu'nun ihaneti ile katledilmiştir. (İslâm Ansk. Bağdad ve Fuzûlî maddeleri) Sadık Tezkiresinde İbrahim Han'la Fuzûlî arasındaki münasebet kısaca şu şekilde kaydedilmiştir: "İbrahim Han hizmetide Bağdadga barup han-ı merhum Süleyman hezimet kılup Irakga kilken de mevlânâ-yi müşarünileyh Hille'de mutavatın bolurlar". İstanbul Üniver. Ktp. T. Y. 4091.

Kadı-i Bağdad Seyyid Muhammed Gazi için:

1. Men kimem bir fakîr-i bîser ü pâ
Kemterin bende vü kemîne gedâ
s. 65
2. Safha-i çihre-i âl üzre sevâd-ı hat-ı yâr
Dil-i pür-hünümüñ âyînesine saldı gubâr
s. 55

Seyyid Muhammed Necefi için¹:

1. Erişti vakt ki fasl-i hazân-ı nâ-hem-vâr
Kıla su tek harekâtın mezâhim-i eşcâr
s. 19

Muhammed beg² için:

1. Sun'-i Hak kim yog iken âlemi étmiş peydâ
Andan almış eser-i nazm nizamın eşyâ
s. 68
2. Felek her devrde bir feyz-i hikmet aşikâr eyler
Tekâlîb-i zaman izhâr-i sun'-i Kirdigâr eyler³
s. 62
3. Ne müşkil olsa kılır çerh rüzgâr ile hal
Mürür ile açılır tâb-i târ-i tül-i emel
s. 51

¹ Bu Seyyid Muhammed Necefi ile Bağdad kadısı Muhammed Gazi hakkında bilgi bulunamamıştır. Bunların aynı şahıs oldukları düşünülebilir.

² Bu Muhammed Beg, Muhammed han Tekelü'dür. Osmanlı tabiiyetini kabul eden Zülfikar, Şah Tahmasb tarafından kandırılan kardeşlerinin ihaneti ile katledilince yerine Şerefüddin oğlu Tekelü Mehmet Han tâyin edilmiştir. Kanunî Tebriz'i aldıktan sonra Bağdad üzerine yürüyünce Bağdad'da zuhur eden itaatsizlik sebebiyle kaçmıştır. Böylece Şah Tahmasb'ın Bağdad'daki son valisidir. (bak: İslâm Ansk. Bağdad ve Fuzûlî maddeleri).

³ Dr.A. Karahan Fuzûlî, Hayatı ve Eserleri adlı eserinde bu kasidelerden hangilerinin Muhammed Tekelü'ye, hangilerinin Osmanlı valilerinden Mehmet Paşaya sunulduğunun kestirilemeyeceğini, yalnız, bu "eyler" redifli kasideyi muhakkak olarak Hadikatüssüeda'nın da takdim edildiği Osmanlı valisi Mehmet Paşaya yazıldığı haklı olarak söyler. Bak: S. 104-105.

Ca'fer Beg ¹ için yazılmış olan kasideler:

1. Kıldı 'def'-i gam dil-i uşşaktan zevk-i bahâr
Ah kim gösterdi aşk ehline devran hecr-i yâr
s. 67
2. Ne mevcûd olmasa esbâb-i dünyâdan degül müşkil
Bu müşkildür ki mevcûd olmağa bir hâkim-i âdil
s. 58
3. Zulmet-i hayrette zikrûndür maña vird-i zeban
Tûtiyem gûyâ yemûm şekker yerûm Hindûstan
s. 54
4. Cihânı eyledi feyz-i bahâr reşk-i cihan
Bırahtı ferş-i letâfet zemîne lûtf-i zaman
s. 63

Kazasker Kadir Çelebi ² için:

1. Bâg levhini hazan berki zer-efşân eyler
Âb ol levhde meşk-i hat-i reyhân eyler
s. 49

Celâl zade Mustafa Çelebi ³ için yazılmış olan:

1. Meger kılur rakam-i vâsf-i hatt-i yâr kalem

¹ "Lala Ca'fer Paşa enderûn-i humâyundan yetişip silâh-dâr-i şehriyâri olup yeniçeri ağası oldu. 941 1534 de azl ile sonra Şam ve Bağdad beylerbeyi oldu. Ba'dehu Tuna'da demür kapılara muhafız ve nazır olur. Evahir-i Sultan Süleyman Hani'de irtihal eylemiştir. Kani' ve sabir idi. Mahdumu Mustafa Paşa'dur. (M. Süreyya, Sicilli-i Osmanî, c. II., s. 70).

² "Hamididir. Pederi Mehmet efendi olup müderris, sahn müderrisi, 927 de Bursa kadısı, 929 da İstanbul kadısı ve o sene Anadolu kazaskeri olup 944 te mütekaît olup Mekke-i Mükerreme'ye gitti. 948 de Şeyhülislâm olup o sene şevvalinde hastalanmakla Bursa'da tekaüd ihtiyar eyledi. 955 te orada vefat eyledi. Alim, fazl, sahi ve şair idi (Sicilli-i Osmanî, c. II., s. 345), Devhatül meşayih, s. 21-22. Böylece Kadir Çelebi Bağdat seferi sırasında Anadolu Kazaskeridir ve Fuzûlî ile münasebeti bu zamanda olmuştur.

³ Celâl zade Mustafa Çelebi Tosyalı Kadı Celâl adında bir âlimin oğludur. Memleketinde bir mikdar tahsil yaptıktan sonra İstanbul'a gelerek sahn medresesine gitmiştir. Medrese tahsilini bitirerek müderrisliğe geçmiştir. Yazısının güzelliği ve kitabetteki vukufu sayesinde Yavuz Selim zamanında divan-ı humayun kâtipliğine tayin edilerek Piri Paşa'nın tezkerecisi olmuştur. Sonra Kanunî'nin veziri olan İbrahim Paşa'ya tezkirecilik yapmıştır. Bağdad seferinde orduda reisülküttap olarak bulunan Celâl zade, nişancı Seydi Bey'in ölümü ile nişancı olmuştur. Fuzûlî ile Celâl Zade'nin tanışmaları bu sıradadır.

Ki hatt-ı yâr kimi oldu müşk-bâr kalem
s. 47

İbrahim Paşa ¹ için yazılmış olan kasideler:

1. Götürdi bād bürka' çihre-i gül-berk-i handandan
Getürdi âlemi mürğ-i çemen feryâda efgandan
s. 69
2. Bir dün ki cünd-i şâm ile ceng etti âsman
Oldı bürüc-i kal'a-i gerdunda çoğ kıran
s. 70

Rüstem Paşa'nın sadrazamlığı sırasında takaütlüğünü isteyen Celâl Zade Mustafa Kanunî'nin ısrarı ile Zigetvar seferinde tekrar nişancılığı tâyin edilerek orduya istenmiştir. Celâl Zade Zigetvara vardığı zaman padişahı ölü olarak bulmuştur. Bir sene sonra da 1567 (H. 975) te kendisi ölmüştür.

Kanunî'nin kanunnamelerine yeni yeni maddeler ilâve ettiğinden Koca Nişancı ve Müfti-i kanun adları ile anılmıştır. Kanunî devrine ait Tabakat-ül-memâlik ve derecat-ül-mesalik adlı Şehzade Bayezid'e kadar olan hâdiseleri anlatan tarihi ile Yavuz Sultan Selim'in muharebelerinden bahseden Selim-name'si, Mearic-ün-Nübüvve tercemesi ve Enis-üs-Selâtin adlı eserleri ile muhtelif şiirleri vardır. (Âli, Künh-ül-Ahbar, v. 162; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. II., s. 667-669).

Fuzûlî'nin Şikâyetname adlı meşhur mektubu da Celâl Zade Mustafa Çelebi'ye yazılmıştır. (bak: Tahir Olgun, Fuzûlî'ye Dair, İstanbul, 1936; A. Karahan, Fuzûlî'nin mektupları, İst. 1948).

¹ İbrahim Paşa Âli'ye ve Hadikat-ül-Vüzera'ya göre Rum asıllı bir firenk olup Parga gemicilerinden birinin oğludur. Arnavut olduğu rivayeti de vardır. Ümeradan birisi tarafından esir edilen çocuklardandır. Kanunî Manisa sancakbeyi iken kendisine verilmiş, onunla birlikte İstanbul'a gelerek hasodabaşılıkla saraya girmiştir. Sonra kendisine Rumeli beylerbeyliği ile kaide ve teamül hilâfına vezir-i a'zamlık verilmiştir. (7 Haziran 1523). Kanunî'nin fevkalâde takdirine mazhar olmuş ve kendisine devlet işlerinde büyük bir selâhiyet verilmiştir. Padişahın kız kardeşi Hatice Sultan'la evlenmiştir.

İbrahim Paşa 1534 İran seferinde orduda serasker olarak bulunmaktadır. 1534 aralık ayında Bağdad'ın alınmasında Padişahla beraber İbrahim Paşa da vardır. O kış Padişahla beraber Bağdad'da kalarak 1535 temmuzunda Tebriz'e ve oradan da İstanbul'a dönmüştür. İbrahim Paşa'nın Fuzûlî ile münasebeti onun Bağdad'da kaldığı bu sırada olmuştur.

İbrahim Paşa 15 mart 1536 (21 Ramazan 942) da sarayda boğdurularak öldürülmüştür. (Âli, Künh-ül-Ahbar, c. II., v. 128; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. II., s. 343-346 ve 535; Hammer, Osmanlı tarihi, c. V., s. 36 ve 160; Osmanzade Taib, Hadikat-ül-vüzera, s. 24-26; M. Süreyya, Sicill-i Osmanî, c. I., s. 93).

Ayas Paşa ¹ için yazılmış olan kasideler :

1. Ne lûtfdür yine kim buldı sebzeden gülzâr
Ne feyzdür yine kim saldı bâga bād-ı bahâr
s. 52
2. Sevād-ı buk'a-i Bağdād çeşm-i heft kişverdür
Çerâg-ı merdûmi nûr-i adâletten münevverdür
s. 57
3. Geldi ol İsi kim andandur hayât-ı ehl-i hâl
Yohtur ansuz halk cisminde hayâta ihtimâl
s. 31
4. Çihre-i hattûn hayâli çeşmümi kılmuş makâm
Açma bahreyni ki cem' olmuş sipâh-ı Rûm u Şâm
s. 32
5. Erişti vakt ki gül basa bustâna kadem
Cihâmı eyliye lûtf-i bahâr reşk-i İrem
s. 37
6. Yine kızı sabâ gülzâra da'vet bülbül-i zârı
Yine kumri makâm etti fezâ-yi sahn-ı gülzârı
s. 63
7. Sabr her derde mürûr ile müdâva eyler
Sâhib-i sabr bulur her ne temennâ eyler
s. 59
8. Ey saña ikbâl-i rûz-efzun atâ-yi Kirdigâr
Muttasıl ta'zîmüñe me'mûr devr-i rûzgâr
s. 61

¹ "Arnavuddur. Enderun-i humayunda bittefeyyüz beylerbeyi olup 952 de Bağdad valisi olarak Basra'ya sefer eyledi ve vezaret verildi. 956 da Diyarbakır valisi oldu. Şehzade Bayezid isyanında Erzurum valisi olup onun askerine na'î ve mih vermesinden dolayı nev'ama iştirak ve meyli anlaşılup menkuben azl olunmuştur. 967 de fevt olmuştur. Harem-i humayunda perveriş bulmağla adab ve mürüvveti kemalde idi Oğulları Mahmut ve Mustafa Paşalardır. Karındaşı Koca Sinan Paşa'dır. Ayas Paşa kölesi Safi Çelebi şair olup 997 de fevt olmuştur. (Sicill-i Osmanî, c. I., s. 447).

Fuzûlî kasidelerinde Ayas Paşa'nın Bağdad valiliğinden ve onun Basra'yı fethinden bahseder. Ayas Paşa Erzurum valisi iken Şehzade Bayezid'e yardım ettiğine göre Şehzade ile aralarında eski bir dostluğun bulunduğu ve Fuzûlî'nin Beyazî'te münasebetinde Ayas Paşa'nın rolü olduğu düşünülebilir. Bak. Hasibe Çatbaş [Mazıoğlu] Fuzûlî'nin bir mektubu D. T. C. Fakültesi Dergisi; s. 1946.

Rüstem Paşa ¹ için yazılmış olan kasideler:

1. Yine açıldı gül ü kıldı cihânı hurrem
Çemen-ârâ-yi vücûd oldu gül-i bâg-ı adem
s. 42

Üveys Beg ² için yazılanlar:

1. Veh nedür ol tâir-i ferhunde-bâl ü tîz-per
Kim olur bir turfa âyin içre her dem cilve-ger
s. 46
2. Bu bahr-i nîl-gûn miñ mevc her saât iyân eyler
Ul-ül-ebsâra bir bir keşf-i esrâr-ı nihân eyler
yazma I, v. 32
3. Ey safâ-yi şişe-i cevîlânî-i firûze-fâm
Ma'din-i yâkût sahbâ gülbün-i gül-berk cām
s. 39

Fuzûlî'nin:

Ey hilâl-i iyd gâlibdür saña ebrû-yi yâr
Hüsn-i sûret sende bir var ise anda iki var
s. 64

matla'lı kasidesinin kimin için yazıldığı belli değildir. Memduhundan gürizgâhta "Emîr-i nâm-dâr" diye bahseder ve kasidenin sonu şöyle biter:

¹ Rüstem Paşa Slav ırkından olup Hırvat veya boşnak olduğu söylenir. Saraydan ağalıkla yetişmiştir. Diyarbakır (Amid) beylerbeyi ve sonra da Anadolu beylerbeyi olmuştur. 1539 da vezirliğe tâyin edilmiştir. 1544 te 3 üncü vezir iken Hadım Süleyman Paşa ile Hüsrev Paşa'nın azilleri üzerine vezir-i a'zam olmuştur. Kanunî'nin kızı Mihr-i Mah Sultanla evlendiği için Padişahın damadıdır. Şehzade Bayezid'in tahta geçmesine taraftar olduğu ve Şehzade Mustafa'nın ölümünde eli bulunduğundan vezir-i a'zamlıktan azledilmiş (1553) ve yerine Kara Ahmet Paşa vezir-i a'zam olmuştur. Rüstem Paşa Kara Ahmet Paşa'nın katli ile ikinci defa vezir-i a'zam olmuştur. (1555). 1561 de vefatına kadar vazifede kalmıştır.

Rüstem Paşa Bağdad'ın fethinde orduda bulunmaktadır. Fuzûlî ile münasebetleri bu zamanda olmuştur. (Künh-ül-Ahbar, c. II., v. 130; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. II. s. 539; Hadikat-ül-vüzera, s. 28, Hammer, Osmanlı Tarihi c. VI. s. 101; Sicill-i Osmanî, c. II., s. 337).

² Yavuz Sultan Selim'in kölesi ve Bıyıklı Mehmet Paşa'nın kardeşidir. Kardeşi sayesinde tefeyyüz ederek Osmanlı ümerası sırasına geçmiştir. 1534 ten sonra Bağdad ve Halep beylerbeyliğini yapmıştır. Fuzûlî ile münasebeti bu zamandır. Fuzûlî 1536 (H. 942) de bitirdiği Leyli vü Mecnun mesnevisini bu zata takdim etmiştir. (Sicill-i Osmanî, c. I., s. 445; İslâm Ansk. Fuzûlî mad.)

Mahz-ı şer' olmuş afâk'allah vücûd-i kâmilûn
Feyz-i tefsîr u hadîs u fıkhdan leyl ü nehâr
Safha-i mihr-i ruhuñdur mevzi'-i nûr-i Nebî
Çâr tab'-ı kâmilûn me'vâ-yi mihr-i çâr-yâr

Biz bu kasidenin de Bağdad kadısı Seyyid Muhammed Gazi için yazılmış olduğunu bu son beyitlerden tahmin ediyoruz.

Bir gün ki dey alâmetin etmişti âşikâr
Dutmuştu yüz füsürdelige tab'-ı rûzgâr
s. 40

matla'lı kaside ise şairin kendisinden bahsettiği bir hasbihaldir.

III. Gazeller:

Yukarıda söylediğimiz gibi Fuzûlî Divanı'nın edisyon kritiki yapılmadığından Fuzûlî'nin gazellerinin tamamı da tesbit edilmiş durumda değildir. Gazellerin en çok bulunduğu eski harfle olan baskılar 1266 tarihli Tebriz baskısı ile 1924 tarihli İstanbul baskısıdır ki bunların her ikisinde de 287 gazel vardır. 1308 ve 1924 tarihli İstanbul baskılarında (م، ن، ی) harflerinin ve Leylî vü Mecnun'un sonuna yazmalarda görülen fazla gazeller ayrıca ilâve edilmiştir. Faik Reşat bey'in neşrettiği "Fuzûlî'nin Gayr-i matbu' Eş'arı" adlı broşürdeki 32 gazel Tebriz baskısında vardır. 1924 tarihli İstanbul baskısındaki 25 ilâve gazelden 24 tanesi de yine Faik Reşat Bey'in broşüründe olanlardır. Yalnız bu baskıda bulunan:

Eyle şîrin leblerûn âşüfte-hâl eyler meni
Halk Mecnûn-i belâ-dîde hayâl eyler meni

matla'lı beş beyitli gazel ne Tebriz baskısında ne de gördüğümüz 6 yazmada vardır.

Mey peyâpey sunma sâki kılma lâya'kıl meni
Etme bir dem devlet-i didârdan gâfil meni ¹

"Fuzûlî'nin Gayr-i Matbu Eş'arı"nda bulunmayan :

Nevâ-yi saz ile mey nûş edenler dil-rübâlardur
Çeken derd ü belâ bezm-i gam içre bî-nevâlardur

ve

Göz karası eşk-i gül-gûnumda hâlûn sadkası
Eşk-i gül-gûnum gül-i ruhsâr-ı âlûn sadkası

¹ Bu gazel I, II, III, IV, VI numaralı yazmalarda vardır.

bu iki gazelden birincisi III ve VI numaralı yazmalarda vardır. İkinci gazel ise Tebriz baskısı ile gördüğüm bütün yazmalarda bulunmaktadır. Bu iki gazel 1945 te yaptığım mezuniyet tezine de alınmıştır. Kemal Edip Kürkçüoğlu D. T. C. Fakültesi Dergisi'nde "Fuzûlî'nin bilinmiyen bir kaç şiiri" adıyla bu iki gazeli ve

Hic kim yâreb menüm tek kalbi virân olmasun
Hânumânı aşk odıyla beyle sūzan olmasun

matla'lı yeni bir gazel yayınlamıştır ¹.

Abdûlbaki Gölpınarlı neşrindeki :

Kalmışam hayrette hayran zâr u giryan neyleyem
Haste-i rencûr ü bîmâr ü perîşan neyleyem

matla'lı gazelin, Tebriz, Bakû ve İstanbul baskılarında olmayup yalnız kendi nüshasında bulunduğunu ve Fuzûlî'ye ait olduğundan şüphelendiğini müellif söyler. Bu son iki gazelle birlikte Fuzûlî'nin gazellerinin sayısı 300 olmaktadır. Bundan önceki bahiste verdiğimiz şimdiye kadar hiç bir yerde neşredilmemiş olan 5 gazel ile birlikte Fuzûlî'nin gazellerinin sayısı 305 oluyor. Leylî vü Mecnun'daki 24 gazelini de bunlara eklersen Fuzûlî bu nazım şekli ile şüphelilerle birlikte türkçe 328 gazel yazmış oluyor.

IV. Musammatlar:

Fuzûlî'nin 2 terki-i bendinden bir tanesi kasideler içerisindedir. Bu terki-i bend Sultan Süleyman için yazılmış olup 7 bendliktir. Her benddeki beyitlerin sayısı bir birine eşit değildir. Diğer Hadikat-üs-Süeda'daki Hazret-i Hüseyin için yazılmış olan terki-i benddir ki matbu Fuzûlî Divanı'na Sakiname'den sonra alınmıştır ², 5 benddir. Bu terki-i bend gördüğümüz yazma divanlardan yalnız I numaralı nüshada musammatlar arasında bulunup yanlışlıkla terci'-i bend diye gösterilmiştir.

Terci'-i bendler 3 tanedir. Ayas Paşa'nın Basra'yı fethi dolayısıyla yazılmış olan terci'-i bend kasideler arasındadır ³ ve 11 benddir. Diğer iki terci'-i bend musammatlar içerisinde olup birisi İbrahim han Musullu için yazılmıştır ⁴, 5 benddir.

¹ K. E. Kürkçüoğlu, Fuzûlî'nin bilinmiyen bir kaç şiiri, D. T. C. Fakültesi Dergisi, c. V., sayı 3, 1947 ve c. VI., sayı 4, 1948.

² Fuzûlî Külliyyatı, İstanbul, 1924, s. 116.

³ Aynı eser, s. 33.

⁴ Aynı eser, s. 204.

Diğeri basmalarda 6 bend olduğu halde gördüğümüz yazmaların hepsinde

“Yâr bilgeç hâlûmi bir rahm peydâ eylese”

mısra ile başlayan fazla bir bend daha vardır. Bu fazla bend Tebriz baskısında, Faik Reşat Bey'in broşüründe ve Gölpınarlı neşrinde de vardır.

Fuzûlî'nin iki müseddesinden birisi Habîbî'ye nazire olup “dédüm dédi” mükerrer beytinin bulunduğu müseddestir. Diğeri de yine Habîbî'yi tanzirdir. Bu nazire müseddesteki iki kıt'a İstanbul baskılarında bulunmayıp gördüğümüz bütün yazmalarda, Tebriz baskısında, Faik Reşat Bey'in broşüründe ve Gölpınarlı neşrinde vardır. Bunlar

“Hayât sarf édüben derd kılmışam hâsıl”

ve

“Sirişk-rîz gül-endâmlar hevâsı ilen”

mısraları ile başlayan kıtalardır.

1924 baskısında Fuzûlî'nin 3 muhammesi vardır. Bunlardan başka, gördüğüm yazmaların hepsinde, Tebriz baskısında, F. Köprülü'nün Divan şiiri Antolojisi'nde, Gölpınarlı'nın ve Prof. A. N. Tarlan'ın yayımladıkları divanda iki muhammes daha vardır. Bu muhammeslerden birisi:

Ten bozuldu eşk-i çeşm-i hun-feşânumdan menüm
mısra'ı ile başlar. Diğeri Çağatay şair Lûtfî'nin:

Ey ezelden tâ ebed cânım giriftârûn senüñ
Çare kıl kim boldı cânım zâr ü efgârûn senüñ

matla'lı gazelinin tahmisidir. Böylece Fuzûlî'nin muhammeslerinin sayısı 5 tir.

Fuzûlî'nin murabba'ları 3 tanesi Divan'da 2 si de Leylî vü Mecnun mesnevisinde olmak üzere 5 tanedir.

V. Kıt'alar:

1924 İstanbul baskısında Fuzûlî'nin türkçe kıt'alarının sayısı 39 dur. Gördüğümüz yazmalarda 4 kıt'a daha vardır ki bunlarla beraber 43 kıt'a olmuş oluyor. Basmalarda bulunmayan bu dört kıt'adan üç tanesi Gölpınarlı'nın yayımladığı Divanda bulunduğu gibi bunlardan biri Gayr-i Matbu' Eş'ar'da da vardır. Bu kıt'alar:

Sen ne âfetsen maña ey akl-i nâfercam kim ¹

Hemişe dostum oldur dérem ki mal vérüp ²

Miñ iken kadr ü kıymetün bir olur ³

Maña bir pîr dedi dut sözümü canum oğul ⁴

mısra'ları ile başlayan kıt'alardır. Bu son kıt'a Ali Nihat Tarlan baskısında yoktur.

Netice olarak, bizim gördüğümüz yazmalarda bulunmayan Gölpınarlı baskısındaki bir fazla kıt'ayı da sayacak olursak Fuzûlî'nin türkçe kıt'aları 44 ü bulmuş olur.

VI. Ruba'iler:

1924 İstanbul baskısında 74 rubai vardır. Gördüğümüz nüshalar üzerinde en fazla rubai bulunan yazma VI ncı nüshadır ki içerisinde 76 rubai vardır. Prof. Ali Nihat Tarlan baskısında rubai adedi 76, Gölpınarlı baskısında 81 dir. Bunlardan ikisi farsça 5 tanesi arapçadır.

Gölpınarlı'nın yayımladığı divanda bir kıt'a daha vardır ki bu kıt'a Tebriz baskısında ve Faik Reşat Bey'in broşüründe de vardır. ⁵ Gölpınarlı farsça divanda bulunan üç kıt'a ile diğer farsça bir kıt'ayı da alarak kıt'aların sayısını 47 olarak göstermiştir. Fuzûlî'nin farsça kıt'aları tabiatıyla bunlardan ibaret değildir⁶. Bunun

¹ Bu kıt'a bizim gördüğümüz yazmalardan I, III, IV, VI numaralı yazmalarda vardır.

² Bu kıt'a I, II, III, IV, VI numaralı yazmalardadır. Fuzûlî'nin bu kıt'asının sonundaki

Bu cehl ile özümü ehl-i ma'rifet sanurem

Zehî tasavvur-i bâtil zehî hayâl-i muhâl

beyti İbn-i Yemin'de:

من این خیال تصور کنم فلک گوید زهی تصور باطل زهی خیال محال

“Felek benim bu tasavvuruma ne batıl bir tasavvur, ne olmayacak bir hayal diyor” Ahmet Paşa'da:

Hayâl-i devlet édermiş tasavvurunda adû

Zehî tasavvur-i bâtil zehî hayâl-i muhâl

Tevfik Fikret'de:

Teellümât-i beşerden gelir mi dehre melâl

Zehî tasavvur-i bâtil zehî hayâl-i muhâl

³ I, II, VI da.

⁴ Yalnız I de vardır.

⁵ A. Gölpınarlı, Fuzûlî Divanı, kıt'a 44.

⁶ Fuzûlî'nin farsça divanı basılmamıştır. Biz Millet Kütüphanesinde, Manisa Muradiye Kütüphanesinde, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde, D. T. C.

gibi Gölpınarlı neşrinde şüpheliler arasında gösterilen farsça ter-kib-i bendle 6 farsça kıt'ada Türkçe Divan içerisine alınmıştır.

Fuzûlî'nin Türkçe Divanı'nda hayatına ve devrine ait bil-giler :

Fuzûlî'nin hayatına dair bildiklerimiz tezkirelerin verdiği kifayetsiz bilgi ile kendisinin eserlerinden çıkarılan malumattan ibarettir. Bunların dışında Fuzûlî hakkında vesikaya dayanmı-yan türlü rivayetlerin ve ihtimallerin şairin hayatına ait olan mahdut bilgileri karıştırmaktan başka bir faydası olmamıştır.

Fuzûlî'nin en çok işlenen tarafı hayatıdır. Şimdiye kadar ya-pılan tetkiklerin çoğunda şairin hayatı üzerinde durulmuştur¹. Şair hakkında yapılan neşriyatın bir kısmı ise şairin eserlerinin neşrine ve tercemesine aittir². Bilhassa son zamanlarda neşre-dilen eserlerde ve makalelerde Fuzûlî'nin hayatı ile ilgili yeni ve önemli bilgiler mevcuttur.

Biz şairin hayatı hakkında bilinenleri ve şimdiye kadar söylenmiş olanları burada tekrarlamaktan çekiniyoruz. Yalnız Divan'ın tahlilinde şairin hayatının şiirlerine aksettirdiği taraf-lardan âzade kalamıyacağız.

Fuzûlî Türkçe Divan'ının mukaddimesinde mektebe nasıl başladığını ve orada, kendisinin ve arkadaşlarının daha çok kü-çük olduklarını "nezâket-i tab'dan tab'-i iktisâb-i dekâyık-i ulûm

Fakültesi Kütüphanesi'nde, İsmail Saib Efendi kitapları arasında bir mecmua içerisinde ve British Museum'da bulunan yazma nüshaları karşılaştırarak farsça divan'ın tenkitli bir baskısını yayımlamak üzereyiz. Gölpınarlı'nın türkçe kıt'a-lar içerisine aldığı dört farisi kıt'adan üç tanesi de dahil olmak üzere farsça divan'da 45 kıt'ası vardır. Yalnız کلاهست بر فرق یکچری mısra'ı ile başhyan kıt'a bu yazmalarda da yoktur. Müellif bu kıt'anın Konya müzesi kütüphanesin-deki türkçe Fuzûlî divanı yazmasının kapağında bulunduğunu söyler. Yine Göl-pınarlı'nın şüpheliler kısmında aldığı altı farisi kıt'a ile bir farisi matla' da bu yazmalarda bulunmaktadır. Müellifin esas aldığı nüshada bulunan şüpheliler kus-muna aldığı farsça müsebba' bir mecmuada görülerek tarafımızdan 1946da D.T.C. Fakültesi dergisi'nde C. IV. S. 4 de yayımlanmıştı. Buna göre bu şiirin iki ayrı yerde Fuzûlî adına kayıtlı oluşu şaire aidiyetini gösterebileceği gibi Türkçe Di- van'da da bir kaside ile şii imamların ögen Fuzûlî'nin böyle bir müsebba'm bu-lunuşu şüpheye yer bırakmamaktadır.

¹ Fuzûlî'nin hayatını etraflı olarak inceleyen en son tetkik Dr. A. Kara-han'ın Fuzûlî hayatı, edebî ve eserleri adlı doktora tezi olup İstanbul'da 1949 da bastırılmıştır.

² Eserin sonundaki bibliyografya kısmına bakınız.

ve tâkat-i meşakkat-i ta'lîm-i hakâyık-i hudûd u rûsûm olmagın" diyerek önce aşıkâne şiirler ve ciğer-suz gazeller okuduklarını söyler. Böylece şairin mektebde ilk öğrendiği şey "hüsn halâtı ve aşk kemâlâtı" dır . Şair şiir yazmaya bu vakit başlamıştır: "Men ki safha-i cibilletümde rûz-i ezelden kilik-i Kaza harf-i mahabbet-i nazm rakam kılmıştı ve hadîka-i hilkatümde hidâyet-i fitrattan tohm-i mezûniyyet ekilmıştı ol mecma'ın sehâb-i mizâcından nihâl-i tabiatüm nem çeküp izhâr-i isti'dâd-i nazm etti ve ol mahfilin hevâ-yi ihtilâtından gülbün-i cibilletüm ser-sebz olup mezraa-i mizâcumda gül-i mezâk-i şi'r bitti" der. Şair bu suretle okuduğu mektebi "bir debistân-i Cennet-nişân idi ki sahn-i lâtfi suhûf-i gilmân ile huld-i berinden haber verür" diye tasvir ederek oradaki güzellere karşı duyduğu sevgi ve mahabbet sebebiyle ilk şiirlerini yazmaya başladığını söyler. Fuzûlî şiirlerinin şöret bulup etrafa yayıldığını şöyle anlatır: "Ol hurşid-veslerden iktibâs-i nûr-i şevk étmegin gün günden bir gâyetle mütezâyid oldu ki az müd-dette eşi'a-i envâr-i nazmum ile çoş şehirler ve vilâyetler doldu." Şairin şiir yazmaya karşı hevesi gittikçe artar ve ekseri vaktini şiir yazmakla geçirir. Böylece artık şairliği mukarrer olmuş ve şö-reti tam bulmuştur. Fakat Şair şiirinin "pîrâye-i maâriften hâlî" ve "cevâhir-i ilmden ârî" olmasını istemez, ulûm ve fûnûn tahsi-line başlar . Çünkü onun için "ilimsiz şiir esâsı yoğ dîvar gibidür" ve " ilimsiz şiirden kâleb-i bî-rûh gibi teneffür" eyler. Bu Fuzûlî'nin hayatının ikinci devresidir. Şair artık zamanın aklî ve naklî bütün ilimlerini öğrenmiye, ehadis ve tefasir tetebbuuna başlar. Çağdaşı Ahdî'nin tezkiresinde te'yid ettiği gibi¹ arapçayı ve acem-ceyi mükemmel öğrenerek üç dilde de şiirler yazar. Fuzûlî'nin arapçayı ve farsçayı bu dillerde şiirler yazacak kadar bildiğini bu iki dilde yazdığı eserleriyle gösterdiği gibi türkçe ve farsça divanlarının mukaddimelerinde de söyler. Türkçe divan mukaddi-mesinde bir nigâr-i müşkin-hatın Şair'e: "Egerçi Arap'ta ve Acem-de ve Türk'te yegâne kâmiller çohtur ammâ sen kimi cemi'-i lisâna kâdir câmi'-i fûnûn-i nazm u nesr yohtur" der. Şair arapça ve farsça şiirlerinin olduğunu yine bu güzelin dilinden söyler: "Ahâli-i âlemden ba'zı leâlî-i münşeât ve muammayâtuından behre-i feyz almışlar ve ba'zı mesnevi ve kasâidüünden temettu'

¹ Ahdî Tezkiresi, Ankara Millî Eği. Bak. Genel Ktp. no. 47.

bulmuşlar ve ba'zı farisî gazellerüñ nakş-i zamîr etmişler ve ba'zı arabî recezlerüñ zevkine yétmişler hâşâ ki Türk-zâde mahbûblar feyz-i nazmuñdan behre-mend olmıyalar."

Fuzûlî Farisî Divan Mukaddimesi'nde de arapça ve farsça şiirler yazdığını söylerken hayalhanesi kendisini yine bir güzelle karşı karşıya getirir. Bir gün yolu bir mektebe uğrar. Orada bir güzel şaire karşı ilgi gösterir ve şiirlerinden birkaç beyit ister. Şair ona arapça ve türkçe şiirlerinden birkaç beyit verir, kaside ve musamatlarından bir kaç güzel parça okur. Fakat güzel bu şiirleri görünce: bunlar benim dilimden değildir, ben farsça yazılmış gönül yakan şiirler isterim der. Bunun üzerine Fuzûlî'de farisî şiirler yazmak için büyük bir şevk ve arzu başlar. Fuzulî yine Farisî Divan Mukaddimesi'nde bazan arapça şiirler yazarak arap fasihlerini hazınladığını ve bunun kendisi için zor olmadığını söyler. Çünkü arapça, şairin ilim dilidir. Bazan türkçenin şiir meydanında at koşturarak Türk zariflerini türkçe şiirleri ile faydalandırır. Bunu yapmak da onun için zor olmamıştır. Çünkü bu onun aslı selikasına uygundur. Bazanda farisî ibareler ipliğine cevherler dizdiğini ve daldan gönlünün meyvelerini topladığını ifade eder.

Fuzûlî'nin türkçe şiirleri onun zamanının klâsik kültürünü bildiğini bize göstermeye yetecek durumdadır. Şair şiirlerinde fırsat buldukça klâsik ilimlere ait olan bilgisini ifade etmeye çalışır. Fuzûlî türkçe kasidelerinin başındaki tevhidinde ulûm ve fûnûna ait bütün bilgisini göstermek ister. Bu ilimlerin ıstılahlarını sıralıyarak birçok müraat-i nazir sanatları yapar.

Meselâ ilm-i musikiye dair:

Sadâ-yi murg bıraktı büzürg ü küçege şevk
Sürûd-i nây ile uşşâka hâsıl oldu nevâ

sarf ve nahiv ilmine ait:

Kamu dıraht bulup ref'-i istikâmet-i hâl
Şükûfe hamli ile kesr buldılar illâ
Nihâl-i bî-bedel-i serv kim kalub mansûb
Sebât-i hâl ile anlardan oldu müstesnâ
Sadâ-yi seyl çeker medd-i muttasıl gûyâ
Ki medd-i muttasıl ile olur kırâat-i mâ

ilm-i mantıktan:

Netice sâlibe olmak hilâf-i âdettür
Olunca mücib-i sugrâya müttefik kübrâ

yine ilk gazelinde:

Aşk kilki çekti hat harf-i vücûd-i âşıka
Kim ola sâbit Hak isbâtında nefy-i mâedâ

ilm-i tencime dair:

Göründi hey'et-i âb-i revanda şekl-i habâb
Sübûta yetti sebât-i nücûm-i seyr-i semâ

İlm-i hendeseye dair:

Hutût-i muhtelif u mustakîmi enhâruñ
Çemende saldı zevâyâ-yi gûne gûne binâ

İlm-i kimyaya ait:

Bu kîmyâ sebebinden aceb midür olsa
Elinde dâne-i erzen mesâbesinde tılâ

Fuzûlî'nin gazellerinde de bu ilme ait şunları buluyoruz:

Lâle-reng etti gözüm kan ile hâk-i derüñi
Kîmyâgerdür eder gördüğü toprağı kızıl
Silk-i ehl-i çekmiş zâhid-i eşk-i riyâ
Mes kimi kim sîm kadrin buldurur sîmab aña

Fıkıh ve feraize ait:

Şükûfe sîmine farz eyledi hurûc-i zekât
Medâr-i havl ü bülûg-i nisâb-i istinmâ

Bir gazelinde de

Men fakîrem sen ganî vergil zekât-ı hüsnüñi
Şer' içinde hem mañadur hem saña vâcib zekât

İlm-i tıbbâ ait:

Bahârdan ten-i gülbünde eyleyüp heyecân
Harâret-i demevî kıldı ukdeler peydâ
Boyandı kanı ile safha-i çemen gül gül
Meger ki fasdına hükm eylemiş tabîb-i hevâ

Kanın deveranından mütevellid kızartılarm baharda vücuddan

kan aldirmek suretile önlenmesini İbrahim Paşa'ya yazdığı bir kasidesinde şöyle anlatır:

Hevâ fassâdı çekmiş hârdan nişter meger bildi
Ki düşmüşdür girih gülbünlerüñ a'zâsına kandan

ve

Göz açtı akd-i şebnemden tarâvet kesb edüp nergis
Arak kurtardı tedric ile ol bîmârı hierandan

Safâ kesb etti hüsn-i istikâmet eyledi hâsil
Mizâc-i mülk-i âlem i'tidâl-i ahd-i devrandan

Su redifli na'tinde:

Vehm ilen söyler dil-i mecrûh peykânûñ sözün
İhtiyât ilen içer her kimde olsa yara su

Kazasker Kadir Çelebi'ye yazdığı bir kasidesinde Lokman ile Bukrat'ın adını anar:

Şerbet-i bâde ile çoğ sinadum hastalara
Eyler anı ki ne Bukrat u ne Lokmân eyler

Muhammed Beg için yazdığı lâmiyesinde:

Sarardı şehd-i kelâmuñdan ehl-i derd yüzi
Mezîd-i illet-i safrâ olur şifâ-yi asel

Giderdi telhi-i kahruñ fesâd tугyânın
Kılır mazarrat-i balgam izâlesin hanzel

beyitleri ile vücudu terkip eden safra, sevda, balgam ve kandan meydana gelen ahlâtın i'tidali bozulunca nelerle tedavi edildiğini anlatır. Fuzûlî gazellerinde de fırsat buldukça tıp ıstılahlarını ve bunlara ait mazmunları kullanır :¹

Bilmeyüp bih-büdümü cevruñden éttüm ictinâb
Telh şerbetlerden ikrâh eyleyen bîmâr tek

Tabîat inhirâfın gör hevâ-yi aşktan tende
Îlâc ét düşmedin sâki mizâcum istikâmetten

¹ Şair'in Sıhhat ve Maraz adlı eseri tıptaki bilgisinin bir delilidir. Bak. A. Gölpınarlı, Sıhhat ve Maraz tercemesi, İst. Üniver. Tıp Tarihi neşriyatı, İst. 1940.

Fuzûlî'nin gazelleri içerisinde ilm-i tencime ait mazmunların oldukça çok kullanıldığını görüyoruz. Meselâ:

Ey Fuzûlî ahter-i bahtum müsâid olmadı
Kim olam bir dem mukârin ol meh-i tâbân ile

Akreb meh-i münîre vatandur dedüm dedi
Vehm eyle kim hatarlı kirânuñdurur senün

Ayın güneşten ışık alması ve güneşten uzaklaştıkça ışığının artması gibi ilm-i nücuma dair müsbet bilginin Fuzûlî'nin zamanında bilindiğini onun şiirlerinden öğreniyoruz:

Cilve-i aks-i ruhuñ âyîne de ey reşk-i hür
Rüşen etmiş anı kim hurşiddendür aya nûr

.....

Dâg-ı dil-sûz-i firâkın oldu gün günden füzûn
Nûr-i mâh efzûn olur hurşiddenden oldukça dūr

Fuzûlî'nin türkçe şiirlerinde arasına geçen âyet ve hadisler dair iktibas ve telmihlerden başka bilhassa Hadikat-üs-Süeda şairin bu ilimlere olan vukufunu çok iyi gösterir.

Fuzûlî'nin bu ilimleri öğrendikten sonra nasıl geçindiği belli değildir. Tezkirelerdeki "Mevlâna" sözü onun âlim bir zat olmasından dolayıdır. Farisî divandaki bir kıt'adan şairin atebât-i aliyye de râtibe-hâr olduğunu yani Necef'te Hazret-i Ali'nin türbesinde hizmetkârlık ettiğini öğrendiğimiz gibi¹ Türkçe Divan'ındaki sâdâttan Necef'li Seyyid Muhammed adında birisine yazdığı ve matbu divanlarda yanlışlıkla "der meth-i Hazret-i Şah-i Velâyet" diye gösterilen

Erişti vakt ki fasl-i hazân-i nâ-hem-vâr
Kıla su tek harekâtın mezâhim-i eşcâr

matla'lı kasideden farisî kıt'ayı te'yid ederek onun Necefte Hak hizmetine kemer bağladığını öğrenmekteyiz. Bu kasidede Fuzûlî Seyyid'in lûtfundan mahrum olduğunu ve kendisine tekrar lûtufta bulunmasını ister.:

¹ در صدق صدق جناب متوی - کز رای منبرش عتباتست منور
beyti ile başhyan kıt'ada:

ما راتبه خواران در آل رسولیم - عمریست که این راتبه داریم مقرر
مسدود فکشته درین راتبه بر ما - زانروی که هستیم بدین راتبه در خور

Ümid-vâr ki bir şemme-i inâyet ile
Müceddeden vére lûtfi teselli-i men-i zâr

Şairin bu mahrumiyetinin rakipleri tarafından edilmiş bir iftira veya gammazlık neticesi olduğu anlaşılıyor. Şair kendisine büyük bir sıdk ve hulûs-i kalb ile bağlandığı bu zatın dergehinde bir ömr-dür hizmet ettiğini söyler ve mazarrat-i eşrar ile onun lûtfundan mahrum olunca ehl-i imandan ikrah eder. Hattâ islâm diyarını terk ederek küfr diyarında zünnar bağlanmasının daha iyi olacağını söyler:

Şehâ men isterem édem bir zevâlsüz sâye
Kim anda olmya mutlak mazarrat-i eşrâr

Saňa yetürdi meni hâdi-i reh-i tahkik
Dédi budur ki dilersen yitürmegil zinhâr

Bu gün ümid ile bir ömrdür ki dergehüñe
Bıraşmışam ser-i ihlâs u sıdk leyl ü nehâr

.....

Aceb yoğ eylesem ikrâh ehl-i imandan
Cemî'i zümre-i islâmdan olup bîzar

Necefte bağlamayam Hak hizmetine kemer
Gidüp fireng diyârına bağlayam zünnâr

Belâlaruñ çeküben dönmeyüp tarîküñden
Dutup tarîk-i sülûk-i muhâcir u ensâr

Meni tarîküñe ihlâs-i pâk u sıdk-i dürüst
Çeküptürür ki saňa candan etmişem ikrâr

Eger günâh ise ihlâsum eyleyem tevbe
Ve ger hatâ ise sıdkum kılâm istigfâr

Eger kabûl ve ger nâ-kabûl hizmetüñe
Özümi men sanurem bir kemîne hizmetkâr

Eger tarîka-i hizmette kılmışam taksîr
Ve ger kapuñda tapup behre étmişem inkâr

Maña harâm ola râhat ki tapmışam senden
Ve ger ne hasma müvekkil müheymin-i Cebbâr

Abdûlbaki Gölpinarlı Fuzûlî'nin bu ratibeyi Safeviler zamanında aldığını ve yine o vakit kesildiğini tahmin eder¹. Bu Necef'li seyyidin Bağdad kadısı Seyyid Muhammed ile aynı şahıs olduğu düşünülebiliriz.² Fuzûlî:

Men kimem bir fakîr u bîser ü pâ
Kemterin bende vü kemîne gedâ

matla'lı medhiye şairin Kadı'dan aldığı bir mektuptan onun kendisine bir lûtufta bulunması üzerine yazılmıştır. Bu lûtuf belki Necef'teki türbede gördüğü vazifedir. Netice olarak bu vazife Fuzûlî'nin hayatında maddi bir fayda sağlamaktan uzak olmakla beraber Şair'in mezhebi bakımından büyük bir önemi haizdir.

Fuzûlî'nin Safevilerin Bağdad hakimi İbrahim Han Musullu için yazdığı iki kaside ile bir terci'-i bend Şair'in Han'dan büyük bir lûtuf ve himaye gördüğünü gösterecek mahiyette değildir. Şair'in önce, Han'ın Bağdad'a gelişinden dolayı sevinç duyduğunu ve ümitlendiğini

Bihamd'illâhi v'el-minne ki tevfikât-i rabbânî
Yetürdi menzil-i maksûda İbrâhîm Sultânî

matla'lı kasidesinden anhyoruz. Bununla beraber Şair'in Han'a başka kaside yazmamasından umduğu yardım ve ilgiyi görmediği anlaşılıyor.

Kanunî Sultan Süleyman 1535 (H. 941 /M. 1534)de Bağdad'ı alınca Fuzûlî'nin Osmanlı padişahına ve devlet adamlarına kasideler yazdığını divandan öğreniyoruz. Osmanlı ordusunda bulunan Sadrazam İbrahim Paşa'ya, Rüstem Paşa'ya, Nişancı Celâl Zade Mustafa Çelebi'ye, Kazasker Kadir Çelebi'ye kasideler sunduğu gibi Osmanlılar zamanında Bağdad valiliklerinde bulunan Ayas Paşa'ya, Üveys Paşa'ya ve Lala Ca'fer Çelebi'ye kasideler yazmıştır. Fuzûlî'nin kendilerine kasideler sunduğu Osmanlı ordusundaki zevattan fazla bir ilgi görmediği muhakkaktır. Osmanlı padişahı da şaire fazla iltifat etmemiştir. Kanunî ona ancak evkaf-tan dokuz akçe bağlattıracak kadar bir lûtuf göstermişse de sonunda

¹ Bak: A. Gölpinarlı, Fuzûlî. Divanı, Önsöz: Fuzûlî'nin Hayatı, s. XX-XXIV.

² Dr. A. Karahan'ın yukarıda adı geçen eserinde de bu şahıslar hakkında bilgi verilmemiştir. Bak: adı geçen eser. s. 131, 183.

o da boş çıkmıştır. Şaire karşı gösterilen bu ilgisizlik şüphesiz onun şi'i-yül-mezhep oluşundandır. Daha evvel Şah İsmail, İbrahim Han gibi Safevî büyüklerine şiirler yazarak öğmesi -hattâ belki de İmam Ali türbesinde vazife görmüş olması -onlarca bilindiği için şaire yüz vermemişlerdir. Fakat Fuzûlî herşeyden evvel bir şairdir ve sanatı ile geçinmek zorundadır. Osmanlı Padişahı ve ricali için yazdığı kasideler kendisine bir hâmi arama ve geçim kapısı bulma gayesi ile yazılmış ve şair aradığını bulduğu kimseye karşı büyük bir samimiyet ve minnetle bağlanmıştır. Mezhep ve idare değişikliği şairi ümitsizliğe düşürmediği halde devrinin görüş ve düşünüşü şairin aleyhine olmuştur. Böylece şair Osmanlılardan umduğu himayeyi bulamamış ve kendisine lâayık olduğu değer verilmemiştir. Bunlar içerisinde şairin en çok yardım gördüğü zat Bağdad valisi Ayas Paşa'dır ve Fuzûlî en çok bu şahsa kaside yazmıştır. Kasidelerinde şairin Ayas Paşa'ya karşı olan bağlılık ve minnet duygularının çok içten ve samimi olduğunu görmekteyiz.

Bu kasideler şair'in bu sırada geçim zorluğu içerisinde bulunduğunu bize gösterir. Fuzûlî başka şiirlerinde de Rum şairlerinin gördükleri itibara imrenir ve hattâ Bağdad'ı terk ederek Anadolu'ya gitmek ister:

Fuzûlî ister isen izdiyâd-i rütbe-i fazl
Diyâr-i Rûm'ı gözet terk-i hâk-i Bağdad ét

Fuzûlî eyledi âheng-i ays-hâne-i Rûm
Esîr-i mihnet-i Bağdâd gördüğün gönlüm

Fuzûlî Kanunî'nin oğlu Şehzade Bayezid'e yazdığı bir mektubunda da Şehzade'nin huzuruna yetmekten başka bir emeli olmadığını fakat parasızlık yüzünden bu arzusunu yerine getiremediğini söyler¹. Farsça Divan'da da "ey zarîfân-i Rûm" diye Osmanlı şairlerine hitap ederek onların kadir ve kıymetlerinin takdir edilmesine imrenir². Yine Farsça Divan'daki bir beyitten Fuzûlî'nin

¹ Bak: Hasibe Çatbaş (Mazıoğlu), Fuzûlî'nin bir mektubu, Ank. Üniver. D. T. C. Fakültesi Dergisi c. VI., s. 3, 1948.

²

ای ظریفان روم شکر کنید که فلک داده است کام شما
باشمانیست نسبی ما را هست بر تر زما مقام شما
ما غلامان ماه رویانیم ماه رویان همه غلام شما

Bağdad'dan Tebriz'e gitmek istediğini öğrenmekteyiz¹.

Fuzûlî'nin Celâl Zade Mustafa Çelebi'ye yazmış olduğu meşhur mektupda da dokuz akçe gibi az bir parayı almak için evkaf memurlarından çektiği sıkıntıları anlatması şairin o sıradaki durumunu bize açıklar.

Fuzûlî gerek Bağdad'da gerekse Kerbelâ'da kıymetinin bilinmediğinden ve halkın şiire kıymet vermediğinden şikâyet eder²:

Maña men oldugum menzilde râhat meyl édüp gelmez
Düşüp zahmetlere nâçar men oldum talebkârı
Hevâ-yi seyr kıldum irtifâ'-i kadr için zîrâ
Yerinde her metâ'm pest olur elbette mîkdârı
Revâc-i aşk vèrmek kasdına çıhdum diyârımdan
Hüner zayı'dür ol kişverde kim yohtur harîdârı
Mahabbet kılmaga izhâr-i gurbet ihtiyâr éttüm
Ne çâre yoht bu cinsün olduğum yerlerde bâzârı
Sâkinem bir yerde kim yoht i'tibârım zerrece
Re'y-i rüşendür vebâl-i himmetüm hurşid-san
Bize çün kadr bulunmaz çıhalum dünyâdan
Müşteri yoht nice bir bekliyelüm bâzârı

Şair yine Bağdad kadısı Muhammed Gazi için yazdığı bir şiirinde:

Bir diyâr içreem ki halkından
Eylemez hiç kim maña pervâ
Kimse yoht derdüm eyleyem izhâr

"Ey Rum zarîfleri felek sizin arzularınızı verdiği için şükrediniz. Biz sizinle nisbet edilemeyiz. Sizin makamınız bizden üstündür. Biz ay yüzlülere kölelik ediyoruz. Halbuki ay yüzlüler hep sizin köleniz."

¹

بغدادرا نخواست فضولی مکر دلت
کاهنتک عیش خانه تبریز کرده

"Fuzûlî, galiba artık gönlün Bağdad'ı istemiyor. Zevk ve Safa yeri olan Tebriz'e gitmek istiyorsun."

² Fuzûlî Farsî Divan'da da Bağdad'da kıymetinin bilinmediğinden şikâyet etmektedir:

نیست در بغدادیان مطلق فضولی رافقی
خیف عمر من که بیجاصل درین کشور گذشت

"Fuzûlî, Bağdad'lılarda hiç re'fet yoktur. Yazık ömrüm böyle bir yerde mevasız geçti."

Eyleyem andan iltimâs-i devâ
Lâ'l veş daş içindedür vatanum
Gül kimi hârî kılmuşam me'vâ

diyerek şikâyetlerde bulunur. Fuzûlî Leylî vü Mecnun mesnevisinde de kendisini koruyan bir kimsenin olmayışından şikâyet etmektedir. Meşhur Arap, Acem ve Türk şairlerinden her birisinin bir şahın yanında kâm-yâb olduklarını ve bu yüzden şöhretlerinin arttığını, kendi zamanında ise artık söze değer verilmediğini söyler¹. Aynı şikâyetleri Farsça Divan Mukaddimesinde de buluyoruz. Şair Irak-ı Arap gibi toprağı dertle yuğrulmuş ve akılsız insanları yüzünden harap olmuş bir yerde Sultanların himayesinden uzak kalmıştır. Fuzûlî orada uzlet evinde şiir söylemek tevfiğinin öğütçüsüne şiir söylemeğe karşı duyduğu arzuyu anlatırken şunları der: “Bu sevdanın düşkün olan benden bu fenin sahibi olmayı beklemek tuhaf olur. Çünkü benim doğduğum ve yaşadığım yer Irak-ı Arap’tır. Burası Sultanların himaye gölgesinden uzak ve akılsız ahâlisinin yüzünden harap bir memleket. Burası öyle bir bostandır ki onun servileri zehirli sam yellerinin havaya kaldırdığı toz sütunları, açılmış goncaları mazlum şehitlerin mezarlarının kubbeleri, zevk ve eğlence meclisinin şarabı parça parça olmuş ciğerlerin kanlarıdır. Onun meclisinin nağmeleri avare gariplerinin yüreklerinin ahıdır. İnsana rahat veren nesimin yolu buranın mihnet artıran sahrasına uğramaz. Bu memleketin belâ dolu çöllerinin tozlarının bastırılması için merhamet bulutundan yağmur ümit olunmaz. Böyle bir riyazet bahçesinde gönül goncesi nasıl açılır ve dil bülbülü nasıl öter. Rahat eseri olmıyan ve ferah denilen şeyin yolu hiç uğramayan böyle bir memlekette oturanların ve oraya esir olanların bir hünerden dem vurmaları müşküldür”.²

Böylece bütün bunlardan anlaşılıyor ki Fuzûlî kendisine lâyık olduğu değerin verilmediği Bağdad’dan gitmek arzusunda. Şair Türkçe Divan Mukaddimesi’nde: “Menşe’ ve mevlidüm Irâk-ı Arap olup temâmi-i ömrümde gayri memleketlere siyahat

¹ با که بنجام متاع خویش در بازار دهر
جوهر اسرار معنی را خرابداری نماید

² Ankara Millî Eğ. Bak. Genel Ktp. No: 101 de Türkçe Fuzûlî Divanı kenarında Farsça Divan Mukaddemesi.

kılmağuma vâkıf oldukta” demesinden onun bu mukaddimeyi yaşının epeyce ilerlemiş olduğu bir zamanda yazdığını ve bu vakte kadar da Irak-ı Arap’tan dışarı çıkmadığını anlıyoruz. Şair’in daha sonra bir yere gittiğine dair bilgimiz yoktur. Türkçe Divan-daki:

Fuzûlî éyledi âheng-i ayş-hâne-i Rûm
Esîr-i minnet-i Bağdâd gördüğün gönlüm
Fuzûlî ister isen izdiyâd-i rütbe-i fazl
Diyâr-ı Rûm’ı gözet terk-i hâk-i Bağdâd et

beyitlerinden başka Bayezid’e yazdığı mektuptan ve Farsça Divan’ındaki beytinden İstanbul’a ve Tebriz’e gitmek istediğini öğrenmekle beraber şair’in Bağdad’dan dışarı çıktığına dair bir şey bilmiyoruz. Şair Ayas Paşa’ya yazdığı:

Yine kıldı sabâ gülzâra da’vet bülbül-i zârı
Yine kumri makâm etti fezâ-yi sahn-i gülzârı

matla’lı kasidede bahar gelince mihnet köşesini bırakarak zevk ve eğlence maksadı ile bu aşk divanesinin gurbet ihtiyar ettiğini söyler. Aynı kasidedeki şu beyitle gurbet dediği bu yerin Bağdad olduğu anlaşılır:

Bu gün Bağdâd’da bir kimse yoğ kim anda re’fet yoğ
Cemî’-i merdüm-i Bağdâd’a olmuş re’fetün sârî

.....
Sebât-i adl için revnak bırahtuñ mülk-i Bağdâd’a
Bekâ-yi gene için ey Hızır yaptıñ köhne divârı

Bahar şairlerin in’am ve ihsan gördükleri bir mevsimdir. Devlet adamlarının, zenginlerin tertip ettikleri eğlencelerde şairler de kendi sanat ve maharetlerini göstererek mükâfatlandırılırlar. İşte memleketinde yani Kerbelâ’da kıymetinin bilinmediğinden şikâyet eden şair bu maksadla gurbet saydığı Bağdad’a gelmiştir:

Revâc-i aşk vermek kasdına çıhtum diyârımdan
Hüner zâyi’dür ol kişverde kim yoğtur hırîdârı
Mahabbet kılmağa izhâr-i gurbet ihtiyâr éttüm
Ne çâre yoğ bu cinsün oldugum yerlerde bâzârı

Fuzûlî gazellerinde de gurbetten bahs ederse de bunu şairin sevgilinin bulunduğu yerden uzak olan her yeri gurbet sayması düşüncesiyle izah etmek doğru olur. Meselâ:

Kerem kıl kesme sâkî iltifâtun bî-nevâlardan
Elünden geldiği hayrı diriğ étme gedâlardan
Esîr-i gurbetüz biz senden özge âşinâmız yoh
Ayagun kesme başunçün bizüm mihnet-serâlardan
Sabâ kûyunda dildâruñ nedür üftâdeler hâlî
Bizüm yerden gelürsen bir haber vér âşinâlardan
Yâr ile agyârı hemden görmege olsaydı sabr
Terk-i gurbet eyleyüp azm-i diyâr étmez midüm
Öldüğüm menzilde defnüm kilmaga sanman lahid
Yér görüp gurbette efgânum girîban kıldı çâk ¹

Fuzûlî kasidelerinde devrinin tarihi hâdiselerinden ara sıra bahseder. Şair Kanunî'nin Bağdad'ı fethini

Kıldı meşhûr-i Arab feth-i Acem târihini
Geldi Burc-i Evliyâ'ya pâdişâh-ı nâm-dâr

tarih beyti ile tesbit ettiği gibi onun bizzat huzuruna çıktığını:

Murâdum Kâ'be idi tavf-i dergâhuñ nasîb oldu
Çekerdüm lâ'l için hasret erişti sem'e güftâruñ

beytinden anlıyoruz. Fakat Padişah Fuzûlî ile pek ilgilenmemiş olacak ki yine bir kasidesinde:

Kılmuşam tertîb sahn-i sîdka miñ dürr-i senâ
Bulmazam fursat ki dergâha kılâm bir bir nisâr
Menden ol gâfil aña men rûz u şeb ehl-i duâ
Menden ol fârig aña men muttasıl ümmîd-vâr

Fuzûlî Ayas Paşa'nın Bağdad'a vali tâyin edilmesi üzerine yazdığı:

Ne lûtfudur yine kim buldı sebzedden gülzâr
Ne feyzdür yine kim saldı bâga bād-ı bahâr

matla'lı kasidede Ayas Paşa'nın Bağdad'a tâyin edilen Osmanlı valilerinden dördüncüsü olduğunu işaret ederek Paşa'nın Bağdad'a

¹ Fuzûlî Külliyyatı, İstanbul, 1924, s. 239.

gelince Hazret-i Ali'nin kabrini ziyaret ettiğini ve Ali'nin de dördüncü Halife olması yüzünden aralarında bir benzerlik bulunduğunu söyler:

Hilâf-i gayr nasîb oldu hûn-ı hükm saña
Ziyâret-i harem-i pâk-i Hayder-i Kerrâr

Kim ol halife-i râbî'dür ü münâsibdür
Saña ki hâkim-i râbî'sen aña kurb-i civâr

yine

Geldi ol İslî kim andandur hayât-i ehl-i hâl
Yohtur ansuz halk cisminde hayâta ihtimâl

matla'lı kasidede Ayas Paşa'nın düşmandan mukabele görmeksizin Basra'yı aldığını, orada hutbe okutup Padişah adına sikke bastırıldığını ve din-i Muhammed taati için müezzîn tâyin ettiğini ve artık Hindistan hududunun açıldığını söylediği gibi,

Çihre vü hattun hayâlî çeşmümi kılmış makâm
Açmaga bahreyni cem' olmuş sipâh-i Rûm u Şâm

matla'lı kasidede de yine Paşa'nın Basra ve Cezayir fethinden bahsedilir. Şair Hind'e giden tacirler için Basra kalesinin bir tuzak olduğunu, giden kervanları soyduklarını söyler, Cezayir'in sulak, ağaçlık, kaleleri çok bir yer olduğunu ve oraya giderken kurak bir mevkiden geçildiğini şöyle anlatır:

Kesret-i eşcârı ol gâyetle kim ol mülkte
Bilmemiş âb ü zemin hergiz ki bir hurşîd var
Arsa-i satranç tek sahnında şatlardı hutût
Kal'alar ol noktunuñ hat üzre bî-hadd ü şumâr

Fuzûlî Ayas Paşa'ya yazdığı terci'-i bendde de padişahın Basra ile Cezayir'in fethi için Ayas Paşa'yı tâyin ettiğini, Paşa'nın sefere çıkmadan Ali'nin kabrini ziyaret edip hâs ü âmin duasını aldığını anlatır. Evvelâ Cezayir¹ sonra Basra feth edilmiştir. Basra'nın fethine giderken askerlerin geçmesi için A'sar nehri doldurulmuştur. Basra Şeyhi kaçmış ve hiç asker zayi' olmadan şehre girilmiştir. Böylece Basra'da şer ve fitnesi ile tanınan Âl-i Kaş'am'ın idaresine son verilmiştir.

¹ Yazmalarda "Cezayir" veya "Cevazir" olarak adı geçen bölge El-cezire'dir.

Dinî, Tarihî ve Efsanevî inanışlar:

Fuzûlî Tanrının varlığına ve birliğine inanmış, Peygamberlerine iman etmiş, şeriata sıkı sıkıya bağlı bir şairdir. Onun bütün hayatınca mu'tekid bir müslüman olduğu tevhid ve na'tlerinde görülür. Fuzûlî Cenneti düşündüğü için ibadet eden zahidlerden değildir. Onun ibadeti yalnız Tanrının rızasını yerine getirmek içindir:

Taâtûn eyler Fuzûlî tākāt oldukça velî
Hırs ile ne Ravza-i Rıdvan diler ne hür-i ıyn
Hür-i ıyn u Ravza-i Rıdvan hevâ-yi nefstür
Nefsten geçmiştir ol senden rızâ ister hemîn

Fuzûlî'nin Türkçe Divan'ında ikisi kasideler arasında, üçü gazeller içerisinde bulunan tevhidlerindeki duyguları çok samimidir. Onun:

Hevâ ârâ-yis-i gülzâra oldı çihre-küşâ
Bahâr gülşene geydürdi hulle-i hadrâ

matla'lı meşhur tevhidinin nesib kısmı fevkalâde sanatlı olduğu kadar medih ve dua kısımları da çok samimi ve güzeldir.

Fuzûlî'nin Türkçe Divan'ındaki beş na't kaside ile altı na't gazelinde ve Farsça Divan'ındaki na'tlerinde Peygambere karşı büyük bir bağlılığının bulunduğunu görüyoruz. Şair daima şiirlerinde peygambere bağlılığını ve ömrü oldukça onu öğmekten başka bir gayesi olmadığını söyler:

Mürûr-i ömr senâ-yi Resûl ile geçürem
Ölende edem anı armagan-i ehl-i kubûr
Yâ Nebî kılma Fuzûlî'ni kapuñdan mahrûm
Afv kıl var ise dergâhta terk-i edebi
Ey Fuzûlî reh-i şer'ini dut ol rāhberûn
Bu tarîk ile delâletten özüñ eyle rehâ

O, na'tlerinde dünyanın peygamberin vücudu maksadı ile yaratıldığını, bu bakımdan bütün eşyanın onun tufeylisi olduğunu söyler. Peygamber fahr-i kâinat ve seyyid-i nev'-i beşerdir. Onun kitabı kendisinden önce gelen peygamberlerin kitaplarını nesh etmiştir. Mahşer günü müminlere şefahat edecek olan odur. İşte Fuzûlî de bütün na'tlerinde hep onun şefaatinde yardım diler:

Umdugum oldur ki rûz-i haşr mahrûm olmayam
Çeşme-i vasluñ vére men teşne-i didâra su

Yâ Nebî lûtfun Fuzûlî'den kem etme ol zaman
Kim olur teslim miftâh-i der-i gufran saña

Hazret-i Peygamber hakkında bu kadar hürmetkâr gördüğümüz Fuzûlî'nin Ali ve evlâdına karşı da büyük bir mahabbeti olduğunu eserleri bize göstermektedir. Hadikat-üs-Süeda şairin bu sevgisini göstermeye yettiği gibi Türkçe Divan'ındaki kaside ile Farsça Divan'daki şiirler şairin onlara karşı olan sevgi ve bağlılığının bir ifadesidir.

Fuzûlî'nin Türkçe kasideleri içerisinde Ali hakkında yazılmış iki kasidesi olduğu gibi diğer kasidelerinde de muhtelif vesilelerle Ali'den bahseder. Şair Ali'yi "Şah-ı Velâyet" "Şah-i Necef" "Şah-ı Zülfekar" ve "Haydar-i Kerrâr" adları ile öğer. Bu şiirler Şair'in Hazret-i Ali'ye karşı büyük bir bağlılığı olduğunu göstermektedir. Necef'li Seyyid Muhammed Gazi için yazdığı

Gonce bağı dehr bîdâdiyle evvel kan olur
Sonra yüz lûtf ile gönlü açılır handân olur

matla'lı kasidesinde

Yüz meşakkat çekse kâm-i dil tapar encâm-i kâr
Her kimüñ mevlâsı âlemde Şeh-i Merdân olur
Dem uran evsâf-i evlâd-i Alî'den nitekim
Mâdih-i âl-i Alî müsteveib-i gufrân olur

Şah-ı Velâyet ve Eimme-i İsna Aşere medhinde yazdığı:

الحمد لله الذى خلق السموات العلا

K'andan tapar hâk-i zemin feyz-i bahâr-ı dil-küşâ
matla'lı medhiyede Hayr-ün-Nisa diye Hazret-i Fatma'yı, İmam Hasan'ı, Şah-ı Şehid dediği Hazret'i Hüsey'ni ve diğer şii imamlarını öğer. Bu imamlar bilindiği üzere sıra: İmam Zeynelabidin, İmam Muhammed Bâkır, İmam Ca'fer Sadık, İmam Musa Kâzım, İmam Ali İbni Musa Kâzım, İmam Muhammed Takî, İmam Aliyyün-Nakî, Hasan-ül-Askerî, İmam Muhammed Mehdî'dir. Fuzûlî Sultan İbrahim için yazdığı:

Bîhamd'illâhi v'el-minne ki tevfiât-i rabbâni
Yetürdi menzil-i maksudâ İbrâhim Sultânı

matla'lı kasidede de Musa Kâzım'ın , Askerî'nin ve Mehdi'nin adları geçer.

Fuzûlî Divan'ında Hulefa-yi Raşidin için yazılmış şiirler şunlardır:

Ey çâr-yâr-i kâmilûn a'yân-i mülk-i din
Erbâb-i sıdk u ma'dilet u re'fet u hayâ
Devrûn bu dört fasl ile bir mu'tedil zaman
Şer'ûn bu dört rûkn ile bir mu'teber binâ
Munda olmuş huccet-i hükm-i hilâfet muntavi
Mundadur hâk-i hilâfet-hîz hatm-i çâr-yâr
Safha-i mihr-i ruhu'dur mevzi-i nûr-i Nebî
Çâr tab'-i kâmilûn me'vâ-yi mihr-i çâr-yâr

Fuzûlî'nin divanında, isim dahi zikredilmeden geçen bu birkaç beyte karşılık Ali ve evlâdına, gösterilen büyük sevgi ve bağlılık onun şii-yül-mezhep oluşundan ileri gelmektedir. Şairin doğup yetiştiği muhit icabı olarak bu mezhepten olması çok tabiidir. Yalnız şairin hayatının muhtelif devirlerinde bu inancını gizlemek zorunda kaldığını kestirebiliyoruz. Şah İsmail ve İbrahim Han'a şiirler yazarken bu inancının şiirlerinde açıkça gördüğümüz halde Osmanlı Padişahına ve ricaline yazdığı şiirlerde şairin şiiliğine ait hiç bir iz bulamamaktayız. Böylece Fuzûlî şiiliğini şiirlerinde hâdiselere bağlı olarak gizlemek lüzumunu duymuştur. Fuzûlî mezhebinin propaganda-cılığını yapmış aşırı şii bir şair değildir. Peygamberlere karşı duyduğu hürmet ve bağlılık hissi onun mutedil, anlayışlı bir dinî inanca sahip olduğunu bize gösterir. Onun gayesi sadece geçimini temin etmektir. Mezhebi yüzünden Osmanlı padişahlarından lâıyk olduğu değeri görmediği halde Padişaha ve devlet ricaline kasideler sunmuş, lûtfunu gördüklerine samimiyetle bağlanmıştır.

Peygamberlere ait kıssalar :

Fuzûlî şiirlerinde divan edebiyatının konuları içerisine giren Âdem, Nuh, İbrahim, İsa, Musa, Yusuf v.s. gibi Peygamberlerden ve onların mucizelerinden de bahs eder.

Âdem iki bakımdan Fuzûlî'nin şiirlerinin konusunun içerisine girmiştir. Birincisi Âdem'in beşerin başlangıcı olması, vücu-

dunun topraktan yaratılması, meleklerin Âdem'e secde etmeleri v.s. dir. Meşhur tevhidinde:

Hisâb-i rızkını kılmış temâmi-i beşerûn
Henûz Âdem'e peyvend kılmanın Havvâ

Peygamber için söylediği bir na't gazelinde:

Evlîyâdan kime sen tek bu müyesserdür kim
Âdem'e vech-i mübâhât ola izz ü nesebi

Halef-i mu'teber-i Âdem u Havvâ sensen

جعل الله فداءً لك اى وائى

ve

Secdegâh étmişti aşk ehli kaşuñ mihrâbını
Kılmadın hayl-i melâik secde-i Âdem henûz

Rüstem Paşa için:

Âdemî istese topragda elbette bulur
Bu gün ol feyzi ki topragı kılıptur Âdem

Âdem'in Fuzûlî'nin şiirlerine konu olmasının ikinci sebebi insanın yaratılışındaki tabii meyl dolayısıyla Âdem'in Havva ile olan münasebeti ve Cennet'ten kovuluşlarıdır.:

Dédiler bî-haberler bâg-ı Cennet kûyuña benzer
Haber verdi maña andan gelen Âdem yalandur bu
Âdem ol ser-i kûyuñ vérüp almış Cennet
İşidüp ta'n-i melek sonra peşimân olmuş

Cennet'te Âdem ile Havva'yı aldatarak onlara memnu' meyveyi yedirten İblis'tir. Bu sebeple şeytan yani İblis hilesi dolayısıyla divan şiirinin temaları içerisine girmiştir. Meselâ Ayas Paşa için:

Ki bahr-i hile-i İblis aña ger olsa muhît
Tasavvur eylemek olmaz kim ol binâ çeke nem

Fuzûlî Nuh Peygamberden ömrünün uzunluğunu ve Tufan hâdisesi dolayısı ile bahseder:

Ehl-i tугyâna eser eyliyemez girye-i Nûh
Gerçi her dem oları vâkıf-i esrâr eyler

Hücûm-i gamda maña anı etti zevrak-i mey
Kim étmedi anı Tûfan deminde keşti-i Nûh

Ger bükülmüştür kadi ayb eylemen bir pîrdür
Nûh devrinden vérür bir bir suâl étsen haber

İbrahim Peygamber'in bir adı da Tanrı'nın en halis dostu anlamında "Halilullah"tır. Tanrı'ya karşı olan mahabbetinin fazlahğı dolayısıyla oğlu İsmail'i kurban etmeye kalkmış, fakat Tanrı gökten derhal bir koç indirterek İsmail'in kurban edilmesini önlemiştir:

Gerçi İsmâil'e kurban gökten énmış kadr için
Hak bilür kadr için İsmâil aña kurbân olur

İbrahim Babil meliki Nemrud tarafından ateşe atılmış fakat Tanrı'nın lûtfu ile ateş bir gülistan haline gelmiştir. Fuzûlî bu kıssalara şiirlerinde telmihlerde bulunduğu gibi memduhu İbrahim Paşa'ya yazdığı kasidelerde İbrahim kelimesini tevriyeli olarak kullanmıştır. İbrahim Han için de:

Edâ-yı tâat u arz-ı niyâz ettüñ bihamdillâh
Ki makbûl oldu beytullâha İbrâhim kurbâm

Yine İbrahim Han için:

Cihânı reşk-i gülzâr-ı Halîl étgen bahâr érmış
Bu feyz-i bezm-i İbrâhîm Hân-ı pâk-sîrettür

Emir-i nam-dar diye andığı ve:

Mahz-i şer' olmuş afâk'allah vücûd-ı kâmilüñ
Feyz-i tefsîr u hadîs u fıkhtan leyl ü nehâr
Safha-i mihr-i ruhuñdur mevzi-i nûr-i Nebî
Çâr tab'-ı kâmilüñ me'vâ-yı mihr-i çâr-yâr

diye methettiği ismi zikredilmeyen bir zata yazdığı bu kasidesinde:

Şefkati ol resme kim âteş tabiatten çıkar
Salsa İbrâhîm-veş od üzre lûtf ile güzâr

ve bir gazelinde de :

Reh-rev-i irfâna besdür sāgar u sākî delîl
Kim meh u hurşidden bulmuş temennâsın Halîl

beyitleriyle Hazret-i İbrahim kıssasını şiirlerine tema olarak alınmıştır.

Fuzûlî'nin şiirlerinde Ahsen-ül-Kıssas diye adlandırılan Yusuf kıssasının şu kısımlarını buluyoruz: Ken'an elinde oturan Ya'kub peygamber'in en küçük oğlu olan Yusuf'a diğer on bir oğlundan daha fazla muhabbeti olması yüzünden kardeşlerinin kıskanarak Yusuf'u bir kuyuya atmaları, Yusuf'un oradan geçen bir kervan tarafından kurtararak Mısır'a gitmesi ve Mısır Azizine satılması, Aziz'in karısı Züleyha'nın çok güzel olan Yusuf'a aşık olması, Züleyha'nın kendi eteğini yırtarak Yusuf'a iftira etmesi, Yusuf'un zindana atılması, sonra Aziz'in rüyasını tâbir ettiği için zindandan kurtarılması ve Mısır'a Aziz olması, Ya'kub'un Yusuf'un ayrılığı ile ağlamaktan gözlerinin kör olması, Yusuf'un gömleğini, babasının gözüne sürmesi için Mısıra gelen kardeşleri ile Ya'kub'a göndermesi ve Ya'kub'un gömlek gelmeden Yusuf'un kokusunu duymasındır. Divandaki ilk tevhidin nesibinde gülistanı tasvir eden şair:

Bahâr tâciri Mısır-i çemen eyâletine
Bırahtı Yûsuf-ı gül arz eyleyüp gavgâ

Bu zevk saldı Züleyhâ-yı lâleye bir şevk
Ki lâ'l ü müşk töküp vérdi ağırınca bahâ

dediği gibi münacaat gazelinde:

Ya'kûb'da nişâne-i şevküñ gam u elem
Yûsuf'ta neş'e-i nazarun behcet ü behâ

telmihlerinde bulunmuştur. Hazret-i Ali medhinde yazdığı bir kasidesinde :

Mihnete sabr eyleye râhat tapar çün Yûsuf'a
Saltanat tahtıñ evvel pâyesi zindân olur

Kanunî için yazılan "Gül" kasidesinde:

San Züleyhâ halvetidür gonçe-i der-beste kim
Çıhtı andan dâmen-i çâk ile Yûsuf vâ r gül

Fuzûlî gazelleri içerisinde de Ya'kub ve Yusuf kıssalarına telmihlerde bulunur:

İki dîdesüz âleme Yûsuf ü sen
Size yoh çihân içre imkân-ı sâlis
Her zeban bir tîgdür gûya Züleyhâ katline
Yûsuf'i almakta ehl-i aşk bâzâr eylegeç

Bir kul oğlını gönül mülkine sultân ettüm
Mısır idi pâdişehin Yûsuf-ı Ken'ân ettüm

Musa peygamber sahirleri aciz bırakan muhtelif mucizeleri ile divan şiirinde çok geçer. Tur-i Sina'da Tanrı ile konuştuğu için kendisine "Kelimullah" denir. Eymen vadisinde Tanrı'ya bana görün demiş, Tanrı ise beni göremezsın şu karşıki dağa bak diye cevap vermiştir. Musa Tur dağına bakınca dağ iki parça olmuş ve Musa bayılmıştır. Mısır hâkimi Fir'avn Musa'nın insanları hak dinine davet etmesine muarız idi ve onun peygamberliğini kabul etmiyordu. Bu yüzden Musa'ya o bir sahirdir dedi. Bu sebeple Musa gösterdiği mucizelerle Fir'avn'ın sahirlerini aciz bıraktı. Bu mucizelerden birisi Musa'nın asasını yere atınca asanın yılan olması ve sahirlerin ipten yaptıkları diğer yılanları yutmasıdır. Yine Musa elini koltuğuna sürünce eli nur gibi parlamıştır ki buna "Yed-i Beyza" mucizesi denir. Fir'avn'ın askerleri Musa'yı ve kavmini takip ederken Musa önüne çıkan Kızıl denize asası ile vurunca deniz ikiye ayrılmış Musa ile kavmi geçerek Fir'avn'ın askerleri öbür tarafta kalmıştır.

Fuzûlî'nin şiirlerinde Musa'nın mucizelerini anlatan beyitler şunlardır: Tevhidinde:

Hıbâl-i sihre dönüp cünbiş-i cedâvil-i âb
Kelîm-i serv aña aksden birahtı asâ

Peygambere yazdığı bir gazelde:

Sensen kılan mezâhir-i ümmîd ü bîm édüp
Mûsâ'nı ilm genci asâsını ejdehâ

Memduhunun adını söylemediği bir kasidesinde:

Kahrı ol reng ile kim deryâ mizâcın huşk éder
Çalsa ger Mûsâ sıfat deryâya tîg-i âb-dâr

Kazasker Celâl Zade Mustafa Çelebi için yazdığı "Kalem" kasidesinde:

Kelîm-i Tûr-i vefâsen ki ehl-i hayr u şere
Elünde gâh asâ oldu gâh mâr kalem

Gazellerinde:

İki gözden revân étmiş sirişküm kâmetüñ şevki
Asâ-yi mu'cizi gör ki iki bölmiş bu deryâyı

Süleyman Peygamber bütün divan şiirinde olduğu gibi Fuzûlî'nin şiirlerinde de muhtelif bakımlardan çok geçer. Hazret-i Süleyman sahip olduğu mülk'ün genişliği, bütün ins ü cinne ve hayvanlara hüküm etmesi ve mühürünün hükmüne bütün bu varlıkların itaat etmeleri tahtını rüzgârların yürütmesi, bu kadar büyük saltanatına rağmen karıncaya değer vererek onunla konuşması, yüzüğünü bir devin çalması gibi, inanışlar Fuzûlî'nin şiirlerinde muhtelif vesilelerle geçer:

"Saba" redifli na'tinde:

Ahmîd-i Mürsel ki ferman-ber Süleyman'dur aña
Eyle kim gördi Süleymân oldu ferman-ber sabâ

Yine bir na'tinde:

Şehenşehî ki Süleymân-i mülk-i ma'ni olup
Muti' oldu aña ins ü cinn ü vahş u tuyûr

Fuzûlî'nin Hazret-i Ali vasfında yazdığı medhiyesinde:

Ol şehenşeh kim eger bir mûra kılsa iltifât
Mûr hükm eyler Süleyman mülkine sultân olur

Veys Beg için yazılmış bir kasidede:

Dîve benzer gezdürür başta Süleyman tahtını
Yohsa kândur sahlânur göğsünde kıymetli güher

Fuzûlî gazellerinde sevgiliden bahsederken:

Dehânuñ dürci kim kaydın çekerler hür-peykerler
Perîler tâatiçün hâtem-i hükm-i Süleyman'dur

beytinde olduğu gibi ağzın şekli bakımından yüzüğe benzetilmesinden faydalanarak Süleyman'ın yüzüğünü perilerin çalmasına işaret eder. Yine:

Süleyman mesnedinden dîv-i gümreh ragbetin kestün
Denizde hâtem-i hükm-i Süleymandan haber verdün

Teşne-i câm-i visâlün âb-ı hayvân istemez
Mâyil-i mûr-ı hatuñ mülk-i Süleyman istemez

Dil ki bir dilbere ser-menzil idi âhum ile
Yélé verdüm adımı taht-ı Süleymân ettüm

Dünyanın faniliği karşısında bedbinleşen divan şairi Süleyman'ı daima hatırlar. Onun hükmünden hiç kimse kurtulamadığı

halde sonunda o da ölmüş ve o koca saltanatın yerinde yeller esmiştir:

Bilmişüz kim mülk-i dünyâ kimseye kılmaz vefâ
Ol zamandan kim anı mülk-i Süleymân bilmişüz
Dehr ara ger bir sınık divâr görsen eyle bil
Ol Süleyman mülkidür kim çerh virân eylemiş

Hazret-i Süleyman'ın veziri Asaf bin Berahya hüsn-i idaresi ve tedbirinin isabeti dolayısıyla divan şiirine girmiştir. Vezirlerin medhinde Asaf b. Berahya müşebbehün bih olarak daima geçer. Fuzûlî İbrahim Paşa'ya yazdığı kasidede:

Kemâl-i fazl-ı zâtı Âsaf evsâfında hatm olmuş
Götürmüş jeng-i naks âyine-i mülk-i Süleyman'dan
Âsaf saf-ı zamân-ı Süleymân-ı şark u garb
Ser-asker-i müdebbir ü Pâşâ-yı kâmrân

Ayas Paşa için:

Geldi ol Âsaf ki kondurdu kemâl-i şevketi
Dâmen-i mülk-i Süleymân'a gubâr-ı irtihâl

Hazret-i Davud İsmail oğullarından olup hem peygamber hem hükümdardır. Divan edebiyatında sesinin güzelliği dolayısıyla geçer. Kitabı olan Zebur'u okurken dağ, taş inler ve bütün vahşi hayvanlar sesinin cazibesine kapılmış. Fuzûlî de Ali İbni Ebutalib medhinde:

Mu'eizi bir gülşen-i pâkizedür kim istese
Andelîb ol gülşene Dâvûd-ı hoş-elhân olur

der.

Zekeriya peygamberin içine saklandığı ağacı kestikleri halde kendisine bir şey olmadığına ait:

Harîf-i erre-i gam sanma her kuru ağacı
Ki yazılır Zekeriyyâ adına ol menşûr

Yine:

Geh Zekeryâ kimi çekmiş çoğ cefâlar bıçkudan
Geh hüt-i âzer kimi olmuş giriftâr-ı teber

İlyas peygamber'in su üzerinde yürümesi hakkında:

Âb-ı deryâ üzre geh İlyâs veş seyrân eder
Gâh eyler mesken İbrâhîm tek âzer sabâ

Fuzûlî diğer divan şairleri gibi gerek fikrî ve felsefî gerekse aşkî konularda İsa'nın hayatına ve mucizelerine dayanan türlü mazmunları kullanmıştır. Meryem'in nefh-i Cebail ile İsa'ya hamile kalması ve İsa'nın doğuşu, İsa'nın göğe çekilmesi, yalnız gömleğinin eteğinde unuttuğu dünya malına ait bir iğne yüzünden dördüncü kat gökte kalması gibi İsa'nın hayatı ile ilgili mazmunları Fuzûlî'nin şiirlerinde de buluyoruz:

Egerçi igne tek geçtüm cihânın cümle varından
Henüz ardumcadur kayd-i taalluk zülfi tarından
Meger terkib-i İsa gerd-i hâk-i dergehündendür
Ki durmuş hâkten kadr ile azm-i âsman étmiş
Perde-i çeşmüm makâm étmişti ol tersâ-beçe
Olmadın mehd-i Mesihâ dâmen-i Meryem henüz

İsa'nın mucizeleri nefesi ile hastaları iyi etmesi, ölüleri diriltmesi ve körlerin gözlerini açmasıdır. Divan şiirinde sevgilinin dudağı hastaları iyi etmesi ve ölüleri diriltmesi bakımından İsa'ya benzetilir. Sevgilinin dudağı da aşk hastalarını iyi eder ve onlara can verir:

Can bağışlardı lebûñ izhâr-ı güftâr eyleyüp
Urmadın İsa lebi can-bahşlıktan dem henüz

Can verür lâ'lûñ temennâsında miñ âb-ı hayât
Feyzûñe leb-teşne miñ Hızr u Mesihâ'dur senüñ

Fuzûlî şiirlerinde Hızr'ın zulmet diyarındaki ab-ı hayatı (âb-ı hayvan, âb-ı zindegânî) içmesi ve ölümsüzlüğe nail olması mazmununu çok kullanır. Aşkane mevzuların ve hislerin ifadesine müsaid olan bu mazmuna ait Fuzûlî'nin gazellerinde çok güzel teşbihler ve telmihler vardır. Sevgili'nin dudağı ab-ı hayvan gibidir. Aşıka ölümsüzlüğü bağışlayan orasıdır :

Şerbet-i lâ'lûñ ki derler âb-ı hayvandur aña
Ol vérür can dembedem uşşâka vü men can aña

Yazabilmez leblerûñ vasfın temâm-ı ömrde
Âb-ı Hayvan verse Hızra kîlk u zulmetten devât

Her kimûn âlemde mîkdârıncadur tab'ında meyl
Men leb-i cânânumı Hızr Âb-ı Hayvân'ın sever
Lebüne Çeşme-i Hayvan démezem kim lebûnüñ
Var miñ câna deger feyzi bekâdan gayri

Tarihî ve Efsanevî İnanışlar :

İran'ın efsanevî tarihindeki hükümdarlardan bilhassa Cem ile Cemşid bütün divan şiirinde olduğu gibi Fuzûlî'nin rindane şiirlerinde bezm, kadeh ve şarap münasebetiyle geçer. Şair fani dünyadan kâm almak için Cem ile Cemşid gibi şarap kadehini elden bırakmamayı düşünmekle beraber feleğin bu ezeli ve ebedi kanunu karşısında daima bedbindir:

Çü ney Cemşid tapmıştır bekâ keyfiyyetin ney Cem
Bu bezm içre Cem u Cemşid elinden cām duttun dut
Bezm-i Cemşid fenâ bulmag ile bildüm kim
Devr cevrenden imiş nâle-i ney nefha-i def

Adaleti ile meşhur olan eski İran hükümdarlarından Nüşirevan ve hüs-i tedbiri ile şöhrat bulmuş olan veziri Büzüremihr de divan şiirine girmiştir. Fuzûlî'de:

Ver sen etseydüñ kabûl-i minnet-i Nüşirevan
Eylemezdi hiç kim Büzüremihre i'tibâr

Makedonya kralı Büyük İskender'e, onun İran hükümdarı Dârâ ile olan münasebetine, Ye'cuc ile Me'cuc'a ait telmihleri de Fuzûlî'nin şiirlerinde buluyoruz. İskender'in hocası olmak hasebiyle Aristo'dan da bahsedilmiştir. Divan şiirinde "Restû" veya "Erestû" şeklinde geçen Aristo aklın ve hikmetin timsali-dir: Kanunî için:

Skender tahtınuñ ikbâl ile makkûl-i Dârâ'sı
Süleyman mülkinüñ isbât ile vâris Süleymânı
Esâs-ı hikmeti ma'nide bir sedd-i Skenderdür
Anuñ Ye'cuc'dur bir yanı vü bir yanı insandur
Penâh-ı mülk ü milletsen sedâd-ı hüsn-i tedbirün
Adü Ye'cuc'unuñ def'ine bir sedd-i Skenderdür

Adı bilinmiyen birisi için yazdığı bir kasidesinde:

Ger sen olsayduñ emîr-i şevket-i İskenderi
Vâdi-i hikmette bulmazdı Erestû iştiḥâr

Divan şiirinde adları geçen ve "Fağfur" denen Çin hükümdarları ile "Hakan" adı verilen Türk hükümdarları Fuzûlî'nin kasidelerinde de vardır:

Çâker-i çâkeri Fağfûr ile Hâkân oluben
Bende-i bendesi İskender ile Dârâ'dur
Hayâl-i çîn-i zülf ü tāk-ı ebrûsiyle zevküm gör
Sanasen haşmet ile Kisri'yem kadr ile Fağfûr'em

Divan şiirinde cömertliği ile adı geçen "Hâtem-i Tay" ve hazinelerinin çokluğu ile adı bu edebiyata girmiş olan "Kârûn" Fuzûlî'nin şiirlerinde de zikredilir. Rüstem Paşa için:

Billâh er görmüş olaydı kerem-i bî-bedelüñ
Anı mu'ciz sanûp imâna gelürdi Hâtem
Çeşmümi eşk ile genc-i dür-i meknûn ettüñ
Merdüm-i çeşmümi ihsân ile Kârûn ettüñ
Ne mülk ü mâl maña çerh verse memnûnem
Ne mülk ü maldan âvâre kılma mahzûnem
Egerçi müflis ü pest ü muḥakkar u dünem
Demâdem eyle hayâl eylerem ki Kârûn'em
Gönülde nakd-i vefâ genci lîk pinhânî
Gözüm hîzâne-i lâ'l ü güher veli fânî

Fuzûlî'nin şiirlerinde meşhur sofilerden yalnız Cüneyd-i Bağdadî'nin, Behlül'ün, Ma'ruf'un ve Hallac-i Mansur'un adları geçmektedir. Şair Kanunî'ye yazdığı ve nesibinde Bağdad'ı tasvir ettiği meşhur "Bağdad Kasidesi" nde "Burc-i Evliya" dediği bu yerde yatan velileri ve din ulularını sayarken bunlardan da bahseder:

Mundadur Ma'rûf'a ser-menzil Cüneyd'e cilvegâh
Mundadur Behlül'e zencîr-i cünun Mansûr'a dâr

Bir na'tinde:

Hevâ-yi dâr-ı belâ umma her hevâyiden
Kim ol makamdadur ser-bülend olan Mansûr

Fuzûlî'nin şiirlerinde efsanevi aşk hikâyelerinden Leylî vü Mecnun, Ferhad ü Şirin, Vamık u Azra hikâyelerinden bahsedilir. Bilhassa Leylî vü Mecnun'un ve Ferhad ile Şirin'in adı onun şiirlerinde pek çok geçer. Şair aşkının, his ve hayallerinin ifadesinde kendisi ve sevgilisi ile bu aşk kahramanlarını daima mukayese eder ve kendisini onlardan üstün bulur. Fuzûlî'nin bilindiği üzere Leylî vü Mecnun mesnevisinde bu hikâyeyi anlatır. Şair bu eserinde şahsına has olan büyük bir ibda kabiliyeti göstermiştir. Aşk ve ızdırabı beşer hissinin bütün enginliği ve derinliği ile öyle ifadelendirilmiştir ki bunu ancak Fuzûlî'nin yaratılışında olan bir şair yapabilir. Bu yüzdendir ki onun eseri emsali arasında tek kalabilmiştir.

Fuzûlî'nin bu aşk hikâyelerine ait yarattığı mazmunlar ve telmihler şairin hislerinin bir neticesi olduğu için biz bu efsanelere ait mazmunları şiirlerin his ve hayal bakımından incelenişinde göreceğiz.

Netice olarak yukarıdanberi gösterilen misallerde görüldüğü üzere Fuzûlî'nin şiirlerindeki din, tarih ve efsane ile ilgili mazmunlar, telmihler ve teşbihler bir hususiyet ve fazla bir şiiriyet göstermeyip bu şiirler diğer divan şairlerinininkilerden farklı değildir. Şair bilgisini göstermek veya divan şiirinin belli telâkilerine ve fikir unsurlarına bağlı kalmaktan fazla bir şey yapmamıştır. Ancak bu mazmunlar hissin ve heyecanın neticesinde meydana gelmişse şair o zaman şiire ait bir yükseliş ve bir hususiyet gösterebilmiştir.

Fuzûlî'nin Hayat ve Dünya Görüşü, Felsefî fikirleri :

Fuzûlî'de dünya görüşü bütün divan şairlerinde olduğu gibi kötümser bir görüştür. Hayat fanidir ve ızdırapla doludur. Dünyada herkesin nasibi elem ve ızdırap çekmektir. Felek hiç kimseyi güldürmez. Bu onun ezeli bir cilvesidir ve bunu değiştirmek muhaldir. Böylece divan şiirinin fatalist dünya görüşü Fuzûlî'de de vardır. Yalnız bu konular Fuzûlî'de doğrudan doğruya işlenmiş felsefî birer tema değildir. O, aşkı, şahsi hüsrânları, elem ve ızdırapları dolayısıyla bu konular üzerinde durmuştur. Onun için Fuzûlî'nin şiirinin iç cephesini incelerken fikir unsurlarının onun şiirlerinde ikinci plânda kaldığını görüyoruz.

Fuzûlî'nin dünyanın faniliği hakkındaki fikirlerini bilhassa şu gazeline toplu olarak görürüz:

Tılsım-ı gene için miñ ism-i a'zam yâd duttuñ dut
Tılsımı sindurup genci bozup ismi unuttuñ dut
Töküp mey cām-ı mey dutmak temennâsın çıhar baştan
Yöküş kanlar töküp âlemde çoğ hünâbe yuttuñ dut
Şarâb-ı nâb zevkinden ne hâsıl çün degül bâkî
Riyâz-ı ömre miñ kez su vérüp âhır kuruttuñ dut
Çü ney Cemşîd tapmıştır bekâ keyfiyyetin ney Cem
Bu bezm içre Cem u Cemşîd elinden cām duttuñ dut
Fuzûlî kıl kıyâs-ı hâlûñ ehl-i dehr hâlınden
Kumârı mekr ü tezvîr ü hiyel ehlinden üttüñ dut

yine şu beytinde:

Felektür mihr zâil yâr gâfil ömr müsta'cil
Nedür tedbîr bilmen câna yettüm bivefâlardan

Fuzûlî şu rubaisinde de hayatın bekasızlığı hakkında aynı şeyleri söyler:

Ta'mîr-i bikâ' u cem'-i mâl éttüñ dut
Her arzû éttüñse aña yettüñ dut
Çün ömr bekâsına dutılmaz ümmîd
Her hâl ile geldüğüñ kimi gétüñ dut

Fuzûlî de şiirlerinde her divan şairi gibi dünyanın elem ve ızdırap yeri olduğunu söyler. Bu dünya hiç kimseye sonuna kadar yar olmamıştır. Onun neş'e ve sürurunda, ikbal ve mevkiinde bir sebat ve devam yoktur. İşte şair muhtelif vesilelerle dünya hakkındaki bu fikirlerini sık sık tekrarlamıştır:

Dâmenüñ doldursa gerdun dür ile tök ebr tek
Dürr için telh étme kâmuñ bahr-i ter-dâmen kimi
.....
Göz yaşıyle dâne dâne cem'-i esbâb etme kim
Yéle vérür dehr anı pâmâl édüp hırmen kimi
Tâ devrdedür dâire-i kevn ü fesâd
Mümkün degül olmak harekâtından şâd

Tâs-ı felek içre kâ'beteyn-i encüm
Göstermez imiş hiç kime nakş-ı murād

Bu yüzden dünyaya ve onun nimetlerine bağlanmak insana üzüntü
ve hüsrandan başka bir şey vermez:

Ey Fuzûlî dehr hâlin şâh-ı gülden kıl kıyâs
Kim vérüp evvel tecemmül sonra uryân eylemiş
Kıyas ét şem'den vehm eyle çerhin inkılâbından
Kim ol baş almaga kasd étmeyince tâc-ı zer vérmez
Şem' kurbiyle tefâhür kılma ey pervâne kim
Hirmen-i ömrün yanar berk-i fenâdan ankarîb
Ey olup sultan diyen dünyâda menden gayri yoh
Sen seni bir cuğd bil dünyâyı bir virâne dut
Edvâr-ı zaman dâire-i hayret imiş
Esbâb-i cihan mehâlik-i mihnet imiş
Dünyâya tama' étmemek étmekten yeg
Çün evveli hurs u âhiri hasret imiş

Fuzûlî feleğin belâlarına herkesten daha çok maruz kaldı-
ğını söyler. Her devirde, hemen her şair felekten şikâyet etmiş,
feleğin kahrını en çok kendisinin çektiğini söylemiştir. Bu, sanat-
kârın hiç bir devirde tam manasiyle tatmin edilmediğini gösterdiği
gibi şairler tarafından daima tekrarlanan bir âdet olmuştur.
Fuzûlî'nin felekten şikâyetleri içli şairin samimi feryatlarıdır.
Bu onun sadece sanat dünyasının ve psikolojisinin bir eseri ol-
mayıp aynı zamanda lâıyk olduğu değeri ve rahatı bulamadığını
bize göstermektedir.

Ömrlerdür eylerem ahvâl-i dünyâ imtihan
Nakd-i ömr ü hâsıl-i dünyâ heman bir bâr imiş
Ey Fuzûlî oluben garka-i girdâb-i cünun
Gör ne kahrın çekerüm döne döne devrânun
Giceler tâ hâlûme gerdun temâşâ étmedi
Terk edüp bidâdını bir mihr peydâ étmedi
Âh kim bir dem felek re'yümce devrân etmedi
Vasl dermâniyle def'-i derd - i hicrân étmedi

Muhâlif devrden gülgün şarâbı kana degşürdüm
Sürûdun çeng ü üduñ nâle vü efgâna degşürdüm

Cefâ oñun maña yagdurman ancak ey Eflâk
Démen ki yeddi keman-dâra bir nişâne yeter

Açmadı gönlüm felek tâ bagrumı kan étmedi
Kılmadı hurrem meni tâ zâr u giryân étmedi

Eyledi bîdâd ile yüz pâre pür hun gönlümü
Bu çemende gönlümü bir lâhza handân étmedi

Hilâf-i re'yüm ile ey felek medâr éttün
Meni gül ister iken mübtelâ-yi hâr éttün

Mürür-i ömrde bir dönmedün murâdum ilen
Döne döne maña zulm étmegi şîâr éttün

Fatalizme göre insanın hayatta yaptığı hareketler daha
kendisi dünyaya gelmeden tesbit edilmiştir. Bu onun alın yazısı
ve kaderidir. İnsan takdirin hükmüne göre harekete mahkûm ve
onu değiştirmekten acizdir. İşte islâm felsefesinde "Cebriyecilik"
denen bu meslek şarkın hayat görüşünde olduğu gibi şürde de
hâkimdir. Aynı inanışa sahip olan Fuzûlî'nin de ne feleğe, ne de
başka bir kimseye diyeceği yoktur. Onun şikâyeti yalnız taliinden
olabilir:

Maña gösterdi gerdun tîre bahtum gözgüsün yüz kez
Men-i bed-baht aña her gâh kim bahtum kara gördüm
Ne tâlî'dür bu kim âlemde âgâz étmedüm bir iş
Kim ol işten ser-encâm étmedüm hâsıl peşîmanlıg
Tarîk-i fakr dutsam tab' tâbi' nefis râm olmaz
Gına kılsam talep esbâb-i cem'iyyet temâm olmaz
Ey Fuzûlî kalmışam hayrette bilmen neyleyem
Dehr zâlim baht nâfercam gamum çoğ ömr az
Nâle-i zârüm ile halka harâm oldu yuğu
Kara bahtum yuğudan olmadı bîdâr henüz
Elünden âhlar ey ahter-i baht-i siyâhum kim
Meni halk içre âlî-kadr iken gâyetle hâr éttün
Kılup hurşîd-i hırman matla'-i gerdün-i ümmîdüm
Vücüdümünden misâl-i sâye selb-i i'tibâr éttün

Sevâd-ı dîdemi mutlak beyâz-ı ayne dönderdün
Beyâz-ı hüsn-i hâlüm hâl-i rûy-i rûzgâr éttün

Yaşamı pençe-i tahvîf-i reh-i şer' dutar
Dâmen-i ma'rîfet-i ehl-i riyâzet dutsam
Jeng-i iflâs dutar âyine-i râhatımı
Terk-i hukkâm kılup künc-i kanâat dutsam
Hiç hâlette bulunmaz eser-i râhat-i kalb
Oluram muztarib-ül-hâl ne san'at dutsam

Fuzûlî feleğin herkes için aynı olan bu muamelesini bazen tabii bulmaya çalışarak kendisini teselli etmek ister:

Degirmen dâne için çizginür bîhûde devr étmez
Mücerred sen göñül vehm étme çerhin inkilâbından

Bazan felekten merhamet bekler:

Kan édüp bagrum işüm âh étme her dem ey felek
Hürmetüm dut bir iki gün kim senün mihmânınem

Bazan da bu belâlalara karşı tedbir almaya ve onlara karşı koymaya çalışır:

Ey Fuzûlî dehr-i zâlin sen firîbinden sakın
Olma gâfil er kimi depren özün merdâne dut
Yandurup cânım cihan-sûz étme berk-i âhumı
Âsman hurşid-i rahşânuñ gerekmez mi saña

Ey Fuzûlî nâvek-i âhumla aldum intikâm
Döne döne gerçi bîdâd étti çerh-i dun maña

Sonunda, fatalist şair takdirin hükmünün bozulmıyacağını görerek sabır ve tevekkülden başka çare bulamaz:

Ger rızâ olsa kazâya müşkil olmaz hiç hâl
Ârife sabr ile her müşkil ki var âsân olur

Ey Fuzûlî çekme sen râh-ı tevekkülden kadem
Menzil-i maksûda yetmektür mukarrer men zaman

Sabr şairi bazan nikbinliğe götürür:

Sabr yohtur merdüm-i âlemde ver ne rûzgâr
Hansı müşkildür ki tedric ile âsân étmedi

Fuzûlî'nin bilhassa kasidelerinde, kendisinin sabr ile murada erişeceğine, sabrın sonunda selâmetin bulunduğu inarak memduhları tarafından sabrının mükâfatlandırılacağına ümitlendiğini görmekteyiz:

Felek her devrde bir feyz-i hikmet âşikâr eyler
Tekâlib-i zaman izhâr-i sun'-i Kirdigâr eyler

.....

Vérür her hasteye elbette devrân-ı felek derman
Velî bir kaç zaman bîmâr-ı derd-i intizâr eyler

Kılup her nâ-murâdı âkıbet maksudına vâsıl
Velî bir nice müddet züll-i hırmân ile zâr eyler

Ne müşkil olsa kılur çerh rûzgâr ile hal

Mürûr ile açılır tâb-ı târ-ı tül-i emel

Göñül murâdını tedric ile kılur hâsıl

Tahammül olsa yeter dâmen-i metâlibe el

.....

Fuzûlî'nin memduhlarından yardım beklediği bu şiirleri dışında yukarıki örneklerde görüldüğü üzere o, dünya ve hayat hakkındaki telâkkilerinde bedbin bir görüşe sahiptir. Bu bedbinlik hayatın bütün tezahürlerinde kendisini gösterir. İyiler ve doğrular dünyada rahat edemez. Dünyada rahat edenler cahiller ve kötü insanlardır. Dünyanın nimetleri ve mevkileri onlar içindir. Bu görüş bütün divan şiirinde olduğu gibi Fuzûlî'de de vardır:

Muttasıl ma'rîfet ehlini ayaklara salup
Felek-i sifle kılur mihnet ü gam pâmâli
Ol ki câhildür édüp cümle murâdın hâsıl
İtibâr ile kılur mesned-i kadrin âlî
Bu sebebden bilürem kim cihan bir avrettür
Avretün beyledür evlâdı ile ef'-âlî
Ulu evlâdı keser südden ü te'dîb vérür
Süd vérüp lûtf ile baglar beşige etfâli

Ey Fuzûlî muttasıl devran muhâliftür saña
Gâlibâ erbâb-i isti'dâdı devrân istemez

Şairin etrafındaki bütün insanlar da fenadırlar ve kadir bilmezler. İyi insanlar dünyadan gitmiştir. Onun bu fikri hayatının sonlarında daha kuvvetlidir:

Yoh dehrde bir muvâfık-ı tab' harîf
Kim sohbeti dil-küşâ ola tab'ı zarîf
Feryâd ki nâ-cins musâhibler ile
Bî-fâide zâyi' oldu evkât-ı şerîf

Şairin hayat ve dünya hakkındaki bu bedbin görüşü onu şu sonuca götürür: Bu fani âlemi terk etmek. İnsan rahata ancak o zaman erecektir. :

Ser-be-ser vâdi-i mihnetdürür ol mülk-i vücûd
Bir feragat yeri yoh şehir-i fenâdan gayri
Dehr bir seylâbdur mülhak fenâ deryâsına
Biz ki ser-gerdânuz ol seylâba düşmüş hâr ü has
Çizgünür hâr ü has ol seylâb oldukça revan
Yetmedin deryâya râhat mümkün olmaz bir nefes
Dehr bâzârında kâsiddür metâ'ı himmetüm
Bu metâ'ı satmaga bir özge bâzâr isterem
Fâni olmak isterem ya'nî belâ-yi dehr'den
Râhat-i cism-i zaîf u cân-ı efgâr isterem

Esas itibariyle tasavvuftan gelen bu görüşü divan şairleri benimsiyerek şiirlerinde tekrarlamışlardır. Böylece ömrün ve hayatın bekasızlığı dolayısıyla ebedî rahatın ve ölümsüzlüğün öbür dünyada olduğuna inanışta Fuzûlî diğer divan şairiyle aynı şeyleri söylemiştir. Bu sebeple Fuzûlî'nin bu şiirleri fikir bakımından bir orjinalite taşımazlar. Yalnız eğer şairi bu sonuca götüren şey onun aşkı ise şiirde o zaman Fuzûlî'ye has bir his kuvveti kendisini gösterir:

Şehîd-i aşk olup feyz-i bekâ kesb eylemek hoştur
Ne hâsıl bi-vefâ dehrin hayât-i müsteârından

Beka âlemini özleyen ve hakiki rahatı bu dünyadan gitmekte bulan şair yine yaşamaktadır. Bu sebeple dünya ile ilgisini kesmesine imkân yoktur. Yalnız o uzlet ve kanaat köşesine çekilip dünyanın iyisine, kötüsüne karıştırmıyarak kendisini bu âlemden biraz uzaklaşmış farzeder:

İhtilât-ı halktan çektüm taalluk dâmenin
Kâf-ı uzlette maña Sîmurg nisbet âşiyân
Biz cihan ma'mûresin ma'nide vîran bilmişüz
Âfiyet gencin bu virân içre pinhan bilmişüz

Fakr imiş fakr Fuzûlî şeref-i ehl-i vücûd
Özüne eyleme hemdem fukarâdan gayri
Mu'teberliktür gurûr ehli men andan fârigem
İ'tibâra çoğ değül kâbil muhakkar hey'etüm
Aşk erbâb-ı riyâdan zâil étmiş mihrümi
Fakr esbâb-ı alâikten götürmüş râğbetüm

Böylece Fuzûlî huzur ve rahatı, devlet ve ikbali fakrda bulmuş kanaat ve istighnası ile dünya saltanatına meydan okumuştur:

Ey Fuzûlî men kanâat mülkinüñ sultâniyem
Saltanat esbâbı egnümde palâs-ı fakr bes
Ey Fuzûlî odlara yansun bisât-i saltanat
Yegdür andan hak bilür bir küşe-i külhan maña
Ey Fuzûlî fakr toprağında devlet iste kim
Sâye ol topıra salmıştur hüma-yi himmetüm
Fuzûlî âlem-i fakr u fenâda mün'im-i vaktem
Diyâr-i meskenet nakd ü kanâat mülk ü mâlumdur
Ey felek yohtur libâs-i fakrdan ârum menüm
Atlasından bilmişem üstün muhakkar şalûmi
Devlet-i dünyâ için çekmen selâtin minnetin
Fakr sultânı menem kim devletümdür câvidan
Cife-i dünyâya çoğ meyl étmedüm kerges kimi
Bir hüma tab'am gıdâ bestür maña bir üstühan

Buradaki fakr mânevi mânadaki fakirliktir. Nefsin tokluğu ve onda dünya mahnın yokluğudur. Hazret-i Peygamber "el-fakru fahrî" "fakirlikle öğünürüm" sözü ile dünya süslerine karşı kayıtsız olduğunu ifade etmiştir. Bu söz sofilerinde şiarı olmuş, dünyanın her türlü nimetiyle ilgilerini keserek "kût-i nâbüd" ile yani ölmeyecek kadar yiyecek yetinerek nefislerini körletmeye çalışmışlardır. Fuzûlî'nin:

Fakr u fenâ saâdeti kıl Fuzûlî'ye
Anda olan saâdet-i fakr u fenâ hakı

beytiyle ifade etmiş olduğu saadeti, gönlünün dünya süsleri karşısındaki tokluğudur.

Böylece Fuzûlî'nin şiirlerinde geçen fakr, dünyanın fani-liğine inanmak, bu dünyayı terk ederek ebedî rahata öbür dünyada kavuşmak gibi fikirler bizi tasavvufî karşı karşıya getirmektedir. Bu sonuç dünya ve hayat hakkındaki kötümser görüşün tabii bir neticesidir ve artık divan şairi tasavvufun teselli bahş telâkkileriyle mutasavvıfın nikbinliğini ruhunda duymaya çalışmaktadır. Fuzûlî'nin şiirlerinde de fakr yolunu tutmak, dünyayı terk etmek, dünya ilgilendiren sıyrılmak gibi tasavvufî motiflere pek çok rastlıyoruz. Hattâ bazı beyitlerde doğrudan doğruya plâtonik bir aşkın ifadesini buluyoruz. Fakat bunlar Fuzûlî'de de dünya hakkındaki kötümser görüşün tabii bir sonucudur. Fuzûlî'deki bu tasavvuf motifleri aşkla muzdarip olan, elemeler içerisinde kıvranan bir ruhun sığındığı birer teselli melce-idir. Şairin yarattığı elem ve ızdırap dünyasında sığındığı sabr, tevekkül, fakr, kanaat, uzlet yalnız mutasavvıflarda değil aynı ruh hali içerisinde bulunan bütün insanlarda aczin ve çaresizliğin tabii bir sonucudur.

Divan şairinin hayat hakkındaki bu kötümser telâkkisi yanında bu kısa ömürde hayattan zevk almaya çalışmak ve dünyanın varının yoğunun tasasını çekmiyerek günü gün etmek arzusu divan şairini hayata bağhyan bir teselli çaresidir. Bu telâkki divan şiirine rindane ve aşkâne bir ruh getirmiş, onun mücerretlikten sıyrılarak hayat ve tabiata bağlanmasını sağlamış ve şiirin mücerret havasına bu şiir telâkkisinin müsaadesi nisbetinde hayatın ve tabiatın girmesine sebep olmuştur.

Fuzûlî tabiatı icabı zevke ve eğlenceye düşkün epiküryen bir şair değildir. O elem ve ızdırap şairidir. Derdinin çokluğundan ve ızdırap çekmekten memnundur. Fakat o çerhin fenalıklarından taliinin ve aşkın kendisine çektiirdiği elemelerden ara sıra kurtulmak ister. Şarap şairi bir müddet bu elemelerden uzaklaştırır:

Eyler kadeh zamâne gamın def' gâlibâ
Devr-i kadeh muhâlif-i devr-i zamanedür

Ey Fuzûlî zehr-i kahr ile doludur tās-ı çerh
Çekmez anuñ kahrını her kim çeker bir dolu tās

Sākī gam-ı devrân ile gâyetle melûlem
Bir cām-ı ferah-bahş ile def' eyle melâlüm

Tabiat inhirâfın gör hevâ-yı aşktan tende
İlâc ét düşmedin sākī mizâcum istikâmetten

Def'-i gam-ı rûzgâradur bâde müfid
Def'-i elem-i aşka ruh-i sâde müfid
Terk-i mey ü ma'sûktur ol illet kim
Olmaz aña hiç nesne dünyâda müfid

Aldukça elde sâgar-i sahbâ-yı sabûh
Artar eser-i zevk-i dil ü rāhat-ı rûh
Tugyân-i gama müfiddür zevrak-ı mey
Tūfan hatarında eyle kim keşti-i Nûh

Böylece Fuzûlî de şiirlerinde sakiden, şaraptan, sarhoşluk-tan bahsederek divân şiirinin hayat hakkındaki kötümser görüşü içerisinde teselli bulmaya çalışır. Fuzûlî'nin şiirlerinde bu rind cephe oldukça kuvvetlidir. Divanda, şiirlerin esas temasını teşkil eden aşktan sonra rindliğin ikinci derecede yer aldığını görürüz:

Ne gördi bâdede bilmem ki oldı bâde-perest
Mürîd-i meşreb-i zühhâd gördüğün gönlüm

Mesdüddur Fuzûlî'ye meyhâneler yoh
Yârab hidâyet eyle tarîk-i sevâb aña

Çek sabûhı subh nakkâşına arz-ı ârız ét
Beyle çeksün ger felek levhine bir sûret çeker

Ey hoş ol mest ki bilmez gam-ı âlem ne imiş
Ne çeker âlem için gam ne bilür gam ne imiş

Nice bir vesvese-i akl ile gam-nâk olalum
Gelün âlâyiş-i gamdan çıhalum pâk olalum
Neş'e-i mey bulalum kâbil-i idrâk olalum
Mest-i medhûş ü harâbâtî-i bî-bâk olalum

.....
Sākī kerem ét şarâb-ı gül-fâm yürüt
Gül-fâm şarâba vërme ârām yürüt
Bezm içre habâb-ı eşk-i gül-gûnumdan
Miñ cām yürütme cân için cām yürüt

Hoş ol ki dem-i ecel çeküp bâde-i nâb
Ser-mest yatam kabrde tâ rûz-i hisâb
Gavgâ-yi kıyâmette duram mest ü harâb
Ne fikr-i hisâb ola ne pervâ-yi azâb

Gül devri hoş ol kim duta gül-fâm kadeh
Bezminde demî dutmaya ârâm kadeh
Her subh ki hurşid - sıfat kaldura baş
Bezmin bezeyüp gezdüre tâ şâm kadeh

Rind şair şariatçı, kaide-perest sofuların kendisini ayıplamalara karşı onların riyakârlıklarını yüzlerine vurur, doğruluğu ve riyasızlığı menfaatçi zahidin ibadetine tercih ederek kalb temizliğini ve müsamahayı meyhanede bulur:

Görün kim gûşe-i mihrâb dutmuş din kılur yağma
Bu şehrin étmek olmaz fark kâferden müselmânın

Kâ'be ihrâmına zâhid dédiler bel bağladı
Eyledüm tahkik anuñ bağladığı zünnâr imiş

Za'f-ı tâlî' kesti dünyâdan nasîbin zâhidüñ
Yohsa öz re'yiyle zâhid terk-i dünyâ étmedi

Zâhidüñ ta'n ile dönderdüm yüzün mihrâbdan
Munca bulmaz ecr miñ kâfer müselmân eyleyen

Ey olup sâkin-i mescid ne bulursen bilmen
Büryâsında anuñ bü-y-i riyâdan gayri

Riyâ-yî zâhid-i huşküñ semâ'ından nolur hâsıl
Hoş ol kim rind-i meyhâre içüp câm-ı şarâb oynar

Ey Fuzûlî bulmadum reng-i riyâdan bir safâ
Nola ger meylüm bu reng ile mey-i gül-fâmadur

Muhtesib tanrı için gel maña vérme azâb
Meyl-i mescid mi éder meygedeler evbâşı

Gönül tâ var elünde câm-ı mey tesbihe él urma
Namâz ehline uyma anlaruñla durma oturma
Egilüp secdeye salma ferâgat tâcını baştan
Vuzu'dan su sepüp râhat yuğusun gözden uçurma
Sakın pâmâl olursen Büryâ tek mescide girme
Ve ger nâçâr girsene anda minber kimi çoğ durma

Müezzin nâlesin alma kulaga düşme teşvîşe
Cehennem kapusın açturma vâizden haber sorma
Cemâ'at izdihâmı mescide salmış küdürerler
Küdüret üzre lûtf ét bir küdüret sen hem arturma
Hatîbin sanma sadık mescidüñ kavliyle fi'l étme
İmâmin sanma âkil ihtiyârüñ aña tapşurma
Fuzûlî behre vermez tâkat-i nâkis nedür cehdün
Kerem kıl zerki tâat sûretinde hadden aşurma

Fuzûlî'de hakiki rindlik kuvvetini aşktan aldığı zamanda bir varlık olarak kendisini gösterir. O aşk duyguları ile söylediği şiirlerinde gerçek bir rind edası göstermeye muvaffak olmuştur. Rindlik aynı zamanda aşıklığın bir icabı olduğu için şair'in aşıkâne -rindane şiirlerinde büyük bir his kuvveti ve şiiriyet vardır:

Kemâl-i hüsn vérüptür şarâb-ı nâb saña
Saña helâldür ey mug-beçe şarâb saña

Mey peyâpey sunma saki kılma lâya'kıl meni
Etme bir dem devlet-i didârdan gâfil meni

Fuzûlî rind-i şeydâdur hemîşe halka rüsvâdur
Sorun kim bu ne sevdâdur bu sevdâdan usanmaz mı

Ger müşk dërse âşık ol bü-y-i zülfe sâkî
Tünd olma bir kadeh vér ter eylesün dimâğı

Mey men'ini eyleyüp şiâr ey vâ'iz
Duttuñ reh-i aşk-ı yâr ey vâ'iz

Terk-i mey ü mahbûb éderüz cennet için
Şerh eyle ki cennette ne var ey vâ'iz

Gâyet-i zühd ü vera' zâhid visâl-i hür ise
Veçhi yoğ men' eylemen hürî-likâlardan meni

Belâ-yı aşk u derd-i dost terkin kılmazam zâhid
Ne müştâk-i behiştem sen kimi ne tâlib-i hürem

Cennet için men' éden âşıkları didârdan
Bilmemiş kim cenneti âşıklaruñ didâr olur

Fuzûlî rindane şiirlerinde sakî, şarap, pîr-i mугan ve meyhaneye tâbirlerini mecazi anlamları ile de kullanır. Meyhane hakiki aşk yeridir. Şarap insanın kalbini kötülüklerden temizler ve onu

aşka kabiliyetli kılar. Pîr-i mugan insanı hakikata ulaştıran mürşiddir:

Eger murâd ise vérmek safâ-yi cevher-i rûh
Felek misâl yürüt sāgar-i şarâb-ı sabûh
Mey içmedin açılmaz imiş bâb-ı magfiret
Sevgendler bu bâbda pîr-i mugân iç
Zâir-i meyhâneem mug secdesidür tâatüm
Aşk pîrüm nakd-i can nezrüm tevekkül niyyetüm
Fuzûlî buldı genc-i âfiyet meyhâne küncinde
Mubârek mülktür ol mülk virân olmasun yârab
Sâkin-i hâk-i der-i meyhâne-yüz şâm ü seher
İrtifâ-i kadr içün bâb-ı sâadet beklerüz
Gel harâbâta nazar sâkiye kıl kim yohtur
Rûh-i sâf u mey-i sâfında safâdan gayri
Zevk noksânı bir âfettür maña ey pîr-i deyr
Koyma noksan bir nice câm ile kıl kâmil meni
Ey Fuzûlî menzîl-i maksûda yetsem ne acib
Hizmet-i pîr-i mugan irşâdı rehberdür maña

Bütün bunlardan sonra görüyoruz ki Fuzûlî'nin hayat ve dünya hakkındaki görüşü ve felsefesi divan şiirimizin dolayısıyla islâmî edebiyatın hayat ve dünya görüşünden farklı değildir. Bu kültür içerisinde yetişen divan şairi hayatın faniliğini, feleğin kararsızlığını, zevk ve eğlencenin, mevki ve mansıbın devamsızlığını görerek hayata karşı bedbin bir tavır almıştır. Şaraptan sakiden çok defa sırf teselli bulmak için bahsedilmiş, dar görüşlü mürâi insanlardan kurtulmak için meyhanenin hoş görürlüğüne sığınmıştır. Bu bedbin görüş içerisinde teselli bulmak ihtiyacıdır ki şairlere şarap içmeden ve meyhaneye gitmeden de sakiden, meyden, meygeden bahsetmek lüzumunu duyurmuştur.

Fuzûlî'nin şiirlerinde felsefî fikirler ve telâkkiler ikinci plânda gelir ve şiirlerinin esas örgüsünü teşkil etmez. Fuzûlî bu konuları işlerken diğer şairlerden farklı bir söyleyiş hususiyeti göstermediği gibi bunlar şiiriyet bakımından aşk konusunu işleyen şiirlerine nazaran daha sönüktür. Ancak şairi bu konulara götüren onun hisleri ise sözlerinin o zaman bir şahsiyet

kazandığı görülür. Şaraba, sakiye, rintlik ve meyhaneye ait mazmunlar şairde aşk duygularıyla ilgili olduğu zaman onun hakiki hüviyeti ile uyuşmuş ve orijinal bir ifade kudreti kazanmıştır.

Fuzûlî'nin şiirlerindeki ahlâkî görüşler ve diğer fikirler :

Fuzûlî, şiirlerinde söylediği insanı kâmil yapan bilgi, doğruluk, tevazu, samimiyet gibi mânevi meziyetleri şahsında toplamış olan bir şairdir. O, ahlâkî şiirlerinde olgun, dürüst bir insan, cahillere, haset edicilere, hile ve tezvîr ehline ders veren bir nasihatçıdır. Şairin bu ahlâkî faziletleri şüphesiz onun aşkının da saf, samimi ve menfaat beklemeyen bir aşk olmasını sağlamıştır.

Fuzûlî ahlâkî fikirlerini en çok kıt'alarında söyler. Farsça kıt'aları da bu bakımdan önemlidir. Fuzûlî orta zaman cemiyetlerindeki sınıf düşüncesinin bir sonucu olan, insanların asıl ve nesep gözetmelerini doğru bulmaz. İnsanı şerefli veya şerefsiz yapan kendi karakterleridir der:

Fîldür asl-ı rızâ-yı Hak ne kim asl u neseb
Hâk ferman-ber beşer âsî melek şeytân olur
Sâir-i mahlûktan bir kimse olsa pâk-dil
Ehl-i beytûn fırkasından sayılır Selmân olur
Hâh seyyid hâh âmî kâm bulmaz bî-edeb
Fî'li müstahsen olan müstevcib-i ihsân olur

Bir kimsenin iyi ve faziletli olması asla, nesebe bağlı değildir. Bu iyilik onun kendi şahsiyetinde ve yaradılışında olmalıdır:

Müstaid-i şeref-i rif'at olan nâdir olur
Sanma her âb ü hevâ lü'lü'-i lâlâ eyler

Böylece herkes iyi olamayacağı gibi yaradılışta fena olan bir kimsenin iyi olmasına da imkân yoktur. İnsanı yetiştiren ve kâmil yapan ilim bile böyle bir kimseyi ıslah edemez:

Her kimüñ var ise zâtında şerâret küfri
İstîlahat-ı ulûm ile müselmân olmaz
Ger kara daşı kızıl kan ile rengin étsen
Rengi tagyîr bulur lâ'l-i Bedehşân olmaz
Eylesen tûtiye ta'lîm-i edâ-yi kelimât
Nutkı insân olur ammâ özi insân olmaz
Her uzun boylu şecâat édebilmez da'vî
Her ağaç kim boy atar serv-i hırâmân olmaz

Ey safâ-yi sûretüñ kaydın çeken bil kim henüz
Jengden âyine-i idrâküñi pâk étmedüñ
Jengdür âyine-i idrâke her sûret ki var
Sen henüz ey sâde bu mazmûm idrâk étmedüñ

Fuzûlî bu dünyada yalnız mal ve para biriktirmek hırsı ile yaşıyan ve mallarının çokluğu ile böbürlenlen zenginlere şu nasi-hatlarda bulunur:

Sûret-ârâ olma tahsîl-i kemâl-i ma'ni ét
Kim behâyim nev'in étmez âdemî zer-baft çul
Çoğ tefâhür kılma cem'-i mâla sen ey hâce kim
Sîm ü zer cem'iyyeti ehl-i gurûr eyler seni
Bârgâh-i kurbden cem'iyyet-i mâl ü menâl
Her ne mikdâr olsa ol mikdâr dūr eyler seni
Gerçi ni'met çoğ kifâyetten tecâvüz kulma kim
İmtilâ bâr-i bedenden bî-huzûr eyler seni

Ey ki endîşe-i mâl ile serâsîme gezüp
Dün ü gün dehrde âşüfte geçer ahvâlûñ
Cem'-i mâl eyledüğüñ râhat içündür ammâ
Râhatuñ eksük olur her nice artar mâluñ
Mâl çoğ yigma hazer eyle azâbından kim
Rencî artar ağır oldukça yüki hammâluñ

Nice bir nefis temennâsiyle
Yemek u içmek ola dil-hâhuñ
Eyleyüp zühd ü vera'dan nefret
Tâat-i Hak'tan ola ikrâhuñ
Ma'bedüñ matbah ola şâm u seher
Müsterâh ola ziyaretgâhuñ
Munuñ için mi olupsen mahlûk
Bu mıdır emri sana Allahuñ

Dünya ehli mal ve para biriktirmek için uğraşırken Fuzûlî irfan ve mânevi kemal kazanmak maksadiyle nasıl gayret sarf ettiğini şu kıt'asında anlatır:

Sarf-ı nakd-i ömr édüp men kesb-i irfân étmişem
Ehl-i dünyâ hem kemâl-i cehl ile tahsîl-i mâl
Dehr bir bâzârdur herkes metâ'm arz éder

Ehl-i dünyâ sîm ü zer ehl-i hüner fazl u kemâl
Kim ki menden nef' kılmaz istemen nef'in anuñ
Ol ki yoğ nef'üm aña nef'i maña olmaz helâl
İstemen nâdan maña ger verse genc-i sîm ü zer
Kim ivezsüz mâla nâdandan tasarruftur vebâl

Bu kıt'a aynı zamanda şairin insanlara faydalı olmak, bilgi öğretmek bakımından "diğergâm-özgecil" bir karaktere sahip olduğunu gösterir. Başkalarına faydalı olmadan onların paralarını almanın vebal yüklenmekten başka bir şey olmadığını söyler. Cahil iyiyi, kötüyü bilmediği için ona hüner göstererek parasını almak zulümden başka bir şey değildir:

Eyleyüp nâdâna arz-ı fazl u izhâr-ı hüner
Şerm-sâr étmek atâ almak nedür zûlm-i sarîh
Sen bilürsen mücmelen andan ne alursen velî
Bilmez ol kim aldugı senden hasendür ya kabîh
Zâhiren satmak hüner almak atâ bir bey'dür
Tıfıldur nâdan buyurmaz şer' anuñ bey'uñ sahîh

Eğer bir kimse şeref ve rifat bulmak arzusunda ise bunu ma'rifet ehlinen istemesi doğru olur. Çünkü:

Ehl-i irfandur cihan keyfiyyetüñ tahkik éden
Kim neşâtından bulur yüz gam gamından yüz neşat

Böylece gönlün halini onlara anlatmak gerekir:

Lik hâl ehline izhâr édegör derd-i derûn
Haste ahvâlini ma'lûm-i etibbâ eyler
Ekmel-i halktan iste şeref ü rif'at kim
Kurb-i ednâ hevesi rûtbe-i ednâ eyler
Gerçi surette şerîk-i beşeriyyet çoğ olur
Derk-i esrâr-ı hakîkat dil-i dâñâ eyler

Cahil insanda kemali anlamak kabiliyeti olmadığı için fazilet ehlinin kıymetini bilmemesinden dolayı onu ayıplamak doğru olmaz. Çünkü kemali anlamak onun yaratılışında yoktur. Bu sebeple cahille aşına olmamak daha doğru olur:

Ehl-i kemâle câhil eger kadr kılmasa
Ma'zûrdur melâmetin étmek revâ degül
Câhil tabîatında mezâk-ı kemâl yoğ

Her nefse iktidâ-yı tabîat hatâ degül
 Ülfet hemîşe fer'i olur âşinâhguñ
 Câhil fazîlet ehli ile âşinâ degül

Esasen Fuzûlî'nin düsturu kimseyi ayıplamamaktır:

Perde çek aybına zulmet kimi halkuñ dâim
 Ger dilerse ki ola saña nasîb Ab-ı Hayât
 Kılma hurşîd kimi ayb-nümâlık ki felek
 Yére salmaya seni ba'de ulûv-i derecât

Yalnız şairin tahammül edemediği bir şey bu cahillerin mevkî-
 leri için kibir ve gurur satmalarıdır:

Ser-bülendem ser-keşem erbâb-ı ucb ü kibre lîk
 Ma'rifet ehline gerd-i râh u hâk-i âsitân
 Ehl-i terkin kuluyuz oldur bize candan azîz
 Yûsûf ise hod-furûş anuñla yoğ bâzârumuz

Fuzûlî tevazuu ve alçak gönüllü olmayı şöyle öğer:

Ey kılan izhâr-ı zillet müjde-i izzet saña
 Kim bu dergehte mukarrerdür azîz olmak zelîl
 Yeter tâvûs tek ucb ile kıl ârâyiş-i sûret
 Vücûduñdan geçüp âlemde bir ad eyle ankâ tek

Fuzûlî divan şiirimizde nefsi yenmenin ve tevazuun örneği bir
 şairdir:

Her yaña bahsâm surâhi tek sücûd etmek işüm
 Handa olsam bâde tek düşmek ayaga âdetüm
 Tavruma zâhid eger sûrette eyler i'tirâz
 İhtilât étsem anı şermende eyler sîretüm
 Bes ki câm-i mey kimi hoş-meşreb u sâfî-dilem
 Hürmetüm vâcib bilür her kim bilür keyfiyyetüm
 Mu'teberliktür gurûr ehli men andan fârigem
 İ'tibâra çoğ degül kâbil muhakkar hey'etüm
 Ey Fuzûlî fakr toprağında devlet iste kim
 Sâye ol topraga salmıştur hümâ-yi himmetüm

Olur kaddüm düta aşkuñ yolında bir belâ görgeç
 Tarîk ehline âdettür tevâzu âşinâ görgeç

Murâd er saltanattan kâm-i dildür nefse tâbi'sen
 Ne hâsıl saltanat adiyle kılmag bende fermanlık

İnsan kölesine oğul muamelesi yapmalı, kendi oğlunu da ter-
 biye etmek için zillete ve hakirliğe alıştırmalıdır:

Ey hâce ger kuluñdan ogulluk murâd ise
 Şefkat göziyle bağ aña dâim ogul kimi
 Ger oğlunu dilerse ola sâhib-i edeb
 Elbette eyle zillete mu'tâd kul kimi

Şair edeb ve ismet sahibi olmayı tavsiye eder:

Handa olsan kapu levhi tek gözet ismet yolın
 Açma göz divârlardan her éve revzen kimi

Fuzûlî iki yüzlülüğü ve mürailiği sevmez. Bu sebeple zahid-
 lerin , sofuların kendisini ayıplamalarına karşı susmak, onları
 hoş görürlükle karşılamak kemalini gösterir:

Kemâl-i hüsn-i meşrep âri olmaktır taarruzdan
 Riyâ ehline hem çoğ i'tirâz etmek riyâdandır

İyi ahlâk olmanın diğer bir vasfı da doğruluktur:

Doğruluk ile iste ulûv-i makâm kim
 Geldükçe hâlûne vére devr-i felek revâc
 Doğruluk ile harflere sadrdur elif
 Yâ harfini ayaga bırakmıştur i'vicâc
 Doğrular ile gez ki seni ser-bülend éde
 Egriler ile eyleme elbette imtizâc
 Yâ ihtilâtı ile serîr oldi pâymâl
 Başta makâm duttı elif nusratiyle tâc

Değişik mizaç olmayıp sağlam karakterli olmak lâzımdır:

Güher tek kılma tagyîr-i tabîat delsele bagruñ
 Karâr ét her hevâdan olma şûr-engiz deryâ tek

Şair kararın ve sükûnetin iyiliği hakkında şunları demiştir:

Ey gönül çoğ seyr kılma künbed-i devvâr tek
 Sâkin olmag seyrden yeg nokta-i perkâr tek

Miñ iken kadr ü kıymetüñ bir olur
 Muhtarip olsa kalbün ey ârif
 Eyle teskîn-i kalb hâsıl kim
 Elfi tahrîk-i kalb eyler elif

Sır saklamak da iyi ahlâklı olmanın bir şartıdır:

Refikün olsa dilsüz cân - ver hem sahta rāz andan
Sakin sirruñ düşürme dillere Mecnûn-i şeydâ tek

Gariplere ve fakirlere bakmalıdır. Şair eli sıkı insanlara cömert olmaları için nasihatla bulunur:

Bahil kılmasa cem' éttiği direm sarfin
Nihâl-i maksadı ser-sebz olup semer vέρmez
Elindeki güheri bezl kılmasa mümsik
Şeb-i gamına emel müjde-i seher vέρmez
Tükenmeyince kevâkib güneş tulu' étmez
Tökülmeyince şükûfe nihâl ber vέρmez

Halka zulm ederek para kazanan ve bu para ile hayır işleyerek cennete gitmek isteyenlere şöyle der:

Zulm ile akçeler alup zâlim
Eyler in'âm halka minnet ile
Bilmez anı kim éttiği zulme
Görecektür cezâ mezellet ile
Müddeâsı bu kim rızâ-yı ilâh
Aña hâsıl olur bu âdet ile
Cenneti almag olmaz akçe ile
Girmek olmaz behište rüşvet ile

Rüşvet alan kadiya:

Ey kâdı-i huçeste-likâ kim Hak eylemiş
Sâhib-serîr-i mesned-i hükm-i kazâ seni
Cehd eyle kim mülâhaza-i nef'-i dünyevî
Hükm-i kazâda étmeye ehl-i hatâ seni
Makbûl-i halk kılmış iken ilm ü ma'rifet
Merdûd-i hâlik eylemeye irtişâ seni

diyen şair Kur'anı yanlış tefsir edenlere de kızar:

Ey hatâ-yı lâfz ile Kur'an şükûhuñ sınduran
Mu'ciz-i âyât-ı Kur'andan hazer kılmaz mısın
Her elif bir hañçer-i hun-rîz-i bürrandur saña
Hañçer-i hun-rîz-i bürrandan hazer kılmaz mısın
Bir hakîm-i kâmilüñ dâr-üş-şifâ-yi hikmetin
Etmek istersen harâb andan hazer kılmaz mısın

Bu dünyada insanın yapabileceği en iyi şey dostun rızasını elde etmektir:

Kim ola dost rızası hemin saña hâsıl
Rızâ-yi dosttur ancak temettu' ey gâfil

Netice olarak görüyoruz ki Fuzûlî büyük bir şair olduğu kadar kemâl ve fazilet sahibi bir insandır. O şiirleriyle bize kâmil bir insan olmanın yollarını gösterir, sağlam karakterli ve insanlığa faydalı olmayı öğretir. İnsanın kendisini bu muvakkat, hayatın boş ihtiraslarına kaptırmamasını söyler. Mal biriktirmeyi hammadın yükü arttıkça eziyetinin artmasına benzetir. Zulmetmenin, rüşvet almanın kötülüklerini ortaya koyar. Bu kötü yollarla para kazananların cennete girmek için hayır yapmaları ile alay eder. Fuzûlî insana insan olduğu nisbette değer vermenin doğru olduğunu, aslın ve nesebin bir kimseye şeref vermiyeceğini söyler. İnsanı insan yapan vasıflar doğruluk, cömertlik, bencil olmamak, insanlara faydalı olmaktır. Sır saklamak, hoş görürlük, bir kimsenin aybını ortaya koymamak da insanlığın vasıflarındandır. O, şiirlerinde riyakârlığı daima kötölemiş, tevazuu ve alçak gönüllü olmayı öğmüştür. Nefsinde topladığı kâmil insan vasıfları onu son derece alçak gönüllü yapmıştır. O yalnız sanatının hakkını teslim etmeyenlere ve bir şey bildikleri iddiasıyla böbürlenlen cahillere karşı mağrurdur. Fuzûlî ilim tahsil etmenin insanı kemâle ve fazilete ulaştıracağını söyler. İlim öğrenmeye büyük önem veren şair ilmin insan ahlâkı üzerindeki değeri ile birlikte sanattaki rolünü de belirtmiş ve "ilimsiz şiir esası yok divar gibidir" demiştir. Fuzûlî'nin bütün eserlerini göz önünde bulundurursak kendisinin de söylediği gibi, bütün hayatını bilgi edinmek için sarfettiğini görürüz. Divan edebiyatımızın büyük şairleri içerisinde Fuzûlî çok cepheli bir şairdir ve her cephesiyle büyük şairdir. Devrinin her meselesi üzerinde durmuş olan etraflı düşünüşe sahip bir şahsiyettir. Fuzûlî, insanın bu kısa ömürden elde edeceği tek faydanın dostun rızasını kazanmak olduğunu söyler. Böylece onun yalnız insana değer veren üstün bir ahlâk anlayışı vardır. Fuzûlî'nin her devirde tazeliğini kaybetmeyen şiirleri bizlere bir taraftan elem ve ızdıraba karşı tahammülü öğretirken diğer taraftan onun yüksek ahlâk duygularıyla kemâl ve fazilet sahibi bir insan olduğunu göstermiştir.

Fuzûlî'nin şiirlerinde His ve Hayal unsurları :

FUZÛLÎ'NİN AŞKI

Fuzûlî'nin şiirlerinin iç cephesinde en mühim unsur his unsuru ve bununla meydana gelen mazmunlardır. Şairin his ve hayallerini tevlit eden yegâne kaynak aşktır. Fuzûlî'nin aşkını ve hislerini terennüm ettiği şiirleri gazelleri ile musammatlarıdır. Bu yüzden dinî hislerin ifadesi olan tevhid ve na'tleri, H. Ali ve çocukları ile diğer imamlara yazdığı medhiyeleri, devrin idare adamlarına sunduğu kasideleri bu bölümün dışında kalmaktadır. Bunun gibi kıt'alarla rubailerin çoğunda türlü mevzulardan bahsedildiği için şairin aşkını ve hislerini incelerken onun bilhassa gazellerini ve musammatlarını nazarı itibara almak gerekir.

Fuzûlî'nin gazellerinde işlediği tema aşk temasıdır. Böylece his unsuru Fuzûlî'nin şiirlerinin en esash ve en bariz bir vasfıdır. Hayata ve tabiata ait türlü meseleler, yaratılış, hil-katin sırrı, hayatın esası ve gayesi gibi felsefi konular şairin doğrudan doğruya ilgilendiği veya başlı başına bir konu olarak şiirlerinde terennüm ettiği mevzular değildir. Onun şiirlerinin bir tek vasfı vardır: aşk ve aşıklık. Bu bakımdan Fuzûlî divan şiirinde tek olan bir hassahık ve samimilikle beraber şiirlerinde yaratığı ve esasını elem ve ızdırabın teşkil ettiği his ve hayal âleminde orijinal bir sanatkâr şahsiyeti göstermiştir.

Fuzûlî'nin aşkı menşe itibariyle beşerî bir aşktır. Divanın-daki bütün gazeller şairin sevdiği güzellerin tasviri, vuslatın özle-nişi ve ayrılık acılarının birer terennümüdür. Fuzûlî bu beşerî aşk duygularını gönlünde derece derece tekâmül ettirerek so-nunda sevgilisinin gönlündeki hayali ile iktifa eder ve maddeden sıyrılır. Artık o yalnız gönlündeki bu sevgilinin daimi hicranını terennüm eder. Fuzûlî'nin aşkının bu mertebesinde hisleri o kadar kuvvetlidir ki şair aşkın zevkini söndürdüğü için vuslatı istemez. Sevgisinin şiddetini artırdığı için hicranı sever. Agyarın cevrine katlanmayı , halkın levmini çekmeyi aşıklığın tabii bir cilvesi olarak kabul eder. Çünkü o elem ve ızdırab çekmekten memnundur. Fuzûlî mizaç itibariyle de elemi sevmektedir. Onun , güzelle-rin maddesi ile ilgisini kesmesinin, beşerî zevkler yerine ulvî zevk-lerden hoşlanarak aşkını idealize etmesinin sebebi buradan ileri gelmektedir.

Fuzûlî'nin aşkının mutlak olarak plâtonik-ilâhî bir aşk ol-madığı kanaatindeyiz ¹. Şiirlerinde daima beşerî aşkı terennüm eden şair bu aşkı ruhunda derece derece geliştirerek onu idealize etmiş ve maddeden uzaklaşarak aşktan ruhanî bir zevk almıştır. Fuzûlî'nin plâtonik aşkı terennüm ettiğini zannettiren şiirleri onun ulvileştirdiği, idealize ettiği beşerî aşkıdır. Esasen Fuzûlî'nin şiirlerinde tasavvufî aşkın vecd ve ilhamını hiç bir surette bulamadığımız gibi onu hayatında bir tarikata mensup veya bir mürşide bağlı olarak da göremiyoruz.

Fuzûlî'nin şiirlerinde terennüm ettiği aşkın menşe itibariyle beşerî bir aşk olduğunu ve onu ruhunda tekâmül ettirerek madde-den nasıl sıyrıldığını Leylî vü Mecnun Mesnevisinde safha safha takip etmek mümkündür. Leylâ ile Mecnun'un mektebde bir-birlerine karşı duydukları muhabbet ve aşklarının ilk safhası tamamiyle beşerî bir sevginin tezahürüdür. Bu mekteble Fuzûlî'nin Divan mukaddimesindeki ilk şiirlerini yazmaya başladığı mekteb arasındaki benzerlik dikkate değer. Mesnevide Kays ile Leylâ arasındaki muhabbetin başlangıcı anlatılırken Kays ile Ley-lâ'nın güzelliği üzerinde durulur. Leylâ'nın mektepteki kızların hepsinden daha güzel olduğu belirtilir. Uzun saçları, kaşı, kirpi-ği, yan bakışları, alnı, yani bütün maddi güzelliği ile tasvir edilir.

¹ Fuat Köprülü Fuzûlî'nin gerek türkçe şiirlerinde gerekse Leylî vü Mecnun mesnevisinde "mutlak aşkı", "eflâtunî aşkı" terennüm ettiğini ve idealist panteizme dayanan sofiyane telâkkilerin, ilhamının başlıca kaynağını teşkil ettiğini söyler. (İslâm Ansik. Fuzûlî maddesi, cüz 37, s. 691-692). Süleyman Nazif de Fuzûlî'nin Leylî vü Mecnun'u tasavvufî bir neşve ile yazdığını ve Leylâ ile Mec-nun'un tasavvufî birer remiz olduğunu söylemiştir. (S. Nazif, Fuzûlî, İstanbul 1925, s. 84-87). Biz şairin gerek türkçe divanında gerek Leylî vü Mecnun mesnevisinde doğrudan doğruya panteizme dayanan mutlak aşkı, aşk-i ilâhiyi terennüm ettiğini kabul etmiyoruz. Köprülü'nün Fuzûlî'nin "fikir ve sanat sahasında ken-disine ilk ilhamlarını vermiş olan şairler, Attar ve Mevlânâ'dan Camî'ye kadar onu bu yola sevk ediyorlardı" dediği ve eserlerini farsça yazmış olan bu büyük pante-panteistleri bir tarafa bırakalım. Müellifin aynı yola salık olduklarını söylediği Nesimî ile Habîbî'nin şiirlerindeki tasavvufî neşveyi bile Fuzûlî'de hiç bir suretle bulamayız. O türkçe divanında olduğu gibi Leylî vü Mecnun mesnevisinde de doğrudan doğruya beşerî aşkı terennüm etmekle beraber hislerinin kuvveti ile aşkını beşerî hazların üstüne çıkartarak ulvileştirmiştir. Şair beşerî aşkı idealize ederken ancak divan şiirinde mevcut olan tasavvuf telâkkilerinden ve mecaz-larından faydalanmıştır.

Boyu ve yürüyüşü, letafet denizinde kıvrıla kıvrıla kayan bir balığa benzetilir. Böylece Leylâ ile Mecnun'u başlangıçta birbirlerine yaklaştıran şey maddi güzellikleri olmuştur. Bu iki aşığın mektepteki münasebetleri, sevgilerini yalnız bakışlar ve kaş göz işaretleriyle birbirlerine anlatmaları, sonra bunu arkadaşlarının fark ederek aşkın dedikodusunu etmeleri, Leylâ'nın mektepten alınışı, annesinin onu azarlaması, Leylâ'nın inkâr etmesi v. b. hepsi gayet reel bir aşk macerasıdır. Mecnun Leylâ ile ayrılığının ilk safhalarında onun maddi varlığına kavuşmak arzusunda. Leylâ ile Mecnun kırdaki buluştukları zaman şair bu visal arzusunu beşerî hislerin üstüne çok kurnazca çıkarmıştır. Mesnevinin bundan sonraki kısımlarında Mecnun'un vücudünün maddeden tecerrüdü onun beşerî zevklerle ilgisini kesmesine bir başlangıç sayılır. Mecnun'un ailesi, arkadaşları ve bütün insanlarla ilgisini keserek sahalara düşmesi Mecnun'un bütün alâka ve sevgisini Leylâ üzerinde toplamak içindir. Leylâ'nın babasının kızını, Mecnun'a akıllanmadıkça veremeyeceğini şart koşması visal imkânını güçleştirmek için tertiplenmiştir. Bundan sonra Mecnun'un aşktan kurtulmak istememesi, aşkın dert ve belâsından memnun olması safhaları başlar ki Fuzûlî'nin beşerî aşkı idealize ederken dayandığı en orijinal taraflardır. Aşkı istemek aşkın her türlü ızdırabına seve seve katlanmak şairin his kuvvetinin ve ruhundaki aşka karşı doymak bilmiyen iştiağının bir delilidir. Fuzûlî'de bu iştiağ o kadar kuvvetlidir ki şair beşerî zevklerin aşk hislerini söndüreceğinden korkarak onlardan kaçır. Mecnun'un akıllanması ümidiyle götürüldüğü Ka'be'de Fuzûlî'nin Mecnun'a söylediği münacaat gazeli, aşkı idealize ederken gösterdiği orijinalitenin çok güzel bir örneğidir. İşte şarkın bu meşhur aşk hikâyesini Fuzûlî'nin bütün şairlerden daha güzel yazmış olmasının sebebi buradan ileri gelmektedir. Mecnun'un Leylâ'yı görmek için muhtelif bahanelerle onun evine gitmesinde beşerî sevginin tezahürleri ara sıra görünmekle beraber Leylâ İbni Selâmla evlendirilerek visal imkânı büsbütün ortadan kaldırılır. Mecnun'un ağlamaktan gözlerine kanlı perde inmiş, gözleri kör olmuştur. Bu da Mecnun'un dış âlemle ilgisini keserek tamamen kendi içerisine kapanmasını temin etmek içindir. Böylece artık Mec'nun Leylâ'yı uzaktan seve seve onu gönlünde yaratır ve onun gönlündeki hayaliyle yaşar. Fuzûlî'nin Mecnun'un ağzından söylediği :

Hayâl ile tesellidür gönül meyl-i visal etmez

Gönülden daşra bir yâr olduğun âşık hayâl etmez

matla'lı meşhur gazeli divanındaki başka gazellerinde de gördüğümüz gibi onun maddenin üstüne çıkartarak idealize ettiği, ulvileştirdiği aşkıdır. Leylî vü Mecnun Mesnevisinde güzelliğe hayran olma zevkini tüketecek olan maddi visalin hasıl olmaması için gayet güzel bir şekilde tertiplenen engeller yüzünden Mecnun'daki aşk hislerinin gittikçe şiddetlenmesi, Mecnun'un ancak aşk ile yaşayabileceği, onun aşkın elemelerinden zevk duyması gibi bütün hisler bizi merhale merhale beşerî aşkın üstünde yükseltir. Şair aşkın bu mertebesinde tasavvufun mecazlarından faydalanmış, aşkı idealize ederken tasavvufu bir vasıta olarak kullanmıştır. Leylî vü Mecnun'un tasavvufî bir neşve ile yazıldığını zannettiren bu son beyitlerdir. Biz bu tasavvufî ifadeye hikâyenin ancak son merhalesinde rastlıyoruz. Meselâ hüsn ü Aşk'da olduğu gibi eserin tamamıyla tasavvufî bir ilhamla yazılışını ve hüsn ile Aşkın eserin başından itibaren tasavvufî birer sembol olarak kullanılışını Leylî vü Mecnun'da göremeyiz.

Fuzûlî'nin şiirlerindeki aşk temasını incelerken şimdiye kadar Leylî vü Mecnun mesnevisi üzerinde üzerinde durmuş olmamızın sebebi Fuzûlî'nin beşerî aşkı his kuvvetiyle nasıl ulvileştirdiğini ve idealize ettiğini daha iyi açıklayabilmemiz içindir. Divanındaki bütün gazelleri de onun beşerî aşkı ruhunda derece derece geliştirerek idealize edişini bize gösterir. Divandaki gazelleri incelerken görüyoruz ki Fuzûlî'nin aşkı menşe' bakımından tamamen beşerî olup şiirlerinde dünyadaki güzellere karşı duyduğu meyl ve muhabbeti terennüm etmiştir. O güzellere secde etmenin kendi ibadeti ve âyini olduğunu, ister kâfir ister mü'min, ne farzederlerse etsinler dinin bu olduğunu söylemiştir:

Secdedür her hânda bir büt görsem âyînüm menüm

Hâh kâfer hâh mü'min dut budur dinüm menüm

Sanemler secdesidür bizde tâat Tanrıçün zâhid

Kimi görsen sen öz dînünde teklîf-i namâz eyle

Zâhidâ sen kıl teveccüh kûşe-i mihrâba kim

Kible-i tâat ham-i ebrû-yi dilberdür maña

Fuzûlî güzellerin mihrab gibi olan kaşlarına secde etmeyi zahidlere tavsiye etmiş, onların dinlerinin yahşı olmadığını söylemiştir:

Hüblar mihrâb-i ebrûsuna kılmazsın sücûd
Dinüñü dönder gel ey zâhid ki yahşı din degül

O, şiirlerinde hayatını güzellerin aşkına vakfettiğini, ve her zaman bir başka güzeli sevdiğini söyler:

Dehr vakf etmiş meni nev-res cevânlar aşkına
Her yeten meh-veş esîr-i hatt u hâl eyler meni
Her zaman manzûr bir şûh-i sitem-gerdür maña
Handa olsam bir belâ cohtan mukarrerdür mâna
Her zaman bir âteşin ruhsâr sevdâsın çeker
Ey Fuzûlî gör bu odlara urulmuş gönlümi

Sevgilisini göremeden geçirdiği ömrün bir an bile olmamasını ister:

Görmesem ruhsâr u kadd ü çeşm ü lâ'lün dembedem
Ömr bir an bir zaman bir lâhza bir dem olmasın

Fuzûlî'nin şiirlerinden onun bütün hayatını aşıklıkla ve güzelleri sevmekle geçirdiğini öğreniyoruz. Şair aşkı bırakıp ibadetle uğraşmayı istediği halde bu daima bir arzu halinde kalmış ve şair gönlünü aşktan kurtaramamıştır. O gençliğinde şeriatın hükümlerini bir türlü yerine getirememiştir. Fakat ihtiyarlığında artık aşka tövbe edip ahiret için hazırlık yapmayı ve kendisini ibadete vermeyi ister:

Ey Fuzûlî ahiret mülkine lâzımdur sefer
Beyle fârig gezme takvîden müheyyâ kıl meta'
Vérdi rihletten haber müy-i sefid u rûy-i zerd
Çihre-i gül-gûn ile zûlf-i perişânı unut

Ey gönül mutlak ibâdet kılmayup ömrüñ temâm
Eyledüñ sevdâ-yi zûlf-i her peri-ruhsâra sarf

Saç ağardı gel yeter mir'ât-i bahtüñ tîre kıl
Ömrden bir dem ki kalmış eyle istigfâra sarf

Ey gönül ol nergis-i hun-hâra nigâh étme dahî
Rûzgârım gam-ı aşk ile siyâh étme dahî

.....

Ey gönül ömrüñü vérdüñ yéle aşıklıg ile
Bağma her gonce-leb u gül-ruha âh étme dahî

Ey Fuzûlî mey u mahbûb mezâkım terk ét
Özüñi âsi-i dergâh-ı ilâh étme dahî

Nakl-i ömri bir sanem ugrında sarf ettüñ müdâm
Ey Fuzûlî âh eger senden sorılsa bu hisâb

Gönül yétte ecel zevk-i ruh-i dildâr yetmez mi
Ağardı müy-i ser sevdâ-yi zûlf-i yâr yetmez mi

.....

Hidâyet menziline yettiler sa'y ile akrânuñ
Dalâlet içre sen kalduñ saña ol âr yetmez mi

.....

Fuzûlî sanma yetmek menzil-i maksûda müşkildür
Dutan dâmân-i şer'-i Ahmed-i Muhtâr yetmez mi

Dirig u derd ki encâma yetti ömr henüz
Harâb-ı bâde-i zerkem u esîr-i dâm-ı riyâ

Fuzûlî'nin aşkının beşerî bir aşk olduğunu göstermek için örnek olarak bütün gazelleri buraya almak icab eder. Fuzûlî gazellerinde olduğu gibi musammatlarında da beşerî aşk hislerini terennüm etmiştir. Meselâ:

Ey harîr içre tenüñ mutlak bilür içre gülâb
Gögsüñ âb-ı rûşen ol âb üzre tügmendür habâb

beyti ile başhyan muhammesinde ve bilhassa bunun şu kıt'asında

Ey yüzi gül gönlegi gül-gûn donıdur kırmızı
Âteşin kisvet giyüp odlara yandurduñ bizi
Âdem oğlından senüñ tek dogmaz ey kâfir kızı
Ay u gündür devr-i hüsnünde cemâlün âcizi
Güyyâ atañ meh-i tâbandur anañ âfitâb

yine:

Perişan-hâlün oldum sormaduñ hâl-i perişânım
Gamuñdan derde düştüm kılmañ tedbîr-i dermânım
Ne dersen rûzgârım beyle mi geçsün güzel hânım
Gözüm cânım efendüm sevdüğüm devletlü sultânım

kıt'ası ile başhyan murabbanda bunu açıkça görürüz.

Divan şiirinde aşk türlü tezahürleri ve insan ruhunun duyabileceği bütün hisleri ile münhasıran işlenmiş bir konudur. Divan şiirinin en esassı karakterini teşkil eden lirizmin kaynağını bu aşk

teşkil etmektedir. Aşk konusu şu iki nokta etrafında toplanır: Biri ma'suk, sevilen, diğeri aşık, sevendir. Fuzûlî'nin şiirlerinde seven ile sevilen arasındaki bütün sevgi münasebetleri, vuslat, hicran, istiğna, kıskançlık, göz yaşları, ahlar ve feryatlar hülâsa aşkın her türlü tezahürleri bütün kuvveti ve samimiyeti ile ifade edilmiştir.

Fuzûlî şiirlerinde sevgilisini tasvir ederken kullandığı müşebbehünbîhlerde divan şiirinin hususiyetlerinden, bu edebiyattaki mazmunlardan ve teşbihlerden ayrılmaz. Divan şiirinde sevgilinin ya bütün güzelliği veya ayrı ayrı güzellik unsurları muayyen şeylere benzetilir. Bu teşbihler ve bunlara dayanılarak yapılan mazmunlar bütün divan şiirinde bellidir. Fuzûlî sevgiliyi tasvir ederken bu teşbihleri ve mazmunlara bağlı kaldığı halde şiirlerinde büyük bir his ve ifade kudreti gösterebilmiştir. Meselâ :

Başta bir serv-i semen-ber vashnuñ sevdâsı var
Sûd kılmaz bâgban nezzâre-i gülşen maña

beytinde şairin dayandığı mazmun her sairde rastlanan bir benzetmeden ibaret olduğu halde ifade kudreti ve his derinliği ile beyte gerçek bir şiir değeri vermiştir. Aynı şekilde:

Gönlüm açılır zülf-i perişânunu görgeç
Nutkum dutulur gonce-i handânunu görgeç
Bağdukça saña kan saçılır dîdelerümden
Bagrum delinür nâvek-i müjgânunu görgeç
Ra'nâhğ ile kâmet-i şimşâdı kılan yâd
Olmaz mı hacil serv hırâmânunu görgeç
.....
Nâzüklük ile gonce-i handânı éden zikr
Etmez mi hayâ lâ'li dür-efşânunu görgeç

beyitleri divan şiirinde bol bol kullanılan boy ile servi, ağız ile gonce, kirpik ile ok v. s. gibi teşbihleri ihtiva ettiği halde şiiriyet bakımından üstün birer değer taşırlar. Her divan şairinin eserinde sayılamıyacak kadar çok geçen boy - servi, dudak - gonce zülf - yılan, zincir perişan, göz - şarab, hasta gibi benzetmeler ve sıfatlar şu aşağıdaki beyitlerde Fuzûlî'nin üstün sanat dehası yüzünden ne kadar hususi bir söyleyiş güzelliği gösterirler:

Âh eyledüğüm serv-i hırâmanuñ içündür
Kan agladüğüm gonce-i handânunu içündür
Ser-geşteliğüm kâkûl-i müşgînünü ucundan
Âşufteliğüm zülf-i perişânunu içündür
Bimâr tenüm nergis-i mestün eleminden
Hünin ciğerüm lâ'l-i dür-efşânunu içündür

Ey gül ne acep silsile-i müşg-i terün var
Vey serv ne hoş can alıcı işvelerün var
Acıttı meni acı sözüñ tünd nigâhuñ
Ey nahl-i melâhat ne belâ telh berün var

Kıldı zülfün tek perişan hâlümü hâlün senün
Bir gün ey bîderd sormazsen nedür hâlün senün
Gétti başuñdan gönül ol serv-kaddün sâyesi
Ağla kim idbâra tebdil oldu ikbâlün senün
Ey Fuzûlî bir sanem zülfine gönlüm bağladum
Çekti zencir-i cünûna âkıbet sevdâ meni

Böylece Fuzûlî bütün gazellerinde dünyadaki güzellerin aşkını, onların ayrılığının acılarını anlatmıştır. Divanda sevgilinin tasvir edildiği bütün şiirler şairin aşkının mahiyetini göstermek bakımından fikrimizi teyid edecek yeterlidir:

Ey saçuñ fikri kamu sevdâlaruñ sermâyesi
Olmasuñ başumdan eksük serv-i kaddün sâyesi
Ey bîvefâ ki âdet oluptur cefâ saña
Billâh cefadur olma demek bivefa saña
Geh nâz ü geh girişme vü geh işvedür işün
Canın sevenler olmasa yeg âşinâ saña

Ey melek-sîmâ ki senden özge hayrandur saña
Hak bilür insan démez her kim ki insandur saña

Hansı gülşen gülbünü serv-i hırâmânunuca var
Hansı gülbün üzre gonce lâ'l-i handânunuca var

Sevgiliye ait güzellik unsurları ve onları şairin çevresindeki eşyaya benzetmek suretiyle yapılan mazmunlar divan şiirinin adeta ham maddesidir. Her şair bunları kendi his ve hayal kudreti nisbetinde işler. Fuzûlî Divanında bu teşbihleri ve mazmunları ihtiva eden ve alelâde bir söyleyişten ve kelime oyunundan ibaret

olan beyitler bulunduğu gibi o bu mazmunlar vasıtasıyla çok defa hislerini büyük bir samimiyetle ifade etmiştir. Divan şiirinin kendi zevk ölçüsüne göre yarattığı ideal bir güzel vardır. Her şair kendi sevgilisini bu güzelin vasıfları ile tasvir eder. Onun için bu teşbihlerde tabiiliğin yerini sunilik alır. Teşbihler daima bir üstünlük göz önünde tutularak yapılır. Sevgilinin güzelliği dünyadaki diğer bütün güzellerden ve güzelliklerden üstündür.:

Fârig etti mihrüñ özge meh-likâlardan meni
Hırz imiş aşkuñ senüñ sağlar belâlardan meni
Gönlüm alduñ gösterüp yüz lûtf minnet cânuma
Eyledüñ müstagni özge dil-rübâlardan meni

Sevgilinin güzelliğinin üstünlüğünü göstermek için o güzellik mülkünün padişahı yapılır:

Ol perî-veş kim melâhat mülkinüñ sultânıdur
Hükm anuñ hükmidürür fermân anuñ fermânıdur

Bu mazmuna dayanarak şair, gayet güzel tezatlarla kendi hakirliğini ve acizliğini ifade eder:

Düşmez çü şâh kurbi Fuzûlî gedâlara
Ol şehden iltifât ne nisbet saña maña
Men gedâ sen şâha yâr olmak yoh ammâ neyleyem
Ârzü ser-geşte-i fikr-i muhâl eyler meni
Kıl sabâ gönlüm perişân oldugın canâna arz
Sûret-i hâlin bu viran mülküñ ét sultâna arz
Lûtf ét Fuzûlî menüm ahvâlümü arz ét
Ol şâha kim söyleşmege kalmadı mecâlüm
Dil-i sad-pâreden bîdâdı kesmez gamze-i mestüñ
Ne gâfil pâdişahur mülk virân oldugın bilmez

Fuzûlî, aşkın, sevgilinin yanındaki değersizliğini göstermek için "it" mazmunu çok kullanır. Fuzûlî'nin şiirlerinde çok geçen "it" mazmunu aynı zamanda "rakip" için de müşebbehünbîh olarak kullanılır:

Pâre pâre dil-i mecrûh-i perişânumdan
Ser-i kûyuñda gezen her ite bir pâre fedâ
İtürme itleri âvâzınuñ gönül zevkin
Yeter kara geceler herze herze feryâd ét

Fuzûlî şive-i ihsânüñ ister bir gedâyıñdur
Dirildükçe ser-i kûyuñ ölen de hâk-i pâyuñdur

Zamîr gözgüsine gerd kılmışam hâsıl
Tabîat-i sek-i şeb-gerd kılmışam hâsıl
İşüm kara gece tâ subh nâle vü feryâd
Ne vârseler aña şâkir ne kılsalar aña şâd

Divan şiirinde sevgilinin güzelliği tasvir edilirken ona kudsal ve ilâhi vasıflar da verilir :

Ne bilür oğımayan mushaf-ı hüsnüñ şerhin
Yere gökten ne içün indüğünü Kur'ânüñ

Bırağ nikâb ki bilsün kemâl-i sun' görüp
Ferişte hilkat-i Âdemde şübhesin bâtil

Bu örneklerde görüldüğü üzere şair bu ideal güzel karşısında daima kendi hislerini ve sevgisini anlatmaya çalışıyor. Böylece divan şiirinin mihrak noktası şairin kendi kalbi ve duygularıdır. Şair kendi kalbinin derdinden başka bir şeyle ilgilenmez ve etrafını görmez. Bu yüzden divan şiiri subjektif bir karakter arz etmektedir.

Fuzûlî şiirlerinde mühasıran kendi duygularını ve aşkını anlatır. Bu yüzden şiirlerinde işlediği en belli unsur aşk temasıdır. Şairin kendisi de:

Menden Fuzûlî isteme eş'âr-ı medh ü zem
Men aşıkam hemîşe sözüm aşıkânedür

demıştır.

Fuzûlî şiirlerinde aşkın çok güç bir yol olduğunu söyler. Muhabbet öyle ağır bir yükür ki Tanrı bu yükü çekmek için yalnız insanın kalbini mütehammil bulduğundan onu insanın kalbine vermiştir. Bu yüzden mutasavvıflarca kalbin büyük bir önemi vardır. Fuzûlî de kalbe verilen bu değere şu beytinde işaret eder:

Fuzûlî hâli olmaz sûret-i dil dost fikrinden
Bu ma'nide ki beyt'ullâh dârlar kalb-i mü'mindür

Fuzûlî'nin gönlü de bu aşk ve muhabbetle doludur:

Nişe sûret bağlasun gönlüm halâs-i aşktan
Aştur ol hâl kim ol aşka gönlümdür makâm

Fuzûlî aşkın zorluklarını şiirlerinde şöyle anlatır:

İşitmedüñ mi gönül aşk müşkil olduğunu
 Saña bu müşkil işi kim dedi ki bünyâd ét
 Dédüm uşşâka cevır étme dedi ol hüblar şâhı
 Siyâset olmayınca aşk mülkinde nizâm olmaz
 Getürdi acz görüp aşk müşkil olduğunu
 Kamu hünerlere üstâd gördüğün gönlüm

Fuzûlî'nin aşıklığı ona takdirde verilmiş bir hükümdür:

Fuzûlî âşıkâ dërler olar kim terk-i aşk eyle
 Démezler mi hatâ tagyîr kıl hükm-i kazâ dërler
 Ey Fuzûlî men dem urmıştum safâ-yi aşktan
 Matla'-i hurşîd icâd olmadın subh-i ezel

Her şeyin ezelde takdir edildiğini ve bu yüzden kendisinin de aşık olduğunu kabul eden şair dert ve elem çekmesinin de takdirin bir hükmü olduğuna inanır:

Ezel kâtipleri uşşâk bahtın kara yazmışlar
 Bu mazmûn ile hat ol safha-i gülzâra yazmışlar

 Muharrirler yazanda her kime âlemde bir rûzî
 Maña her gün dil-i sad-pâreden bir pâre yazmışlar
 Hâsılum evvel gam-ı cânandur âhir terk-i can
 Bu imiş kısmet Fuzûlî hâh agla hâh gül
 Câna cismüm ol hadeng-i gamzeden olmaz penâh
 Hiç cevşen kimseni tîr-i kazâdan sahlamaz

Böylece Fuzûlî'nin şiirleri onun sevgilinin aşkında çektiği elemelerin birer ifadesidir:

Cân ü ten oldukça menden derd ü dâg eksük degül
 Çıhsa can hâk olsa ten ney can gerek ney ten maña
 Nakd-i can târâc-ı gamdan sahlamak düşvârdur
 Aşk tâ seng-i melâmetten hisâr étmez maña
 Yıgdi menüm başuma dehr gamın neylesün
 Bâdiye-i aşkta men kimi âvâre yoğ
 Kime izhâr eyleyem bilmem bu pinhan derdümi
 Var yüz miñ derd-i pinhan kudret-i izhâr yoğ

Kabrüm daşına kim gam odından zebânedür
 Ta'n oğın atma kim hatarı çoğ nişânedür
 Sabrum alup felek maña yüz min cefâ vérür
 Az olsa her meta' aña el çoğ bahâ vérür
 Gülşen-i gam nahliyüz perverde âb-ı dîdeden
 Dâglar berk âh-ı âteş-bârumuzdur bârumuz
 Her habâbı-ı eşküme aks salmış peykerüm
 Şâh-ı mülk-i mihnetem dutmuş cihânı leşkerüm
 Mûy-i jûlidedmedür cem'iyyet-i esnâf-i gam
 Mülk-i sevdânun budur gûya sevâd-ı a'zamı

Şairin gam çekmesinin sebepleri şunlardır: Sevgilinin ayrılığı, halkın şairi ayıplaması, sevgilisinin ona cevır ve cefa ederek yabancılarla hem-bezm olmasıdır. Fuzûlî divan şiirinde hicran temasını şiirlerinde en çok işleyen bir şairdir. O, bu temaya ait orijinal mazmunlar yaratmış ve şiirlerinde büyük bir his kuvveti göstermiştir:

Maña bād-ı sabâ ol serv-i gül-ruhtan haber vermez
 Açılmaz gonce-i bahtum ümidüm nahli ber vérmez
 Töküp göz yaşını sensüz helâküm isterem ammâ
 Ecel peykine seyl-i eşk girdâbı güzer vérmez
 Diyâr-i hecrde seyl-i sitemden oldı harâb
 Fezâ-yı aşkta âbâd gördüğün gönlüm

 Firakuñ odını gördükçe mum tek eridi
 Sebât ü sabrda fulâd gördüğün gönlüm

 Degüldi beyle mükedder bir ehl-i işret idi
 Bu kanlar içmege mu'tad gördüğün gönlüm
 Yandı cânım hecr ile vasl-ı ruh-i yâr isterem
 Dermend-i firkatem dermân-ı dîdâr isterem
 Hejr bîmârı tenüm bād-ı sabâdan dembedem
 Sıhhat için sohbet-i ruhsârıñ eyler arzû
 Zulmet-i hecründe bahmaz şem'e çeşmüm merdümi
 Pertev-i ruhsâr-ı pür-envârıñ eyler ârzû

Şeb-i hicran yanar cânım töker kan çeşm-i giryānum
 Uyarur halkı efgānum kara bahtum uyanmaz mı
 Perde çek çihreme hicran günü ey kanlu sirişk
 Ki gözüm görmeye ol mäh-likādan gayri
 Dāg-ı hicrān ile yanmaktan eager kan olsa yeg
 Mülk-i dil gam menzili olunca vîrān olsa yeg

Fuzûlî hicran gecesini kıyamet gününe ve cehenneme benzeterek
 hicran eleminin onlardan daha zor olduğunu söyler:

Hicran gécesin görgeç düzah elemin bildüm
 Kim rûz-i kıyāmettür yāruñ şeb-i hicrānı
 Kâfir ki degül mu'terif-i nār-ı cehennem
 İmāna gelür âteş-i hicrānuñ görgeç
 Dāg-ı hicrānuñ odın benzetmek olmaz düzaha
 Olmasun kâfir esîr-i dāg-ı hicrānuñ senüñ
 Kıyāmette hisābı olmıyanlardandur ol gâfil
 Ki fark eyler firākuñ şāmını subh-i kıyāmetten

Sevgili, Fuzûlî'nin hicran gecesinde çektiği ıztıraplardan ha-
 bersizdir:

Olmadı ol mähā rûşen yandugum hicran günü
 Yandugin şeb tā seher şem'üñ ne bilsün âfitāb
 Hicrān ile yanar geceler rişte-i cânım
 Rûşen ola ey şem' saña süz-i nihānum
 Mähā çektüm şeb-i hicran alem-i şu'le-i āh
 Āh kim olmadı ol mäh haber - dār henüz

Hicran ile ilgili olarak şairin işlediği diğer bir tema da
 yalnızlık ve kimsesizlik temasıdır. O kimsesizdir ve derdini
 anlatacak bir arkadaşı yoktur:

Ey Fuzûlî sehldür her gam ki gam-hārı ola
 Gam budur kim mende miñ gam var bir gam-hār yoñ
 Gönül gam dünlerin tenhā geçürme iste bir hemdem
 Ecel hābından efganlar çeküp Mecnūnı bidār ét
 Bağrı bütünler maña ta'ne ederler müdām
 Hālūmi şerh étmege bir eager-i päre yoñ

Āh idi hem-nefesüm āh ki ol hem āhır
 Çıhdı ikrah kılup külbe-i ahzānumdan
 Yetti bî-kesligüm ol gāyete kim çevremde
 Kimse yoñ çizgine girdāb-i belādan gayri
 Ne yanar kimse maña âteş-i dilden özge
 Ne açar kimse kapum bād-ı sabādan gayri

Fuzûlî aşkın rüsvahına ve melâmete ait mazmunları da
 şiirlerinde çok işlemiştir:

Gönülde miñ gamum vardur ki pinhān eylemek olmaz
 Bu hem bir gam ki él ta'nından efgān eylemek olmaz
 Ucalduñ kabrüm ey bî-derdler seng-i melâmetten
 Ki ma'lūm ola derd ehline kabrüm ol alâmetten
 Mecnun ki pâdişāh-ı vuhūş u tuyūr idi
 Men tek müsahhar étmedi mülk -i melâmeti
 Ey Fuzûlî men melâmet mülkinüñ sultāniyem
 Berk āhum tâc-ı zer sîm-i sirişküm taht-ı āc

Halktan ve sevgiliden gelen melâmet taşlarının şairi koru-
 mak için onun etrafında bir hisar meydana getirmesi Fuzûlî'nin
 çok işlediği bir mazmundur:

Seng-i melâmet ile çeküñ çevreme hisār
 Eşküm fenāya vérmeye ehl-i selâmeti
 Sîm-berlerden gelen daşları yığmış çevreme
 Aşk ma'mūr eylemek ister yıkılmış gönlümi

Fuzûlî Leylî vü Mecnun mesnevisinde:

Aşk ile riyā degül muvâfık
 Rûsvây gerek hemîşe aşık

dediği gibi aşkın âleme rûsva olması motifini çok işler:

Deşt dutmak âdetin koymıştı Mecnun aşkta
 Şöhre-i şehir olmagın resmin men éttüm ihtirā'

Fuzûlî rind ü şeydādur hemîşe halka rûsvādur
 Soruñ kim bu ne sevdādur bu sevdādan usanmaz mı

Şairi halka rûsva eyliyen ve aşkının herkes tarafından bilin-
 mesine sebep olan onun ahı ve göz yaşlarıdır :

Etmedi élden nihan bir gice tavg-i kûyûnı
Kim Fuzûlî'yi sadâ-yi nâle rüsvâ étmedi
Fuzûlîni reh-i aşkuñda eşk-i âl éder rüsvâ
Belâdur her kimüñ bir yolda gammaz olsa yoldaşı

Bu yüzden şair göz yaşlarından şikâyet eder:

Dostlar kan yaş töküp kıldı meni rüsvâ-yi aşk
Veh ki düşmen çıtı âhır dîde-i pür-hun maña

Lâ'l-i nâbuñ hevesi bagrumı kan eyledügin
Âh kim kanlu yaşum eyledi izhâr saña

Fâş kıldün gamum ey dîde-i hun-bâr menüm
Eyledüñ merdûme nem oldugın izhâr menüm

Şairin rüsvahgının sebebi aşk sırrını elden saklıyamama-
sıdır.:

Râz-ı aşkûn halktan kılmak nihan mümkün degül
Âşkuñ ol vechden âlemde rüsvâdur senüñ

Pinhânî odum âleme fâş oldu Fuzûlî
Yarâb ki menüm şem' kimi yana zebânüm

Fuzûlî câna tapşurduñ hayâlin şimdi rüsvâsen
Saña kim dédi her nâ-mahreme ifşâ-yi râz eyle

Bu sebepten şair aşk sırrını kimseye söylememeğe çalışır:

Râz-ı aşkuñ sahlaram élden nihan ey serv-i nâz
Gétse başum sem' tek mümkün degül ifşâ-yi râz

Sırrımı rüsvahgum fâş étmedin âlemlere
Zâr cismüm eşk girdâbında pinhân olsa yeg

Aşktan cānumdan bir pinhan maraz var ey hakīm
Halka pinhan derdüm izhâr étme zinhâr ey hakīm

.....

Ger basup el nabzuma teşhîs kılсан derdümi
El-emānet kılma her bî-derde izhâr ey hakīm

Şair bir taraftan da göz yaşları ve feryatları ile halka zahmet ver-
memek için aşkını saklamak ister:

Ey Fuzûlî öldüñ efgān étmedüñ rahmet saña
Rahm kılduñ halka efgānuñla zahmet vérmedüñ

O sevgilinin incineceğini düşünerek gönlünün derdini ondan
bile saklar:

Gamdan öldüm démedüm hâl-i dil-i zâr saña
Ey gül-i tâze revâ görmedüm âzâr saña

Fuzûlî'nin çok işlediği diğer bir mazmun da "çâk-i giribân-
yaka yırtığı"nın yani ızdırap ve üzüntüden dolayı parçaladığı
yakasının kendisini halka rüsva etmesisidir:

Ey Fuzûlî munca kim duttuñ nihan hâl-i dilüñ
Âkıbet fehmi etti el çâk-i giribānuñ görüp

Andanam rüsvâ ki seylâb-ı sirişküm çâk éder
Zahm-i tiguñ kanı géydürdükçe pirāhen maña

Sen hâl-i dilüñ söylemesen nola Fuzûlî
El fehmi kılur çâk-i giribānuñ görgeç

Eyledi rüsvâ gönül çâk-i giribān-ı edeb
Gör ne ehl-i ilmdür âdâb ile eyler cedel

Güzellerin âdeti aşıklarına cefa etmektir:

Ger görmemek dilersen resm-i cefâ Fuzûlî
Olma vefâya tâlib dünyâ-yi bî - vefâda

Onların cefaları o kadar fazladır ki aşıkların buna tahammül
etmeleri imkânsızdır:

Vérme hüsn ehline yârab kudret-i resm-i cefâ
Çün cefâ çekmekte aşk ehline tâkat vérmedüñ

Dözmek olmaz tîg-i bîdâdına şirin-leblerüñ
Ger felek Ferhâd veş daş étse uşşākuñ tenin

Fuzûlî sevgiliden nihayetsiz cefalar çekmiştir. Şairin sevgi-
liden çektiği zulümleri anlatan şiirleri his bakımından çok kuvvet-
li ve samimidir. Bu şiirlerde ekseriya san'at yapmak endişesi
yoktur veya ikinci plândadır:

Ey bî-vefâ ki âdet oluptur cefâ saña
Billâh cefâdur olma démek bî-vefâ saña

Geh nâz u geh girişme vü geh işvedür işüñ
Cānın sevenler olmasa yeg âşinâ saña

Cefâ vü cevri ile kan oldu bagrum yârab ol bed-hü
Niçün terk eylemez cevri ü cefâsın bir kerem kılmaz

Çoğ aşka heves édeni gördüm ki sefâsın
 Terk étti senüñ âşık-ı nâlânuñ görgeç
 Feryâd ki ber vérmedi bîdâddan özge
 Göz yaşı ile besledüğüm tâze nihâlüm
 Menüm tek hiç kim zâr ü perişân olmasun yârab
 Esîr-i derd-i aşk u dag-ı hicrân olmasun yârab
 Demâdem cevrlerdür çektiğüm bî-rahm bütlerden
 Bu kâfirler esiri bir müselmân olmasun yârab
 Meni candan usandurdu cefâdan yâr usanmaz mı
 Felekler yandı âhumdan murâdum şem'i yanmaz mı
 Şerh bir gün éttüğün bîdâdı kılmaş haşredek
 Ol melek kim yazmak ister nâme-i a'mâlumi

Fuzûlî'nin sevgilisi bütün güzellerden çok daha cefakârdır:

Dehrde hemtâ saña var perî yoğ démen
 Var güzel çoğ velî sen kimi hun - hâre yoğ
 Süreti zibâ sanemler çoğ démen büt - hânede
 Var çoğ ammâ sana beñzer büt-i hun-hâr yoğ
 Maña dérlendi evvel bir melektür sevdüğün ammâ
 Görenler men fakîre gökten inmiş bir belâ dérler

Sevgili merhametsizdir. Divan şiirindeki bu motifi Fuzûlî pek çok işlemiştir:

Ol ki her sâat gülerdi çeşm-i giyânum görüp
 Aglar oldu hâlüme bî-rahm cânânum görüp

 Lâle-ruhlar göğsümün çâkine kılmaşlar nazar
 Hiç bir rahm eylemezler dag-ı hicrânım görüp
 Zârlıgum aşktan var Fuzûlî velî
 Ol meh-i bed-mihrden rahm men-i zâra yoğ
 Sehdür ger bilmeyüp hâlüm terahhum kılmaşâñ
 Hâlümi bilmek terahhum kılmamak amdâ nedür
 Mihriban dérler seni agyâra lîkin men aña
 Bâver étmen kim saña mihr eylemek âyin degül

Fuzûlî'de bu merhametsiz sevgilinin gönlünü taşâ benzetmiştir:

Sanemler seng-dillerdür işitmezler söz ey zâhid
 Yeter bihude men tek anlara arz-ı niyâz eyle
 Ey Fuzûlî ol sanem efgânuña rahm eylemez
 Daşa benzer bagrı te'sîr eylemez efgân aña

Fuzûlî, sevgilinin aşıkına istigna göstermesi motifini de çok işlemiştir:

Kıldı zülfün tek perişân hâlümü hâlün senün
 Bir gün ey bî-derd sormazsen nedür hâlün senün
 Ey tegâfûl birle her sâat kılan şeydâ meni
 Vâkîf ol kim öldürür bir gün bu istignâ meni
 Ey kılan şeydâ meni menden bu istignâ nedür
 Nişe sormazsen ki ahvâl-i dil-i şeydâ nedür
 Dutaram yarın kıyâmette habîbüm dâmenün
 Mestsen gaflet şarâbından bu gün mühlet saña
 Felektür mihr zâil yâr gâfil ömr müsta'cil
 Nedür tedbir bilmen cânâna yettüm bî-vefâlardan
 Rûsvâlarından ol meh saymaz meni Fuzûlî
 Divâne olmyam mı dünyâda yoğ mı ârum

Divan şiirinde güzelin cefası tesiri bakımından oka benze-tilir. Fuzûlî bu teşbihe dayanan mazmunları şiirlerinde pek çok kullanır ve kendisine has buluşlar ve mazmunlar yaratır:

Oğı sînemden ötüp kalmış idi peykânı
 Âh bildüm sebep-i âh-ı demâdem ne imiş
 Gezen peykânlaruñdur tende yâ can bâgına aşkuñ
 Belâ ser-çeşmesinden her taraf sular revân étmiş
 Oğun geldükçe çeşmüm tökse bagrum kanın andandur
 Ki bagrum kanına yér kalmadı sînemde peykândan
 Sûzandur oduñdan tenüme sancılar oğlar
 Pervâneem ey şem' dutışmış per ü bâlüm
 Oğun geldükçe sînemden sadâlardur çıhan bilmen
 Dil eyler nâle peykânun deger sinemde peykâna

Kıskançlık , ızdırapları kamçılıyan beşerî bir duygudur. Bu bakımdan şair hislerinin kuvvetini göstermek için "agyar" ve "ra-kip" motiflerini de çok işler:

Yârı agyâr ile görmek âşika düşvâr olur
 Beyle görmekten esîr-i dâg-ı hicrân olsa yeg
 Yâr ile agyârı hem-dem görmege olsaydı sabr
 Terk-i gurbet eyleyüp azm-i diyâr étmez midüm
 Temennâ-yi visâlünçüñ degül giryem budur kastum
 Ki seyl-i eşkte yer kalmaya kûyunda agyâra
 Meni pervane tek reşk odına ey şem' yandurma
 Yeter hurşîd-i ruhsârûñ çerâg-ı bezm-i agyâr ét
 Şu'le-i şem-i ruhuñ agyâra bezm-efrûz olur
 Âh kim yetgeç maña bir berk-i âlem-sûz olur
 Gayr çeşmünden bulur her dem nigâh-ı merhamet
 Men ne kıldum kim nasîbüm nâvek-i dil - düz olur

Leylî vü Mecnun'da:

Gayr ile her dem nedür seyr-i gülistân éttüğüñ
 Bezm urup halvet kılup yüz lûtf ihsân éttüğüñ
 Ahd bünyâdın mürüvvetdür mi virân éttüğüñ
 Hânı ey zâlim bizümle ahd-ü peymân éttüğüñ
 Lâhza lâhza müddailer pendini gûş eyledüñ
 Kana kana gayr câm-ı şevkini nûş eyledüñ
 Vara vara ahd ü peymânı ferâmûş eyledüñ
 Hânı ey zâlim bizümle ahd ü peymân éttüğüñ
 Gayre salup mihrüñi bizden savuttuñ âkıbet
 Terk-i mihr éttüñ tarîk-i zulm duttuñ âkıbet
 Ahdler peymanlar étmîştüñ unuttuñ âkıbet
 Hânı ey zâlim bizümle ahd ü peymân éttüğüñ
 Cürmümüz noldı ki bizden eyledüñ bîzârlıg
 Biz gamuñ çektüğ sen éttün özgeye gam-hârlıg
 Sizde âdet bu mîdur beyle olur mı yârlıg
 Hânı ey zâlim bizümle ahd ü peymân éttüğüñ

Sevgilinin aşıkına cevır ve cefa etmesi konusunda Fuzûlî'nin çok kullandığı mazmunlardan birisi de aşıkın ızdırap çekmekten nasıl zayıfladığını ifade etmek için yaptığı teşbihlerdir. Şair vücudunu kıla, ipliğe, iğneye, çöpe, zerreye v.s. benzeter:

Rîştedür cismüm ki devr-i çerh vέρmiş tâb aña
 Merdüm-i çeşmüm düzer her dem dūr-i sırâb aña
 Devran maña kalem tek sevdâ kapusın açtı
 Tâ kaddümi gamuñdan dönderdi za'f nâle
 Bir iğne étti meni za'f rîstem ol kandur
 Ki muttasıl tökülür çeşm-i hun-feşânumdan
 Eyle inceldüm zaif oldum ki hâk-i kûyuña
 Kâbilem hâşâk tek olsa maña rehber sabâ
 Eyle zaif kıl tenümi firkatüñde kim
 Vasluña mümkün ola yetürmek sabâ meni

Fuzûlî'nin aşkın elem ve ızdırabını ifade ederken bilhassa göz yaşlarına ve aha ait mazmunları pek çok kullandığını görüyoruz. Fuzûlî'nin şiirlerindeki bu mazmunların bolluğu onun şiirlerini başkalarınıninkinden ayıran özel bir vasıftır:

Fuzûlî hâzin-i genc-i vefâyem ol sebebdendür
 Güherler tökti israf ile bu çeşm-i güher-pâşum
 Nezir étmîşem firâkuña kim yoh nihâyeti
 Nakd-i sirişkümü ki tükenmez hızânedür
 Sirişküm gör menüm ey ebr özüñden kem hayâl étme
 Hevâ-yı aşk ile miñ sence eşk efsanlğum vardur
 Nikâb-ı sûret-i hâl eyledüm hün-i ciger seylin
 İyan rüsvâlgı derd ü gam-ı pinhâna degşürdüm
 Beyân-ı aşka bestür levh-i ruhsârumda hün-i dil
 Basîret ehline zâhir kılur her nakş nakkâşın
 Bezm-i aşk içre şarâbumdur sirşk-i lâle-gün
 Kıldı gam kaddüm büküp câm-ı şarâbum ser-nigün
 Teraşşuh kabrümün daşından étmîş çeşmümün yaşı
 Hayâl eyler gören kim lâ'dendür kabrümün daşı
 Hatuñ devrinde eşk-i hün ile derd-i gamum şerhin
 Dem olmaz kim ruh-i zerd üzre müjgânım rakam
 kılmaz

Fuzûlî'nin hemen her gazeli göz yaşına dair mazmunlarla doludur. Aynı şekilde şair ah ve feryad için divan şiirinde geçen bütün teş-

bihleri kullandığı gibi kendisine has olan mazmunlar da yaratmıştır:

Dagıdur her lâhza berk-i ayşımı âhum yeli
 Hânsı nâ-hak zulmdür kim rûzgâr étmez maña
 Nihânî aşkımı ger bilse âlem düd-ı âhumdan
 Aceb yoh kim gümân-ı genc éder halk ejdehâ görgeç
 Perişan halk-ı âlem âh ü efgân éttüğündendür
 Perişân oldugum halkı perişân éttüğündendür
 Nâle-i zârum Fuzûlî hoş gelür ol gül-ruha
 Açılır gül gönli bülbül nâle-i zâr eylegeç
 Ney kimi her dem ki bezm-i vasluñı yâd eylerem
 Tâ nefes vardur kuru cismümde feryâd eylerem
 Dâdlar kılmaga ol kâfir elinden géceler
 Çıhar âhum göge tâ duta Mesîhâ etegin
 Yetürdi âhumı gerdüna ol büt gör ne kâfirdür
 Démez kim gökte âhum incide nâgeh Mesîhâyı

Şair, gönlün ateşinden dolayı ahın alevler halinde çıkması mazmununu bilhassa çok kullanır: Meselâ:

Âteşin âhumla eylersen maña teklif-i bâg
 Bâg-ban gül-berk-i handânuñ gerekmez mi saña
 Olsun ziyâde rif'atüñ ey âh-ı âteşin
 Mihnet serâmuza bu géce rûşen eyledüñ
 Bizde âh âteşinin yandığı andan bilinür
 Ki çerâg eyledi rûşen şeb-i hicrânumıza

Şairin ahı ve feryadı göklere kadar çıktığı halde sevgiliye tesir etmez:

Sensüz geceler âh u figânım meh işitti
 Ey meh saña hem yetti ola âh u figanım
 Fuzûlî kıldı feryâd u figânım tîre gerdüm
 Henüz ol mah sormaz kim ne feryâd u figandur bu

Fuzûlî, aşkın tabii bir neticesi ve kaderin bir cilvesi olan bütün bu ızdıraplara sabr etmeğe çalışır:

Ey Fuzûlî bize takdîr gam étmiş rûzî
 Kılalum sabr nedür çäre rızâdan gayrı

Belki o sabırla muradına erişecek ve sevgilisine kavuşacaktır:

Kıyâs ét şem'den vehm eyle çarhuñ inkilâbından
 Kim ol baş almaga kasd étmeyince tâc-ı zer vérmez
 Belâ zımmında râhat oldugın izhâr éder halka
 Felek bihude hâr-ı huşkten gül-berk-i ter vérmez
 Fuzûlî dehrden kâm almak olmaz olmadın giryan
 Sadeş su almayınca ebr-i nîsandan güher vermez
 Ey Fuzûlî kesme ol meh-veş visâlineñ ümîd
 Sabr kıl kim devr devrânı degül bihude gerd
 Her derdsüzden umma Fuzûlî devâ-yi derd
 Sabr eyle ol ki derd verüptür devâ verür

Çünkü aşkın bu güç yoluna ayak basanların onun zorluklarına tahammül etmeyi göze almaları gerekir:

Ârzü-yi vasl-ı cânân cânâ âfettür gönül
 Yâ taalluk candan üz yâ vasl-ı cânandan tama'

Reh-i aşkuñda olman ten-dil sevdâ hücumundan
 Tarik-i saltanat her kim dutar gavgâya hû eyler

Fuzûlî'nin aşkın bu güçlüklerine sonuna kadar tahammül etmekten başka çaresi yoktur. Onun için tabibin onun derdine deva araması boşunadır.:

Muztaribdür çäre-i derdümde veh kim bilmeyüp
 Bir devâsuz derde uğratmış özin miskin tabîb
 Çekme zahmet çek elüñ tedbîr-i derdümdeñ tabîb
 Kim degül sen bildüğün men çektiğüm bîmarlıg
 Çekmeyince çäre-i derdüne zahmet bilmedüñ
 Kim olur dermân-ı derd-i aşk düşvâr ey hakîm

Bunun için aşkın göz yaşları dökmesi, halka rüsva olması ve onun levmine uğraması, sevgilinin cevri ve cefasını çekmesi tabiidir:

Âşıkı rüsvâ görüp men' étme ey nâsîh meni
 Münkir-i âsâr-ı takdîr-i ilâhî olmagıl

Ey ki ehl-i aşka söylersen melâmet terkin ét
Söyle kim mümkün midür tagyîr-i takdîr-i Hudâ

Resmdür âşika gelmek karşı yaylardan oh
Aşk peydâ olalı beyle kurulmuş bu nasak

Dil-i pür-âteş-i âşıktur âh-ı serd ile hoş
Olur bürûdete mâyl tabâyi'-i mahrûr

Fuzûlî hakiki âşık olduğunu göstermek için aşkın bütün elem ve ızdıraplarını ister. Aşkın zorluklarına seve seve katlanır ve hatta onlardan zevk alır. İşte Fuzûlî'nin aşkının orijinal tarafı burasıdır:

Hoşem kim aşk ile rüsvâ-yi hâs ü âmem men
Felek bu şîve ile eylemiş meni rüsvâ

Âh u feryâduñ Fuzûlî incidüptür âlemi
Ger belâ-yi aşk ile hoşnûd isen gavgâ nedür

Maña kim ta'ne eyler kim nasîhat ehl-i âlemden
Hoşem kim i'tibâr-i aşk ile her dilde mezkûrem

Belâ-yi aşk u derd-i döst terkin kılmazam zâhid
Ne müştâk-i Behîstem sen kimi ne tâlib-i hurem

Hayâl-i çîn-i zülf ü tâk-ı ebrûsiyle hoş-hâlem
Sanasen haşmet ile Kisriyem kadr ile fagfûrem

Böylece Fuzûlî'nin şiirlerinde yarattığı elem ve ızdırap dünyasında elem den zevk alma hususiyeti onun aşkının orijinal tarafını teşkil etmektedir. Ona göre hakiki âşık aşkın elem ve ızdırabından kurtulmak istemez. Şair buradan itibaren aşkı idealize etmeğe ve beşerî hazların üstüne çıkarmağa başlar. Fuzûlî'nin aşkının bu hususiyetini ve onun aşkı idealize etmek kabiliyetini divan şiirinin hiç bir şairinde göremiyoruz. Fuzûliye göre hakiki âşık aşktan şikâyet etmez. Aşkın derdinden şikâyet etmek onun aşkına noksanlık getirir:

Ey Fuzûlî zevk-i derd-i aşka noksan hayfdur
İhtiyât ét penbe-i dâğuñda merhem olmasun

Şair bu yüzden tabibe derdini artırmasını söyler:

Koyma nâkıs ehl-i derd içre Fuzûlî'ni tabîb
Eyle bir derman ki derdin éde gün günden ziyâd

Fuzûlî sevgilinin aşkından hiç bir suretle dönmez ve aşkın bütün ızdıraplarına seve seve katlanır:

Ne pervâne dözer bir şu'leye ne şem' bir âha
Fuzûlî sanma kim benzer saña âlemde bir âşık

Yandurup eczâ-yı terkîbüm külüm vârsen yéle
Yoh yolundan dönmegün varum senüñdür cüz' ü kül

Aşk terki dil ü candan görünürdi müşkil
Terk-i aşk eyle dâduñ terk-i dil ü can éttüm

Vücûdum ney kimi sūrah sūrah olsa âh étmen
Mahabetten dem urdum incimek olmaz cefâlardan

Hasilum yoh sêr-i kûyuñda belâdan gayri
Garazum yoh reh-i aşkuñda fenâdan gayri

Bildüm tarîk-i aşk haternâktür velî
Men dönmezem bu yoldan ölüm olsa gâyeti

.....
Şükr ét Fuzûlî étme figan yâr kılsa cevır
Kim ehl-i aşka cevrdür anuñ inâyeti

Şair bilhassa şu aşağıdaki beyitlerde aşkının bu orijinalitesini çok iyi ifade etmektedir:

Aşk derdiyle hoşem terk-i nasîhat kıl refîk
Men ki tiryâkî mizâcem zehr kâr étmez maña

Aşk derdiyle hoşem el çek ilâcumdan tabîb
Kılma derman kim helâkum zehri dermânuñdadur

Ey mezâk-ı câna cevruñ şehd ü şekker tek lezîz
Dembedem zehr-i gamuñ kand-i mükerrer tek lezîz

.....
Şerh-i ahvâlüm saña meste nasîhat kimi telh
Telh güftâruñ maña mahmûra sâgar tek lezîz

Dâg-ı aşkuñ derdi zevk-i saltanat tek dil-pezir
Hâk-i kûyuñ seyri feth-i heft kişver tek lezîz

Nola bulsam zevk göydürdükçe gögsüm üzre dâg
Ehl-i derde dâg olur bî-derde ziver tek lezîz

Tâze tâze dâg-ı derdüñdür dil-i sūzanuma
Filmesel hırs ehline cem'iyet-i zer tek lezîz

Ey Fuzûlî âlemiñ gördüm kamu nîmetlerin
Hiç nîmet görmedüm dîdâr-ı dilber tek lezîz

Yârab belâ-yı aşk ile kıl aşınâ meni
Bir dem belâ-yi aşktan etme cüdâ meni

Az eyleme inâyetüñi ehl-i derdden
Ya'nî ki çoğ belâlara kıl mübtelâ meni

Oldukça ten götürme belâdan irâdetüm
Men isterem belâyı çü ister belâ meni

Temkînümi belâ-yi mahabbette kılma süst
Tâ dōst ta'n édüp démeye bî-vefâ meni

Gittükçe hüsnüñ eyle ziyâde nigârumuñ
Geldükçe derdine beter ét mübtelâ meni

Cefâ vü cevri ile mu'tâdum anlarsuz nolur hâlüm
Cefâsına had cevriye pâyân olmasun yârab

Giriftâr-ı gam-ı aşk olalı âvâre-i dehrem
Gam-ı aşka meni mundan beter yârab giriftâr ét

Sevgiliden ayrılık, hicran Fuzûlî'ye gam ve keder verdiği
için şair hicranı sever:

Âşık oldur kim temennâ-yi belâ-yi hecr éde
Yohsa çohtur mihr éden ol mâh-i tâbandan garaz

Şem'-i şâm-ı firkatem subh-i visâli neylerem
Bulmuşam yanmakta bir hâl özge hâli neylerem

Dahî zevk-i visâl-i dōst şevkin istemen hergiz
Ki men zevk-i visâli mihnet-i hicrâna degşürdüm

Va'de-i vasl ile ey gül-ruhlar étmen muztarib
Mihnet-i hicrân ile ârâm bulmuş gönlümi

Fuzûlî divanında onun sevgiliye kavuştuğunu ve vuslatın
zevkini anlatan şiirleri de vardır. Meselâ:

Hür u Tübâ vasfın ey vâiz bu gün az eyle kim
Hem-dem ol Tübâ-hırâm u hür-peykerdür maña

Aradan ey şem' çığ bir gûşe dut kim bu gece
Bezm bir hurşîd-tal'attan münevverdür maña

Fuzûlî başuña ol serv sâye saldı bu gün
Ulüvv-i rif'at ile yetmez âfitâb saña

Canlar vérüp senüñ kimi cânâna yetmişem
Rahm eyle kim yetince saña câna yetmişem

Fakat şair hicranı düşündüğü için vuslattan zevk alamaz:

Güzeller devlet-i vashn bulan magrûr olan âşık
Neşât-i vaslda endüh-i hicrân oldugın bilmez

Ey Fuzûlî hüblar vashna eylersen heves
Güyya bilmezsen ol vasl içre hicrân oldugın

O hicrandan korktuğu için vuslatı dahi istemez:

İhtimâl-i hecr teşvîşine değmez zevk-i vasl
Vasl kim var anda hicrân ihtimâli neylerem

Bu beyitler bize gösteriyor ki Fuzûlî şiirlerinde ifade ettiği beşerî
sevginin vuslatını yaşarken bile hisleri zevk-perest bir şairin his-
lerinden çok farklıdır. Fuzûlî aşkının karşılık beklemeyen men-
faatsiz bir aşk olduğunu şu beyitlerle kendisi de söylemektedir:

Câmı kim cânâmı içün sevse cânânın sever
Câmı içün kim ki cânânın sever cânın sever

Vasldan çün âşıkı müstağni eyler bir visâl
Âşık ma'sûktan her dem bu istignâ nedür

Hevâ-yi vasldur kim hüblar vashna tâliptür
Ve ger ne aşk-ı kâmil fark-ı hicrân ü visâl étmez

Halka hublardan visâl-i râhat-efzâdur garaz
Âşık ancak tasarrufsuz temaşâdur garaz

Fuzûlî kâinat esbâbınuñ kıldum temaşâsın
Nedâmetsüz tena'um yoh tasarrufsuz temâşâ tek

Visalden kaçan, hicrandan hoşlanan şair göz yaşları dökmekten,
ah ve feryad etmekten de memnundur:

Toprağdan götür meni ey eşk-i lâle-gün
Başumdan étme sâyenî kem ey hâbâb-i hün

Eksilmesüñ tarâvetüñ ey eşk-i lâle-gün
Gül gül damup makâmumuzu gülşen eyledüñ

Seylâb-ı sirişk ile hoşem aşk yolında
 Hâşâk-i taalluk koparur reh-güzerümünden
 Her küdurettten meni pâk etti seyl - i hün-i dil
 Şükr lillah âteş-i aşkuñ meni yandurdu pâk
 Girye-i zâr ile hoş-hâlem ki bahr-i aşkta
 Eşksüz göz bir sadeftür lü'lü'-i şeh-vârsuz
 Olsun ziyade rif'atüñ ey âh-ı âteşin
 Mihnet-serâmuza bu géce rûşen eyledüñ
 Bezm-i aşk içre Fuzûlî nice âh eylemiyem
 Ne temettu' bulunur mende sadadan gayri

Şair sevgilinin kendisine cevri ve cefa etmesini ister ve bundan memnun olur:

Gerçi ey dil yâr için yüz vârdı yüz mihnet saña
 Zerrece kat'-ı mahabbet étmedüñ rahmet saña
 Yâr cevri étmez maña agyâr ta'lim étmedin
 Billâh agyâr eyleyen ihsâmı yâr étmez maña
 Gam degül cismümde ger seng-i melâmet zahmı var
 Şahne-i bazâr-ı sevdâyem bu zîverdür maña
 Gözde hun-âlûde peykânüñ hayâliyle hoşem
 Her biri gûya ki bir berk - i gül-i terdür maña
 Zahmlerden miñ ağız açtum edâ-yi şükr için
 Her oğun bir ni'met-i gayr-i mükerrerdür maña
 Görüp endişe-i katlümde ol mâhı budur derdüm
 Ki bu endişeden ol meh peşimân olmasun yârab
 Çıharmak etseler tenden çeküp peykânın ol servüñ
 Çıhan olsun dil-i mecruh peykân olmasun yârab
 Démen kim adli yoğ yâ zülmi çoğ her hâl ile olsa
 Göñül tahtına andan özge sultân olmasun yârab
 Cefâ vü cevri ile mu'tâdum anlarsuz nolur hâlüm
 Cefâsına had ü cevrine pâyân olmasun yârab
 Ey Fuzûlî yâr eger cevri étse andan incime
 Yâr cevri aşık her dem mahabbet tâzeler

Câna âzâr-ı hadengi hoş gelür ol gül-ruha
 Bir sıfâriş kıl ki menden olmasun âzârsuz
 Sitem daşı melâmet hançeri bîdâd şemşiri
 Fuzûlî her cefâ kim gelse hoştur câna cânandan
 Tiz çekmezsen cefâ tigin meni öldürmege
 Öldürür bir gün meni âhır bu ihmâlün senün
 Yâr dün çekmişti katlüm kasdına tîg-i cefâ
 Yetmesün maksûduna yârab peşimân eyleyen
 Merhem koyup oñarma sînemde kanlu dâğı
 Söndürme öz elünle yandurdugun çerâğı
 Ey perî-veşler cefâ resmin unutman lûtf édün
 Eylemen bed-hü cefâ mu'tâdı olmuş gönlümü
 Anuñ tek kim perişanlığ ziyâsın arturur şem'ün
 Maña cevriñ ziyâd olmak saña aşkum füzün etti

Böylece Fuzûlî'nin aşktaki sadakati, aşkın elem ve ızdıraplarından yılmayarak onlara karşı büyük bir tahammül kudreti göstermesi ve elem çekmekten zevk duyması onun aşkının orijinal taraflarıdır. Fuzûlî aşktaki bu kudretini bildiği için divan şiirinin bütün aşk kahramanlarına meydan okumuş ve hakiki aşık olması ve derdinin çokluğu bakımından kendisini bunlardan üstün bulmuştur:

Vérseydi âh-ı Mecnun feryâdumuñ sadâsın
 Kuş mı karar éderdi başındaki yuvada
 Ferhâda zevk-i sûret Mecnûna seyr-i sahrâ
 Bir râhat içre herkes ancak menem belâda
 Kıldı Mecnun kimi çoğlar heves-i aşk velî
 Dözmedi derde men-i bî-ser ü pâdan gayri
 Mende Mecnundan füzun aşıklık isti'dâdı var
 Aşık-ı sâdık menem Mecnûnun ancak âdı var

 Kıl tefâhür kim senün hem var men tek âşikuñ
 Leylinün Mecnûnı Şîrinün eger Ferhâdı var
 Dérler ki var Vâmık u Mecnun acep degül
 Dagılmış ola âteş-i aşkum şerâresi

Yazanda Vâmık u Ferhâd u Mecnun vasfın ehl-i derd
Fuzûlî adını gördüm ser-i tûmâra yazmışlar

Fuzûlî şiirlerinde bu aşk kahramanlarına ait mazmunları pek çok kullanır ve şahsi buluşlar yaratır. Fuzûlî'nin gül ve bülbül efsanesi hakkındaki mazmunları da çok kullandığını görüyoruz. Divan şiirinde bülbül aşkta vefakârlığın timsalidir. Onun feryatları güle karşı olan ebedî hasretinin bir ifadesidir. İşte Fuzûlî feryad ve figan etmekte bülbülü de geride bırakmıştır:

Hansı gülbün bülbülün dârlar Fuzûlî sen kimi
Hansı bülbül nâlesi feryâd u efganuñca var

Seher bülbüller efgâmı degül bîhûde gülşende
Fuzûlî nâle-i dil-sûzuña âheng dutmuşlar

Ol gül-i handânı görmek mümkün olsaydı maña .
Sen tek ey bülbül gülistâna güzâr étmez midüm

Şairin aşkın ızdıraplarını çekmekten duyduğu zevk o kadar büyüktür ki bu zevk onun için padişahlıktan duyulan zevkle ve saltanatın verdiği gururla aynıdır. Bu aşk padişahının ahı başının tacı, sayısız göz yaşları hazineleri, derdi ve gamı da askerleridir. Şair böyle teşbihler yaparak kendisini aşk ülkesinin sultanı sayar:

Yaşum taht-ı revandur tâc-ı zerrin şu'le-i âhum
Görün kim devlet-i aşk ile ne sultanlığum vardur

Şâh-ı mülk-i mihnetem hayl-i sipâhum derd ü gam
Hayl-i bî-hadd ü sipâh-i bî-şumârumdan sakın

Menem ki kâfile-sâlâr-ı kârban-ı gamem
Müsâfir-i reh-i sahrâ-yı mihnet ü elemen
Hakîr bahma maña kimseden sağınma kemem
Fakîr-i pâdişeh-âsâ gedâ-yı muhteşemem
Sirişk taht-ı revandur maña vü âh alem
Cefâ vü cevri mülâzım belâ vü derd haşem

Bu müseddes Fuzûlî'nin bu fani dünyaya karşı istignasının, aşktaki gurur ve mertebesinin, dert ve elem çekmekteki tahammül ve kudretinin harikulâde bir örneğidir.

İşte buraya kadar yaptığımız tahliller ve şiirlerden verilen örnekler gösteriyor ki Fuzûlî aşkı tıpkı Leylâ ve Mecnun mesnevisinde olduğu gibi derece derece tekâmül ettirerek idealize ediyor . Şairin aşkı idealize etmek kabiliyeti onu daima ulvi bir aşka doğru yönelterek beşerî sevginin üstüne çıkarıyor. Fuzûlî aşkın bu mertebesinde Leylî vü Mecnun mesnevisinde olduğu gibi tasavvuf telâkkilerinden faydalanmaya başlar. Böylece Fuzûlî'nin ulvileştirdiği ve ilâhileştirdiği aşkta tasavvûf bir vasıttan ve fanteziden ibarettir.

Vahdet-i vücud felsefesinin ruhlara sükûn veren teselli bahş tesiri divan şiirinin kötümser olan dünya ve hayat görüşlerinde şiddetle müessir olduğu gibi aşk bahsinde de hislere derinlik ve ilâhîlik vermek bakımından tasavvuf divan şiiri için bir kuvvet kaynağı olmuştur. Bu sebeple şiire kuvvet vermek ve onun çeşnisi değişirmek bakımından her şair tasavvufun motiflerine ve mecazlarına şiirlerinde az çok yer vermiştir. Beşerî aşkı terennüm eden ve bu aşkın ızdıraplarını anlatan Fuzûlî'nin şiirlerinde de tasavvufun motifleri ve mecazları vardır. Fuzûlî vahdet-i vücudu benimsiyerek onu şiirlerinde bir aşk ve vâcd haline getiren bir mutasavvıf değil, beşerî aşkı bütün enginliği ve coşkunluğu ile ilâhileştiren bir şairdir. O ancak aşkı idealize ederken tasavvufun motiflerine ve mecazlarına müracaat etmiş ve onlarla hislerinin derinliğini ve kuvvetini ifadeye çalışmıştır. Meselâ şairin uzleti yalnız aşkı düşündüğü içindir:

Fuzûlî ihtilât-ı merdüm-i âlemden ikrâhum
Perî-veşler hayâlin mûnis-i can ettüğündendür

Hâli étmiş gayrden zülfün hayâli gönlümü
Nola sâhib-keşf ise bir ömrdür halvet çeker

Beri oldum Fuzûlî gayrden ol dil-rübâ ancak
Enîsüm mû'nisüm yârum nigâr-i nâzenînümdür

Fuzûlî'nin tecerrüdü kendisini tamamiyle aşka vermesinden ileri gelir:

Gayre arz ét her ne esbâbuñ ki var ey dehr-i dün
Men gedâ-yı kûy-i aşkem mülk ü mâl neylerem
Yoh aceb ger mâla ragbet mülke kılman iltifât
Men ki ehl-i zevkem esbâb-ı melâli neylerem

Aşka tâ düştüñ Fuzûlî çekmedüñ dünyâ gamın
Bil ki kayd-ı aşk imiş dâm-ı taalluktan necât

Cümle-i âfaktan çekmiş taalluk dâmenin
Tâ Fuzûlî hasteye vasluñ temennâdur senüñ

Menem şem'-i visâle yandıran pervâne tek varın
Fenâ-yı mutlakum cânân ile bezm-i visâlümdür

Sülûk-i fakr etvârum mezâk-ı aşk hâlümdür
Tecerrüd âlemi seyrinde âlem pâymâlümdür

Uşşâka degül kayd-i alâyık lâyık
Hergiz gam-ı rûzgâr çekmez âşık
Kayd-i gam-i rûzgâr bir illettür
Ol illete aşktur tabîb-i hâzık

Böylece Fuzûlî'nin tecerrüdü aşk kahramanı Mecnun'un tecerrüdü cinsindendir:

Kârvân-i rah-ı tecrîdüz hatar havfin çeküp
Gâh Mecnun gâh men devr ile nevbet beklerüz

Hatta şair aşktaki bu tecerrüdünde Mecnunu bile geride bırakarak tek kalmıştır.:

Tecerrüd seyrine sâyemden özge bulmadum hem-reh
Tarîk-i aşk içinde çohlar ile durdum oturdum

Fuzûlî beşerî aşkı idealize ederken tasavvuf anlayışını öyle benimser ve tasavvuf mecazlarını öyle kullanır ki bu şiirlerin beşerî aşk neşvesi ile yazıldığı kestirmek ilk bakışta hemen anlaşılır. Meselâ şu beyitlerde olduğu gibi:

Ey Fuzûlî devlet-i bâkî fenâdandur maña
Kim fenâdur eyliyen maksûduma vâsıl meni

Görünmez sûret-i ümmîd-i vasluñ levh -i cânumdan
Mükedderdür meger ol âyine cismüm gubarından

Ehl-i hâlem déme büt vasfın maña ey büt-perest
Hâl bilmez dilber-i sâhib-cemâli neylerem

Marîz-i derd-i aşkem terk-i âlemdür murâdum kim
Bu nâ-hoş mülkte çoh durdugumca mihnetüm artar

Bahr-i aşka düştüñ ey dil lâ'l-i cânânı unut
Bâlig oldun gel rahimden içtügüñ kanı unut

Çekme âlem kaydını ey ser-bülend-i fakr olan
Saltanat tahtına yettüñ bend ü zindâmı unut

Halbuki bu beyitleri bulunduğu gazellerin bütünü içerisinde okuyacak olursak şairin bunları beşerî aşkın tesiri ile söylediğini görürüz. Böylece Fuzûlî aşkını idealize ederken tasavvufun motiflerini ve mecazlarını bir vasıta olarak kullanmıştır. O aşkın değerini, sevgiliye olan bağışının kuvvetini ifade ederken de tasavvuf telâkkilerinden faydalanır. Meselâ şair vahdet-i vücud telâkkisine inanarak yaratılışın esasının aşk ve muhabbet olduğunu söyler:

Ârif ol sevdâ-yı aşk inkârın étme ey hakîm
Kim vücûd-i halktan ancak bu sevdâdur garaz

Bir perî silsilesi aşkına düştüm nâgeh
Şimdi bildüm sebep-i hilkat-i âdem ne imiş

Aşk derdi ey muâlic kâbil-i derman degül
Cevherinden eylemek cismi cüdâ âsan degül

Sevgiliye karşı olan aşkı daha âlem yaratılmadan önce kendisinde vardır ve bu âleme bu sevgi ve muhabbet yüzünden gelmiştir:

Vâdi-i aşka sevdâ ile ser-geşte idüm
Gelmedin gerdîşe bu künded-i devvâr henüz

Nokta-i hâline bağlanmış idi cân u gönül
Gezmedin dâire-i devrde pergâr henüz

Can bağışlardı lebüñ izhâr-ı güftâr eyleyüp
Urmadın İsâ lebi can-başlıktan dem henüz

Secde-gâh étmişti aşk ehli kaşuñ mihrâbını
Kılmadın hayl-i melâik secde-i Âdem henüz

Perde-i çeşmüm makâm étmişti bir tersâ-beçe
Olmadın mehd-i Mesîhâ dâmen-i Meryem henüz

İnsan için hakiki zevk aşktan duyulan zevktir. İnsan ebedî zevki ancak aşka bulur:

Bî-bekâdur neş'e-i mey zevkin éttüm imtihan
 Hiç zevk-i bâki olmaz neş'e-i dîdâr tek
 Zâhid-i hodbin ne bilsün zevkini aşk ehlinüñ
 Bir aceb meydür mahabbet kim içen huşyâr olur

İnsanı kâmil ve ârif yapan aşk neşvesidir:

Aşktur ol neşve-i kâmil kim andandur müdâm
 Meyde teşvîr-i harâret neyde te'sîr-i sadâ
 Ser-menzil-i her murâda rehberdür aşk
 Keyfiyyet-i her kemâle masdardur aşk
 Gencîne-i kâinata gevherdür aşk
 Her sâdır olan neş'eye masdardur aşk

Bunun için aşıklar nazar ehli ve safa erbabıdır:

Tutyâ tek çeşm-i erbâb-ı nazardur menzilüm
 Gerçi hâk-i reh-güzârem dîde-i bed-hâhuma
 Fuzûlî tökme çolâ yaş ihtiyât ét gétmesün nâgeh
 Gözüñden sürme kim gerd-i reh-i ehl-i safâdandur
 Ehl-i kadrem yanalı aşk odına pervâne tek
 Sürme-i çeşm eylemişler şem'ler hâkisterüm
 Eşigüñ daşını kan ile yudu çeşm-i terüm
 Pâklikten daşı lâ'l eyledi feyz-i nazarum
 Nice yıllardur ser-i kûy-i melâmet beklerüz
 Leşker-i sultân-ı irfânuz vilâyet beklerüz

İlim aşkın yanında bir kıl ü kalden ibarettir:

İlm kesbiyle rütbe-i rif'at
 Ârzü-yi muhâl imiş ancak
 Aşk imiş her ne var âlemde
 İlm bir kıl ü kâl imiş ancak

Akıl insana aşk ilmini öğretemez. Gerçek kemal akılla değil
 aşkla elde edilir:

Sen Fuzûlî kıl kemâl-i akl kesbin yoḡsa men
 Kâmil-i aşkem dahî özge kemâli neylerem
 Ey Fuzûlî revîş-i akl melûl étti meni
 Sehv kılduñ ki cünun derdine dermân éttüñ

Fezâ-yi aşkı çün gördüm salâh-i akldan dürem
 Meni rüsvâ görüp ayb étme ey nâsîh ki ma'zûrem

Eger çâk-i girîbân eylesem men' eylemen çün men
 Metâ'i nengden ârî libâs-i ârdan dürem

.....

Temerrüd akl fermânından étsem dostlar billâh
 Meni re'yümle sanman aşk sultânına me'mûrem

Aşkın bulunduğu yerde akıl aciz kaldığı ve işe yaramadığı
 içindir ki aşıklar cünun ehkindendirler. Fuzûlî bu motifi aşkının
 hususiyetine uygun bir şekilde işler :

Sen selâmet kisvetin zîver kıl ey ehl-i salâh
 Kim maña bes mû-yi jülîdem cünun pîrâyesi

Maña mânend bir dîvâne sûret bağlamaz gûyâ
 Kalem sındırdı tasvîrüm çekenden sonra nakkâşum

Cünun feyziyle âzâd olmuşam kayd-i taalluktan
 Kemâl ü fazl terki rütbe-i fazl u kemâlümdür

Tâ cünun rahtın giyüp duttum fenâ mülkin vatan
 Ehl-i tecrîdem kabûl étmen kabâ vü pîreben

Ey Fuzûlî men melâmet gevherinüñ genciyem
 Ejdehâdur kim yatar çevremde zencîr-i cünün

Tasavvuf inanışına göre güzeli sevmek ve aşkla uğraşmak
 mubahtır. Bu aşka mecazi aşk denir ve bu, hakiki aşka yani ilâhi
 aşka ulaşmak için insanı müstait kılan bir köprüdür. İşte Fuzûlî
 bu telâkkiden de faydalanarak kendi aşkını mubah göstermeye
 çalışır:

Hakikat lâfzını yazmak dilersen levh-i zâtuñda
 Hatın gül-ruhların manzûr dut meşk-i mecâz eyle

Hûb sûretlerden ey nâsîh meni men' étme kim
 Pertev-i envâr-i hurşîd-i hakîkattür mecâz

Fuzûlî de sevgilinin yolunda ilk konağın yok olmak oldu-
 ğunu söyler:

Ey ruhuñ kible-i can hâk-i derüñ Ka'be-i dil
 Reh-i aşkuñda fenâ ser-hadi evvel menzil

Reh-i aşk içre maña ancak feña maksûd idi
Şûkr kim maksûda yettüm intizârım kalmadı

O, hoddinlikten, canını sevmekten sakınır ve canın vücudundan çıkmasını söyler :

Seni cânan sanurem çıh bedenümden ey can
Men ü cânânım arasında çoğ olma hâil

Hakiki aşıklar canlarını seviliye feda etmekten çekinmezler. Çünkü aşkın kemali canan yolunda kendi varlığından geçmektir:

Cânını cânâna vèrmektür kemâli âşıkun
Vèrmedin can i'tirâf etmek gerek noksânına

Hanı ol aşk içre kim benzer fenâsı âşıkun
Feyz-i câvîd ile Hızruñ çeşme-i hayvânına

Âşk derdinün devâsı terk-i cân étmektedir
Terk-i can dérler bu derdün mu'teber dermânına

Âşık oldur kim kılur cânın fedâ cânânına
Meyl-i cânân étmesün her kim ki kıymaz cânına

Cânâne ise matlûb tama' candan kes
Matlûb ise can ü ümîd cânandan kes
Can sevmek ile müyesser olmaz cânan
Ya mundan ümmîd ya tama' andan kes

Fuzûlî şiirlerinde, aşkın canının sevgiliye ait olduğunu, canı sevgiliye feda etmek, ve onun ayağına saçı yapmak gerektiğini söyleyerek bunlara ait yeni mazmunları yaratır. Bu mazmunlar Fuzûlî'nin şiirlerinde şairin aşkına uygun bir hususiyet gösterirler.

Hîç kim cânan için can vèrmeğe lâf étmesün
Kim gelüptür bu sıfat ancak Fuzûlî şânına

Bu mazmunun Fuzûlî'nin şiirlerinde gösterdiği hususiyet yukarıdan beri görüldüğü üzere şairin canını sevgiliye seve seve vermesi hatta ona feda etmek için bir tek canını az bile bulmasıdır:

Mîñ cân olaydı kâş men-i dil-şikestede
Tâ her biriyle bir kez olaydum fedâ saña

Yâr mihmânumuz oldu gelün ey cân ü gönül
Kılalum sarf nemüz var ise mihmânumuza

Cân ü dil kaydını çekmekten özüm kurtardum
Cânı cânâneye éttüm dili dil-dâra fedâ

Câna meylün var ise hükm eyle teslîm eyleyem
Pâdişâhum men senün bir bende-i fermanuñam

Nişe mahrem eyledün şem'i meni mahrûm édüp
Men senün bezminde can nakdin nisâr étmez midüm

Fuzûlî aşkın gönlünün sevgilinin saçlarında olması mazmunu da çok işler:

Ser-i zülfünde her mû sayd kılmış bir dil-i sūzan
Düşüptür sanasen bir şu'le od şem' üzre her târa

Ey diyen gayre gönül vèrme hanı mende gönül
Ser-i zülfünde olan baht-ı karadan gayri

Âzâdelerün gönlin cem' étmîş iken gaflet
Depretme sabâ billâh ol zülf-i perîşanı

Netice olarak görüyoruz ki Fuzûlî gazellerinde ve musammatlarında baştan sona kadar beşerî aşk duygularını ifade etmiştir. Kasidelerde, kıt'alarda, bazı rubailerde ve pek az olarak gazellerde bulduğumuz fikir unsurları Fuzûlî'de dolayısıyla bahsedilmiş ikinci plânda kalan konulardır. Şair bu konularda öteki şairlerden ayrı bir düşünüş hususiyeti göstermediği gibi bu şiirlerde fazla bir şiiriyet de yoktur. Fuzûlî'nin şiirlerinde aşk konusunu incelerken gördüğümüz veçhile o şairlik kudretini ve orijinalitesini hissi unsurların ifadesinde göstermiştir. Şairin hislerinin kuvveti onun aşkı idealize etmesine sebep olmuştur. O his kuvveti sebebiyle ızdırap çekmekten hoşlanmış ve yine his kuvveti neticesinde visali ara sıra istemekle beraber hislerinin söneceğinden ve aşkın ruhunda sona ereceğinden korkarak visalden kaçınmıştır. Bunlar sonunda şairi beşerî hislerin üstünde ideal bir aşka yükseltmiştir. Böylece Fuzûlî'nin hislerinin kuvveti onun aşkının orijinal bir aşk olmasını sağlamıştır.

Fuzûlî'nin şiirlerinin en büyük vasfı samimiliktir. Şair aşktaki sadakatini, elem ve ızdırabının büyüklüğünü o kadar içten söylemiş, sevgilisini öyle candan öğmüş, onun yanında kendi de-

ğersizliğini o kadar büyük bir tevazu ile ifade etmiştir ki onun hislerinde ki bu samimilik gazellerine bir kolaylık ve sehl-i mümteni vasfı kazandırmıştır. Aşk konusunu incelerken verdiğimiz bütün örneklerde onun bu samimiliğini etrafı olarak görmüş bulunuyoruz.

Fuzûlî'nin şiirlerinde hayal cephesinin zayıf olduğunu görürüz. Onun şiirlerinde bulduğumuz bir sürü benzetmeler hayal mahsulü olmaktan ziyade birer buluştur.

Ey harîr içre tenûn mutlak bilür içre gülâb
Gögsün âb-î rûşen ol âb üzre tûgmeñdür habâb

Zevkten dîbâce bağlandı kitab-î ömrüme
Koymadı devran geçce evkâtum ol unvân ile

gibi pek kuvvetli olmayan hayallere onun şiirlerinde tek tük rastlıyoruz.

Fuzûlî'nin şiirlerinin esas konusunun aşk oluşu onun gazellerinde bir konu birliğinin bulunmasına sebep olmuştur. Gazel için bir meziyet olan ve "yek aheng" adı verilen bu hususiyet Fuzûlî'nin gazellerini bir "parça bohçası" olmaktan kurtarmıştır. Çünkü divan şairlerinin çoğu, gazellerinde mevzu vahdetine dikkat etmiyerek her beyitte başka bir şeyden bahsederler. Meselâ Hâfız kudretinde bir şairin gazellerinin her beytinin bir-birinden daha müessir olan hislerle dolu olması okuyucuyu memnun ederse de bütün bir gazelde konu birliğini sağlayan yaratma kudreti ve böyle bir gazelden duyulan bedii zevk, konu birliği gözetilmeden yazılan gazellerinkinden şüphesiz daha üstündür.

İ F A D E

Fuzûlî'nin dili :

Divan şiirinin hususiyetleri bize gösteriyor ki şiirin iç unsurlarına ait olan konu ve mazmunlar bütün divan şairlerinde müşterektir. Bu hususta şairin gösterebileceği özellik müşterek olan bu mevzu ve mazmunların işleyişteki his ve hayal kudretine bağlıdır.

İfadeye gelince, bunu şiirin iç unsurlarından yani şairin fikir, his ve hayellerinden tamamen ayrı bir şey olarak kabul etmeye im-

kân yoktur. İfade muhtevanın bir tezahürüdür. Bu sebeple şairin söyleyiş hususiyeti, ifadesi, onun hislerinin, hayallerinin ve düşüncelerinin mahiyeti ve kuvveti ile değerlendirilir. fakat şiir her şeyden evvel bir söz ve ifade sanatıdır. Şairin işi duygu ve düşüncelerini sözle bir sanat eseri olarak ifade etmektir. Şair söylemesini bilen insandır. O duygu ve düşüncelerini en iyi bir şekilde ifade eder ve okuyan kimsede duygu ve hayal ufukları açar.

Şiir bir söz ve ifade sanatı olduğuna göre dilin ifadedeki rolü en başta gelmektedir. Divan şiirinde dil Osmanlıca denen türkçe, arapça ve farsçadan meydana gelmiş bir dildir. Türk edebiyatının XI — XIII üncü asırda kuruluşundan beri türkçeye arapça ve farsça kelimeler, terkipleri ve gramer kaide-leri ile her devirde biraz daha fazla girerek XVI ncı asırda klâsik bir şiir dili teessüs etmiş bulunmaktadır. Fuzûlî bu şiir dilinin teessüs ettiği bir devirde yetişmiştir.

İslâmi edebiyatta mevzu, düşünüş ve inanış birliği, edebî telâkkilerin müşterek oluşu bu edebiyat çerçevesi içerisine giren Türk, İranlı ve Arap şairlerinin şiirlerinde bir birlik ve benzerlik meydana getirmiştir. Bu sebeple bu şairlerde şiirin iç unsurlarına ait hususiyette ferdi kudreti göz önünde bulundurmak gerektiği gibi ifadeye ait en önemli hususiyet de şairin dili ve ona tasarruf derecesi ile ifade ediş tarzı yani üslûbudur.

Fuzûlî'nin şiirlerinin ifadesinde şairin en orijinal ve önemli tarafını onun dili teşkil etmektedir. Şairin kullandığı Âzerî lehçesi onun şiirlerine Osmanlı şairlerinde bulunmayan bir çeşni ve özellik kazandırmıştır.¹

¹ Tezkirelerde Fuzûlî'nin dilindeki bu ayrılığı ve hususiyeti gösteren şu ifadeler rastlıyoruz. : Hasan Çelebi "Nevâî tarzına karîb bir üslûb-i bedî' ve semt-i garîbi vardır" demiştir. Riyazî "Nazm-î fesâhat-karîni tavr-î Nevâî'de bir tarz-ı nev-âî'nin üzre vaki' olmuştur." der Lâtîfî'de "Nevâî tarzına karîb bir nazm-ı dil-firîb ve üslûb-i acîb-i vardır" kaydı mevcuttur. Fuzûlî Âzerî lehçesi ile yazdığı ve şiirleri Osmanlı şairlerinininkinden ayrı bir lehçe hususiyeti gösterdiği için tezkireciler onun dilini ve üslubunu "acîb" ve "garîb" kelimeleri ile vasıflandırmışlardır. Recai Zade Ekrem Bey de "Kudemadan bir kaç şair" adlı eserinde "-zaman ve mekân icabat-ı tabiiyesinden olarak bazı köhne ve garîb tabirâtından ve acemane teşbihat ve tasavvuratından kat'ı nazar-letafet-i üslub ve nezaket-i hissiyat ile meşhurdur. "diyerek Fuzûlî'nin dilini bizim kanaatimizin aksine olarak eski ve tuhaf bulmuştur. Biz Fuzûlî'nin dilindeki bu

Bir dilin muayyen tarihi bir devirdeki fonetik, morfolojik ve sentaks durumunu incelemek için o devirde yazılmış veya yazılış tarihi itibarıyla o devre en çok yaklaşan müteaddit metinlerin elde bulunması lâzımdır. Türkçenin tarihi tekâmül seyrine ait yeter bilgi bulunmadığı gibi Arap harfleri ile de türkçenin fonetik hususiyetlerini göstermek güçtür ve hatta mümkün değildir. Böylece üzerinde çalışılacak metinlerin hiç olmazsa hareketli olmaları zaruridir. İşte Fuzûlî'nin dilini de incelerken şairin kendisi tarafından yazılmış her hangi bir türkçe eseri elimizde bulunmadığına göre, eserlerinin tarih itibarıyla onun yaşadığı devre en çok yaklaşan nüshaları ile, varsa bunların hareketli olanları üzerinde çalışmak Fuzûlî'nin dili hakkında bize mümkün olduğu kadar doğru hükümler verdirebilir. Biz bu eseri hazırlarken karşılaştığımız altı yazmadan başka muhtelif vesilerlerle divanın müteaddit yazmalarını gördük. Bunlar içerisinde Fuzûlî'nin yaşadığı devre en çok yaklaşan nüsha 984 te Kerbelâ da yazılmış olan nüshadır ki bu da biraz sonra bah-

hususiyetin onun şiirlerine divan şiirinin yeknesaklığı içerisinde bir çeşni hatta bir güzellik verdiği kanaatindeyiz.

Tezkirecilerin Fuzûlî'nin diline ve üslubuna "Nevâî tarzına karib" demelerinin sebebi şudur : Osmanlı şairlerinin Osmanlıca dışındaki diğer Türk lehçeleri hakkındaki bilgileri Nevâî'nin şiirleri dolayısıyla olmuştur. Nevâî Osmanlıca dışında Türk lehçeleri ile şiir yazan şairlerin başında gelmektedir. Nevâî'den sonra Nevâî dili denen Çağatayca ile şiir yazan bütün şairler onu örnek tutmuşlardır. Nevâî'nin büyüklüğünü takdir ve şiirlerini tanzir eden Osmanlı şairleri de kendi lehçeleri dışında şiir yazan diğer bütün şairleri Nevâî tarzı içerisinde sokmuşlardır. Onların Fuzûlî'nin Nevâî tarzına yakın bir üslûb ile yazdığını söylemeleri Türk lehçeleri hakkındaki bilgilerinin bulunmayışından ileri gelmektedir. Ziya Paşa, Namık Kemal gibi Tanzimat devri şairlerinin de Osmanlıca dışındaki Türk lehçeleri ve Türk dilinin tarihi gelişmesi hakkında bilgilerinin bulunmadığını görüyoruz. Ziya Paşa Harabat mukaddimesinde:

Çün kim bu dile misâl-i mâder
Oldu Çağatay lisânı masdar

diyerek Osmanlıca'nın aşını yalnız Nevâî'nin şiirleri dolayısıyla haberdar olduğu Çağatayca olarak göstermiştir. Namık Kemal fazla olarak Nevâî dili ile Bağdad lisânı dediği Fuzûlî'nin dilindeki ayrılığı fark etmekle beraber Türk lehçeleri hakkındaki kanaati vazih değildir. Tanzimatçılarından Türkçenin muhtelif lehçeleri arasındaki münasebetini ilmi denebilecek bir görüşle ilk defa ortaya koyanlar Ahmet Vefik Paşa ile Şemseddin Sami Bey olmuştur. (Bak: Necmettin H. Onan Namık Kemal'in Talim-i Edebiyat Üzerine bir risalesi Ankara, 1950, önsöz, S. XIII-XVI).

sedeceğim ve hile Fuzûlî'nin dili hakkında bizi aydınlatacak durumda değildir. Yine bu nüshalar ekseriya diğer şairlerin divanlarında olduğu gibi hareketlenmemiştir. Muhtelif nüshalarda bazı kelimeler arasına hareketlenmiştir. Bununla beraber bir kelimenin aynı nüshada iki ayrı şekilde yazıldığı da olmuştur. Keza Âzerî diline ait bir teşkil veya Âzerî diline göre okunması gereken bir kelime muhtelif nüshalarda değişiklikler göstermektedir. En eski nüshalar bazan muayyen bir kelime de Âzerî lehçesinin hususiyetlerini daha çok aydınlatacağı yerde bilâkis daha muahhar metinlerde görülen dil özelliklerini dahi göstermemektedirler. Böylece Türkçe Divan nüshalarının gösterdiği bu durum bizi hayli şaşırtacak mahiyettedir. Bu hususta en büyük zorluk şiirlerin Arap harfleri ile yazılmış olmasından ileri gelmektedir. Meselâ "ev" kelimesi hem او , hem ايو şeklinde yazılmıştır. Etmek kelimesi hem ايتمك , hem اتمك şeklindedir. "Sataşturmak" fiilinin faktitif eki در ve دور yazılmaktadır. Türkçe kelimelerin imlâlarındaki kararsızlık ile cahil müstensihlerin imlâ kalıplarını iyi bilmemeleri yüzünden kelimeler bazan konuşulduğu gibi yazılmıştır. Meselâ ateş manasına gelen ve yazılışı اود olan bu kelimeye nüshalarda söylendiği gibi اوت diye uyazılmaktadır. Farsça'da ki درد kelimesi Türk dilinin fonetiğine uygun olarak درت diye de yazılmıştır. İşte bu türlü örnekler muayyen bir kaç kelime de olsa bize bir ip ucu verebilir. Fuzûlî'nin türkçe divanının ve bilhassa gazellerinin pek çok okunması ve muhtelif yerlerde muhtelif kimseler tarafından istinsah edilmesi kelimelerin değişmesine sebep olmuştur. Her müstensihin örnek tuttuğu nüshaya ne dereceye kadar sadık kaldığı bilinmiyeceği gibi yazarken kelimeleri vezne uyduğu takdirde kendi lehçesine göre değiştireceği de tabiidir. Meselâ yazıldığı yer ve tarih itibarıyla güvenilmesi gereken 984 tarihli Kerbelâ nüshası Âzerî lehçesinin bilhassa seslere ait olan hususiyetlerini muahhar nüshalara nazaran daha az göstermektedir. Bunun sebebinin müstensihin Osmanlı kültürü ile yetişmiş olmasında aramak gerekir. Divan nüshalarının gösterdiği bu durumdan başka Fuzûlî'nin bir kelimeyi mutlak olarak Âzerî lehçesi hususiyetlerine göre

söylemediğini de görüyoruz. Kelimelerin fonetiğinin ve teşkil tarzının en doğru olarak bulunduğu yerler olan şiirlerin kafiyelerinde-mahdut bazı örneklerde bile olsa - bir kelimenin iki lehçe hususiyetinin de kullanıldığına rastlıyoruz. İleride bunlar örnekleriyle gösterilecektir. Böylece Fuzûlî'nin bütün eserlerini münhasıran bir lehçe ile yazmadığı ve Osmanlıların Bağdad'ı almasından sonra şairin tabii olarak Osmanlıcaya daha çok meylettiği anlaşılır. Yalnız bu mesele üzerinde durmadan önce Âzerî lehçesinin Fuzûlî'ye kadar ne gibi tekâmül safhaları geçirdiğini kısaca gözden geçirelim.:

Azerbaycan'ın coğrafi hudutlarını muhtelif devirlerde İbn el-Fakih, Ya'kubî, Taberî, İbni Havkal v.s. gibi Arap müellifleri birbirlerinden farklı olarak göstermişlerdir. Azerbaycan hudutlarının muhtelif devirlerde gösterdiği değişikliklere rağmen bu hudutlar içerisine giren yerler Kafkasya'nın güney kısmı, İran'ın batısını teşkil eden bu günkü Azerbaycan ve hatta Mezopotamya'dır¹. Bu sahalarda oturan insanların konuştuğu dil anlamında kullanılan Âzerî tabiri iki ayrı anlamda kullanılmıştır. Birincisi Azerbaycan'da eskiden beri konuşulan yerli lehçe kasdetilerek farişî lehçelerinden birisi olarak kullanılmış, ikincisi Azerbaycan türkleştikten sonra buralarda yaşayan türklerin diline denmiştir. Fuat Köprülü Âzerî lehçesi ile Kafkasya, İran, doğu Anadolu ve Irak Türklerinin konuştuğu lehçeyi kastetmiştir². Ashında her ikisi de Oğuz lehçesinden ibaret olan Osmanlı lehçesi ile Azerî lehçesi Selçuklulardan sonra etnik coğrafi, siyasi ve iktisadi sebeplerle XIV üncü asırdan itibaren ayrı birer inkişaf yolu takip etmişlerdir. Âzerî lehçesinin konuşulduğu yerlerde Türklerin çokluk olarak bulundukları devir Selçuklular ve İlhanlılar'ın hakimiyeti devridir. Buralara Selçuklulardan daha evvel muhtelif Türk unsurları gelip yerleştikleri gibi Selçuklularla mühim miktarda Oğuz boyları gelmişlerdir. Mogol istilâsı ile bu sahalara Moğollarla beraber şarktan yeni Türk unsurlarının geldiğini görüyoruz.

¹ Bak: Z. Velidî Togan, İslâm Ansk. Azerbaycan maddesi, cüz: 12, s. 93-94.

² İslâm Ansk. Azerî maddesi, cüz: 12. Azerî lehçesi hakkındaki tetkiklerin yokluğu ve noksanlığı sebebiyle, Köprülü'nün bu makalesinde verdiği bilgi bu lehçenin umumi tekâmülüne ait olmasına rağmen bu konuda yegâne tetkiktir. Âzerî dilinin tekâmülünden faydalanabildiğim yegâne tetkik bu makale olmuştur.

İlhanlıların islâmiyeti kabûlü ile Celâyirliler ve Timurlular devrinden sonra Karakoyunlular ve Akkoyunlular zamanında bu Moğol unsurları tamamen Türkleşmişlerdir. Böylece İlhanlılar devrinde kullanılan şark türkçesinin Oğuz dili üzerinde tesiri olmuştur.¹ Bu etnik hadiseler yanında bu sahaların bilhassa İlhanlılar devrinden itibaren Osmanlı sahasında ayrı siyasi bir tekâmül takip etmesi, "gerek Osmanlı gerek Âzerî sahaslarındaki halk ekseriyet itibarıyla Oğuzlardan mürekkep olmakla beraber İranda sair Türk unsurlarının ve Moğolların Anadoludakinden daha fazla olması, yerli kültür ananelerinin tabii ve içtimai şartların birbirinden farklı bulunması, İran dil ve medeniyetinin Âzerî sahasındaki kuvvetli nüfuzu, Osmanlı İmparatorluğundaki sünnilîğe mukabil Safevilerden başhyarak şiiliğin İranda devlet dini olarak kabûlü, İran Türklerinin Osmanlı İmparatorluğundaki Türklerden ayrı bir edebiyat vücuda getirmelerine sebep olmuştur²." Yalnız Büyük Selçuklulardan itibaren başhyan bu siyasi ayrılığa rağmen ilk asırlarda bu iki edebî lehçe arasında henüz kesin bir ayrılığın bulunmadığını görüyoruz. Meselâ şiirlerine bakarak Âzerî şairi diye gösterilen Kadı Burhaneddin'in yetiştigi muhit bakımından Âzerî sahası ile bir ilgisi olmaması gerekir. Keza XV inci asırda yetişmiş olan Şeyhi'nin dili Âzerî lehçesi ile büyük bir yakınlık göstermektedir. Osmanlı lehçesinin henüz edebî bir şiir dili olarak teşekkül ettiği devirlerde daha çok mahalli lehçelerine uyarak yazan bu iki şairin şiirleri Osmanlıcaya ait hususiyetlerle beraber Âzerî lehçesinde bulunan bir çok hususiyetleri de taşımaktadırlar. XVI ncı asırda Âzerî sahasının Osmanlı idaresine geçmesi ile buralarda yaşayan Türklerin konuşma dilleri Âzerî lehçesine dahil olmakla beraber Osmanlı kültürünün derhal buralara yayılması ile siyasi merkezin maddi ve manevi tesiri neticesinde buralarda yetişen şairler esasen Âzerî lehçesinden pek az farklı olan Osmanlı edebî lehçesini kullanmaya başlamışlardır.

Böylece Irak'ın Osmanlı hakimiyetine geçmesinden evvel Fuzûlî'nin eserlerini doğrudan doğruya Âzerî lehçesi ile yazdığı

¹ Zeki Velidî şark türkçesi ile kıpçakçanın türkmençe ile karışmasından şimdiki Âzerî lehçesinin meydana geldiğini söyler. İslâm Ansk. cüz 12, s. 107.

² Fuat Köprülü, Azerî maddesi, s. 126.

muhakkaktır. Beng ü Bade ile İbrahim Han'a yazılan eserlerin bilhassa eski nüshaları bunu göstermektedir. Irak Osmanlı idaresine geçtikten sonra Osmanlı dil ve kültürünün Bağdad'da hakim olması neticesinde Fuzûlî'nin dilinde de Osmanlıcaya doğru bir meyil ve değişme olmuştur. Esasen Fuzûlî Osmanlı padişahına ve ricaline yazdığı kasidelerde bu hakim kültür diline uymak zaruretindedir.

Netice olarak Fuzûlî'nin dilini doğru olarak tesbit etmeye çalışırken karşılaştığımız bütün bu meseleleri şu iki noktada toplayabiliriz:

1— Irak'ın Osmanlılara geçmesinden evvel Fuzûlî'nin yazdığı eserler XVI ncı asırdaki Âzerî lehçesinin karakteristiğini taşımaktadırlar. Şairin dilinde muayyen bir tarihten sonra Âzerî lehçesinden Osmanlıcaya doğru bir meyil olmuştur. Bu değişmenin onun şiirlerinde bilhassa gazellerinde kronolojik olarak tesbite imkân yoktur.

2— Fuzûlî'nin eserlerinin kendisi tarafından yazılmış veya tashihinden geçmiş bir nüshası bulunmadığına göre eldeki yazmalara yukarıda izah edilen sebeplerden dolayı güvenilemez.

Bunlara göre şairin dilini tesbit ederken zaruri olarak şu yolu tutmak icap eder: Fuzûlî'nin eserlerini ilk önce Âzerî lehçesi ile yazdığı muhakkak olduğuna ve daha sonraki eserlerinde de bu lehçenin bir çok özelliklerini muhafaza ettiğine göre onun dilindeki bu değişmeyi nazarı itibara almayarak eserlerini doğrudan doğruya XVI ncı asır Âzerî lehçesi hususiyetlerine uyularak tesbit etmek en az hatalı bir yol olacaktır.

Fuzûlî'nin kullandığı kelimeler dil tarihi için orijinal bir malzemedir. Bunları tesbit ederken Fuzûlî'nin şiirlerinde şu üç türlü kelimenin bulunduğunu görüyoruz:

1 — Âzerî lehçesine has kelimeler.

2— Osmanlıcada ve şark türkçesinde de bulunup da bu gün artık kullanmadığımız kelimeler.

3— Bu günkü Anadolu türkçesinde de bulunup fonetik ve morfolojik bir değişikliğe uğramış olan kelimeler.

Fuzûlî'nin dilindeki bütün bu kelimeleri örnekleriyle beraber bu bahsin sonuna koyacağız.

Bu bahiste, Fuzûlî'nin dilini doğru olarak tesbit edebilmek için yalnız esas mevzuumuz olan Türkçe divanla, yetinmiyerek Fuzûlî'nin türkçe diğer mensur ve manzum eserlerini de bu bakımdan tetkik etmiş bulunuyoruz. Şimdi Fuzûlî'nin dilindeki fonetik ve morfolojik hususiyetleri tesbit etmeye çalışalım:

FONETİK

I— Vokaller:

Türk dilinin vokaller üzerinde cari olan iki ana kaidesi vardır. Birisi kelime vokalleri arasındaki incelik-kalınlık benzeşmesidir ki buna büyük ahenk kanunu denir. Bu benzeşme Türk dilinde bütün tarihî devirlerde mevcut olan ana kanundur. Diğer kelimelerin vokalleri arasındaki düzlük-yuvarlaklık benzeşmesidir ki buna da hususi vokal ahengi kanunu denir. Fuzûlî'nin dilinde bu özel kanunun henüz bulunmadığını görüyoruz ¹. Meselâ: kapu, sayru, demür, yılduz, baglu, delü, ayru, karşu, niçün, yazuk kelimelerinde olduğu gibi. İsim ve fiil tasriflerindeki eklerin vokalleri kendi bahislerinde ayrı ayrı gösterilecektir.

Fuzûlî'nin kullandığı kelimelerin "e", "i", "ö" vokallerinde şu vokal değişmelerine rastlıyoruz:

1. "e" vokali:

"Gölmek" fiilinin ilk hecesinde bulunan açık "e" sesinden başka bazı kelimelerin ilk hecelerindeki "e" vokali "i" ye yakın bir sestir ². Meselâ: él (yabancı ve memleket anlamında), bél, év, gécé, étmek, démek, géçmek, yémek kelimelerinde olduğu gibi.

2. "i" vokali:

Bu gün ilk hecelerindeki vokallerini "i" ile söylediğimiz bazı kelimeler Fuzûlî'de kapalı bir "e" dir Meselâ: gétmek, eşitmek kelimelerinde olduğu gibi:

¹ Bu asırdaki Osmanlıca metinlerde de kelime vokalleri arasındaki düzlük-yuvarlaklık benzeşmesi henüz mevcut değildir. Bu benzeşmenin Osmanlıcada XVIII inci asırdan itibaren takarrür etmeye başladığı kanaatindeyiz.

² Şiirlerde "é" şeklinde gösterdiğimiz bu kapalı "e" yalnız Âzerî lehçesine has olan bir ses değildir. Bu gün Anadolu ağızlarında bu kapalı "e" nin muhtelif nüanslarını buluyoruz.

Garazuñ kevser ise meyden géc
Yohsa al nakdi nisye isteme héç
Beng ü Bade

Ya bu iklimden başuñ al gét
Yohsa başuñ getür huzuruma yét
Beng ü Bade

“Gece” kelimesinin vokali ilk sesleri imâleli olduğu vakıtta “e” sesinin imâlesi kulağa hoş gelmediği için “i” şeklindedir. Fuzûlî farsça “hiç” kelimesini türkçeleşmiş olarak kullandığı zaman bu kelimenin vokali kapalı bir “e” dir. Bunun da vokali imâleli olduğu vakit yine farsçada olduğu gibidir.

3. “ö” vokali:

“Öyle” ve “böyle” kelimelerinin ilk vokali Fuzûlî’de daima düz olup “eyle” ve “beyle” dir.

Nazar kılmazsen ehl-i derd gözden ahıdan seyle
Yamanlıgdur işüñ uşşâk ile yahşi midür beyle
Gel Allâhı seversen bendene cevır étme lûtf eyle
Gözüm cânım efendüm sevdüğüm devletlü sultânım

II— Konsonantlar:

Fuzûlî’de bu günkü konsonantlardan fazla olarak iki konsonant daha vardır. Bunlar bu gün türlü Anadolu ağızlarında da mevcut olan ve gırtlaktan söylenen sızıcı bir “h” ile nazal “n” dir¹. Bu iki ses Âzerî lehçesinin en bariz iki hususiyetidir. Eski metinlerde bu nazal “ñ” leri belli etmek için daima “نك” şeklinde yazmışlardır. Bu iki konsonanta ve bundan başka Fuzûlî’nin dilinde bulunan diğer konsonantlara ait fonetik değişimler şunlardır:

“h” konsonantı:

Bu gün bazı kelimelerde, kelime ortasında ve sonunda kalın “k” olarak söylediğimiz sesler Fuzûlî’de kalın sızıcı bir gırtlak “h” sıdır.: yuħu, yaħa, saħlamak, baħmak, oħşamak, aħmak, aħtarmak, oħ, yoħ, açuħ, baħ kelimelerinde olduğu gibi. Eski

¹ Metinlerde bu sesler belirtilmek için “h” ve “ñ” şeklinde yazılmıştır.

osmanlıcadaki “kanda”, “kaçan” ve “kanı” kelimeleri de “ħanda”, “ħaçan” ve “ħansı” dır.

“n” konsonantı:

Mülkiyet zamirlerinin ikinci ve üçüncü şahıslarındaki “n” ler nazal olduğu gibi bazı kelimelerdeki “n” konsonantı da nazaldir: senüñ, anlaruñ, gönlek, yünül, yeñle, yahñuz, kararunu kelimelerinde olduğu gibi.

Fuzûlî’nin dilindeki konsonantlarda bu günden ayrı olarak gördüğümüz diğer mühim fonetik bir hadise de kelimelerin ilk seslerindeki tonlu tonsuz değişimidir. Bu değişim “t” ile “d”, “b” ile “p” konsonantları arasında olmaktadır.

“d” konsonantı:

Bu gün bazı kelimelerin başında bulunan tonsuz konsonantlar Fuzûlî’de tonludur: daş, dırnag, dutsag, datlu, dutmak gibi.

“t” konsonantı:

Bu gün tonlu olarak söylediğimiz bazı kelimelerin ilk konsonantları Fuzûlî’de tonsuzdur: tiken, tiş, tügme, tökmek, teprenmek, tammak gibi.

“b” konsonantı:

Bu gün ilk konsonantını tonsuz olarak söylediğimiz “parmak” kelimesi Fuzûlî’de “barmak” tır.

“g” konsonantı:

Fuzûlî’de “g” konsonantı daima patlayıcı ve süreksizdir: tüg, beg, tügme, igit, degül, gibi.

Miñ nâka nebât-i kand yüklü

Nesrin derilü benefşe tüglü

Leylî vü Mecnun

Bu gün bazı kelimelerin sonundaki sert damak sesi olan “k” sessizi Fuzûlî’de süreksiz patlayıcı “g” dir: Kulag, ayag, ag, dırnag, toprag, uçmag, ayrug, ırag, adag, sultanlıg, nadanlıg gibi.

Ol servüñ ayagı baglu oldı

Âzâde iken adaglu oldı

Leylî vü Mecnun

Ol ki başlar zamanda bezm-i ferâg

Pâdişehler başından eyler ayag

Beng ü Bade

“k” konsonantı:

“gibi” edatı Fuzûlî’de “kimi”dir.

Fuzûlî’nin dilindeki diğer mühim fonetik bir değişim de her ikisi de dudak konsonantı olan “b-m” değişmesidir. Kelime başında bu gün “b” olarak söylediğimiz “ben” ve “bin” kelimeleriyle “bu” işaret zamirinin tasrifli şekillerinde ilk konsonantları daima “m” dir: men, miñ , muña, munun, munca, gibi. Yukarıda geçen “gibi” kelimesinin “kimi” oluşu da iç konsonantta meydana gelen aynı fonetik hadisedir.

“y” konsonantı:

Bu gün başlarına “y” protezi getirerek söylediğimiz bazı kelimelerin başında bu konsonant yoktur : igit-yiğit, ıl-yıl, ucaltmak-yüceltmek, itürmek-yitirmek, ılan-yılan gibi. “çok” anlamında eski Osmanlıcada da bulunan “öküş” veya “yöküş” kelimeleri de Fuzûlî’de her iki şekliyle mevcuttur.

“v” konsonantı:

“vurmak” fiilinin başında bu “v” konsonantı bulunmayıp “urmak” tır¹.

MORFOLOJİ

İsim tasrifleri:

İsmin akkuzatif hali Fuzûlî’de üç türdür:

1— İsmin hiç bir ek almadan yalın olarak akkuzatif anlamında kullanışı:

Men bilmezem maña *gereken* sen hakımsen
Men’ eyle vérme her ne gerekmez saña maña

Cânân ise matlûb *tama’* cândan kes
Matlûb ise can *ümîd* cânândan kes

Can sevmek ile müyesser olmaz cânan
Yâ mundan *ümîd* yâ *tama’* andan kes

Te’sîr-i hevâ-yi nâ-münâsib
Terkîbine *za’f* kıldı gâlib

Leylî vü Mecnun

¹ “vurmak” fiilinin başındaki “v” konsonantı yakın zamana kadar Anadolu türkçesinde bilhassa yazı dilinde de yoktur.

2— “-i” eki ile:

Bırahtı hâke hüsnüñ âfitâb-i âlem-ârâyı
Götürdi yer yüzünden mu’ciz-i lâ’lûñ Mesîhâyı

.....

Ruhuñ üzre ham-i ebrûñı görmek isterem ammâ
İyen düşvâr olur gün var iken görmek yeni ayı

Fârig étti mihrûñ özge meh-likâlardan *meni*
Hırz imiş aşkuñ senüñ sahlar belâlardan *meni*

3— “-ni” eki ile:

Âzerî lehçesinde vokalle biten kelimelerin akkuzatifinde -i akkuzatif eki ile kelimenin son vokali arasına giren koruma konsonantı -y- değil -n- dir:

Ref’ eyle sehâb-ı mäsivânı

Seyr eyle mekân u lâmekânı

Leylî vü Mecnun

Osmanlı kültürü ile yetişen müstensihler Fuzûlî’deki bu koruma -n- lerini sonradan -y- ye çevirmişlerdir. Fakat yukarıki örnekte olduğu gibi kafiye olarak kullanılan yerlerde bu -n- ler mecburen muhafaza edilmiştir.¹ Yalnız “Fuzûlî” mahlâsının akkuzatif olarak bazan bu eski şekli muhafaza ettiğine basma divanlarda bile rastlıyous. Bunlar bilhassa bu koruma -n- lerinin mülkiyet eki ile karıştırıldığı yerlerde olmuştur.

Nola ger salsa Fuzûlîni gam-ı hierâna çerh

Vasl eyyâmunda ol gâfil iyen magrûr idi

Fuzûlîni melâmet eyleyen bî-derd bilmez mi

Ki bâzâr-ı cünun rüsvâlarında neng ü nâm olmaz

Sonu vokalle biten ve akkuzatif halinde bulunan bir ismin sonundaki vokalde vezin icabı imâle yapmak gerekiyorsa bu imâleye

¹ Elimizdeki yazmalara göre kelimeleri ve ekleri doğru olarak tesbit edebildiğimiz yerler şiiirlerin kafiyeleridir. İsmin gerek-n-koruma konsonantını gerekse -y- koruma konsonantını şairin kullandığını yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere şiiirlerin kafiyelerinde tesbit edebiliyoruz. Fuzûlî’nin hem -y- hem -n- koruma konsonantını getirerek akkuzatif yapması şairin dilinde muayyen bir tarihten sonra Osmanlı lehçesine doğru bir değişme olduğu kanaatimizi teyid etmektedir.

mani olmak için şark türkçesinde isimlerin akkuzatif halinde gelen -ni eki kullanılmıştır¹.

Geçer nâlem felekten ham *kadümni* çenge benzetmen
Ki çıkmaz perdeden yüz kez çekersen nâle-i zârı

Yâr bilgeç hâlûmi bir rahm peydâ eylese
Añlayup derd-i *dilümni* bir müdava eylese

Hem-dem gör ahan sirişk-i *âlümni* menüm
Dutmuş ruh-i kehrübâ *misälünmi* menüm
Billâh yürü ol gül-ruha arz eyleyi gör
Bir reng ile bu suret-i *hâlümni* menüm

İsmin datif hali bu gün olduğu gibi “-e” eki iledir.

Fuzûlî’de ismin lokatif hali de bu günkü gibi “-de” eki ile yapılır. Yalnız bu gün lokatif halinde kullandığımız bazı yer zarfları Fuzûlî’de yalın hali ile lokatif anlamında kullanılmıştır:

Dehr *ara* ger bir sınık divâr görseñ eyle bil
Ol Süleyman mülkidür kim çerh virân eylemiş

Gezer kâyuñda her *yan* çoñ giriban çâk gül-ruhlar
Bu reng ile Fuzûlî ol ser-i kû bir gülistandur

¹ A. Gölpınarlı neşrinde esas tutulan 1079 tarihli Necf nüshası şark türkçesi hususiyetlerinin pek çok ihtiva etmektedir. Âzerî lehçesi ile şark türkçesinin aynı kökten gelmeleri ve siyasi sebepler dolayısıyla şark türkçesinin Âzerî lehçesi üzerinde tesirinin bulunması yüzünden bu lehçede şark türkçesinin bazı hususiyetlerine rastlanmakla beraber Âzerî lehçesi esas itibarıyla oğuz lehçesi gurubundandır. Bu sebeple meselâ Gölpınarlı neşrinde:

Gamze vü kaşına meyl eyler Fuzûlî bîdireng
Kuş acebdür kılmağay tîr ü kemandan icinâb

beytinde görülen şark türkçesinin “-ge” li datiflerini ve “-gay” lı partisiplerini Âzerî lehçesinde ne Fuzûlî asrında ne de ondan evvel bulamamaktayız. Yalnız “kaşunğ,” kelimesi üzerinde biraz durmak icap eder. Eski metinlerde nazal “n”ler belli olmak için “ن” ile yazılmaktadır. İkinci ve üçüncü şahıs mülkiyet eklelerinde veya doğrudan doğruya nazal “n” ile biten bir ismin datif halinde eğer o ismin vokalleri kalın ise “ن” yerine “نغ” yazılmıştır. Meselâ “قاشونكه” yerine “قاشونغه” gibi. Bunu şark türkçesindeki “-ge” li datif eki zannetmek doğru olmasa gerektir. Bu “نغ” ve “ن” nin her ikisinde nazal “ñ” karşılığıdır. Eski metinlerde emirlerin sonuna gelen “-gı” ekinde de daima “غل” ve “گی” karşılığı görülmektedir. Aynı şekilde nazal “n” ile yazılan “karañu” ve “yahñuz” kelimelerinin imlâsı da eski metinlerde “قارانغور” ve “يالنغوز” dur. Bu kelimeleri bu harflerle “karangu” ve “yahnguz” diye transkribe etmek hatalıdır.

Fuzûlî’de bu günkü “-den” ablatif ekinde başka bu ablatif ekinin eski şekli olan “-dın” lı ablatifler de vardır. Bu “-dın” eki bilhassa “-me” li mastarların üzerine “-den” eki getirilerek yapılan “-medın” ekli gerundiflerde çok geçmektedir. Bu ekin divanda bir yerde isme getirildiğine de rastladık. Hatta “-dın” ekinin geldiği ismin sonunda iyelik üçüncü tekil şahıs eki olan “-i” bulunduğu halde iyelik eki ile “-den” ablatif eki arasına getirdiğimiz “-n-” konsonantı şark türkçesinde olduğu gibi getirilmemiştir:

Barça âfâk *ehlidin* kesmiş taalluk dâmenin
Tâ Fuzûlî hasteye vasluñ temennâdur senüñ

Fuzûlî’de ismin ablatif hali ile datif hali, lokatif, ablatif ve genitif halleri çok defa birbirlerine karışır. Nüsha farklarını tesbit ederken bu karışıklığa türkçe kelimelerin tasrifinde rastlandığı gibi bilhassa türkçe olmıyan isim ve mastarların çekiminde ve bunların türkçe yardımcı fiillerle kullanılışlarında aldıkları isimlerin hallerinde pek çok rastlanır:

Pâdişâhum zulm édüp aşık seni (sana) zâlim démiş
Hüb olanlardan yaman gelmez bu bühtandur saña

Aşkta (aşktan) sâdıklık izhâr étti dâğın gösterüp
Gâlibâ dârlerdî kâzip kıldı andan âr subh

Dér idüm kâmetüñe serv velî özge imiş
Harekât u revîş u şîve-i refât saña

Âdet étmek hoş degül *bîdâda* rahm ét tanrıçün
Gâhî olsañ mâil-i bîdâd gâhî olmagıl

Müddai eyler *maña* taklîd nazm u nesrde
Lîk nâ-merbût elfâz u mükedder zâtı var

İsim tamlamalarında tamhyan ismin eki, vokali daima yuvarlak kalmak üzere “-uñ” dur.

Kıldı zülfün tek perîşan hâlûmi hâlün senün
Bir gün ey bîderd sormazsen nedür hâlün senün

Tamhyan isim yalın gelebilir:

Ey ki ehl-i aşka söylersen *melâmet terkin* ét
Söyle kim mümkün midür tagyîr-i takdîr-i Hudâ

Bir hayâl étmiş mi za'f-ı rûze yârı bilmezem
Yohsa yârı görmeyüp *men* gördüğümdür bir hayâl

İsim tamlamalarında tamlanan isim vokalle bittiği zaman
bu vokal ile iyelik eki arasına giren “n” sessizinden sonraki iyelik
“-i” si çok defa gelmez:

Geh nâz u geh girişme vü geh işvedür işüñ
Cânın sevenler olmasa yeg âşinâ saña

Fuzûlî çekme *yâruñ oğların* her lâhza yâremden
Saña mı kaldı çekmek her zaman bir *yâr hicrânın*

İsim tamlamaları üçüncü bir ismin tamlayıcısı olduğu vakıta
birinci isim tamlamasının tamlıyanı yine “-üñ” ekini almadan
yaln olarak kaldığı gibi tamlananı da yalnız iyelik ekini muhafaza
ederek “-üñ” ekini almaz:

Saba esîrleri kasdın eylemiş ol gül
Bizi hem anda eger düşse fursatüñ yâd ét

Bozma ey mevc *gözüm yaşı hababın* ki bu seyl
Komadı hîç imâret bu binâdan gayri

Şahıs zamirleri:

Fuzûlî'deki şahıs zamirlerini ve onların tasrif hallerini cedvel
halinde veriyoruz:

	I	II		III	
		tekil	çoğul	tekil	çoğul
yaln hal	men	sen	siz	ol	anlar, olar
akkuzatif	meni	seni	sizi	anı	anları, oları
datif	maña	saña	size	aña	anlara, olara
lokatif	mende	sende	sizde	anda	anlarda, olarda
ablatif	menden	senden	sizden	andan	anlardan, olardan
genitif	menüm	senüñ	sizüñ	anüñ	anlarıñ, olarıñ

İşaret zamirlerinden “bu” nun tasrifi:

yaln: bu.

çoğul: munlar, bular.

akkuz. munı
dat. muña
lok. munda
abl. mundan
gen. munuñ
ekuva. munca

Fuzûlî'de "oş" işaret zamiri de vardır:

Dédi bilürem nedür devâsı
Oş yazılı mendedür duâsı

Leylî vü Mecnun

Bu gün bir şahıs zamiri olarak kullandığımız "kendi" "kendisi", kelimelerinden başka Fuzûlî'de "öz", "özi" ve "kendözi" zamirleri de vardır:

Kat' eyle âşinâlgum andan ki gayrdur
Ancak öz âşinâlaruñ ét âşinâ maña
Yoñ özünden haberi kim ki gelür dünyâya
Bezmden daşra komaz pîr-i mugan huşyârı
Ger dilersen édesen nezzâre-i dîdâr-i yâr
Kendözin görme arada dîde-i rûşen kimi

Müphem zamirlerden "özge", "varı", "kamu" ve "barça" kelimelerini kullanmıştır:

Her ser-i müyumda bir baş olsa müy-i ser kimi
Kesse *varın* tîg-i hun-rîzinden étmen içtinâb
Ne güher bulsa begenmez bırakur sahrâya
Gâlibâ kim aña maksûd tişüñ *kimi* güherdür
Barça âfâk ehlidin çekmiş taalluk dâmenin
Tâ Fuzûlî hasteye vasluñ temennâdur senüñ

Fuzûlî'de "herkes" yerine "herkim", "kimse" yerine "kim" zamirleri de vardır:

Ferhâd ü zevk-i sûret Mecnûn ü seyr-i sahrâ
Bir râhat içre *her kim* ancak menem arada
Tâ devrdedür dâire-i kevn ü fesâd
Mümkün degül olmak harekâtından şâd
Tâs-ı felek içre kâ'beteyn-i encüm
Göstermez imiş hiç *kime* nakş-i murâd

İlgi zamirleri "ki" ve "kim" dir:

Arz-i ruhsâr ét bu gün ey meh güm olsun gökte gün
Eyle *kim* encüm ölür gün arz-ı ruhsâr eylegeç

Yârı agyâr bilüptür *ki* maña yâr olmaz
Men dahî anı *ki* agyâr bilüptür bilürem

Sıfatlar:

Fuzûlî'de bu gün kullanmadığımız şu niteleme sıfatları vardır: yeg, yahşi, yaman, iyen, yüküş, artuk, yaş, yünül, "yeşil" sıfatı da Fuzûlî'de "yaşıl" dır.

Sayı sıfatlarından "yedi" ve "sekiz" kelimelerinin iç konso-nantları çifttir:

Cefâ oñun maña yagdurman ancak ey eflâk
Démen ki *yeddi* keman-dâra bir nişâne yeter

Nisâr-i hâk-i pâyuñ lâyıkı bir gevher isterdüm
Kamu gözden geçürdüm katre katre *yeddi* deryâyı

Fuzûlî'deki "hansı" soru sıfatını müstensihler çok defa eski Osmanlıcada olduğu gibi "kangı" veya "kansı" şeklinde yazarlar.

Dagıdur her lâhza berk-i aysımı âhum yeli
Hansı nâ-hak zulmdür kim rûzgâr eyler maña

Hansı gülşen gülbüni serv-i hırâmânuñca var
Hansı gülbün üzre gonce lâ'l-i handânuñca var

Fuzûlî "ne" soru sıfatını muhtelif şekillerde kullanır:

Munlar nedür *ne* dürr-i Adendür dédüm dédi
Ebsem Fuzûlî eşk-i revânuñdürür senüñ

Hayâlümde budur kim bulmuşam âlemde bir hilkat
Ne âlem *hansı* hilkat sandugum bâtil hayâlümdür

Men bilmezem maña gereken sen hakîmsen
Men' eyle vérme her *ne* gerekmez saña maña

Gül *ne* nisbettür saña senden aña yüz fark var
Sen büt-i perde-nişinsen şâhid-i bâzâr gül

Ne mevcûd olmasa esbâb-i dünyâdan degül müşkil
Eu müşkildür ki mevcûd olmaya bir hâkim-i âdil

Ne müşkil olsa kılur çerh rûzgâr ile hal
 Mürûr ile açılır tâb-i târ-i tûl-i emel
 Ferahum görüp sefâsın hasenâta dâhil eyler
 Ne melek kim ol perînuñ ameline kâtip olmuş
 Ne dilber kim demâdem âşika arz-ı cemâl étmez
 Kalur nâkıs bulup feyz-i nazar kesb-i kemâl étmez

Fuzûlî'de işaret sıfatı olarak "ha" kelimesi de vardır:

İnsâf hoştur ey aşk ancak meni zebûn ét
 Ha beyle mihnet ile geçsün mi rûzgârım

"şol" ve "oş" işaret sıfatları da Fuzûlî'de vardır:

Gel beru lûtf eyle ey serv-i hırâmânım menüm
 Şol leb-i can-perverüñden vérgılın kâmum menüm
 Dédi bilürem nedür devâsı
 Oş yazılı mendedür duâsı

Leylî vü Mecnun

Sıfatlarda derece:

Sıfatlarda eşitlik "kimi" ve "tek" edatlarıyla, üstünlük derecesi de "-rak" eki ve farsça "beter" kelimesi ile yapılmıştır. "iyen" ve "artuk" kelimeleri ise sıfatlarda aşırılık derecesi gösterir:

Menüm *tek* hîç kim zâr ü perîşan olmasun yârab
 Esîr-i derd-i aşk u dâg-i hicrân olmasun yârab
 Giriftâr-i gam-i aşk olah âzâde-i dehrem
 Gam-ı aşka meni mundan *beter* yârab giriftâr ét
 Gel menün tedbir-i bîhudemde sen bir sa'y kıl
 Kim olam bu derde *art krak* giriftâr ey hakîm
 Çerh yayından atıldı kasdüme tîr-i ecel
 Lîk andan *tîzrek* teprendi müjgânuñ senüñ
 Bâgban ger meyl kılman servine ma'zûr dut
 Servden *yegrek* gelür ol kâmet-i mevzun maña
 Hüsnüñ oldukça füzun aşk ehli *artuk* zâr olur
 Hüsn ne mîkdâr olursa aşk ol mîkdâr olur

"ayruk" belgisiz sıfatına, niteleme sıfatlarına gelerek sıfata az veya çok bir derece veren "-si" ve "-ce" eklerinin her ikisini

de getirerek kullanmıştır.:

Ayruksuca şekl u hoşca peyker
 Yaşsice sanem güzellece dilber

Leylî vü Mecnun

Fuzûlî farsça "hoş" sıfatını da bu günkünden farklı bir nüansla kullanır:

Hoşem ki aşk ile rûsvâ-yi hâs ü âmem men
 Felek bu şîve ile eylemiş meni meşhûr

Ey hoş ol günler ki ruhsârûñ maña manzûr idi
 Çeşm-i ümmîdüm çerâg-ı vasldan pür nûr idi

Ey hoş ol mest ki bilmez gam-i âlem ne imiş
 Ne çeker âlem için gam ne bilür gam ne imiş

İsimlerden ve fiillerden sıfat yapan eklerde bu gün düz olarak söylenilen bazı dar vokaller Fuzûlî'de yuvarlaktır. : delü, sayru, agulu, adaglu, incüklü, sancılı, dutmalu, bildük, artuk, elsüz gibi:

Câm dut dër sâki-i gül-çihre zâhid terk-i Câm
 Ey gönül fikr eyle gör kim hânsıdur *dutmalu* pend

Ne hoş saña menden idi ahvâl
 Men *gitmelü* oldum imdi hoş kal

Zinhâr şikâyet étme menden
İncüklü hikâyet étme menden

Ol servüñ ayagı *baglu* oldu
 Âzâde iken *adaglu* oldu

Leylî vü Mecnun

İsimlerden sıfat yapan "-lık" eki "-lg" dir:

Sâkiyâ mey sun ki dâm-ı gamdurur huşyârlıg
 Mestligdür kim kılur gam ehline gam-hârlıg

"-miş" li partisiplerde bu ekin vokali kendisinden evvelki vokale tabi olmayarak daima düz kahr.

"-r" li hal partisiplerinde dar vokaller yuvarlaktır. Bu partisipler ablatif halindeki zaman zarfları veya zaman bildiren zarflarla beraber gerundif yaparlar:

Eyle agzuñ tengdür kim *söyleşür sâat saña*
Gerçi nâzüktür vérür elbette bir âzâr lâfz

Ol ki *başlar zamanda* bezm-i ferâg
Pâdişehler başından eyler ayag
Beng ü Bade

“-an” lı hal partisiplerinin şark türkçesinde olduğu gibi “-gan”
lı şekline Fuzûlî’de bir iki yerde rastlıyoruz:

Cihâm reşk-i gülzâr-i Halîl *étgen* bahâr érmiş
Bu feyz-i adl-i İbrahim Hân-i pâk-sirettür
Dème zâhid ki terk ét sîm-ber bütler temâşâsın
Meni kim kurtarur Tanrı *sataşturğan* belâlardan
(VI ncı nüshada)

Şair “-an” lı hal partisiplerini “-dik” li mazi partisipi anlamın-
da kullanılır:

Yümn-i na’tüñden güher olmuş Fuzûlî sözleri
Ebr-i nîsandan *dönen* tek lü’lü’-i şeh-vâra su
Her *gören* meh-rûya sarf étme Fuzûlî ömrüñi
Bî-vefâlardan hazer kıl dut tarîk-i ihtiyât
Gördükte men *eyleyen* vefâmı
Bildükte sen *eyleyen* cefâmı
Âyâ kime bi-vefâ déyerler
Kimüñ işini hatâ déyerler
Tâ mahv ola gözden *ağıdan* hûn
Hem gönlegi domıydı gül-gün
Sen saydı *olan* huçeste şehbâz
Her lâhza kılur bir elde pervâz
Düşse yoluñ ol *olan* diyâra
Arz-ı gamum eyle ol nigâra

Leylî vü Mecnun

“-an” lı ve “-r” li hal partisipleri lokatif eki olarak veya lo-
katif halinde bir zaman zarfı ile beraber gelerek zaman gerundifi
anlamında kullanılırlar:

Maña mânend bir divâne sûret bağlamaz gûyâ
Kalem sındurdı tasvîrüm *çekenden* sonra nakkâşum

Sun’ mi’mârı *yasar* sâatte gerdun mahzenin
Dûd-i âhum çıhmaga açmış kevâkip revzenin
Nicük kim hâkdân-i âlem-i süflîde âdettür
Keman-dâr oğ *atan* sâat nişânın üstühân eyler

Dür istemen zamânî mey neş’esin başumdan
Toprag *olanda* yârab dürd-i mey ét gubârum

Görmesem her göz *açanda* ol gül-i ra’nâ yüzün
Göz yumunca eşk-i gül-gûnum dutar dünyâ yüzün

Her kim olsa ayaguma baş urur
Men *gelende* kamu ayaga durur

Beng ü Bade
Can oldı gamuñ *gelende* ber-bâd
Teşvîş-i fenâdan oldum âzâd

Leylî vü Mecnun

“-uk” ve “-duk” lu partisipler zarf yapan “-ca” ekini alarak
zaman gerundifleri olarak kullanılırlar. Bu partisiplerin Fuzû-
lî’de bilhassa bugünkünden farklı kullanılışı partisipin tasrif
edildikten sonra zarf ekini almasıdır:

Bilmez idüm bilmek agzuñ sırrını düşvâr imiş
Agzuñı derledi yoh *dédüklerince* var imiş

Marîz-i derd-i aşkem terk-i âlemdür mûradum kim
Bu nâ-hoş mülkte çoğ *durdugumca* mihnetüm artar

Ne şerbettür gamuñ kim *ıçtugumce* eksilür sabrum
Ne sihr eyler ruhuñ kim *bahtugumca* mihnetüm artar

Yâ vér maña *mihnetümce* tâkat
Yâ tâkatüm *oldugunca* mihnet

Derdüm söze *geldugumce* artar
Oddur yél ile zebâne dartar

Leylî vü Mecnun

Fuzûlî’de “geldükçe” kelimesi bu şekilde yapılan ve “gittikçe”
anlamına gelen bir zaman gerundifidir:

Aşkuñı âsan bilüp oldum esîri tıfl iken
Bilmedüm *geldükçe* bir âşüb-i devrân olduğın

Baş koyar her subh-dem hurşîd hâk-i pâyine
Bu sâadetten anuñ *geldükçe* artar sâyesi

Gittükçe hüsnin eyle ziyâde nigârumuñ
Geldükçe derdine beter ét mübtelâ meni

“-duk” ve “-uk” lu partisipler “ile” edatını alarak yine zaman gerundifi olurlar:

Şirin lebi menşe-i letâfet
Ra'nâ kadi *durdugiyle* âfet
Leylî vü Mecnun

Füiller :

Fuzûlî'de “-me” li ve “-iş” li mastarlara rastlamıyoruz. Bu tahfifi mastarlar yerinde “-mek” li mastarlar kullanılır:

Ten-i zârumda derd-i aşk gün günden füzûn *olmak*
Yeten bî-derde tedbîr ile dermân ettiğümdendür

Fuzûlî “-mek” li mastarları hemen daima isim gibi kullanır ve bunlar çekimde ismin aldığı bütün halleri alırlar. “mek” li mastarların şahıs zamirleri ile tasrifi, bizim “-meli” ve “-meklik” eki ile biten fiilden yapılmış partisipleri ve isimleri tasrif ettiğimiz şekildedir:

gelmegüm	gelmegümüz
gelmegüñ	gelmegüñüz
gelmegi	gelmekleri

Felek devr *étmegi* ahvâline vâkıf olan ârif
Tarık-i sabr u teslîm u tevekkül ihtiyâr eyler
Fuzûlîni dehânuñ hayreti bir derde salmış kim
Ne pinhân *étmegi* mümkindür ol derdüñ ne izhâr

Gamuñ kim tökti kanum dilde pinhân olduğın bildüm
Ki halvet *çekmegün* te'sîri keşf-i sırr-i bâtındur

Nice lâ'lûñ geç gelür güftâra gûyâ kim görür
Men kimi ol lâ'lden *ayrılmagı* düşvâr lâfz

Yandurup eczâ-yi terkibüm külüm vérsen yéle
Yoh yoluñdan *dönmegüm* varum senüñdür cüz' ü kül

Su ayagını kesüp bihûde *gezmeklerden*
Sebzeyi hem sebak-ı ders-i gülistân eyler

Olmak elifüm karîne-i dal
Meylüm saña *olmagınadur* dâl

Kılman maña év hikâyetin çoğ
Dahî menüm anda *gitmegüm* yoh

Leylî vü Mecnun

“-mal” lı mastarlar ile edadı “ile” de getirilir:

Ey akl edebe riâyet eyle
Bu *bilmek ile* kifâyet eyle
Leylî vü Mecnun

Fiillerin çekimi:

Fuzûlî'de, bu gün fiillerin çekiminde kullandığımız gerek basit zaman gerekse birleşik zaman kiplerinin hepsi yoktur. Haber kipinde şimdiki zamanı göstermek için fiil köklerine gelen “-yor” ve bunun eski şekli olan “-yorur” ekleri ile yapılan fiillere Fuzûlî'de rastlamıyoruz. Bunun gibi Fuzûlî'de istikbal kipi de yoktur. Diğer kipler ise doğrudan doğruya şimdi kullandığımız şekilde tasrif edildiği gibi bu kipler ayrıca fiillerle mürekkep olarak da yapılır. Fuzûlî'de bu yardımcı fiillerin çokluğu farsçanın Âzerî diline olan tesirlerinden ileri gelmektedir.

-di li geçmiş :

geldüm	dözdüm	kıldum	buldum
geldüñ	dözdüñ	kılduñ	bulduñ
geldi	dözdî	kıldı	buldı
geldük	dözdük	kılduk	bulduk
geldüñüz	dözdüñüz	kılduñuz	bulduñuz
geldiler	dözdiler	kıldılar	buldılar

miş li geçmiş :

tapmışam	bilmişem	olmuşam	gülmüşem
tamışsen	bilmişsen	olmuşsen	gülmüşsen
tapmış	bilmiş	olmuş	gülmüş
tapmışuz	bilmişüz	olmuşuz	gülmüşüz
tapmışsuz	bilmişsüz	olmışsuz	gülmüşsüz
tapmışlar	bilmişler	olmuşlar	gülmüşler

yukarıda görüldüğü gibi “-miş” ekinin vokali, vokalleri yuvarlak olan bir fiile geldiği zaman yine düzdür.

Geniş zaman :

Bu gün bizim geniş zaman yaptığımız “-r” eki dilin kullanış alışkanlığına bağlı olarak muhtelif vokallerle fiil köklerine eklenir. Yapı itibariyle aynı hattâ kök vokalleri ile son sesleri tamamen birbirine uygun iki fiil köküne geniş zaman ekinin ayrı bağlama vokalleri getirilerek yapıldığını görüyoruz: *kalır, dalar, gelir, deler* gibi.

Fuzûlî’de muzari ekinin daha ziyade dar yuvarlak vokallerle ve istemek, étmek, eylemek, démek, söylemek, yapmak, atmak, tapmak, dalmak, yetmek, gibi sayılı fiillerde düz geniş vokallerle fiil köküne birleştirildiğini görüyoruz:

Âşık-i sâdıktur izhâr-i gam eyler her seher
Âh ile halkı yuğusından *kılır* bîdâr subh

Âşık oldum yine bir tâze gül-i ra’nâya
Ki *salur* âl ile her dem meni yüz gavgâya

Azm-i kâyunda gönül yârlıg ister bizden
Elümüzden ne *gelür* hayr-i duâdan gayri

Muzarinin birinci tekil şahsının sorumsuz hali “bilmezem”, “bilmen” ve nadiren “bilmenem” dir ¹.

Olmazam her hânda olsam kim giriftâr olmadın
Bir belâdur göz bir âfettür dil-i mahzun maña

Tarîk-i sabr u tedbîr-i selâmet lezzetin *bilmen*
Maña aşk u melâmet yeg *gelür* sabr u selâmetten

Leylî *demenem* ki nâzenindür
Ammâ ki kenîz-i kemterindür

“démek” fiilinin muzari kipinin üçüncü şahıslarında “déyer” ve “déyerler” şekilleri de vardır:

Âyâ kime bi-vefâ *déyerler*
Kimüm işini hatâ *déyerler*

Leylî vü Mecnun

¹ Basmalarda “bilmem”, “görmem” şeklinde yazılmış olan bütün menfi muzariler yazma Fuzûlî divanlarında daima “bilmen” ve “görmem” şeklindedir.

Eski osmanlıcada olduğu gibi “-up” lu gerundifler üzerine şahıs zamirleri getirilerek de muzariye yakın anlamda fiiller yapılır:

Olubem, olubuz
olupsen olupsuz
oluben, oluptur, olupturur olupturlar

Gelecek zaman kipi :

Fuzûlî’de “-ecek” istikbal ekini almış fiil köklerinin çekimli bir fiil halinden ziyade partisip durumunda olduğunu görüyoruz :

Oldı rûşen kim saña âgâz-ı rif’attür bu feth
Pertev-i hurşiddin bedr olacaktur bu hilâl

Birbiriyle çekişür gerd-i rehûnçün müjeler
Gör ne kanlar *düşecektir* olaruñ arasına

Çünkü “-ecek” ekinin birince ve ikinci şahıslarda kullanılmayışı bu eki almış fiillerin çekimli fiil halinde bulunmayışı bize göstermektedir.

Eski osmanlıcada bulunan “-iser” istikbal ekine Fuzûlî divanında rastlıyorsak da bunun sonradan müstensihler tarafından değiştirildiğini ve eski nüshalarda ashını “-duk” lu mazi partisipleri olduğunu görüyoruz. Meselâ basmalarda:

Eylemen ey dil ü can hançer-i müjgânına meyl
Bilürem *noliser* âhır gelün andan kesilün

beytindeki “noliser” fiili I, II, III, IV numaralı yazmalarda “nolduğın” dır.

Fuzûlî’de “-esi” gelecek zaman eki de vardır:

Men démez midüm ki bir gün aglayasıdur gülen

Fuzûlî gelecek zaman anlamında muzari ve temenni kiplerini kullanır:

Hîç meskende karârum yohdurur ol zevkten
Kim haçan hâk-i der-i kûyuñ *ola* mesken maña

Nolacaktır terk-i aşk étme Fuzûlî vehm édüp
Gâyeti dërler *ola* bir bende sultânın sever

Noldı getürmedün ele sad pâre gönülümü
Vehm etmedün mi el *kese* bu şişe pâresi

Yâr suâl étse ki hâlûñ nedür senûñ
Haste Fuzûlî ne *vérürsen* cevâb

Hoş gaflet ile geçürdüm eyyâm
Bilmen bu işüm *nolur* serencâm
Leylî vü Mecnun

Dilek - şart kipi :

Bu kipin çekimi bu günkü gibidir. Yalnız ikinci çoğul şahıs ekinin vokali yuvarlaktır: *gelseñüz*

Fuzûlî “ger”, “eger” farsça şart edatından sonra bugünkü gibi fiilin şart sigasını kullandığı gibi bu edatlar fiillerin diğer zaman kipleriyle de kullanılarak şart kipi yapılır:

Kıl Fuzûlî terk-i ibrâm-ı tekellüm kim yeter
Sûret-i hâlûñ *ger* izhâr-i *temennâdur* garaz

Yâr kûyunda müselmanlar *ger* olsaydı yérüm
Kâfirem *ger* ravza-i Rıdvâna *eylerdüm* heves

Ger meni hünâbe-i eşküm nihân *eyler* ne sūd
Handa olsam mihnet-i aşkuñ kılur peydâ meni

Temenni kipi :

gelem, geleyin	bulam, bulayın	olam, olayın	bilem, bileyin
gelesen	bulasen	olasen	bilesen
gele	bula	ola	bile
gelelüm	bulalum	olalum	bilelüm
gelesüz	bulasuz	olasuz	bilesüz
geleler	bulalar	olalar	bileler

Dédi ol mâh seher vakti *gelem* lik ne sūd
Vakt ma'lûm degül şâm ile birdür seherüm

Anı daş ile seng-sâr *édeyin*
Sındurup başını gubâr *édeyin*

Bir şebihûn ile helâk *édeyin*
Hiddetünden cihanı pâk *édeyin*
Beng ü Bade

İstek kipi :

kılmaluyam	gelmelüyem	bulmaluyam	görmelüyem
kılmalusen	gelmelüsen	bulmalusen	görmelüsen
kılmalu	gelmelü	bulmalu	görmelü
kılmaluyuz	gelmelüyüz	bulmaluyuz	görmelüyüz
kılmalusuz	gelmelüsüz	bulmalusuz	görmelüsüz
kılmalular	gelmelüler	bulmalular	görmelüler

Geniş zaman ve dilek-şart kipindeki fiillerle beraber “gerek” ve “lâzım” kelimeleri kullanılmak suretiyle istek kipinin manasına yakın fiiller yapılır:

Su yohn ol kûydan toprag olup *dutsam gerek*
Çün rakîbümdür dahî ol kûya koyman vara su

Her kim ki esîr olur bu dâma
Sabr *etse gerek* gam-ı müdâma

Gözden *gerek olasen* nihan sen
Ne demek ola saña ki cansen

Ta'zîrûme eylesen taallül
Lâzım meni öldürür tegâfûl
Leylî vü Mecnun

Emir kipi :

gel, gelgil
gelsün
gelüñ, gelüñüz
gelsünler

“-gil” ekinin üzerine “-n” enstrümantal ekinin getirildiği de olur:

Gel beru lûtf eyle ey serv-i hırâmânüm menüm
Şol leb-i can-perverüñden *vêrgülün* kâmun menüm

Fiillerin menfisi:

Menfi fiillerin çekiminde “-me” menfi eki fiil köklerine veya gövdelerine şimdiki gibi gelir. Yalnız geniş zamanın birinci tekil şahsı yukarıda söylendiği gibi “bilmezem”, “bilmen” ve seyrek olarak “bilmenem” şekillerindedir. İstek kipinin menfi şeklinin birinci tekil şahsı “gelmiyem”, “yapmıyam” dır :

Bulmadum men eagerüm dâgına merhem senden
Nice âh *eylemiyem* âh yanuptur eagerüm

Müsbet fiiller “yetmek” fiilinin geniş zaman üçüncü tekil şahsı ile beraber kullanılarak menfi anlam verirler:

Sanemler seng-dillerdür işitmezler söz ey zâhid
Yeter bîhûde men tek anlara arz-ı niyâz *eyle*

Rişte-i cânım *yeter et* pür-girih
Salma ser-i zülf-i semen-sâya tâb

“ne.....ne” bağı ile menfi fiiller yapılmasma Fuzûlî’de çok rasthyoruz: “ne” nin vokali imâleli olduğu zaman “e” deki bu imâleyi önlemek için farsçadaki gibi “ney” dir ve yazmalarda «نِ» şeklinde yazılmaktadır.

Çü ney Cemşîd tapmıştur bekâ keyfiyyetin ney Cem
Bu bezm içre Cem u Cemşîd elinden cām duttun dut

Hoş ol zaman ki harîm-i visâle mahrem idüm
Ne mübtelâ-yi belâ ney mukayyed-i gam idüm

Ney devlet-i kurbûne kabûlüm
Ney ravza-i kûyûña vusûlüm
Leylî vü Mecnun

Fuzûlî’de iktidar fiilinin menfisi daima “bilmek” yardımcı fiili ile yapılır:

Dutmak diler Fuzûlî kapuñda makâm lîk
Bu sırrı kimseye *açabilmez* nihan dutar

Dér idüm ahvâlümü cânâna kılam arz velî
Görebilmen özümü anda ki cânan görünür

Ger tanıyabilmedüm revâdur
Mestem men u mest işi hatâdur
Leylî vü mecnun

Fiillerde soru:

Fiillerde “mi” soru ekinin vokali ses uyumuna tâbi olmıyarak daima düzdür.

Geniş zamanın hikâyesinin sorusunda “mi” soru eki ile “idi”

hikâye eki birleşik olarak geldiği vakitte araya “-y-” birleştirme konsonantı getirilmez:

étmez midüm	étmez midük
étmez midüñ	étmez midüñüz
étmez midi	étmez midiler

Akl yâr olsaydı terk-i aşk-i yâr étmez midüm
İhtiyâr olsaydı râhat ihtiyâr étmez midüm

Geniş zaman kipinin menfi şeklinin sorusunda “mi” soru eki şahıs zamirinden sonra da gelebilir:

Bir démezsen mi ki nâ-geh sitemümden bu fakîr
Kâdı-i askere şerh-i gam-i pinhân *eyler*

“ola” temenni fiili “mi” soru eki ile beraber de kullanılarak “acaba” anlamında soru yapılır:

Bildi tamâm-i âlem kim derdmend-i aşkem
Yârab henüz *bilmez mi ola* yârum

Yârab *olmaz ola mı* âhır bu derd-i iştiyâk
Yârab *olmaz mı ola* zâil bu renc-i intizâr

“yohsa”, “yâ”, “bilmezem” gibi rabitlarla bağlanan iki cüm-
lenin birincisinde fiil “mi” soru ekini almadığı halde soru cümlesi
halindedir:

Akd-i şebnemdür gül-i ter üzre yâ hod her taraf
Katre katre hüydân ruhsâr üze sular mıdur

Gezen peykânlaruñdur tende yâ can bâgına aşkuñ
Belâ ser-çeşmesinden her taraf sular revân étmiş

Hâl ü hattur bilmen ol âyîne-i ruhsârda
Yâ gözümünden aks salmış merdüm-i müjgân aña

Mâh-i nevdür yohsa sen éttükte seyr-i âsuman
Kaldurup barmak getürmüş âsuman îman aña

“ya”, “yohsa”, “bilmezem” gibi rabitlarla bağlanan iki cümleden birincisinin soru ekini almadan soru cümlesi yapılması vurgu ile olur. Âzerî lehçesinde soru ekini almadan vurgu ile soru cümlesi yapılması haline pek çok rastlanır ki bun farsça-
nın bu lehçe üzerindeki tesirinden ileri gelmektedir.

Cevher fiilinin tasrifi :

hayalem	hayalüz
hayalsen	hayalsüz
hayaldür, hayaldürür	hayaldürler, hayaldürürler

Cevher fiilini alan isim veya sıfat sesli bir harfle bitiyorsa cevher fiilinin birinci tekil şahıs ekini alırken araya “-y-” koruma konsonantı gelmez; hasteem, azadeem gibi.

Dürd veş ser-geşte-i cām u harāb-i bâdeem
İ’tibārum yoḥ ayag topragi bir üftādeem

bununla beraber araya “-y-” koruma konsonantının geldiği de olur:

Al saçak bağında müşkin saç perîşan hâliyem
Sîm sāk üzre kızıl halhâller pāmâliyem
Sanma halhâlûñ kimi mihrûnden ey meh hâliyem
Ârızuñ devrinde zerrin silsileñ timsâliyem
Gamzeñ oḥundan hazin cânımda yüz miñ ıztırāb

Cevher fiilinin basit zamanında “mi” soru eki çok defa kelimenin en sonunda gelir:

Tār-i zülfündür mi ruhsârunda canlar meskeni
Yâ biraḥmış bir reh-i pür pîç ü ham gülzâra mür
Ahd bünyādın mürüvvetdür mi vîrân éttügün
Ḥanı ey zâlim bizümle ahd ü peymân éttügün

Cevher fiilinin diğer zamanları:

Hikâye :	Rivayet :	Şart :
güzeldüm	güzelmışem	güzelsem
güzeldüñ	güzelmışsen	güzelsen
güzeldi	güzelmış	güzelse
güzeldük	güzelmışüz	güzelsek
güzeldüñüz	güzelmışsüz	güzelseñüz
güzeldiler	güzelmışler	güzelseler

Cevher fiilinin geniş zaman üçüncü tekil ve çoğul şahsı ile hikâyesindeki “-d-” ler nüshalarda arap harfleri ile در yazılmaktadır. Fakat vokaller ses ahengine henüz bağlı olmamakla beraber sesizler arasında tonlu tonsuz benzeşmesinin o zaman da bulunduğunu bazı örneklerde görüyoruz. Ara sıra cahil müsten-

sihler imlâ hususiyetini unutarak konuşulduğu gibi yazmaktadırlar. Topkapı Müzesi Kütüphanesindeki yazmada farsça “derd” kelimesinin bile çok yerde “dert” olarak sonunun ت ile yazıldığını görüyoruz. Yine aynı nüshada “sataşturmuş” kelimesi diğer nüshalarda imlâya tâbi olarak صاتشدورمش yazıldığı halde bu nüshada faktitifin “t” ile صاتشتورمش yazıldığına ara sıra rastladık. Bunun gibi “yastanur” kelimesi de I, III, IV, V, VI ncı nüshalarda “d” değil “t” ile yazılır.

Bilindiği üzere cevher fiili isim ve sıfatlara gelirler. Fuzûlî arapça mastarları da sıfat anlamındaki ismi failler ve ismi mef’uller yerinde kullanarak gevher fiili ile tasrif eder :

Hayâl ile *tesellîdür* gönül meyl-i visâl étmez
Gönülde daşra bir yâr oldugın âşık hâyâl étmez
Gündüz *habsem* gece *necâtem*
Gündüz *meyyitem* gece *hayâtem*
Leyli vü Mecnun

Fiil binaları :

Fuzûlî’de bu günkünden farklı olarak kullanılan fiil binaları:

Uyarmak, uyatmak: Uyandırmak

Şeb-i hicran yanar cânım töker kan çeşm-i giryâhum
Uyarur halkı efgânum kara bahtum uyanmaz mı
Tarîk-i izz ü ikbâli itürmiştüm olup gâfil
Meni gaflet yuḥusundan *uyattı* baht-ı bîdârum

Durgutmak: Durdurmak

El dutup düşmüşleri bir bir ayaga *durgutup*
Sarf éden varın gönülleri açmaga her subh ü şâm

Durgurma yolların yügürüp dutma ey sirişk
Ol serv édende nâz ile bizden yana hırâm

Savutmak: Savuşturmak, göndermek, salmak

Ey hün-i dîde kesme cigerden taallukun
Mihrün *savutma* sineden ey âteş-i derün

Yandurmak: Yakmak

Cismümi *yandurma* rahm ét yaşuma ey bagrı daş
İhtiyât ét yanmasun nâgeh kuru yanında yaş

Yandurmaga yeter meni hayâlûñ
Yohtur maña tâkat-i visâlûñ

Degşürmek: Değıstirmek

Muhâlif devrden gül-gun şarabı kana *değşürdüm*
Sürûdın çeng ü üduñ nâle vü efgâna *değşürdüm*

Suvarmak: Sulamak, su vermek

Mevc-i eşküm görüp ebrûya salur çîn aceb
Ki *suvarmak* çıkarur ol kılucûñ gevherini

Ugraşmak: karşılaşmak

Bir reh-güzârda ol nigâra
Ugraştı vü kıldı bir nezâre
Leylî vü Mecnun

Söyleşmek: Söylemek

Lûtf eyle Fuzûlî menüm ahvâlümü arz ét
Ol şâha ki *söyleşmege* kalmadı mecâlüm

Yastanmak: Yaslanmak

Sâye veş çohtan Fuzûlî hak-i pâyuñ *yastanur*
Ol ümîd ile ki bir gün ola pâmâlûñ senüñ
Bîmâr tenünde kalmayup tâb
Kılmıştı mezâra yastanup hâb
Leylî vü Mecnun

İncimek: İncinmek

Vücûdum ney kimi surâh surâh olsa âh étmen
Mahabbetten dem urdum *incimek* olmaz cefâlardan

Karalmak: Kararmak

Dûd-i âhumdan *karalmış* zâr ü ser-gerdan tenüm
Âteşin ruhsâr üze müşkin hilâlûñ sadkası
Karaldur âfitâbı sâye çeksen perde ruhsâra
Diriltür gonce hulkın dürc-i lâlûñ gelse güftâra

Mürekkep fiiller:

Türkçe, farsça ve arapça isim soyundan olan kelimelere muhtelif yardımcı fiiller getirilerek mürekkep fiiller yapılır. Fuzûlî mürekkep fiilleri pek çok kullanır. Fuzûlî bu mürekkep fiilleri

yaparken bu günkünden farklı bazı yardımcı fiilleri kullandığı gibi bu mürekkep fiiller manaca bazı hususiyetler de taşır. Fuzûlî'nin dilindeki en mühim yardımcı fiiller şunlardır:

Kılmak:

Bu yardımcı fiil isim soyundan gelen kelimelerle birlikte müteaddi fiiller yapar. Fuzûlî'de pek bol olan bu yardımcı fiil bu günkü "etmek" ve "eylemek" yardımcı fiillerini karşılamaktadır. Bu sebeple türkçe isimlerle olduğu gibi arapça ve farsça isim soyundan gelen kelimelere bu gün bizim "etmek" yardımcı fiillerini getirerek yaptığımız mürekkep fiillerin çoğu Fuzûlî'de kılmak yardımcı fiili ile yapılmıştır¹.

Kıl sâba gönlüm perişân oldugın cânâna arz
Sûret-i hâlin bu vîran mülkûñ ét sultâna arz
Perişan hâlûñ oldum sormaduñ hâl-i perişânum
Gamûndan derde düştüm *kılmaduñ tedbîr-i* dermânum
Hâli étmîştür meni menden mahabbet döstlar
Ayb kılman görseñüz âlemde bi-pervâ meni
Özin *nisbet kılurdu* zülfine zencîr her sâat
Bu sevdâlar anı ser-halka-i ehl-i cunûn étti
Tarik-i fakr dutsam tab' tâbi' nefis râm olmaz
Ginâ kılсам taleb esbâb-ı cem'iyet tamâm olmaz

Etmek:

Bu yardımcı fiil isim soyundan gelen kelimelerle birlikte niyet ve arzu gösteren müteaddi fiiller yapar. Fuzûlî bu gün bizim "olmak" yardımcı fiilini getirerek kullandığımız arapça lâzım partisipler olan ism-i mef'ulleri "etmek" yardımcı fiili ile beraber kullanarak müteaddi fiiller yapmaktadır:

Nihânî aşkı *ma'lûm etse* âlem düd-i âhumdan
Aceb yoñ kim gümân-i gene éder halk ejdehâ görgeç
Ayrug bu sözi *mükerrer étme*
Lûtf eyle meni *mükedder étme*
Leylî vü Mecnun

¹ Yazma ve basma Fuzûlî Divanlarında bu kılmak ve etmek fiilleri hemen daima birbirlerine karıştırılmaktadır. Kılmak fiili yakın zamana kadar Anadolu türkçesinin yazı dilinde kullanılagelmıştır.

Fuzûlî mastarlara "etmek" yardımcı fiilini getirerek mürekkep fiiller yapar. O zaman bu yardımcı fiili "istemek" anlamında kullanır:

Çıharmak etseler tenden çeküp peykânın ol servin
Çıhan olsun dil-i mecrûh peykân olmasun yârab

Arapça tef'îl babındaki mastarlarla kullandığımız etmek yardımcı fiili Fuzûlî'de çok defa sülâsi mastarlarla kullanılmaktadır. Meselâ bu gün bizim isimden fiil yapan "-la-" ekini getirerek yaptığımız "ayıplamak" fiili Fuzûlî'de mürekkep fiil halinde "etmek" yardımcı fiili ile kullanılır:

Her gören *ayb etti* âb-ı dîde-i giryânumı
Eyledüm tahkîk görmüş kimse yoh cânânımı

Key sûret-i hâlden habersüz
Her hikmeti *ayb eden* hünersüz

Leylî vü Meenun

Eylemek:

Bu yardımcı fiil "etmek" yardımcı fiili gibi isim soyundan gelen kelimelerle birlikte niyet ve arzu gösteren müteaddi fiiller yapar. Fuzûlî bu yardımcı fiili "etmek" yardımcı fiili gibi istemek anlamında mastarlarla beraber kullanarak mürekkep fiiller yapar:

Şerh *eylemek eyledün* fesâne
Kılduñ söze anları bahâne
Leylî vü Meenun

Olmak:

Bu yardımcı fiil isim soyundan gelen kelimelerle lâzım fiiller yapar. "olmak" yardımcı fiilinin mastarlarla beraber gelerek imkân ifade eden mürekkep fiiller yapmasına Fuzûlî'de çok rastlanır:

Terk-i mey ü mahbûb édebilmen mutlak
Ger *etmek olur* déseñ zehî bîhude lâf

Ey Fuzûlî *bahmak olur* ol güneş yâdiyle hurşide
Ne vechile olursa gün geçer fikr-i şeb-i târ ét

Tedbîr-i gam *etmek olmaz oldu*
Geldüm gerü *gétmek olmaz oldu*

Géttün oraya ki *gétmek olmaz*
Yettün oraya ki *yetmek olmaz*

Leylî vü Meenun

"-r" li partisiplerin "olmak" yardımcı fiili ile beraber gerek niyet ve imkân ifade eden mürekkep fiiller yapmasına da Fuzûlî'de pek çok rastlanır:

Rahm ét ey şeh dil-i derviş çeken âhlara
Ki gedâ âhı eser *eyler olur* şâhlara

Ruhum üzre hatt-ı sirişkümü defeât ile kalem-i müjem
Rakam éttüğüçün él oğuyup *bilür oldu* rāz-ı nihānumı

Meyden egerçi tevbe vérür él Fuzûliye
Ey serv sen kadeh *sunar olsañ* revân içer

Her kim *sorar olsa* Kaysa bir rāz
Leyliden aña yeterdi āvāz

Fuzûlî "-melü" eki getirilerek yapılan gerundiflerin "olmak" yardımcı fiili ile beraber yaptığı niyet ve arzu gösteren mürekkep fiilleri de kullanmaktadır:

Men gétmelü oldum imdi hoş kal
Leylî vü Meenun

Fuzûlî arapça sıfat ve mastarları ism-i mef'ul gibi olmak yardımcı fiili ile beraber kullanır. Meselâ münferid yerine ferd, mütegayyir yerine tagyir gibi.

Zulmet-i gam ıztırâbın çekmez ol āzāde kim
Her taalluktan *ola* hurşid veş âlemde *ferd*

Çün géceye gündüz *oldu* tagyir
Oldı géce zulmeti cihangîr

Leylî vü Meenun

Fuzûlî'de arapça isim sıfat ve mastarların partisiplerle karıştırıldığına cevher fiilini anlatırken de söylediğimiz gibi her zaman rastlıyoruz.

Her rûz figānı ile tâ şeb
Ta'zîb *çekerdi* ehl-i mektep

Çün vākıa şek mahalli oldu
Ol vākıadan *teselli oldu*

Leylî vü Mecnun

Bulmak, tapmak:

Bes ki za'f-i rûzeden her gün *tapar tagyîr hâl*
Olacaktır ıyd için mäh-i temâmum bir hilâl

Ümmîd var ki duttukça mülk-i ruh nizâm
Ümmîd var ki *taptukça* ahd-i ömr *mürûr*

Görmek:

Men bu gam içre ki def'in eylemek düşvârdur
Maslahat gördüm dédiler maslahat izhârdur

Kıla bengin hikâyetin tahrîr
Görelere bir aña göre *tedbîr*

Fuzûlî'deki bu yardımcı fiillerle yapılan mürekkep fiillerden bazılarını bu gün biz isim soyundan gelen kelimelere fiil yapan ekler getirmek suretiyle yapmaktayız. Meselâ gussa dutmak yerine gussalanmak, ayb etmek yerine ayıplamak deriz.

Fuzûlî'de bu günkünden farklı olan mürekkep fiil şeklinde bazı deyimler vardır:

Yüzini gözgüye gaybette oğşadan gâfil
Dohunsa yüz yüze olmaz mı ara yérde hacil

Yol azarsen zulmet-i hayrette ey dil vâkıf ol
Zinhâr ol kûya varma âh-i âteş-bârsuz

Ne zîbâsen ki *sûret bağlamaz* tasvîr-i ruhsâruñ
Tahayyür *sûret eyler* sûretüñ gördükte nakkâş

Çoh *el getürüp* duâlar étti
Çoh nezr verüp atâlar étti

Leylî vü Mecnun

Şerm kıl ser-giranlıg étme yöküş
Haddüñi tanı gel ayaguma düş

Geldi güftâra bûze-i bed-nâm
Lâflar urdı ol nemek be-harâm

Beng ü Bade

Zarflar:

Fuzûlî'de bulunan muhtelif zarflar şunlardır:

Artuk: Ziyade, fazla, çok

Hüsnüñ oldukça füzun aşk ehli *artuk* zâr olur
Hüsn ne mikdâr olursa aşk ol mikdâr olur

Ayrug: Artık

Ayrug bu sözi mükerrer étme
Lûtf eyle meni mükedder étme
Leylî vü Mecnun

İgen, iyen: Pek, çok, daha fazla

Âşka şevküñle can vérmek *igen* müşkil degül
Çün Mesîh-i vaktsen can vérmek âsândur saña

Yeñleden: "yeni" sıfatı zarf olarak "tekrar", "yeniden" anlamında kullanıldığı vakit bu şekildedir.

Her gün açar göñlümi zevk-i visâlün *yeñleden*
Gerçi güller açmaga her yılda bir nevrüz olur

Kez: Defa

Miñ cân olaydı kâş men-i dil-şikestede
Tâ her biriyle bir *kez* olaydum fedâ saña

Saru:ye doğru

İnan ber inan feth u nusret refîki
Ne *saru* ki kılsa azîmet musammem

Daş, daşra: Dış, dışarı

Sirişküm âl bagrum pâre bir kûh-i belâyem kim
Hemîşe lâle vü lâ'l ile rengindür içüm *daşum*

Haçan: Ne zaman

Haçan kim kâmetünden ayru seyr-i bûstân éttüm
Koparup eşk seylâbiyle miñ servi revân éttüm

Handa: Nerede

Her zaman manzûr bir şüh-i sitemgerdür maña
Handa olsam bir belâ haktan mukarrerdür maña

Her yan: her tarafta

Gezer kûyunda *her yan* çoğ girîban çâk gül-ruhlar
Bu reng ile Fuzûlî ol ser-i kû bir gülistandur

Her yaña : her taraf

Dédi ey beng bâdeden géçtüm
Gétmezem ol *yañaya* andan içtüm
Beng ü Bade

Üze: Üzerinde

Dūd-i âhumdan karalmış zâr ü ser-gerdan tenüm
Ateşin ruhsar *üze* müşgin hilâlün sadkası

Ne: Ne kadar

Kelâmuñdan mürettep eyledi bürhân-ı isbâtın
Ne sahip keşfe kim düre-i dehanuñ sırrını sordum

Anda: Orada

Sabâ esîrleri kasdın eylemiş ol gül
Bizi hem *anda* eger düşse fursatuñ yâd ét

Dün ü gün: Gece gündüz

Râyiz-i tünd-rev-i tab'-i lâtifüñ *dün ü gün*
Tevsen-i fikri ilen çerhte cevân eyler

Nicük: Nasıl

Hâyal-i ârizuñ cevân éder bu çeşm-i pür-nemde
Nicük kim mevcenmiş suda aks-i âfitâb oynar

Bu deñlu: Böyle, bu şekilde

Ki bu deñlu fesâda çäre nedür
Çäre ol zişt nâ-be-kâra nedür
Beng ü Bade

“Aşagı” yer zarfı “aşaga” dır.

Nen var idi elüñden aldı
Ney mertebeden *aşaga* saldı

Bu gün zarflara ve sıfatlara gelerek zarf yapan “-ca” ekinin isim, zamir, sıfat ve zarfların yahın veya tasrifli hallerine gelerek yaptığı zarflar:

Çemende pây-bûsuñdan oluptur sebzeler hurrem
Heman bir *sebzece* olmaya âlemde yeter âşık

Sahrâya çıhardı evden ol mâh
Kâmınca kılurdu nâle vü âh

Leylî vü Mecnun

Ey Fuzûlî eyle kim yâr éde rahm efgānuña
Aglagıl *zāruñca* kim zâr aglamak imkânıdır

Yâ vér maña *mihnetümce* tâkat
Yâ tâkatüm *oldugunca* mihnet

Leylî vü Mecnun

Bilmez idüm bilmek agzuñ sırrını düşvâr imiş
Agzuñı dérlerdi yoğ *dedüklerünce* var imiş

Sirişküm gör menüm ey ebr özünden kem hayâl étme
Hevâ-yi aşk ile miñ *sence* eşk efsanlığum vardur

Gark-ı hün-âb-ı dil étti dide-i giryan meni
Anca kan tökti ki mundan duttı âhır kan meni

Devrâna getürdi mihr ü mâhı
Anc' étti sepîdi vü siyâhı

Leylî vü Mecnun

Egerçi igne tek géçtüm cihânın cümle varından
Henüz *ardumcadur* kayd-ı taalluk zülf-i târıdan

“-ce” eki “ne” soru sıfatına gelerek “bir” kelimesi ile beraber
“-e kadar” anlamını veren zaman zarfı yapar:

Kaşuñ yayı firâkıñdan hadengüñ kimi inceldüm
Nice bir çektürür aşkuñ maña zulmi ne güçtür bu

“-ce” ekine “-k” küçültme eki de gelebilir:

Vây eger *tezcek* çıhup serpüp leçek salsañ nikâb

Fülden yapılan zarflar (gerundifler):

“-ıcak” lı zaman gerundifleri: Yüricek (yürüyünce), göricek
(görünce, gördüğü zaman) gibi:

Ele alur *yüricek* ol gül-i ra'nâ etegin
Vehm éder kim duta bir âşık-ı şeydâ etegin

Garaz Fuzûlî'ye ancak elüñde ölmektür
Velî muhâldür ancak sen *olıcak* kâtil

-geç" li zaman gerundifleri: Görgeç (görünce), kılgaç (kılınca) gibi:

Gönlüm açılır zülf-i perişānuñı *görgeç*
Nutmum dutulur gonce-i handānuñı *görgeç*

Nola ağılarsa Fuzûlî ravza-i kûyuñ görüp
Lâcerem giryān olur *kılgaç* vatan yādın garīb

"-ınca" eki ile "kadar" edatı getirilmeden zaman gerundifleri yapılır:

Göz yumup âlemden isterdüm açam ruhsāruña
Cānum alduñ göz yumup *açınca* mühlet vérmedüñ
Saña bir söz *deyince* geçti ömrüm hasbeten lillāh
Suālüm kām-i dil vérmekte tekrār étme güftāra

Canlar vérüp senüñ kimi cānāna yetmişem
Rahm eyle kim *yetince* saña cāna yetmişem

"-e" ile fiillerden yapılan gerundiflerin mükerrer şekillerini Fuzûlî çok kullanır:

Ey Fuzûlî nāvek-i āhumla aldum intikam
Döne döne gerçi bîdād étte çerh-i dun maña

Eşk-i revānuma el cem' oldu var ümîdüm
Kim ola *vara vara* cem'iyyetüm ziyāde

"-madın" eki ile menfi zaman gerundifleri yapılır. Bu şekil bu günkü "-madan" lı gerundiflerin eski şeklidir :

Secde-gāh étmişti aşk ehli kaşuñ mihrabını
Kılmadın hayl-i melâik secde-i Âdem henüz

Cāna derdüñ cisme peykānuñ revān étmişti hükm
Cism ile cān irtibātı *olmadın* muhkem henüz

Mülk-i vashı dilberüñ gönlümde ma'mūr *olmadın*
Aşk cāmından dil ü can mest ü mahmūr *olmadın*
Derd-i *bi-dermān-ı* hierandan tenüm dūr *olmadın*
Hem Fuzûlî aşk u aşıklığı meşhūr *olmadın*
Bir kadi şimşād ü gül-ruhsārdan ayrılmışam

"-up" lu gerundifler cevher fiili eklerini alarak partisip anlamında kullanır:

Ser-i zülfünde her mû sayd kılmuş bir dil-i sūzan
Düşüptür sanaden bir şu'le od şem' üzre her tāra

Fuzûlî'de "-uben" li gerundifler de vardır:

Mey habābı kimi meyhānede bir ev *dutuben*
Akd-i engur kimi bir araya baş *çatuben*
Alsalar din ile dünyānı şarāba *satuben*
Mest-i medhūs ü harābātı-i bî-bāk olalum

Edatlar ve rabıtlar:

Fuzûlî'de "ile" ve "bile" edatları çok defa "-n" enstrümantal eki ile beraber kullanılırlar. Bu edatların son hecesi vezinde kapalı bir hece olarak okunması icap ettiği yerlerde "e" vokalindeki fena imāleyi önlemek için daima "-n" enstrümantal eki ile kullanılır:

Vehm *ilen* söyler dil-i mecrūh peykânın sözün
İhtiyāt *ilen* içer her kim de olsa yara su
Kūh-ken künd eylemiş miñ tışeni bir dag *ilen*
Men koparup salmışam miñ dagı bir dırnag *ilen*

Fuzûlî'de "birle" ve "birlen" edatları da vardır:

Mukavves kaşlarıñ kim vesme *birlen* reng dutmuşlar
Kılıçlardur ki kanlar tökmek ile jeng dutmuşlar

Her kitāba kim leb-i lâ'lüñ hadîsin yazalar
Rişte-i can *birle* aşk ehli anı şirāzeler

"tek" ve "kimi" edatları:

Ey gönül çoğ seyr kılma künbed-i devvār *tek*
Sākin olmak seyrden yeg nokta-i perkār *tek*

Şerh-i ahvālüm saña meste nasihat *kimi* telh
Telh güftāruñ maña mahmūra sāgar *tek* lezîz

"Nicük ki" kelimesi Fuzûlî'de nasıl ki anlamında rabıt olarak kullanılır:

Hayāl-i ārizuñ cevlan eder bu çeşm-i pür-nemde
Nicük kim mevcelenmiş suda aks-i āfitāb oynar

Ucundan: sebebiyle, yüzünden

Ârız-i cānān ile bahs-i kemāl-i hüsn éder
Dil *ucundandur* ki her saat düşer noksana şem'

Nida:

Fuzûlî'de bu günkünden farklı olan nida şekilleri:

Hoşem kim dembedem giryan gözüm ol hâk-i pādandur
Ziyānı olmaz ol göz yaşınıñ kim tutyādandur

Ey hoş ol sermest kim gönlünde zevk ü şevkten
Âhiret endişesi dünyā hayālî kalmadı

Etmek olmaz seni agâh gönül hālinden
Yazuk ol kim vére gönlin saña senden gâfil

Vay yüz miñ vay kim dil-dārdan ayrılmışam
Fitne-çeşm u sâhir-i hun-hārdan ayrılmışam

Fuzûlî şiirlerinin ifadesinde türkçe tâbirleri pek çok kullanır. Şairin bu tâbirleri kullanırken dilde gösterdiği tasarruf kabiliyetini şu örnekler çok iyi gösterirler:

Olur ruhsāruña gün lâ'lüne gül-berk-i terk âşık
Saña eksük degül gökten iner yérden biter âşık

Kırsen ehl-i aşkı dutalum kimse elüñ dutmaz
Ne iştür bu gerekmez mi saña ey sîm-ber âşık

Kıymaduñ sâkin-i kûyuñ olana peykānuñ
Bir içim su ile ağırlamaduñ mihmānuñ

Çıkmış ol şüh bu gün tökmege kanın gözümüñ
Girme ey göz kerem ét kanuma zinhār menüm

Ey mäh visāl ile hoş ét bir géce hālüm
Ey ahter-i tâli' koma boynuñda vebālüm

Zülfi kim ayagın koymaz öpem nigârüm
Yohtur anuñ yanında bir kılca i'tibārum

İntizār-ı mey-i gül-gûn ile bayrām ayına
Baħa baħa inecektür gözümüze kara su

Uymuş cünūna gönlüm ebrūña dér meh-i nev
Ne i'tibār aña kim seçmez karadan ağı

Birbiriyle çekişür gerd-i rehūñçün müjeler
Gör ne kanlar düşecektür bularuñ arasına

Geh gamzeñ içmek ister kanumı gâh çeşmüñ
Korkum budur ki nāgeh kalanlar ola arada

Cismümi yandırma rahm ét yaşuma ey bagrı daş
İhtiyāt ét yanmasun nāgeh kuru yanında yaş

Bagrı bütünler maña ta'ne ederler müdām
Hālümü şerh étmege bir cigeri pâre yoħ

Ger saña efgānumı bihüde dérse müddei
Ol söze dutma kulag men çektüğüm efgāne dut
Cigerüm odını nihan iken éle zâhir étti mürür ile
Göreyüm yére geçe âb-ı çeşm-i ter-i şerāre-feşānumı

Nisār-i hâk-i pâyuñ lâyıki bir gevher isterdüm
Kamu gözden geçürdüm katre katre eşk-i galtanı
Âkıbet rüsvā olur mey tek düşer el ağzına
Kim ki bir ser-mest sâki lâ'l-i handānın sever

Hayrān-ı mäh-ı rüyuñ hurşide mihr salmaz
Müştāk-ı tāk-ı ebruñ eksük baħar hilāle

Meger kan içmek ile esrimiştür nergis-i mestüñ
Besî mey nüş édenler gördüm olmaz beyle kan serhoş

Her uzun boylı şecāat édebilmez mutlak
Her ağaç kim boy atar serv-i hırāman olmaz

Fuzûlî hattı sevdāsın kalem tek başa salmışsen
Géder başuñ eger baştan çıkarmazsan bu sevdāyı

Kalem olsun eli ol kâtib-i bed-tahrîrûñ

Meye oldum bu fitnede ortak
Sinacaktur señüñ başuñda çanak

Şerm kıl ser-gerdanlıg étme yöküş
Haddüñi tamı gel ayaguma düş

Beng ü Bade

Fuzûlî'nin Dilinde Görülen Şark Türkçesinin Tesir ve Kalıntıları :

Fuzûlî'nin dilini incelerken şark türkçesinin bazı hususiyetlerinin onun dilinde bulunduğunu görmüştük. Yazma Fuzûlî diwanlarında çok defa bu hususiyetleri bulmak mümkün olmuyor.

Müstensihler Şark Türkçesinin özelliklerini taşıyan kelimeleri veznin değişmediği yerlerde bilerek veya bilmiyerek değiştirmişlerdir. Bazı nüshalarda bu kalıntılara yer yer rastlıyoruz. Bunlardan anlaşılıyor ki XVI ncı asır Âzerî lehçesinde Şark Türkçesinin bazı kelime, tasrif ve teşkil hususiyetleri bulunmaktadır.

Fuzûlî divanının yazmalarında “olmak” fiilinin arasına “bolmak” şeklinde yazıldığını görmekteyiz. “Olmak” kelimesinin imlâsı “bulmak” fiili ile aynı olduğundan bu iki fiilin manaca pek az değişiklik gösterdiği yerlerde birbirlerine karıştırılmış olması “bolmak” şeklinin Fuzûlî’nin dilinde ara sıra görülen bir kalıntı olduğuna ihtimal vermektedir. Meselâ

Bâr-ı mihnetten nihâl-i kâmetûn ham olmasun
Başumuzdan sâye-i serv-i kadûn kem olmasun

matla’lı gazelin redifi III üncü nüshada “bolmasun” dur. Yine VI ncı nüshada:

Tîre boldı rûzgârım zülfü hâlûnden cüdâ

dır. I ve III üncü nüshalarda:

Candadur subh-i ezelden mihr-i ruhsârûn senûn
Nola tâ şâm-ı ebed bolsam taleb-kârûn senûn
Şimdi cânâ bolmuşam men âşık-i zârûn senûn
“Ey ezelden tâ ebed gönlüm giriftârûn senûn
Çâre kıl kim boldı cânım billâh efkârûn senûn”

Divan nüshalarında yukarıda olduğu gibi ara sıra “bolmak” şekline rastlanmaktadır. Mamafih son misalde şair Çağatay şairi Lûtfî’yi tahmis ettiği için bu lehçesinin hususiyetlerini kasten kullanmış olabilir.

“Varmak” fiili Şark Türkçesinde olduğu gibi “barmak” olarak iki yerde geçmektedir.:

Barça âfâk ehlidin çekmiş taalluk dâmenin
Tâ Fuzûlî hasteye vasluñ temennâdur senûn

Hazan deycûrıda gülzâr bezmine baran bülbül

Yukarıda “ehlidin” ve “deycurıda” kelimelerinde lokatif ve ablatif ekleri vokalle biten kelimelere geldiği halde Şark Türkçesinde olduğu gibi araya koruma “-n” si getirilmemiştir.

İsim tasriflerinde görüldüğü üzere ismin akkuzatif halinde kelimenin sonunda vokal varsa isim ile akkuzatif eki arasına Şark Türkçesinde olduğu gibi çok defa “-n” koruma konsonantı gelir:

Câna cismüm ol hadeng-i gamzeden olmaz penâh
Hiç cevşen kimseni tîr-i kazâdan sahlamaz

Lebüñ sırrın gelüp güftâra menden özgeden sorma
Bu pinhan nükteni bir vâkıf-ı esrâr olandan sor

Şark Türkçesindeki bu “-n-” akkuzatif ekinin konsonantla biten isimlerin sonuna getirildiğini de isim tasriflerinde gördük. Eğer konsonatla biten bu isim sonu vezinde kapalı bir hece ise akkuzatif hali “-ni” eki ile yapılmıştır.:

Aklumñ vâlih eyledi şeklü şemâili
Göz gördi kâmetin dil ü can oldı mâili

Riâyetümni rücû’ éde pâk nutfesine
Yegâne seyyid-i arş-âsitân-i kûh-vekâr

Fuzûlî’de “ile”, “birle” edatlarına çok gelen “-n-” enstrümantal takısının şark türkçesinde olduğu gibi isme getirilişine bir yerde rastlıyoruz:

Can hazin hatır gamin şeydâ gönül bîmârdur

Şark Türkçesindeki “-gay” ı partisip şekline de bir yerde rastlıyoruz:

Kuş acepdür kılmagay tîr ü kemandan ictinâb

Yine “-an” ı partisiplerin Şark türkçesindeki “-gan” ı şekli bir yerde geçmektedir: İbrahim Han için yazdığı terci-i bend müseddeste:

Cihânı reşk-i gülzâr-i Halîl etgen bahâr érmîş

“-eli” ile yapılan gerundiflerin “-galı” olarak bulunuşuna da II ncı nüshadaki şu rubaide rastlıyoruz:

Çıhtı felege âh ü figânum sensüz
Çoñ derde mukayyed oldı cânım sensüz
Ayırgah sen habîbi menden
Bî-râhat ü bî-tâb ü tuvânem sensüz

Yukarıda görüldüğü üzere “-meden” eki ile yapılan menfi

zaman gerundifleri de Fuzûlî'de Şark Türkçesinde olduğu gibi çok defa “-madın” dır:

Muanber sünbülünden almadın bu olmadum rüsvâ
Bu rüsvâhıg maña senden degül bâd-i sabâdandur

Fuzûlî'nin Çağatay şairi Lûtfî'nin:

Ey ezelden tâ ebed cânım giriftârûn senûn
Çäre kıl kim boldı gönlüm zâr ü efkârûn senûn

matla'lı gazelini tahmis ederken ara sıra Çağatay'ca dil hususiyetlerini kullanması belki isteyerek yapılmış olabilir. Fakat şairin her kelimedede Çağataycanın özelliklerine uymayışına ve başka yerlerde de Çağatayca dil hususiyetlerinin buluşuna bakılırsa Fuzûlî'nin dilinde Şark Türkçesinin bazı kalıntıların bulunduguna hüküm verilebilir. Fuzûlî'nin dilindeki bu Şark Türkçesi kalıntıların XVI ncı asır Âzerî lehçesinde de bulunup bulunmadığını metinlerle tesbit etmek icap eder. Fakat bu kelimeleri şairin yalnız kendisi de kullanmış olabilir. Çünkü sanatkâr daima maziye bağlıdır. Şiirlerinde eski sanat eserlerinin dilini kullanmakta bir beis görmez ve belki bunu isteyerek yapar. Kendisinde Nevaî, Lûtfî gibi Çağatay şairlerinin tesiri bulunan Fuzûlî'nin bu kelimeleri kullanmasında vezin ve kafiye kaydı da mühim rol oynamıştır.

Fuzûlî'nin Dilinde Farsça'nın Tesiri :

Âzerî lehçesini incelerken bu lehçenin teşekkül etmeye başladığı XIV üncü asırdan itibaren Anadolu Türkçesi ile aralarında iki mühim ayrılığın bulunduğunu görüyoruz. Birincisi türkçenin eski kelime ve teşkillerini Osmanlıcadan daha çok muhafaza etmesi diğeri dil bakımından farsçanın daha çok tesiri altında bulunmasıdır. Birinci ayrılığa sebep Moğol istilâsından sonra Âzerî sahasına gelen Oğuz boyları ile dilde değişmeye veya unutulmaya başhyan bir çok kelime ve teşkillerin tekrar canlanması ve Karakoyunlu, Akkoyunlu devletleri gibi Oğuz boyundan gelen devletlerin daha sonra da buralarda hâkim olmasıdır. İkinci ayrılığın sebebi ise Âzerî sahasının coğrafi, siyasi ve hattâ mezhebî bakımından İran ile bir yakınlık ve birlik göstermesidir. Anadolu'da XIII üncü asırda kurulan Türk edebiyatının İran edebiyatını örnek tutması nasıl tarihî bir zaruret idiyse ve İran edebiyatının kelimeleri ve gramer kaideleri nasıl Osmanlıcaya geçmişse

XIVüncü asırda Âzerî sahasında gelişmeye başhyan bu edebiyatın da İran dil ve edebiyatının tesiri altında Osmanlıcadan daha çok kalması öylece zaruridir.

Farsça'nın Âzerî dili üzerindeki bu tesirinden başka Fuzûlî'nin muhtelif eserlerini farsça ile yazması onun bu dili iyice bildiğini bize göstermektedir. İşte bu bakımlardan Fuzûlî farsça kelime ve terkipleri türkçe eserlerinde de bol bol kullanmaktadır. Meselâ Fuzûlî farsça atıf «و» larını türkçe iki kelime arasında da kullanır. : kaş ü göz, ay ü gün, gece vü gündüz gibi.

Zülf ü ruhsârî hayâliyle nedür hâlûn démen
Eyleyem kim gece vü gündüz berâberdür maña

Ay ü gündür hüsn bahsinde cemâlûn âcizi
Gûyiyâ atañ meh-i tâbandur anañ âfitâb

Keyfiyyet-i hâl kılmaga fâş
Gelmişti tekellüme göz ü kaş

Leylî vü Mecnun

Cevher fiilinin geniş zamanın tekil birinci şahıs eki “-im” yerine farsçada olduğu gibi “em” dir. Şahıs zamirlerinde birinci tekil şahıs farisînin tesiri ile “men” olup bu zamirin cevher fiilinin geniş zaman birinci tekil şahıs da farsçada olduğu gibi “menem” kullanılmaktadır. Vokalle biten isimler ve sıfatlar cevher fiilinin geniş zaman ekini alırken farsçada olduğu gibi “hasteem”, “âzâdeem”, “bendeem” şeklinde de kullanılır:

Menem ki kâfile-sâlâr-kârbân-ı gamem
Müsâfir-i reh-i sahrâ-yı mihnet ü elem
Hakîr bahma maña kimseden sığınma kemem
Fakîr-i pâdişeh-âsâ gedâ-yi muhteşemem

Fuzûlî “men” birinci tekil şahıs zamiri ile farsça terkipler yapar: men-i bîkes, men-i zâr, men-i haste gibi. Fuzûlî divanındaki bu farsça terkipler cahil müstensihler tarafından daima yanlış yazılmış vebu yanlışlık matbu divanlara da girmiştir.

Ümîd var ki bir şemme-i inâyet ilen
Müceddeden vére lûtf teselli-i men-i zâr

Dehânuñdan eser görmeyen meyânuñdan nişan veh kim
Men-i nâ-kâma ömründen müyesser hiç kâm olmaz

Evvel ki men-i figârı gördün
Bir tâze vü ter bahârı gördün
Leylî vü Mecnun

Farça teklik gösteren «س» de türkçe divanda çok kullanır:

Dür istemen zamânî mey neş'esin başumdan
Toprag olanda yârab dürd-i mey ét gubârum

Bezm-i aşk içre sun maña bir cām
Lîk cāmî ki naksum éde tamām

Beng ü Bade

Fuzûlî "zinhar" kelimesini farsçada olduğu gibi olumsuz fiillerle kullandığı gibi bu kelimeyi müsbet bir fiille beraber getirerek menfi yapar:

Zînhâr mahv ol hikmete bağ gel kemâl-i kudrete
Nîlûfer-i hoş-sûrete gör kim vérür âb u hevâ

Fuzûlî farsça kelimelerden teşkil yoluyla bazı türkçe fiiller yapmıştır:

Bükildi kaddüm âhum yetti hurşide sakın ey meh
Ki mihnet ohını *peykânladum* gam yayının kurdum

Dâne toprag içre şiddet çektügiçün nice gün
Baş çeküp *harmenlenür* ârâyış-i bustân olur

Fuzûlî "-ca" zarf yapan eki farsça kelimelere de getirir:

Min turfaca turfaca fesâne
Şîrin söz ile çeküp zebâne

Fuzûlî'de fiillerin soru ekini almadan vurgu ile soru cümlesi olması da farsçanın tesiri iledir:

Akd-i şebnemdür gül-i ter üzre yâ hod her taraf
Katre katre huydan ol ruhsâr üze sular mıdur

Fuzûlî'nin dilinde mürekkep fiillerin çok oluşunun sebebinin de farsçanın Âzerî lehçesi üzerindeki tesirinden ileri geldiğini mürekkep fiillerden bahs ederken söylemiştik. Meselâ:

Dünyâya ümîd *dutmak* olmaz
Hergiz ölümü *unutmak* olmaz

Ol ki her sâat gülerdi çeşm-i giryânum görüp
Aglar oldı hâlûme bî-rahm cânânım görüp

Çıharmak étseler tenden çeküp peykânın ol servin
Çıhan olsun dil-i mecrûh peykân olmasun yârab

Fuzûlî "kâfir" ve "hoş" kelimelerini farsça telâffuzları ile de kullanır:

Hoşdur ey gün tâlî'ün kim düştün ol hâk-i dere
Ehl-i devlet dâmenin duttuñ yetersen bir yére

matla'h gazelde :

La'lûñ etrâfında hattıñdan gönül eymen degül
İtimâd olmaz yeni imâna gelmiş kâfere

İklile dahî ururdu âteş
Büy-i hoş aña gelürdi nâ-hoş

Leylî vü Mecnun

Fuzûlî'nin şiirlerinde zincirleme izafetlerin çok defa üç dereceyi geçmesini farisinin tesiri ile izah edebiliriz. Mizan-ül-Edeb sahibine göre bu zincirleme izafetler için: "İlm-i fesahatta farisî ve arabî kelimelerin izafeti üçü aşınca sözde fesahata mani addedilir. Maamafih tetabu'-i izafatta tenafür ve istikrah olmadıkça mubah sayılır ve hattâ söze letâfet verdiği kabul edilir." denmiştir¹. Reşit bey Nazariyat-ı Edebiyye'de "Eslâfın tetabu'-i izafata temayülü tezyinat-i kelâmdan addettikleri bazı sanâyi-i lâfziyyeye fart-ı inhimak ile beraber yazdıkları asarın farisî edasına derece-i tekarrübünü makbuliyetine delil ittihaz etmelerinden neş'et etmiştir. Şimdi ise bu içtihadın mecruiyeti müttefik-un-aleyhtir ki artık tetabu'-i izafatı az çok bir mania-i fesahat olmaktan başka surette telâkki etmiyoruz." demekle de zincirleme izafetlerin eskilerce tezyinat-i kelâmdan sayıldığını ve onlarca sözü farsçaya benzetmenin bir meziyet olduğu telâkkisini açıklamıştır². İşte Fuzûlî bu telâkkinin şiirde mevcut bulunduğu bir devrin şairidir. Onun şiirlerinde arasına vâsf-ı terkiplerinde girdiği dört ve beş dereceli izafetlerin çok oluşu bu telâkkinin ve farsçanın onun dilindeki kuvvetli tesirinin bir sonucudur. Örnek:

Habbezâ Bağdâd-i hayr-encâm-ı cem'iyyet-eser
Kim oluptur mazhar-ı âsâr-ı lûtf-i Kirdigâr

¹ Sait Paşa, Mizan-ül-Edeb, İstanbul, 1305, s. 35.

² M. Reşid, Nazariyat-ı Edebiyye, İstanbul, 1328, c. II., s. 36.

Bâd-pây-i azm-i kişver-gîr-i âlem-gerd ile
Kûhl-i a'yân-ı Acem kıldukta hâk-i reh-güzâr

Yoh Fuzûlî haberüm mutlak özümden bes kim
Vâlih-i nakş-i hayâl-i ruh-i dildâr olubam

Vâlih-i zevk-i leb-i mey-gûn ü çeşm-i mestinem
Sâkiyâ sanma harâb étmiş mey-i hamrâ meni

Âzerî lehçesi ile Anadolu lehçesi arasında zamanla vokabüler bakımından hasıl olan farklar dolayısıyla XVI ncı asır Âzerî lehçesinde bulunan ve Fuzûlî'nin eserlerinde geçen kelimeleri aşağıya alıyoruz:

Adaglu: Sözlü, vergili,

Ol servûñ ayagı bağlı oldu
Âzâde iken *adaglu* oldu

Leylî vü Mecnun

Aga: Büyük, ulu, efendi,

Buldı kûyuñda devâ derd-i dil-i bîmârumuz
Sen *agasen* biz kuluz kûyuñdadur tîmârumuz

Andurmak: Hatırlatmak,

Çıkmış iken bezm-i gülşenden yine üd eyleyüp
Câm-ı mey *andurdu* ehl-i tevbeye tekrâr gül

Aparmak: Götürmek,

Nûh sandûkına geştî tek *aparmıştır* penâh
İhtiyât eyler ki nâgeh bir dahî tûfân ola

Artuk: Ziyade, fazla,

Degülseñ çohtan ey gerdun cihan seyrinde yoldaşum
Nola ham olsa kaddüm senden *artuktur* menüm yaşum

Ata: Baba,

Gûyiya *atañ* meh-i tâbandur anañ âfitâb

Ayrug: Başka, artık,

Ayruksuca şekl ü hoşça peyker
Yaşsice sanem güzelce dilber

Ayag: Kadeh,

Mahrem olmaz rindler bezminde mey nûş étmeyen
Ey Fuzûlî çek ayag ol bezmden yâ çek *ayag*

Balag: Bebek,

Dün serv tek basanda kadem göz *balagina*

Başmak: Ayakkabı,

Yağa çâk édeni *başmak* kimi salur ayaga
Ey Fuzûlî bah anuñ éttügi istignâya

Bile, birle, bilen: Beraber,

Ey tegâfûl *birle* her sâat kılan şeydâ meni
Vâkıf ol kim öldürür bir gün bu istignâ meni

Bilmezlik: Cehalet,

Bilmezlik ile hoş idi halüm
Ne hüsn ü ne aşk idi hayâlüm

Leylî vü Mecnun

Buruh: Bükülmüş,

Boynı *burult* ayagı bağlu
Şehlâ gözi nemlü cârı daglu

Leylî vü Mecnun

Buyruk: Emir,

Aña kılsun itâat *buyrugiylen* eylesün tâat
Kıyâmet vaktı her kim meyl-i gülzâr-ı cinân eyler

Çevre: Etraf,

Yetti bî-keslûgüm ol gâyete kim *çevremde*
Kimse yoh *çizgine* girdâb-i belâdan gayri

Çizginmek: Dönmek, dolaşmak,

Ol şem' hayâliyle hoşem ola ki dâim
Bu sûret ile *çizgine* fânûs-i hayâlüm

Dag: Yara,

Nola bulsam zevk köydürdükçe sînem üzre *dag*
Ehl-i derde dag olur bî-derde zîver tek lezîz

Dammak: Damlamak,

Eksilmesûñ taravetûñ ey eşk-i lâle-gûn
Gül gül *damup* makâmumuzu gülşen eyledûñ

Daş: Dış,

Sirişküm âl bagrum pâre bir kûh-i belâyem kim
Hemîşe lâle vü lâ'l ile rengindür içüm *daşum*

Daşra: Dışarı,

Yoh özinden haberi kim ki gelür dünyāya
Bezmden *daşra* komaz pîr-i mугan hüşyârı

Dartmak: Çekmek,

Dartup göge düd-i şu'le-i âh
Öz sâyesin étmiş idi hem-râh
Leylî vü Mecnun

Degşürmek: Değiştirmek,

Fuzülî mende zevk-i âfiyet az iste kim çohtan
Men anı ârzü-yi tal'at-i cānāna *degşürdüm*

Deprenmek: Kalkmak, davranmak,

Ohun musāhabetiyle géçer hoş evkātum
Helâk olurdum eger *depreneydi* yanumdan

Depretmek: Kaldırmak,

Âzādelerüñ gönlün cem' étmiş iken gaflet
Depretme sabā billâh ol zülf-i perîşânı

Diri: Canlı, sağ,

Penbe-i dag-ı cünun içre nihāndur bedenüm
Diri oldukça libāsum budur ölsem kefenüm

Dirlik: Geçim, yaşama,

Vahşiler ile nedür bu birlük
İnsan ile hoş degül mi *dirlük*
Leylî vü Mecnun

Dögün: Dağ yarası, döğme,

Sanma ki kanlu *dögün* sîne delüp baş çekmiş
Şu'le-i âteş-i âh-i dil-i süzandur bu

Dözmek: Dayanmak, tahammül etmek,

Dözmek olmaz tîg-i bîdādına şirin-lebleriñ
Ger felek Ferhād veş daş étse uşşakuñ tenin

Dutmak: Tutmak, farz etmek,

Tılısm-ı genc için miñ ism-i a'zam yād *duttuñ dut*
Tılısmı sindurup genci bozup ismi unuttuñ dut

Dutsag: Köle, esir,

Zâr gönlüm tende zindān-ı belâ *dutsagıdur*
Rahm kıl devletlü sultānum mürüvvet çağıdur

Durgurmak: Durdurmak,

Durgurma yolların yügürüp dutma ey sirişk
Ol serv édende nâz ile bizden yaña hırām

Dün: Gece,

Dünler ki gédüp yanından ol cem'
Bir kûşede ol kalurdi vü şem'
Leylî vü Mecnun

Egin: Arka, sırt,

Ey Fuzülî men kanāat mülkiñün sultānyem
Saltanat esbābı *egnümde* pelâs-ı fakr bes

Emcek: Meme,

Süd içse sanurdi kim içer kan
Emcek görünürdi aña peykân
Leylî vü Mecnun

Em: İlâç,

Şehā senden ol gevher-i dürc-i hikmet
Ki sendendür elbette her derde bir *em*

Er: Koca, zevce,

Kanlu kefenümdür âl perde
Men gürdeem sığınma *erde*
Leylî vü Mecnun

Erinmek: Üşenmek, (erimek fiilinin mutavaatı),

Düşti od cānuma ey tende olan peykânlar
Kızmadan ma'reke bir yana *erinmeñ* çekilüñ

Esrimek: Sarhoş olmak,

Meger kan içmek ile *esrimiştür* nergis-i mestün
Besî mey nûş édenler gördüm olmaz beyle kan serhoş

Göğermek: Yeşillenmek, çürümek, morarmak,

Jâle daşından *gögermezdi* teni gülünlerün
Gülşeni zencîre çekmezdi mukayyed cüybâr

Gözü: Ayna,

Maña gösterdi gerdun tîre bahtum *gözüsin* yüz kez
Men-i bed-baht aña her gâh kim bahtum kara gördüm

Gün: Gündüz,

Gâlibâ maksad visâlûndür ki dün *gün* durmadan
Çerh ser-gerdan gezer bilmez nedür renc ü ta'ab

Gün: Güneş,

Adın étmiş *gün* alup bir aks mir'ât-i felek
Subh gösterdükçe sen ruhsâr-i ferruh fâlûni

Haçan: Ne zaman, nasıl,

Belâ yolında gavgâya *haçan* men tek dözer Mecnun
Kaçan olmaz duran tek yeg bilür her kimse yoldaşın

Handa: Nerede, nereye,

Âşiyân-i mürğ-i dil zülf-i perîşânûdadur
Handa olsam ey perî gönüm senün yanûdadur

Tahkîk yolında akl nétsün
A'mâ vü garîb *handâ* gétsün

Leylî vü Mecnun

Hansı: Hangi,

Müşk-i Çin âvâre olmuştur vatandan men kimi
Hansı mâhın bilmezem zülf-i perîşânın sever

Hansı gülşen gülünü serv-i hırâmuñca var
Hansı gülün üzre gonce lâ'l-i handânuñca var

Handan: Nereden,

Ol ser-i kû itleri içre Fuzûlî yoğ yerüm
Bes maña matem-serâ men *handan* u bezm-i sürür

Kim saldı seni bu teng râha

Handan düştün bu damgâha

Leylî vü Mecnun

İlen: İle,

Hayret *ilen* barmagın dişler kim étse istimâ'
Barmagından vérdüğü şiddet günü ensâra su

İçre: İçeri, içinde,

Aşk ser-gerdâmyem seyl-i sirişk *içre* yerüm
Bir habâbem ki hevâdan doludur pîrehenüm

İgen, iyen: Pek, çok,

Bes haste vü beste-i iyâlem
Fakr ile *igen* şikeste-hâlem

Leylî vü Mecnun

İncüklü: Müteessir, incinmiş,

Zinhâr şikâyet étme menden
İncüklü hikâyet étme menden

Leylî vü Mecnun

İltemek, iltürmek: İletmek, götürmek,

Etmezem terk-i temennâ-yi tavâfuñ çıhsa can
Hâk hem olsam gubârumı saña *iltür* sabâ

Kim Kâ'beye *iltesen* esirün
Ola ki Hak ola dest-gîrün

Leylî vü Mecnun

İtürmek: Yitirmek, kaybetmek,

Tarîk-i izz ü ikbâli *itürmiştüm* olup gâfil
Meni gaflet yuhısından uyattı baht-i bîdârum

Bir menzile mi özin yétürdün
Yâ zulmet içinde yol *itirdün*

İncimek: İncinmek, üzölmek,

Vücüdum ney kimi sūrah olsa âh étmen
Mahabbetten dem urdum *incimek* olmaz cefâlardan

Kamu: Bütün, hep,

Sen misen ancak Fuzûlî beyle hublar mâili
Yohsa aşk ehli *kamu* sen tek belâ-cûlar mıdur

Karañu: Karanlık,

Gam günü étme dil-i bîmârdan tîgûñ dirîg
Hayrdur vérmek *karañu* gicede bîmâra

Hurşidsüz oldı rûz tâ şeb
Oldı başına *karañu* mektep
Leylî vü Mecnun

Kaymak: Kovmak,

Yérden ey dil göge *kavmıştı* sirişküm melegi
Anda hem koymıyacaktur oları efgānum

Katı: Pek çok,

Katı magrûr ü hod-perest idi mey
Âhır-i meclis idi mest idi mey
Beng ü Bade

Koçmak: Kucaklamak,

Kocar zerrin kemerle bélûni veh bu ne tâli'dür
Ki altun kuvvetiyle beyle olmuş kāmran hançer

Kızıl: Altın,

Lâle-reng étti gözüm kan ile hâk-i derûñi
Kimyâ-gerdür éder gördüğü topragı *kızıl*

Kiçi: Küçük,

Kiçiler senden étmese perhîz
Çıhar elbette.....

Beng ü Bade

Kollanmak: Kola takmak, takmak,

Kollanmış idi sadālu halhāl
Leylî vü Mecnun

Koşun koşun: Dizi dizi,

Ardınca *koşun* *koşun* uşaklar
Ahvāline kim güler kim aglar
Leylî vü Mecnun

Kötek: Dayak,

Hîç makbûl söz démezsen sen
Handadur kim *kötek* yémezsen sen
Beng ü Bade

Başını açtı vü götürdi *kötek*
Girdi meydāna pehlevanlar tek
Beng ü Bade

Leçek: Başa örtülen üç köşeli örtü,

Eyle zîbāsen ki yoğ nezzārene ālemde tâb
Vāy eger tezcek çıhup serpüp *leçek* salsan nikāb
Ra'nā başına serpüben *leçekler*
Nazük béle sancuban etekler
Leylî vü Mecnun

Od: Ateş,

Ney-i bezm-i gamem ey māh ne bulsan yéle vér
Oda yanımış kuru cismümde sadādan gayri

Ohşamak, ohşatmak: Benzemek, benzetmek,

Ohşadabilmez gubāruñı muharrer hattūña
Hāmenüñ baħmahtan inse gözlerine kara su
Yüzini gözgüye gaybette *ohşadan* gāfil
Dokunsa yüz yüze olmaz mı ara yérde hacil

Ohımak: Çağırarak

Zāhîdā menden ne hāsıl kim *ohırsen* mescide
Mende tâat yoğ heman ālāyîş-i seccādeem

Onarmak: Yapmak, iyi etmek, tamir ve tedavi etmek,
Merhem koyup *onar*ma sînemde kanlu dagı
Söndürme öz elüñle yandurdugıñ çerāgı

Otag: Çadır,

Diküben şüküfe vü gonce çemende *otag*
Makām-ı bezm-i sürür oldı arsa-i bustān

Otaga: Taç, başa takılan tuğ,

Egilüp taraf-ı benāguşuña derd-i dilümi
Yā *otagañ* diye yā turra-i tarrār sana

Dil çeküp zerrin *otagañ* vërdi lâ'lünden sorag
Duttı ol güftâr için lâ'l-i benâgüşuñ kulag

Ötmek: Geçmek,

Oñ sînemden ötüp kalmış idi peykânı
Âh bildüm sebeb-i âh-i demâdem ne imiş

Yârab efsürdeem men-i nâ-ehl
Hadden *ötti* humâr-i dâde-i cehl
Beng ü Bade

Öget: Yavaş,

Göz defterine salmışam oñ hisâbını
Aç ey gönül bu tende *öget* oñ defteri

Öz, özi: Kendi,

Yoh *özinden* haberi kim ki gelür dünyâya
Bezmden daşra komaz pîr-i mugan huşyârı

Özge: Başka, gayri,

Feryâd ki ber vërmedi bîdâddan *özge*
Göz yaşı ile besledügüm tâze nihâlüm

Âyîni kadîmüñi unutma
Miñ yâr dut *özge* yâr dutma
Leylî vü Mecnun

Sag: Diri, sağlam, sıhhatte,

Gam yolında men kalup géttiyse Mecnun yoh acep
Hasteye düş vârdur hem-rehlik étmek *sag* ilen

Sagalmak: İyileşmek, şifa bulmak,

Gün günden olup harâb hâli
Kalmadı *sagalmak* ihtimâli
Leylî vü Mecnun

Sagınmak: Düşünmek, zannetmek,

Safâ-yi cevher-i tîginden umma kâm ey dil
Sagınma su vére ey teşne bu serâb saña

Çeşmine sürürdi lâle dagın
Âşık *sagınup* öpüp ayagın
Leylî vü Mecnun

Sancımak, sancılmak: Sokmak, saplamak, batırmak,

Oñlaruñdan kim tiken tek *sancılıptur* her taraf
Gülbün-i gamdur kadüm her gonce bir peykân aña

Saru:e doğru,

Bir gün nâ-murâd u haste-ciger
Saldı acz ile pîre *saru* güzer
Beng ü Bade

Sataşmak, sataşturmak: Karşılamak, karşılaştırmak,

Déme zâhid ki terk ét sîm-ber bütler temâşasın
Meni kim kurtarur Tanrı *sataşturmuş* belâlardan

Fülâda sataştı seng-i hâre
Od düştü karâr u ihtiyâre

Leylî vü Mecnun

Savaş: Muharebe,

Gelüp indürmesüñ ayaguma baş
Eylesüñ âkıbet menümle *savaş*
Beng ü Bade

Savutmak: Göndermek,

Gayre salup mihrüñi bizden *savuttuñ* âkıbet
Terk-i mihr éttüñ tarîk-i zulm duttuñ âkıbet

Ey hün-i dîde kesme cigerden taallukun
Mihrin *savutma* sîneden ey âteş-i derün

Sayru: Hasta,

Olur meyl-i dil efzun âsitanuñ daşına her dem
Egerçi resmdür yastuktan ikrâh eylemek *sayru*

Segrimek ve segritmek : Koşmak, koşturmak,

Semendin katlûme *segritti* amma korkarum andan
Ki sebkat éde nâgeh tevsen-i ömrüm semendinden

Pehlivanlar bād - pālar *segridende* her yana
Tıfl hem cevân eder ammâ ağaçtan atı var

Sınmak: Kınılmak,

Maña mânend bir divâne sûret bağlamaz gûya
Kalem *sındurdu* tasvîrüm çekenden sonra nakkâşum

Sorag: Haber,

Dil çeküp zerrin otagan vêrde lâ'lünden *sorag*

Suvarmak: Sulamak,

Mevc-i eşküm görüp ebrûya salur çin ne acep
Ki *suvarmak* géderür ol kılıcuñ cevherini

Süñük: Kemik,

Peykân *süñük* içre oldu peyvend
Gül şâhlarında gonce manend

Leylî vü Mecnun

Süñülmek: Zayıflamak, kemik haline gelmek,

Süñülmüş gögsümi kim doludur gamzen hayâliyle
Harâmiler yatagı menzil-i vîrâna benzettüm

Tapmak: Bulmak,

Katra-i bâran ki bir müddet sadef habsin çeker
Yogiken kadri *tapup* kıymet dür-i galtân olur

Tapşurmak: Göndermek, havale etmek, bırakmak,

Aşk devrânı maña *tapşurdu* Mecnun nevbetin
Hâli olmaz nakş-i erbâb-ı vefâdan bu bisât

Tek: Gibi,

Suya vêrsün bâgban gülzârı zahmet çekmesün
Bir gül açılmaz yüzün *tek* vêrse miñ gülzâra su

Tepük: Tekme, tepik,

Yıktı sâki bir ayag ile men-i efkârı
Bir *tepük* eyledi vîran bu kühen divârı

Leylî vü Mecnun

Türk: Güzel,¹

Zülâl-i vashına leb teşneem bir *türk-i* bed-hüyun
Kim andan katra-i âb isterem dartar revan hançer

¹ "Türk" kelimesi farsçada özel ad olmadığı vakit daima "güzel" anlamında kullanılır. Meselâ Hafız bu kelimeyi güzel anlamında çok kullanır:

اگر ان ترك شیرازی بدست آرد دل مارا
بخال هندویش بخشم سمرقند و بخارا را

Tütün: Duman,

Kararuptur *tütün* tek rûzgârüm ol zamandan kim
Tenüm hâşâkine otlar uruptur berk-i hierânüm

Ucaltmak: Yüceltmek,

Ucalduñ kabrüm ey bi-derdler seng-i melâmetten
Ki ma'lûm ola derd ehline kabrüm ol alâmetten

Ucundan: Yüzünden, sebebiyle,

Ârız-ı cânân ile bahs-i kemâl-i hüsn éder
Dil *ucundandır* ki her sâat düşer noksana şem'

Ugurlamak: Çalmak, hırsızlamak,

Ruhuñdan nûr *ugurlar* şem' başın kesseler câiz
Budur bir kul ser-encâmı ki sultânına hâindür

Ugraşmak: Karşılaşmak,

Bir reh-güzârdâ ol nigâra
Ugraştı vü kıldı bir nezâre
Leylî vü Mecnun

Ulu: Büyük,

Sohbeti dil-küşâ özi hoş-hû
Lâik gayette zerk u lâfi *ulu*
Ben ü Bade

Uyarmak, uyatmak: Uyandırmak,

Tarîk-i izz ü ikbâli itürmiştüm olup gâfil
Meni gaflet yuğusından *uyattı* baht-ı bîdârum

Ulus: halk,

Hâb-ı gafletten *ulus* bîdâr olanda rûz-i haşr
Eşk-i hasretten dolanda dîde-i bîdâra su

Urmak: Vurmak,

Gamuñdan başa dün hasret eliyle ol kadar *urdum*
Ki subh olunca mürde cismümi topraga tapşurdum

Us: Akıl,

Hayranlığı ol makâma yetti
Kim düştü ayagdan *ussı* gétti
Leylî vü Mecnun

Üleştürmek: Paylaştırmak,

Birahmış itlerine päre päre gönlümi ol şüh
Üleştürmiş kesüp erbâb-ı istihkâka kurbanın

Ün: Ses,

Zâr agladı eyle kim hem ol dem
Âhı ünine yığıldı âlem

Leylî vü Mecnun

Üze: Üzre,

Akd-i şebnemdür gül-i ter üzre yâ hod her taraf
Katre katre terden ol ruhsâr üze sular mıdır

Üzmek: Koparmak, kesmek,

Ârzü-yi vasl-i cânan cana âfettür gönül
Yâ taalluk candan üz yâ vasl-ı cânandan tama'

Varı: Hepsi,

Her ne yığılursa biş yâ kem
Varın saña eyleyem müsellemler

Leylî vü Mecnun

Yahşi: İyi, güzel,

Yahşi görünür süreti meh-veşlerüñ ammâ
Yahşi nazar éttükte ser-encâmı yamandır

Yaman: Kötü, fena,

Zamâne içre mücerrebdür intikâm-ı zaman
Hemîşe yahşiye yahşi vérür yamana yaman

Yaña: Taraf, yan,

Her yañaya gétte bir perî-veş
Dagıldı şerer dutıştı âteş

Leylî vü Mecnun

Yarlıg: Yardım,

Azm-i kûyunda gönül yarlıg ister bizden
Elümüzden ne gelür hayr duâdan gayri

Yasamak: Yapmak,

Sun' mi'mârı yasar sâatte gerdun mahzenin
Dûd-i âhum çıhmaga açmış kevâkip revzenin

Yaş: Genç, körpe,

Baş açup yağmurlara suya baturmuş kisvetin
Yaş uşaktır levhi sâde hîç bilmez hayr ü şer

Dembedem ger dürr-i eşküm düşse gözden vechi var
Yaş uşaklardur yetim anlarda yoğ resm-i edeb

Yaşıl: Yeşil

Gül arûsın subh için bülbül nikâh étmiş meger
Özini yaşıl budag içinde pinhân eylemiş
Çıhtı yaşıl perdeden arz eyledi dîdâr gül
Saldı mir'at-ı zamîr-i pâktan jengâr gül

Yaşurmak: Gizlemek, saklamak,

Ol gün ki gözümde var idi nûr
Gözden yüzüñi yaşurduñ ey hûr
Leylî vü Mecnun

Yazı: Kır, sahra,

Sen yüzüñden âlemi rûşen kılup salduñ nikâb
Taziya salsun bu günden beyle nurın âfitâb

Yandurmak: Yakmak,

Yandurup eczâ-yi terkîbüm külüm vérsen yéle
Yoğ yoluñdan dönmeğüm varum senüñdür cüz' ü kül

Yeñle, yeñleden: Yeni, yeniden,

Can çıkar tenden gönül zıkr-i leb-i yâr eylegeç
Te bulur can yeñleden ol lûtfi tekrâr eylegeç

Yelmek: Koşmak,

Aşk etvârın müsellemler eyledi gerdun maña
Munca kim yeldi yüğürdi yetmedi Mecnun maña

Yetmek: Vasil olmak, ulaşmak,

Ten-i zârumda derd-i aşk gün günden füzûn olmak
Yeten bî-derde tedbir ile dermân éttüğümdendir

Yöküş, öküş: Çok,

Töküp mey câm-ı Cem dutmak temennâsın çıkar baştan
Yöküş kanlar töküp âlemde çoğ hünâbe yuttuñ dut

Yumak: Yıkamak,

Éşigüñ daşını kan ile yudu çeşm-i terüm
Pâklikten daşı lâ'l eyledi feyz-i nazarum

Yügürmek: Koşmak,

Durgurma yolların *yügürüp* dutma ey sirişk
Ol serv édende nâz ile bizden yaña hırâm

Yüñül: Hafif

Nola dërsem kadr ile efzun Mesîhâdan seni
Yér ü gök mizân olup fark olmuş agırdan *yüñül*

Vezin ve kafiye:

Fuzûlî'nin Türk diline olan tasarrufunu, geniş edebî kültürü sayesinde sadece muhitinde konuşulan dil hususiyetlerine bağli kalmıyarak Çağatay ve Osmanlı lehçesinin özelliklerinden de faydalandığını dil bahsinde gördük. Fuzûlî türkçe divanının önsözünde türkçe güzel şiir yazmanın zor olduğunu, kendisinin bu zor işi Tanrı'nın tevfiği ile kolay yapacağını söyler. Şairin söylediği zorluk şüphesiz türkçeyi aruz veznine uydurabilmek hususunda çekilen güçlütür. Fuzûlî'nin farsça ve arapçayı çok iyi bilmesi ve bu dillerle şiir yazması, İran ve Arap şairlerinin eserlerini çok yakından tanması yüzünden bu dillerin kelime ve gramer kaidelerini -bütün divan şiirimizde olduğu gibi- Fuzûlî'nin dilinde fazlaca girmiştir. Fakat onun türkçenin tabiliğini bozmadan türkçeyi rahatça aruz kalıplarına yerleştirdiğini gösteren pek çok beyitleri ve mısra'ları vardır. Âzerî lehçesi Fuzûlî ile şiirde en tabii ahengini bulmuştur. Meselâ:

Gördüm ol hurşid hüsnin ihtiyârüm kalmadı
Sâye tek bir yerde durmağa kararum kalmadı
Dutarum yarın kıyâmette habîbüm damenin
Mestsen gaflet şarâbından bu gün mühlet saña
Pâdişâhum zulm edüp âşık seni zâlim demiş
Hüb olanlardan yaman gelmez bu bühtandır saña
Maña dërlerdi evvel bir meletür sevdüğün ammâ
Görenler men fakire gökten inmiş bir belâ dërler
Saña dërler büt-i Çin zülfüne zünnâr söylerler
Zehî imânı yoğlar söylerler hatâ dërler

Fuzûlî'nin şiirlerinden böyle türkçe olarak ifade edilmiş daha pek çok örnekler verebiliriz. Yalnız, yukarıdaki örneklerin dili

hakkında şu noktayı belirtmek yerinde olur. Fuzûlî'nin yaşadığı asır ile divan şiirinin dilini göz önüne alırsak yukarıdaki beyitlerde geçen farsça ve arapça kelimelerin kullanılışını tabii buluruz.

Divan şiirinde vezin ve kafiye ifade unsurlarının döküldüğü iki muayyen kalıptır. Şair ifade edeceği sözleri ancak bu kalıplarla şekillendirmek zorundadır. O söyleyeceği şeyin mana ve havası ile veznin kendisine has olan ahenginden faydalanmak fırsatını göz önünde bulundurabilir. Divan şiirinde, gerçi şairin muayyen kalıpları seçerek şiirine uygun bir şekil araması ondaki sanatkâr titizliğini gösterirse de sanatının hususiyetini belirtmek hususunda arayıcıya fazla birşey temin etmez.

Fuzûlî'de şekle ait böyle bir titizlik görmüyoruz. Bilâkis şairin lirizme, şiirin iç unsurlarına önem verdiğini ve şekil üzerinde pek durmadığını görüyoruz. Bu yüzden Fuzûlî aruz veznin muhtelif kalıplarını kullanırken daha çok alışkanlık ve kolaylık tarafını göz önünde bulundurmuştur. Değişik kalıplardan ziyade aynı kalıbın tekrarından meydana gelen vezinleri daha çok kullanmaktadır. Meselâ Fuzûlî'nin en çok kullandığı vezinler sıra ile:

Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün
Feilâtün feilâtün feilün
Mefâilün mefâilün mefâilün faülün

vezinleridir. Şair en çok bu üç vezni kullanır. Bunlara nazaran:

Mef'ûlü fâilâtü mefâilü fâilün
Mefâilün feilâtün mefâilün feilün

vezinlerinin sayısı daha azdır. Şair adet itibariyle daha sonra:

Mef'ûlü mefâilü mefâilü faülün
Feilâtün mefâilün feilün

vezinlerini kullanmıştır. Görülüyor ki Fuzûlî daha çok kolay vezinlerde yazmış, sanatkârlık bakımından vezne ait bir iddia gözetmemiştir.

Türkçenin bünye itibariyle aruz kalıplarına uygun bir dil olmayışı yüzünden türkçe kelimelerde imâle yapmak, sanatkârlık kudreti ve endişesi nisbetinde az çok her şairde mevcuttur. Şiir dilinin tam olarak teessüs ettiği XVI ncı asırda türkçe kelimeleri çok az kullanarak daha çok arapça ve farsça kelimelere yer vermek suretiyle şiirde imâlelerin XIV ve XV inci asırlara na-

zaran daha az olduğunu görüyoruz. Türkçe kelimelerde “a” ve “i” vokalleri imâleye diğer vokallerden daha mütehammil olduğu için şiirde bu vokallerin imâlesi pek yadırganmamaktadır. “e” vokalinin imalesi işe türkçenin fonetik bünyesine uygun olmadığı için şiirde kulağa hoş gelmez. Fuzûlî türkçenin “a” ve “i” vokallerinde başka diğer vokallerinde de imâle yapmıştır.

Fuzûlî Arapça ve Acemce kelimelerde nadiren zihafı yapar:

Meselâ:

Bâki mu’cizler ne hâcet dîn-i Hak isbâtına
Âlem içre muciz-i bâkî yeter Kur’an saña

Bî-bekâdur neş’e-i mey zevkin ettüm imtihan
Hiç zevk-i *bâki* olmaz neş’e-i dîdâr tek

Şair farsça “hüb” kelimesinin vokalinin de çok defa zihafı kullanır:

Terlemiş ruhsâr ile *hublar* açarlar gönlümi
Gör ne gülşendür ki âteşten vîrûrler âb aña

Nola ger reşk-i ruhsâruña bagrı *hublaruñ* kandur
Daşı te’sîr ile lâ’l eyleyen hurşîd-i rahşandur

Fuzûlî’nin türkçe kelimelerde yaptığı imâleler bazan aşağıda verdiğimiz örneklerde görüldüğü gibi şiirin ifadesine uygun bir hal gösterirler. Böyle yerlerde imâle kusur sayılmıyarak bilâkis hoşumuza gitmekte ve şiirin manasına uygun bir durum arz etmektedir. Tıpkı teessürle söylenen nidalardaki uzatmalarda veya kasıtlı vurgulu söylediğimiz kelimelerde olduğu gibi. Meselâ:

Ehl-i aşkı âteş-i hicrâna eylersen kebâb
Döne döne imtihân éttüñ budur âdet saña

Mürde cismüm iltifâtıñdan bulur her dem hayât
Ölürem ger kılmasañ her dem maña bir iltifât

Ey hilâl-i iyd gâlibdür saña ebrû-yi yâr
Hüsn-i sûret sende bir var ise anda iki var

Saçma ey göz eşkten gönlümdeki odlara su
Kim bu deñlu dutışan odlara kılmaz çäre su

Ohşada bilmez gubârını muharrer hattıña
Hâmenüñ bahmaktan ense gözlerine kara su

İste peykânın gönül hecrinde şevküm sâkin et
Susuzam bir kez bu sahrâda menümçün ara su

Esîr gurbetüz biz senden özge âşinâmuz yoğ
Ayaguñ kesme başuñçün bizüm mihnet-serâlardan

Kâkülüñ târına peyvend étmişem can riştesin
Başuñ için bir terahhum kıl ki ser-gerdânuñem

Fuzûlî şiirin teknik taraflarını çok iyi bilir ve şiirlerinde bu nevi teknik kusurlara rastlanmaz. Fakat şiirin iç cephesine önem veren şair münhasıran şekil üzerinde fazla titizlenmez. Meselâ:

Cihân içre her fitne kim ola hâdis
Aña serv-i kaddündür elbette bâis

matla’lı gazelinin son beytinde kafiye değiştiğini görürüz:

Izâr u lebûñ vasfın eyler Fuzûlî
Aña hem müfessir derüm hem muhaddis

Fuzûlî esas itibarıyla divan şiirinin kafiye anlayışına bağlı olmakla beraber bu örnek bir tek yerde bile olsa, şairin şekil hususunda sıkı bir kaideci olmadığını gösterir. Bu tek örnek şairin kulak kafiyesine uymak gibi ileri bir hareketi düşünmeyip şiirde şekilden ziyade manaya önem vermesinden ileri gelir. Fuzûlî’nin:

Yanan aşk âteşine âteş-i duzahtan eymindür
Ne kim bir kez yanar yandırmak anı gayr-i mümkindür

matla’lı gazelindeki “eymin” kelimesinin kafiye uydurmak için yanlış kullanıldığı, bunun Fuzûlî’de rastlanmayacak derecede hatalı olduğu, kelimenin doğrusunun “eymen” olduğu zannedilmiş tir¹. Halbuki bu kelimenin “eymin” olarak da kullanıldığına başka şairlerde de rastlıyoruz. Buna göre bu bir kafiye hatası olmayıp şair kelimenin bu türlü telâffuzundan da faydalanmıştır.²

Yukarıda söylediğimiz gibi Fuzûlî esas itibarıyla divan şiirinin kafiye anlayışına bağlıdır ve onun dışına çıkmak gayretini göstermemiştir. Yani daha çok arapça ve farsça kelimelerden ka-

¹ Bak: Al Tarlan, Fuzûlî Divanı, s. 42, not. (1).

² Meselâ Şeyh Attar’ın Mantık-ut-Tayr’ında:

نفس کافر را بکش مؤمن بباش چون بکشتی نفس را ایمن بباش

(D. T. C. Fakültesi Kitaphâğı İ. Saib Ef. yazmaları, V. 19).

fiye yapmış ve bunların da daha çok bol olanlarını seçmiştir. Divan şiirinde aynı kelimelerle kafiye yapmak kaidesi yüzünden kafiye'nin hududu çok daralmaktadır. Fuzûlî divanındaki şiirlerinin kafiyelerini tesbit ettiğimiz zaman şairin dar bir çerçeve içerisine bağlı kalmak zaruretinde olduğunu görüyoruz. Şiirde böyle klâsik kafiye'ye sadık kalmak, çenberin dışına çıkmamak zarureti yüzünden şiirin doğuşunda en mühim âmil olan kafiye tedailerin kalıplaşmasına ve tekrarların yer almasına sebep olmuştur. Fuzûlî şiirlerinde klâsik kafiye'nin bu dar çenberini genişletebilmek için ara sıra uygun düştüğü yerlerde türkçe kelimelerden de faydalanmıştır. Fuzûlî'nin böyle türkçe kelimelerden kafiye yapması onun türkçeyi şiir dili olarak işlemek arzusu ile yaptığı şuurlu bir gayret sayılamaz. Fuzûlî'nin şiirlerinde kafiye olarak ara sıra türkçe kelimelerin kullanılmasına hemen her divan şiirinin eserinde rastlarız. Biz XV inci asrın ikinci yarısında yaşayan Necatî'nin şiirlerinde türkçeyi şiir dili olarak işlemek ve türkçe kelimelerle kafiye yapmak gayretini XVI ncı asır şairlerinin hiç birisinde göremiyoruz. Fuzûlî'nin arasına türkçe kelimelerden de kafiye yapması arapça ve farsça kelimelerle yapılan kafiye'lere bir genişlik verebilmek içindir. Fuzûlî bunu yapmakla sadece türk diline olan tasarruf ve hâkimiyetini bize göstermiştir. Meselâ Fuzûlî 324 gazeli içerisinde yalnız şu 8 gazelinde doğrudan doğruya türkçe kelimeleri kafiye olarak kullanır:

Tılısm-ı genç için miñ ism-i a'zam yâd duttuñ dut
Tılısmı sındurup genci töküñ ismi unuduttuñ dut

Sâkiyâ cām dut âşika kim kayguludur
Kaygu çekmek ne için cām ile âlem doludur

Gelür ol serv-i sehî ey gül ü lâle açılñ
Ey meh ü mihr çikuñ kudrete nezzâre kılñ

Gamuñdan başa dün hasret eliyle ol kadar urdum
Ki subh olunca mürde cismümi topraga tapşurdum

Kûh-ken künd eylemiş miñ tîşeni bir dag ilen
Men koparup salmışam miñ dagı bir dırnag ilen

Göñül tâ var elünde cām-i mey tesbihe el urma
Namâz ehline uyma anlarunla durma oturma

Meni candan usandurdı cefâdan yâr usanmaz mı
Felekler yandı âhumdan murâdum sem'i yanmaz mı

Giryedür her dem açan gamdan düğilmiş göñlümi
Eşktür hâlî kılan kan ile dolmuş göñlümi

Şair, bunlardan başka, şiirlerinde ara sıra türkçe kelimeleri kafiye olarak kullanmıştır.

Geh gözde geh gönülde hadengün mekân dutar
Her hânda olsa kanlıyı elbette kan dutar

beytinde olduğu gibi sonları "an" ile biten farsça ve arapça kelimelerin son hecesi sakın olduğu zaman bu son hecenin vokalinin şiirde imâlesi caiz olmadığından böyle yerlerde "kan" kelimesi türkçe telâffuzu ile kalmıştır. Fakat bu son hece harekeli olduğu zaman şairin çok kullandığı bu "kan" kelimesi daima imâlelidir.

Meselâ:

Dişledümse lâ'lüñ ey kanum töken kahr eyleme
Dut ki kan éttüm adâlet eyle kanı kana dut

Baş dem düştükçe taksîr eylemez eyler meded
Ol sebebdan muttasıl çeşmüm ciger kanın sever

gibi.

Ey gönül ol hançer-i müjgâna eylersen heves
Kasd-ı cân éttüñ bekâyi ömrden peyvend kes

Hâk-i reh étti âşık-ı miskîni ol heves
Kim pây-büs-i yâre haçan bula dest-res

Mesken ey bülbül saña geh şâh-ı güldür geh kafes
Nişe âşıksen ki ahuñdan dutışmış hâr ü has

matla'lı gazellerin her üçünde de türkçe yalnız "kes" kelimesi kafiye olarak kullanılmıştır.

Her zaman manzûr bir şüh-ı sitemgerdür maña
Hânda olsam bir belâ çohtan mukarrerdür maña

gazelinde

Mihrlerdür özgeye cevî ü cefâlardur maña

mısraında kafiye olarak türkçe cemi eki "-lar" getirilmekle beraber bu da tam bir kafiye olmayıp göz kafiyesidir.

Ayş için bir turfa menzildür bahâr eyyâmı bâğ
Anda diksün gonca veş her kim ki ayş ister otag

beytinde otag kelimesi ile,

Kim görüp güller gönüller açılan çağdur bu çağ
Ey Fuzûlî çek ayag ol bezmden ya çek ayag

mısralarının kafiyesi,

Ey meh menümle döstları düşmen eyledün
Düşmen hem eylemez bu işi kim sen eyledün

beytindeki “sen” kelimesi,

Ey müstesnâ güzelsen kim saña yohtur bedel
Senden ey can münkatî’ kılmaz meni illâ ecel

gazeldeki

Yegdürür meyhânede bir cām vèrmek bir güzel

mısramdaki “güzel” kelimesi,

Eger çıhsaydı derdün cismden dèrdüm ki candur bu
Ne hâcet derdünî yegdür dèmek candan ıyandur bu

gazelinde:

Haber vèrdi maña andan gelen Âdem yalandur bu
mısramdaki “yalan” kelimeleri ile türkçe kafiyelelerden faydalan-
mıştır. Yine

Ramazân oldu çeküp şahid-i mey perdeye rû
Mey için çeng dutup ta’ziye açtı giysü

matla’lı gazelde

Ne revâ kim ola meyhane kapısı baglu
Ola kim yüzümüze açıla bir baglu kapu
Ne belâdur bize yârab ne kara gündür bu
Bağa bağa énecektür gözümüze kara su

mısralarının da kafiyesi türkçedir. Fuzûlî’nin gazellerinde bun-
ların dışında kelimelerin türkçe fonetiğine sadık kalınarak yapılmış
kafiyeleler hemen yok gibidir. O “giriftâr”, “âzâr”, “hâr”
kelimeleriyle

Kim gam u mihnetini vèrdi ne kim var saña
mısramında olduğu gibi “var” kelimesini; “hatâ”, “bî-vefâ”, “belâ”
ile

El agzın dutmak olmaz korkarum ey gül saña dèrler
mısramında olduğu gibi “saña” kelimesini; “ziyâde”, “bâde” ke-
limeleriyle

Bir rāhat içre her kim ancak menem arada

Kuş mı karar éderdi başındaki yuvada

Korkum budur ki nā-geh kanlar ola arada

mısralarında olduğu gibi “belâde”, “arade” “yuvade” şeklinde keli-
melerin fonetik bünyeleri bozularak ve farsça ve arapça keli-
melere uydurularak okunmaları icap etmektedir. Fuzûlî’nin bil-
hassa kasidelerinde klâsik kafiyelelere daha çok bağlı kaldığını gör-
mekteyiz. Şairin musammatlarında kıt’a ve rübailerinde kullandığı
kafiyelelerde yukarıdan beri anlatılan kafiyelelerden farklı değildir.

Redif kafiyelede sonra gelen ve şiirde aynen tekrar edilen bir
ek veya kelimedir. Divan şiirinde redif vezin ve kafiye gibi zaruri
bir şekil unsuru değildir.

Fuzûlî şiirlerinin rediflerinde de tamamen divan şiiri anlayışı-
na bağlı kalmıştır. Bütün divan şairlerinin kullandığı türkçe
kelimelerden ve eklerden yapılan redifler Fuzûlî’de de vardır.

Şiir sanatları :

Şiirde iç unsurlar sözle ifade edilirken ifadeye yardım eden
birtakım edebî sanatlar vardır. Bu edebî sanatların gayesi ifadenin
güzelliğini temin etmek ve söze kuvvet vermektir. Bu sebeple biz
aşağıda divan edebiyatında edebî sanatların mana ve lâfız sanatları
diye ayrıldığı klâsik tasnifi nazarı itibara almayarak onları bir ifa-
de vasıtası olarak kabul ediyoruz. Yalnız burada şunu da belirt-
mek icap eder ki bu sanatlar iyi bir sanatkâr elinde hakikaten ifa-
deye güzellik ve kuvvet verdikleri halde sanat yapmayı gaye edi-
nen daha aşağı şairler elinde bedii hisleri boğan zararlı bir vasıta
olmuştur.

Divan edebiyatındaki bu edebî sanatların ifadeye verdikleri
güzellik ve kuvvet şüphesiz birbirinden farklıdır. Bu yüzden ki
biz aşağıda Fuzûlî’nin şiirlerinin ifadesinde bu sanatların rolünü
incelerken ifadeye verdikleri kuvvet ve güzellik bakımından önemli
olanlarını aldık. Zira gayemiz Fuzûlî’nin şairliğini ve şiirlerinin
hususiyetini açıklamak olup divan edebiyatının değerli, değersiz
bütün sanatlarına Fuzûlî’de örnek aramak değildir.

Teşbih yani benzetme bedii faaliyetinde en tabii bir sanattır. Çünkü zihnin benzetme faaliyeti gayet tabii hattâ zaruridir. Kendisine benzetilen şeyin güzel olması teşbihin güzelliğini temin eder. Bir şeyi kendisinden daha az güzel olan bir şeye benzetmek sanatta teşbihten beklenen gayeyi vermez. Böylece teşbih sanatında his, hayal ve fikirlerde güzellik şarttır. Bu sebeple teşbih sanatının gayesine uygun olan en tabii bir sanattır.

Divan şiirinde benzetilenin iç ve dış âlemde tedai ettirdiği şeyler tâyin ve tesbit edilmiştir. Şair bunların dışına çıkamaz. O ancak bu muayyen tedailere zekânın, hayal ve hafızanın yardımı ile yeni şekiller verebilir ve bu çerçeve içerisinde şahsi tasarruflar yaparak bir ibda kabiliyeti göstermeye çalışır. Müşebbehün bihlerin tesbit edilmesiyle hasıl olan bu dar çerçeve yüzünden büyük şairler bile his ve hayal kudreti ile bedii zevkimizi tatmin eden gayet güzel teşbihler yaptıkları halde çok defa muayyen teşbihleri tekrarlıyarak muayyen mazmunlar etrafında zekâ oyunları yapmaya mecbur kalmışlardır. Bu sebeple divan şiirinde fevkalâde güzel teşbihler yanında herkesçe bilinen ve defalarca tekrarlanan teşbihler yapılmıştır.

Divan şiirinde iç ve dış âlemden gelen ihsasların yapacağı tedailer tesbit edilirken dış âlemde en çok göze çarpan ve kendisi ile en çok ilgilenilen şeyler seçilmiş ve bunların da münebbihin en belli başlı vasfını ve onun en kuvvetli olan ve en çok göze çarpan tarafını gösterecek bir şekilde tâyin edilmiştir. Bu benzetmelerde güzellik endişesi ön plânda yer almakla beraber aralarında sadece bir benzerlik münasebetinden fazla bir şey bulunmayan birçok teşbihlerinde divan şiirinde yer aldığı görülür. Bunun sebebi evvelâ bu müşebbehün bihlerin şairin muhitinde her zaman mevcut olup şairin onlarla daima ilgili bulunmasıdır. ¹ Sonra, bu gün bizim hoşumuza gitmeyen divan edebiyatındaki bazı teşbihlerden muhakkak ki o devir insanları zevk almışlardır. Öyle olmasaydı şiirleriyle bedii zevklerinin inceliklerinden şüphe etmediğimiz şairler

¹ Divan şiirinde hayatı ve tabiatı aks ettiren şeyler bu müşebbehün bihleridir. Divan edebiyatı hayatı ve tabiatı hiç aksettirmemiştir diye kesin bir hüküm verilemez. Edebiyat cemiyetin ve hayatın bir ifadesi olduğuna göre bu edebiyatta yaşanan muhit tabiat, gelenekler, itikat ve inanışlar edebî telâkkilerin müsaadesi nisbetinde ifade edilmiştir.

boyu çenge , saçı yılana aşkı kebaba benzetmek gibi bir sürü teşbihlere şiirlerinde yer vermezlerdi. Kendisine benzetilen şeylerin tesbit edildiği ve şairin onların dışına çıkamadığı bir tahayyül dünyasında bu mevcut unsurlarla sanatkârın yenilik göstermek arzusu onu çok defa akla gelmeyen garabetlere sürüklemiştir.

Fuzûlî divan edebiyatındaki bu muayyen teşbihleri büyük bir his kuvveti ile çok tabii ve çok güzel bir şekilde ifade etmiştir. Meselâ:

Dûd ü ahkerdür maña serv ile gül ey bâg-ban
Neylerem men gülşeni gülşen saña külhan maña

Ârızuñ gül gül édüptür mey-i gül-gûn tâbı
Veh ki bir gülden açılmış nice gülzâr saña

Leblerüñ tek lâ'l ü lâfzuñ tek dür-i şeh-vâr yoh
Lâ'l ü gevher çoğ lebüñ tek lâ'l-i gevher-bâr yoh

Habîbüm gönümü cem' eylemez ruhsârı devrinde
Meger zülfi kimi hâlüm perîşân olduğın bilmez

Sûret-i divâr édüptür hayret-i aşkuñ bizi
Gayr seyr-i bâg édüp künc-i mihnet beklerüz

Her sehî-kad cilvesi bir seyl-i tufân-ı belâ
Her hilâl-ebrû kaşı bir ser-hat-i meşk-i cünün

Yelde berk-i lâle tek temkîn-i dâniş bî-sebât
Suda aks-i serv tek te'sîr-i devlet vajgûn

Şâhid-i maksad nevâ-yi çeng tek perde-nişin
Sâgar-i işret habâb-i sâf-ı sahbâ tek nigûn

Fakat Fuzûlî'de yukarıda olduğu gibi güzel teşbihlerin yanında çok garip zekâ oyunları ve acayip buluşlardan meydana gelen teşbihlerin de bulunduğunu görüyoruz. Meselâ sevgilinin saçının şeklinden dolayı yılana benzetilmesi Fuzûlî'nin şiirlerinde çok geçen bir teşbihtir:

Zikr-i lebüñle zülfüne can oldu dest-res
Anuñ kimi ki oğıyup efsun yılan dutar

Şair şu beyitte his kuvveti ile aynı mazmunu biraz daha güzel ifade etmeye çalışır:

Kemed-i çin-i zülfün vehmi gétmez zâr gönlümden
Maña ol rişteyi ejder kılan bilmen ne efsundur

Ateş ile kebabın aşkın onun gönlüne benzetilmesi Fuzûlî'nin hoşuna giden bir teşbih olmalı ki bu benzetmeye dayananları şair şiirlerinde birkaç yerde kullanır:

Kan yaş töküp yanuñda döner âteşin kebâb
Ma'suka benzer âteş ü âşık kebâb aña
İç mey-i nâb ki bağrından éder cümle kebâb
Âteş-i aşk ile uşşâk-ı ciger-hâr saña
Ehl-i aşkı âteş-i hierâna eylersen kebâb
Döne döne imtihân éttün budur âdet saña

Fuzûlî'de bu şekilde garip teşbihlere oldukça çok rastlarız:

Hayâl-i gamzen ile bes ki râhat gétti cismümden
Sanasen pehlü-yi cânumdudur her üstühan hançer
Müdâm çeşmüme kan doldurur hadeng -i gamuñ
Yuva başumda dutan kuşları édüp mecrüh
Mukavves kaşlarıñ kim vesme birle reng dutmuşlar
Kılıçlardur ki kanlar tökmek ile jeng dutmuşlar
Fuzûlî gamze-i merdüm-küşünden iltifât ister
Sanur kim iltifâtı rahm olur kurbana kassâbın

Romantik ve idealist bir vasıf gösteren divan şiiri şu iki mih-ver etrafında döner: aşık ve ma'suk. Bu edebiyatta sevgililer dış âlemde görülen en güzel şeylerden daha üstün ve daha güzeldir. Şair bu teşbihlerde o kadar ileri gider ki sevgiliyi dinin en güzel ve en mukaddes addettiği ilâhi varlıkların bile üstüne çıkarır. Divan şiirinin tasavvufun parlak mecazlarından en çok faydalandığı yerler buradadır. Diğer taraftan bu romantik şiirde aşık en hakir ve en değersiz bir varlıktır. Böylece divan şiirinde romantik ve idealist bir vasıf gösteren bütün şiirlerde olduğu gibi bu benzetmelerde ölçünün hududu yoktur. Bu hudud şairin muhayyilesinin genişliğine tâbidir. Bu edebiyatta güzeller ve iyiler, çirkinler ve fena olan şeyler daima bu hudutsuz ölçü içerisinde ifadelendirilir. Bu yüzden divan şiiri realiteden uzak, zihnin ve muhayyilenin yarattığı bir edebiyat olmuştur.

Bir kelimeyi hakiki anlamından gayri bir anlamda kullanmak *mecazdır*. İfadeye genişlik ve kuvvet vermek maksadı ile alelade sözde her zaman mecaz yapıldığı gibi hususiyle edebiyatta mecazın çok mühim rolü vardır. Edebiyatta mecaz yaparak yani maksadı tahayyül ve tasvir yolu ile ifade ederek söze kelimelerin hakiki manalarının veremediği bir tesir ve güzellik verilir. Bu bakımdan mecaz şaire geniş bir ifade sahası temin ettiği gibi sanatkâr his ve fikirlerini mecazlarla daha güzel bir şekilde ifade etmek imkânını bulur.

Bir kelimeyi hakiki anlamından gayri bir anlamda kullanırken yani mecaz yaparken o kelimenin hakiki anlamı ile mecazi anlamı arasında bir benzerlik veya ilgi mevcuttur. Bu münasabet benzerlik esasına dayanıyorsa *istiare*, benzerlikten gayri bir ilgi ise *mecaz-i mürsel* yapılmış olur. Meselâ Fuzûlî'nin:

Ey gül ne aceb silsile-i müşk-i terüñ var
Vey serv ne hoş cân ahı işvelerüñ var

beytinde “gül” ve “serv” kelimeleri hakiki anlamlarında kullanılmamıştır. Şair “gül” ve “servi” ile sevgilinin yüzü ve boyu arasında bir benzerlik gördüğü için sevgiliye bu kelimelerle hitap etmiştir.

Sem' başından çıharmış düd-i müşkin kâkülün
Beyle kûteh ömr ilen başındaki sevdâya bah

beytinde gizli istiare ile mum insana benzetilmiştir. İnsanın ömürlü ve sevdalı olması söylenip insan zikredilmemiştir. Yine:

Acıttı meni acı sözün tünd nigâhuñ
Ey nahl-i melâhat ne belâ telh berüñ var

Burada acılık ve sertlik beş duygumuzla duyduğumuz maddeye has bir vasıftır. Bu kelimeler mecazi olarak söze ve bakışa sıfat olarak verilmiştir. Nahl-i melâhat hitabı ile telh, ber, sevgili ile onun sözü ve bakışı yerinde olup birer istiare-i musarrahadır. Birkaç istiare bir arada bulunursa, yani benziyenin levazım ve ahvali ile benzetilenin levazım ve ahvali arasında benzerlik kurulursa “istiare-i temsiliyye” yapılmış olur. Buna “mecaz-i mürekkep” de denir. Fuzûlî şiirlerinde pek çok istiare-i temsiliyye yapar. Bu benzetmelerde şairin hislerinin kuvveti ve derinliği ile beraber zeki buluşları vardır:

Vehm ile söyler dil-i mecrûh peykânın sözün
İhtiyât ilen içer her kimde olsa yara su
Va'de-i lûtfuñ çoğ baht yâr olmaz ne sūd
Gül getirmez âb-ı şîrin vêrmek ile hâk-i şûr
Demâdem merdüm-i çeşmüm içer kan hatt u hâlûnden
Beli ekser maâşî ehl-i deryânuñ karadandur
Sinemi çak eyle gör dil ıztırâbın aşktan
Revzen aç her dem hevâdan mevc uran deryâya bağ
Dehânuñ dürcini lâ'l-i lebûñ gözden nihân étmiş
Emânet gör ki hindû mahzen-i lû'lüye hâzindür
Mür-ı muhakkaram ki serâsime çoğ gezüp
Nâ-gâh bâr-gâh-i Süleymâna yétmişem
Ruhuñdan nûr ugurlar şem' başın kesseler câiz
Budur bir kul ser-encâmı ki sultânna hâindür

Bir örnek de mecaz-ı mürsel için verelim:

Cennet için men' éden âşıkları dîdârdan
Bilmemiş kim Cenneti âşıklarun dîdâr olur

Burada güzel yüz, rû'yet-i cemal anlamındaki didar kelimesinden maksat sevgilidir. Şair cüz'ü söyleyerek küllü kasdetmiştir.

İşte bütün divan şairlerinde olduğu gibi Fuzûlî'de hemen her beytinde bir mecaz, bir istiare yapar ve hislerini mecaz ve istiarelerin kendisine temin ettiği geniş hayal ve tasvir imkânlarından faydalanarak ifadelendirir.

Teşhis ve intak :

Ey Fuzûlî el kamu agyârım oldu yâr için
Süz-i dilden gayri bir dil-süz yârım kalmadı
Fuzûlîni reh-i aşkuñda eşk-i âl éder rüsvâ
Belâdur her kimüñ bir yolda gammâz olsa yoldaşı
Gözümde mesken ét hâr-ı müjemden ihtirâz étme
Gül-i handâna sordum hara yâr olmak zarar vêrmez

Şu beyit Fuzûlî'de intakın çok güzel bir örneğidir:

Dédüm kimdür perişân eyleyen âşıklar ahvâlin
Sabâ gösterdi târ-ı sünbül-i zülfüñ ki bû eyler

Müraat-i nazir divan şiirinde en çok geçen bir sanattır. Çünkü mevzu bakımından hudutları çizilmiş, muayyen kaidelere bağli ve şiir sanatları belli olan bir edebiyatta hislerin ifadesinde zihnin faaliyeti başta gelmektedir. Hisler ifade edilirken zihnin çalışmaya başlayınca hayal, tedai gibi zihnî faaliyetlerin en evvel harekete geçeceği tabiidir. Kaldı ki bu edebiyatın konu ve şiir sanatları bakımından birtakım kaidelere bağli oluşu hislerin ifadesinde zihnin faaliyetini artırmıştır. Bu yüzden divan edebiyatı hislerin doğrudan doğruya ifadesinden ziyade fikrin ve düşüncenin faaliyetine dayanan zihnî bir edebiyattır.

Duyduların ifadesinde bu edebiyatın müsaadesi nisbetinde şaire tedailer yaptıran bu sanata her şairde olduğu gibi Fuzûlî'de de bol bol rastlarız. Örnekler:

Dembedem şem'-i cemâlûnden münevver olmasa
Ey gözüm nûrî gerekmez dîde-i rûşen maña
Çeşmüñ marîzi oldu gönül lâ'lüne yetür
Renc-i humâra düştü devâdur şarâb aña
Ol şehenşeh kim rızâsiyle gezer her hânda var
Ger şimâl ü ger cenûb ü ger debûr ü ger sabâ
Görmemiş mehd-i zemin bir tıfl sen tek tâ felek
Dehr-i zâlin kılmış etfâl-i riyâhin dâyesi

Iham-i tenasüb :

Müşk-i Çin zülfüñ ile eylese da'vî ne aceb
Ne olur yüzi kara kulda hatâdan gayri

Beyitte özel ad olan "çin" kelimesinin kıvrım manası ile zülf arasındaki münasebet düşünüldüğü gibi "hata" kelimesinin kullanılması aynı zamanda bir memleket adı olması dolayısıyledir. Beyitte görüldüğü üzere kelimelerin bu ikinci manalarını şiirin manasında rolü yoktur. Yine:

Saña dërler büt-i Çin zülfüne zünnâr söylerler
Zehî imân-ı yohlar küfr söylerler hatâ dërler
Mihr salmazsen maña rahm eylemezsen munca kim
Sâye tek sevdâ-yi zülfüñ pâymâl eyler meni
Gelür olsan kıluram ferş-i ruhuñ perde-i çeşmüm
Dahî nem var azîzüm göze karşı saña lâyük

Tevriye, divan şiirinde mânevi sanatların en önemlilerinden olup şairler bu sanata büyük bir değer verirler ve şiirlerinde *tevriye* yapmak fırsatını hiç kaçırmazlar. Hakikaten *tevriye* şairin zekâsının buluşunu ve kelimenin her iki anlamını bir araya toplayışındaki mahareti göstermesi bakımından şiir sanatlarının en güzellerindendir.

Fuzûlî'nin şiirlerinde *tevriye*ye pek çok rastlarız. Şair bu sanatı ustaca ve kolaylıkla yapar. *Tevriye*, Fuzûlî'nin şiirlerinde çok defa bir külfet olmaktan ziyade şiire bedii bir zevk katan ve onun güzelliğini artıran bir zekâ oyunu olarak görülür. Fuzûlî'nin şiirlerinde bu sanatın çok güzel örneklerini buluruz.:

Fâş kıldıñ gamum ey *dide-i* hun-bâr menüm
Eyledüñ *merdüme nem* oldugın izhâr menüm

Ezel kâtipleri uşşâk bahtın kara yazmışlar
Bu mazmûn ile *hat* ol safha-i ruhsâra yazmışlar

Lâhza lâhza sûretin görseydüm ol *şirin* lebûñ
Sen kimi ey Bîstûn men hem karâr étmez midüm

Mukîm-i kûy-i derd eyler meni âh-i ciger-süzüm
Bu *âheng-i* melâl-efzâya mundañ hoş *makâm* olmaz

Nûrını mâh mihr-i ruhuñdan alur müdâm
İnkâr éderse *şehr* güvahumdürür temâm

Fuzûlî yukarıdaki örneklerde olduğu gibi arapça ve farsça kelimelerden başka türkçe kelimelerle de birçok *tevriyeler* yapmıştır. Türkçe kelimelerden yapılmış olan bu *tevriyeler* şairin bu sanata verdiği önemi bize gösterdiği gibi divan edebiyatımızda Fuzûlî'nin bir türk şairi olarak kendi dilinin özelliklerinden nasıl faydalandığını ve dile olan tasarruf kabiliyetini de açıklar:

Çıhma *yârım* géceler agyâr ta'nından sakın
Sen meh-i evc-i melâhatsen bu *noksandur* saña

Nisâr-i hak-i pâyuñ lâyıkı bir gevher isterdüm
Kamu *gözden geçürdüm* katre katre eşk-i galtânı

Âkıbet rüsvâ olur *mey tek düşer el agzına*
Kim ki bir ser-mest sâki lâ'l-i handânın sever

Öğünür *dide* ki hayrânem ezelden yüzüñe
Oldı ma'lûm bu lâfındaki çohtur *yaşı*

Eylemen ey dil ü can hañçer-i müjgânına meyl
Bilürem noldugın âhır gelüñ andan *kesilüñ*

Fuzûlî'nin şiirlerinde divan edebiyatında geçen aşk efsanelerine destan kahramanlarına, dinî menkıbelere, meşhur sözlere, Peygamber kıssalarına v.s. *telmihlere* her şairde olduğu gibi pek çok rastlarız. Örnekler :

Meğer meded kıla ol pâdişeh-i kişver-i ilm
Ki ilmdür kamu eşyâya vâkıf-ı esrâr¹

Bu gamlar kim menüm vardur baîrin başın koysan
Çıhar kâfir cehennemden ülger ehl-i azab oynar²

Mâh-i nevdür yoḥsa sen kıldukta seyr-i âsuman
Kaldırup barmak getürmiş âsuman îman saña

Buyurma tevbe maña ol şarâbdan nâsîh
Ki görse anı dutar cezm-i terk-i tevbe Nasûh

Aks-i kaddüñle gören dâire-i âyineyi
Dér meh-i bedrdür engüşt-i nübüvvetten şak

İrsal-i mesel :

Tutyâ-yı hâk-i pâyuñ feyzine yol bulmuşam
Nûr-ı çeşmüm ayb kılma kör olur dérler garîb

Sabrum alup felek maña yüz miñ cefâ vérür
Az olsa her meta' aña el çoḥ bahâ vérür

Geçtügüm dünyâ vü ukbâdan senüñçün oldı fâş
Doḡru dérler küllü sırrın câvez-el-isneyni şâ'

Beyâhan-gerd Mecnundan gam u derdüm suâl étmen
Ne bilsün bahr hâlin ol ki menzil-gâhı sâhildür

Fuzûlî'de *mübalağanın* esası hayalden ziyade hisse dayanır. Şair hislerinin kuvveti sebebiyle şiirlerinde hemen daima *mübalağalar* yapar. Bu *mübalağalar* içerisinde onun şairlik hususiyetini göstermesi bakımından gayet orijinal olanları bulunduğu

1

انا مدينة العلم و على بابها

Hadis

2

حتى يلعج الجمل في سم الخياط
Sûre-i A'raf ayet: 38

gibi alelâde bir teşbih veya istiareye dayanan zevksiz mübalağalar da vardır. Fuzûlî'de güzel söylenmiş mübalağalara bir iki örnek:

Vermeyen cânın saña bulmaz hâyat-i cāvīdān
Zinde-i cāvīd aña dērlər ki kurbandır saña
Yumulmaz eşk tугyānında ansuz çeşm-i hun-bārum
Hayāl-i sūret-i cānāna hoş hayranlığım vardır
Öyle za'if kıl tenümi firkatünde kim
Vasluña mümkün kıla yetürmek sabā meni
Lebine çeşme-i hayvan dēmēzem kim lebinüñ
Var miñ cāna değer feyzi bekādan gayri

Tezat sanatı bütün divan şairlerinin eserlerinde olduğu gibi Fuzûlî'nin şiirlerinde de pek çok geçer. Meselâ:

Habībüm gönlümü *cem* eylemez ruhsārı devrinde
Meğer zülfü kimi hālüm *perīšan* olduğun bilmez
Terlemiş ruhsār ile hublar açarlar gönlümü
Gör ne gülşendür ki *āteşten* vērürler āb aña
Yetürdi başını gerdun *ayağa* bār-ı mihnetten
Hayāl-i halka-i giysü-yi anber-bār yetmez mi
İntihāsuz cevrlər odlara yandurdu meni
Acı sözler *datlu* canumdan usandurdu meni
Āşika şevkinle *can vermek* iğen müşkil degül
Sen Mesīh-i vaktseñ *can vermek* āsandur saña

Yukarıdaki son beyit iham-i tezat için güzel bir örnek teşkil eder. Fuzûlî “kâfir” ile “müslüman”, “küfr” ile “iman” kelimelerinin tezatlı manalarını daima göz önünde bulundurmıştır:

Maña zulm-i sarīh ol *kâfir* eyler kimse men' étmez
Fuzûlî küfr olur mı ger désem yohtur *müselmanlığ*
Fuzûlîni *ayaktan* saldı bār-ı minnet-i aşkuñ
Niçün dutmazsen ey *kâfer elini* bir müselmānuñ
Görün kim kûşe-i mihrāb dutmuş din kılur yağma
Bu şehrin étmek olmaz fark *kâferden müselmānın*
Nola zāhid bilse *küfr-i zülfüñ imān* olduğun
Şimdi görmüşler midür *kâfer müselmān* olduğun

Hansı *büttür* bilmezem *imānumı* gāret kılan
Sende imān yoğ ki sen alduñ déyem imānumı

Hüsn-i ta'lil, heyecan ve teessür neticesinde dış âlemi ve hâdiseleri şairin o ruh hali içerisinde görmesi ve mütalea etmesidir. Heyecan halindeki şair teessürün tesiri altında olayların meydana gelişine güzel bir sebep bulur. O olayları kendi mantığı ile izah ederken aynı halet-i ruhiyeyi bize duyurarak bu güzel sebebe bizi de inandırır. Bu sanat şairin heyecanının şiddetini, hislerinin incelik ve zarafetini bize gösterir.

Fuzûlî hislerini ifade ederken bu sanata çok yer vermiştir. Onun şiirlerinde hüsn-i ta'lilin çok güzel örnekleri vardır. Bu hüsn-i ta'liller şairin dış âlemi görüşte hislerinin derinliğini ve inceliğini ifade ederler:

Hāk-i pâyına yetem dēr ömrlerdür muttasıl
Başını daştan daşa urup gezer āvāre su
Āb-gündür künbed-i devvār rengi bilmezem
Yā muhīt olmuş gözümde künbed-i devvāre su
Bırahtı hāke hüsnüñ āfitāb-ı âlem-ārāyı
Götürdi yer yüzinden mu'ciz-i lâ'lüñ Mesīhāyı
Özin nisbet kılurdu zülfüne zencir her sāt
Bu sevdālar anı ser-halka-i ehl-i cünün étti
Pertev-i hurşid sanman yérde kim devr-i felek
Yére urmuş āfitābın mäh-ı tábānum görüp

Şairin kendisini nefsinden ayrı bir insan farzederek yine kendisine hitap etmesine *tecrid* denir. Divan şiirinde bilhassa gazellerin makta'larında şair kendi mahlâsını anarken ekseriya tecrid sanatı yapar. Tecridin güzelliği şairin his ve heyecanının kuvvetine ve sanatkârlık derecesine bağlıdır.

Tecrid sanatına Fuzûlî'nin mahlâs beyitlerinde pek çok rastlarız. Hemen bütün gazellerinde his ve heyecanlarını anlatan şair bu heyecanların tesiri ile son beyitte kendisine hitap eder. Şairin ekseriya “yek - ahenk” olan yani bütün beyitlerde konu birliği bulunan gazellerinde son beyitteki tecrit sanatı onun hislerinin ifadesine kuvvet ve güzellik vermiştir:

Sen Fuzûlî kıl kemâl-i akl kesbin yoḡsa men
 Kâmil-i aşkem dahî özge kemâli neylerem
 Sende dün gördüm Fuzûlî meyl-i mihrâb-ı namaz
 Terk-i aşk etmek mi istersen nedür niyyet saña
 Ey Fuzûlî felegûn var senûnle nazarı
 Kim gam u mihnetini vârdi ne kim var saña
 Düşmez çü şâh kurbi Fuzûlî gedâlara
 Ol şehten iltifât ne nisbet saña maña
 Habs-i hevâda koyma Fuzûlî sıfat esîr
 Yârab hidâyet eyle tarîk-i fenâ maña

Leff ü neşr sanatı Fuzûlî'nin şiirlerinde her divan şairinin eserinde olduğu gibi çok geçer. Meselâ:

Bâga seyr ét bu ruh ü lâ'l ile kim gonçe vü gül
 Göstere hûn-i dil ü dîde-i hun-bâr saña
 Gark-i hûn-âb-ı ciger kılmış gözüm merdümlerin
 Ârzû-yi hâl-i müşgin ü rûh-i âlûn senûn
 Hayâl-i çîn-i zûlf ü tâk-ı ebrûsiyle gör hâlüm
 Sanasen haşmet ile Kisriyem kadr ile Fağfûrem

Divan şiiri telâkkisi ile şiir yazan Fuzûlî'de şiirlerinde gerek türkçe gerekse arapça, farsça kelimelerle *cinas* yapmak fırsatını hiç kaçırmaz. Şair rahmet (رحمت) ile zahmet (زحمت) arasındaki *cinas-i hattiyi*, derd (درد) ile dürd (درد) arasındaki *cinas-i muharrefi*, lâf (لاف) ile hilâf (خلاف) arasındaki *cinas-i nakısı* her zaman düşünerek şiirde bunları bir araya toplar. Bilhassa dâr (دار), hata (خطا), çin (چین), hat (خط), reng (رنگ), ab (آب) gibi birkaç anlam taşıyan kelimelerle şiirde *cinas-i tamlar* yapmak fırsatını hiç kaçırmamıştır.

Divan şairlerinin arapça ve farsça kelimeler yanında türkçe kelimelerle de *cinas* yapmaları şiirde sanat yaparken kendilerine bir genişlik ve çeşit temin etmeleri ve türkçeden faydalanma ve dile tasarrufları bakımından önemlidir. Fuzûlî'de türkçe kelimelerden yapılmış *cinaslar* pek çoktur. Şair kendi dilinin hususiyetlerinden istifadeyi daima göz önünde tutar. Meselâ:

Gerçi ey dil yâr için yüz vârdi yüz mihnet saña
 Zerrece kat'-ı mahabbet étmedün rahmet saña
 Gün degül her gün bir ay mihriyle göğsin çâk édüp
 Tâze tâze daglardur kim kılur izhâr subh
 Olmazam her ḡanda kim ölsem giriftâr olmadın
 Bir belâdur göz bir âfettür dil-i mahzun maña
 Gönül ister ala bir bû ser-i zûlfünden lik
 Vêrmedin can diler almak sanur âsandur bu

Irsad:

Diyâr-ı hecrde seyl-i sitemden oldı harâb
 Feza-yı aşkta abâd gördüğün gönlüm
 ḡansı mâhın bilmezem mihriyle olmuş zâr subh
 Her gün eyler halka bir dag-ı nihan izhâr subh

 Müjde bir hurşidden vârmış meger bād-ı seher
 Kim nisâr eyler aña yüz miñ dūr-i şeh-vâr subh
 Heer şâmında gam etmişti Fuzûlî kasd-ı can
 Olmasaydı merhametten dem urup gam-hâr subh

İstikak san'atı için örnekler:

Kadîr ü muktedir ü kâdir ü mukaddir ü hay
 Âlîm ü âlim ü allâm ü a'lem ü a'lâ

Çek sabûhı subh nakkâşına arz-ı ârız ét
 Beyle çeksün ger felek levhine bir sûret çeker

Gösterür her dem alâmetler kıyametten kadûn
 Kâim etmiş haşr bürhânın acep allâmedür

Gören sâatte ol kâmet kıyâmın kıymadum câna
 Kıyâmet kim gele kurtulmayam men bu nedâmetten

Bütün bu örneklerde görüldüğü üzere Fuzûlî divan şiiri anlayışına uyarak şiirlerinde edebî sanatlara bol bol yer vermiştir. Şair Farsça Divan'ın önsözünde: "Fakat tabiatımdaki muḡlak söz söylemek ve ince mazmunlar kullanmak meyli beni muamma ve kasideler yazmaya sevk ediyordu"¹ diyerek sanat yapmaya karşı

¹ Ankara Maarif Ktp. No: 101, vrk. 2a.

meraklı olduğunu kendisi de söylemiştir. Büyüklere sunduğu kasidelerinde kaside tekniğinin bütün inceliklerine dikkat ederek sanatının kudretini göstermek ister. Bu yüzden Fuzûlî'nin kasideleri şekil ve mana unsurları bakımından ölçülü bir bütün güzelliği gösterirler. Şairin dinî hislerini ifadelendirdiği na'atları ile gazel ve musammatlarında hislerinin sonderece kuvvetli ve samimi oluşu bu şiirlerde pek çok geçen edebî sanatların bir külfet olmasını önlemiştir. Sanat kudretinden yoksun şairler elinde şiirde bir gaye halini alan bu sanatlar Fuzûlî'nin şiirlerinde ifadeye ayrıca güzellik veren birer vasıta olmuştur.

Fuzûlî'nin şiir ve şairlik hakkındaki anlayışı:

Fuzûlî söze ve şiire büyük bir değer verir. O muhtelif eserlerinde bunu söylediği gibi bilhassa Farisî Divan Mukaddimesi şairin söz ve şiir hakkındaki fikirlerini ihtiva etmesi bakımından çok önemlidir.

Şair Farisî Divan Mukaddimesinde söz ve mana hakkında şunları der: "Allah allah manâlar âlemi nasıl bir hazinedir ki bütün eşya yaratıldığı zamandanberi şeriat, heva ve heves sahipleri, arasında bu kadar mezhep ve re'y ihtilâflarıyla beraber davalarını söylemek ve bunlar hakkında doğru ve yanlış bir hüküm vermek için mana hazinesinden o kadar sarf ettikleri halde ne bozuluyor ne de eksiliyor. Aman yarabbi söz nasıl bir ipliktedir! Bu tükenmez hazinenin incileri o iplikte tane tane öyle bir düzene giriyorlar ki hiç bir mana onsuz bir suret kabul etmiyor. Şiir: "Söz ve mana can ve ten gibidir, biri olmadan diğeri olmaz."¹ Şair türkçe divanında :

Olmıyan gavvâs-ı bahr-i ma'rifet ârif degül
Kim sadefer terkib-i tendür lü'lü'-i şevhvâr söz

ve:

Sözdür güher-i hıvâne-i dil
İzhâr-i sıfât-i zâta kâbil
Can sözdür eger bilürse insan
Sözdür ki diyerler özgedür can

demmiştir. Yine Farisî Divan Mukaddimesinde "söze hor gözle bakmamalıdır. Söz yer yüzüne yüce arştan gelmiştir. Bizim gönlümüz

¹ Aynı Yazma, 1 b.

söze nasıl meyl etmesin. O yalnız bizim gönlümüz için gökten yere inmiştir." der

Fuzûlî şiir söylemenin bir isti'dad işi olduğunu ve şiir söylemek kabiliyetinin insanın yaratılışında bulunduğunu kabul eder. Türkçe Divanının Mukaddimesinde şair: "Çocukluğumda bu âleme şöyle bir ibret gözüyle baktım ve bilgiler edinmek istedim. Bu emel güzelini kendime ma'sûk edindim. Daima bu güzeli gözümün önünde duttum. Bu aşıklığım esnasında yaratılışumdaki şiir söylemek arzusu isti'dadıma karşı şiir sevgisinin kapılarını açtı" diyerek kendi ifadesiyle: "Ve" Men ki safha-i cibilletümde rûz-i ezelden kilik-i kaza harf-i mahabbet-i nazm rakam kılınmıştı ve hadika-i hilkatümde bidayet-i fitrattan tohm-i mevzuniyet ekilmişti....." der. Fuzûlî şiire verdiği önemi aşağıdaki kıt'asında şöyle anlatır:

Hiredmendî ki daim âlem-i ilm içre seyr eyler
Esâlib-i fûnûn-i şîrden elbette gâfildür
Mezâk-i şîr hem bir özge âlemdür hakikatte
İki âlemleri seyr eylemek elbette müşkildür

Fuzûlî bu iki âlemi yani hem ilim hem de şiir âlemini seyr eylemek kemâline mazhar olmuştur. Fuzûlî yine Türkçe Divanının önsözünde şiire verdiği önemi şöyle anlatmıştır: "Sen şunu bil ki şîr denilen fazilet başlı başına bir bilgi ve kemal neveleri arasında mu'teber bir nevi'dir. Bazıları bunun zevkinden anlamadıklarından ve onu söylemeğe kudretleri olmadığından şiiri inkâr ettiler."¹

Fuzûlî güzel bir şiirde şu üç türlü fayda bulunduğunu farisî divanının önsözünde söyler: 1— Şiir onu söyleyen kimsenin yüreğine hiç para sarf etmeden ve başka lezzetlerin sonunda olduğu gibi sarfedilen paranın hasretini çekmeden ona türlü türlü sevinçler verir. 2— Şiir söyleyenin adı söylediği şiir sayesinde âlem sahifesine yazılarak bakî kalır. 3— Şiir söylemekten hasıl olan lezzet yalnız şairin nefsinde kalmaz, başkaları da bundan lezzet alır. Böylece bu dünyada fena bulmıyan zevk ve sevinç sâkîsinin şarâbı ancak sözdür. Sözün bakî olduğuna bir diyecek yoktur. Bakî olan ancak odur, andan başka geri kalan her şey bekasızdır. Şair şiire verdiği değeri ve kendi şairliğinin kudreti sebebiyle duyduğu gururu şu kıt'asında ifade eder:

¹ Aynı Yazma, 2b.

Pâdişâh-i mülk dînâr u direm rüşvet v'êrüp
 Feth-i kişver kılmaga eyler müheyyâ leşkeri
 Yüz fesâd u fitne tahrîkiyle bir kişver alur
 Ol dahî asâr-i emn ü istikâmetten beri
 Gösteren sâatte devrân-i felek bir inkilâb
 Hem özi fânî olur hem leşkeri hem kişveri
 Gör ne sultânem men-i dervîş kim feyz-i sühan
 Eylemiş ikbâlümü âsâr-ı nusret mazharı
 Her sözüm bir pehlevandur kim bulup te'yîd-i Hak
 Azm kıldukta dutar teshir ile bahr ü beri
 Handa kim azm étse mersüm ü mevâcib istemez
 Hânsı mülki dutsa degmez kimseye şûr ü şeri
 Pay-mal étmez anı âsîb-i devr-i rüzgâr
 Eylemez te'sîr aña devrân-ı çerh-i çenberî

Aşk ve elem şairi olan Fuzûlî, şiirlerinin bu vasfının sebebini Farisî Divanının önsözünde çok iyi izah etmiştir. Ona göre hakiki şiir elemenden ve dertten bahs eden şiirdir. Ancak böyle olan bir şiir insana tesir eder. Zevk ve eğlence içinde yaşayan bir şairin sözünde tesir olmaz. Fuzûlî şehidlerin kanlariyle yuğrulmuş bir toprakta yetişmiş ve rızkını o topraktan almıştır. O haminiz ve dünya lezzetlerinden uzak yaşamıştır. Bu sebeple yaradılışındaki bu dert onun şairliğinin hakiki sermayesi olmuştur: "Ey dertli sultanlara yakın olmak hasetçilerin eline sermaye olmaktır. Şarap neş'esi sonsuz bir azaba sebep olur. Nedimlerle düşüp kalkmak halvet ve hayale manidir. Yaşamak için bütün esbaba malik olmak hal sahiplerini Tanrıdan gafil yapar. Sen Tanrıya şükret ki bu gibi afetlerden uzak ve fîsk u fücür yapılmaya müsait olmıyan bir yeri kendine makam yapmışsın. Sen şunu bil ki hakiki mahbub cemalinin aşıkları ve ilâhî şevk badesinin sarhoşları dünya lezzetlerini bırakan, kendi heva ve heveslerine karşı koyan veliler, salihler, şeyhler ve âlimler mihnet kılıcı ile öldükleri vakıta hep bu memleketin topraklarına karışmışlardır. O şehitlerin kanı bu topraklarda dökülmüştür. Kaza da senin hamurunu bu toprakla yuğurmuş ve mukadder olan kısmetinin bu topraktan verilmesini yazmıştır. Madem ki sen bu minnet beşiğinde şefkat sütü ile beslendin ve buranın havası ve suyu ile büyüüp yetiştin ben biliyorum ki senin de yaratılışında bir dert eseri vardır. Şairliğin ser-

mayesi de içte olan bu derttir. Refah, ayş ve işret insanı şair yapmaz. Sen şiir söylersen dertten söylersin. Bu meydanda söz topunu dert kapmıştır. Sen yüreğinde derdi, ciğerinde yarası olmıyan bir şairin sözlerinde bir zevk ve tesir bulacağını zannetme. Zevk, eğlence ve refah içinde yaşıyan bir şairin sözünde bir tesir olmaz. Tesir gam, mihnet ve elemelerden doğan sözlerdir"¹.

Fuzûlî'nin türkçe divanında onun asıl şairliğini gösteren şiirleri gazelleri ve musammatlarıdır. Şair kasidelerini maddi bir maksatla yazdığı için onlarda şiirleri kadar samimi olmadığı gibi şairin mizacı da kaside yazmaya uygun değildir. Bunu

Menden Fuzûlî isteme eş'ar-i medh ü zem
 Men âşıkem hemîşe sözüm âşıkânédür

beytiyle kendisi de söyler. Divan şiirinde aşıkâne sözlere ve şairin haz ve elemelerini ifadeye müsait olan edebî şekil gazeldir. Fuzûlî'nin de aşıkâne şiirlerini gazelleri teşkil eder. Yukarıda söylendiği üzere içinde bir derdi olan ve şiirlerinde gam ve elemden bahseden bir şairin sözlerinin daha tesirli olacağı kanaatinde bulunan Fuzûlî bu suretle gazelin muhteviyatını belirttikten sonra ibaresinin de müphem olmayıp herkes tarafından kolay anlaşılmasını ister:

Oldur gazel ki feyzi anuñ âm olup müdâm
 Ârâyîş-i mecâlis-i ehl-i kabûl ola
 Vird-i zebân-ı ehl-i safâ vü sürûr olup
 Mazmûnı zevk-bahş u serî'-ul-husûl ola
 Andan ne sûd-kim ola müphem ibâreti
 Her yérde istimâ'm édenler melûl ola

yine,

Gazeldür sâfa-bahş-ı ehl-i nazar
 Gazeldür gül-i büstân-ı hüner

 Gazel dé ki meşhûr-i devrân ola
 Okumakta yazmakta âsân ola

Yalnız Fuzûlî türkçe ile güzel şiir söylemenin zor olduğu kanaatindendir. O türkçe şiirler yazarak Tanrı'nın tevfiği ile bu güç işi başarmak istediğini söyler:

¹ Yukarıda adı geçen yazma, varak 26.

Ol sebebden fârisî lâfz ile çohtur nazm kim
Nazm-i nâzûk Türk lâfzıyla igen düşvâr olur
Mende tevfik olsa bu düşvârî âsân eylerem
Nev-bahâr olgaç tikenden berk-i gül izhâr olur

Fuzûlî kendi şiirlerinde Rum belîğlerinin ve Tatar fasihlerinin elfaz ve ibarelerinin bulunmadığını ve o memleketlerin letaif ve darb-ı meselleri ile süslü olmadığını söyleyerek şöyle özür diler: “Zîrâ her memleketüñ ehline âriyetten âr gelür ve her tâifede her ne kim var ise tettebbu-i nüsha-i agyârı mücib-i gayret bilüp bu diyârüñ istilahâtı gayre makdûr olmamak özr-hâhımız yéter bîhude tarruzzdan ne biter.”

Fuzûlî'nin diğer bir endişesi de şiirlerinin gittiği yerde kadri-nin bilinmemesidir. Şair Tanrı'nın onları kötü niyetli ve şiirden anlamıyan insanların nazarından uzak tutmasını ister: “İlâhi bu mahbûb-i cihan-peymâyı ve bu şâhid-i ra'nâyı ki meşşâta-i lûtfuñ ruhsârına ziynet vârmıştûr ve hilye-i tevfiguñ pîrâye-i hüsnin rûtbe-i kemâle yetürmîştûr. Umûmen ehl-i fesâddan husûsen üç tâife-i bed-nihâddan hüsn-i himâyetüñde masûn ve mahrûs édesen. Biri ol kâtib-i nâ-kâbil ve mümlî-i câhil ki hâme-i muhâlif-tahrîri tîşe-i bünyân-i maârifetür, gâh bir nokta ile mahabbeti mihnet gösterir ve gâh bir harf ile ni'meti meknet olıdır.

Kalem olsun eli ol kâtib-i bed-tahrîrûñ
Ki fesâd-ı rakamı sûrumuzı şûr eyler
Gâh bir harf sukûtiyle kılur nâdiri nâr
Gâh bir nokta kusûriyle gözi kûr eyler”

“Biri ol nâkıs-ı bed-sevâd ki tab'-ı nâ-mevzûnı ile mecâlis ü me-hâfilde da'vî-i isti'dâd kılup şi'r olıduktâ nazmı nesrinden seçil-miye ve edâ-yî süsti ile şâhid-i ma'ni cemalinden nikab açılmıya.

Bî nasîb olsun naîm-i huldden ol zîşt kim
Nâ-mülâyim lehçesi mezûmı nâ-mevzûn éder
Tîşe-i nazmı binâyı nazmı virân eyleyüp
Süst güftârı fesâhat ehlini magbûn éder”

Şair yine bu önsözde şiirden anlamıyan cahillere:

Şi'r zevkinden olmıyan âgâh
Ehl-i nazmı mezemmet eylemesüñ
Kendi cehline i'tirâf étsüñ
Her kerâmâta sihr söylemesüñ

dediği gibi bir kıt'asında da:

Müddai eyler maña taklîd nazm u nesrde
Lîk nâ-merbût elfâzı u mükedder zâtı var
Pehlevanlar bād-pâlar segridende her yaña
Tıfl hem cevân éder ammâ agaçtan atı var

demıştır.

Şairin korktuğu üçüncü taife haset edicilerdir: “Ve biri ol hâsid-i cefâ-pîşe ve muânîd-i hatâ-endîşe ki tab'-ı nâ-mevzûnı ile da'vâ-yi şi'r éde. Ammâ dekâyık-i eş'ara sâhib-şuûr olmya ve idrâk-i rakîki ile lâf-ı nazm ura. Ammâ hakâyık-i güftâra râh-ı tasarruf bulmya. Lâcerem hased-dîde-i insâfın kûr édüp idrâkine i'timâd éde ve câhiller huzûrında bîhude lâflar urup ve herze dahller eyliye tâ kim şi'rden zevk-i istima' géde.

Hazandur gülşen-i irfâna hâsid
İlâhi kâsidi hâr eyle dâim
İşidür ma'rifet ehline âzâr
İlâhi hâsidi zâr eyle dâim”

Fuzûlî şiirlerinde şairliği ve şiirlerinin güzelliği ile pek öğünmez. Şairin devamlı bir koruyucu bulamaması ve hayatının pek refah içerisinde geçmesi buna sebep olduğu gibi onun karakterinin en belli başlı vasfı olan tevazuu da kendisini çokça öğmesine engel olmuştur. O şiirlerinde ancak aşkıllığı, aşkın elem ve ızdıraplarına karşı tahammülü ve sadakati ile öğünmüştür. Fuzûlî türkçe divanının önsözünde şiirlerinin ne vakit ve nasıl şöhret bulduğunu kendisi anlattığı gibi mahdut birkaç kasidesinde de şairliği ile öğünür.

Ne kim sahife-i tedbîre akl éder mastûr
Saginman anı olur olmaz olmıyan makdûr

matla'lı na'tinde:

Fesâhat ehli arasında i'tibârum var
Ne i'tibâr ger oldıysa hey'etüm makhûr
Özüm hakîr begâyet sözüm müfîd velî
Nicük ki hükm misâlinde satr beyne sutûr

Ca'fer beg medhinde yazdığı kasidede:

Yüz fesâhat tûti-i tab'umda muzmerdür velî
Kim dutar âyîne kim izhâr édem râz-ı nihân

.....
Âlem-i sûrette ger yohtur şükûh ü şevketüm
Âlem-i ma'nîde yoht bir men kimi sâhip-kırân
Mesned-ârâ-yi serîr devlet-i bâkî menem
Kim sözüm zımnında her iklîme hükmümdür revân

Fuzûlî İbrahim Paşa için yazdığı bir kasidesinde:

Meddâh olah saña eyâ mu'teber cenâb
Oldı Fuzûlî arsa-i nazm içre pehlevân

.....
Rûm'ûn Kemâlidür dér idi maña husrevâ
Görse kemâl-i kudretümi ehl-i Isfahân

Bu son beyitte Kemal-i Isfahanî ile boy ölçüşen şairin bu çeşit fahriyeleri türkçe divanda yukarıdaki birkaç beyitten ibarettir. Halbuki farsça divanda şair türkçe divandakilere nisbetle daha çok öğünür. Bu belkide şairin ana diliyle yazdığı şiirlerine pek önem vermemesinden ve başka dilde de şiir yazabilme iddiasından ileri gelir. Çünkü Fuzûlî Türkçe divanının önsözünde bir güzelin kendisine Türk-zade mahbubların onun türkçe şiirlerinden behremend olmalarını istemesi üzerine "zaman-i tufûliyyetümde sadır olup müteferrik olan gazellerden bir muhtasar dîvan cem' etmek salâhın gördüm." der. Halbuki şairin yalnız çocukluğunda değil bütün hayatında, saçları ağardığı ve âlem-i bekaya rihlet zamanı yaklaştığı zamanlarda bile türkçe gazeller yazdığı şiirlerinden anlaşılmaktadır ve onu büyük şair yapan farsça şiirleri değil türkçe eserleri, bilhassa Türkçe Divan'ı ile Leylî vü Mecnun'udur.

II. BÖLÜM

HAFİZ DİVANININ TAHLİLİ

Hafız Divanı'nın muhteviyatı

Bu bahiste Hafız'la Fuzûlî'nin şiirlerini karşılaştırmadan önce Hafız'ın şiirlerinin hususiyetini belirtmek için daha önce Fuzûlî'nin divanını tahlil ettiğimiz plâna uyarak fakat daha kısa bir şekilde Hafız'ın divanının da bir tahlilini yapacağız.

Hafız'ın şiirlerini incelerken divanın Muhammed Kazvinî ile Dr. Kasım Ganî tarafından beraberce hazırlanan 1320 Hş. tarihli Tahran baskısı üzerinde çalıştık¹. Hafız Divanı'nın bu baskıdan önce İran'da, Hindistan'da, Mısır'da ve Türkiye'de yapılmış muhtelif baskıları vardır². Fakat bu baskıların hiç birisi ilmi bir edisyon kritik mahiyetinde değildir. Bu baskılar basma Fuzûlî Divanlarında olduğu gibi sayısız yanlışlarla dolu olup Hafız'a ait olmıyan pek çok şiirler de ona atfedilerek divana girmiştir. Hafız Divanı'nın edisyon kritiği ilk defa İran'da Seyyid Abdurrahim Halhalî tarafından hicrî 827 tarihli yazma bir nüshadan aynen kopye edilmek suretiyle yapılmış ve 1306 Hş. tarihinde Tahran'da bastırılmıştır³. Bu yazma nüsha şimdilik İran'da bulunan Hafız Divanı yazmalarının en eskisi olup şairin ölümünden 35 sene sonra yazılmıştır. Naşir esas aldığı bu nüshayı hicrî 898, 901, 984 tarihli üç yazma ve Hermann Brockhaus tarafından 1873 te Leipzig'de neşredilen basma divanlarla karşılaştırarak esas nüsha ile gösterdikleri ayrılıkları haşiyeye almıştır. Halhalî baskısının başında Hafız'ın biyografisine ve şiirlerine dair değerli bir önsöz vardır. Bundan sonra divanın sıra ile gazeliyyat, mesneviyyat, mukatta'at ve rubaiyyat kısımları vardır. Sonra

¹ دیوان خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی قدس سره العزیز باہتمام محمد قزوینی و دکتر قائم غنی طهران ۱۳۳۰ هجری شمسی چاپخانه مجلس

² Bak: A. J. Arberry, Catalogue of the Library of the India Office II, Persian books, London, 1937.

³ دیوان خواجه حافظ شیرازی کہ از روی نسخه خطی مورخ ۸۲۷ هجری قمری نقل شده است باہتمام سید عبدالرحیم خلخالی، مطبعہ برادران باقرزادہ طهران ۱۳۰۶

yanlış ve doğru cetveli ile özel ad ve özel yer isimlerinin cedveli yapılmıştır. Naşir esas olarak alınan nüshada bulunmayıp da diğer üç yazma ile basmada bulunan şiirleri *şüpheliler* adı altında en sonda ayrıca toplamıştır. Biz çalışmalarımızda bu baskıdan da faydalandık.¹

Halhalî neşrinden sonra Hafız Divanı'nın edisyon kritiğini Muhammed Kazvinî ile Dr. Kasım Ganî birlikte yapmışlardır ki biz tahlil ve mukayeselerimizi bu baskıya göre yaptık. Hafız Divanı'nın bu baskısında şiirler 18 yazma nüsha karşılaştırılmak sureti ile tesbit edilmiş ve nüsha farkları ile gereken izahlar notlarla gösterilmiştir. Bu baskıda en eski yazmayı yine Halhalî'nin kopye ettiği hicrî 827 tarihli yazma teşkil etmektedir. Diğer yazmaların tarihleri bundan daha sonradır. Kazvinî-Dr. Ganî baskısının başında evvelâ gazellerin fihristi vardır. Sonra görülen nüshalar hakkında etraflı bilgi verilmiş ve Halhalî baskısındaki yanlışlar düzeltilmiştir. Bundan sonra Hafız'ın şiirlerini ilk defa toplayan şahsın Hafız Divanı'na yazdığı mukaddime alınmıştır. Sonra Hafız'a ait 3 kaside, 495 gazel, 29 beyitlik bir mesnevi, 1 sakiname, 34 kıt'a, 42 rubai vardır. Divanın sonunda rical, yer, kabile ve kitap adları ile haşiyelerde izah edilen kelime ve tâbirleri gösteren fihrist ve yanlış doğru cetveli ilâve edilmiştir.²

¹ Muhammed Kazvinî'nin Halhalî neşrine yazdığı kontrandü için bak: بحاله: محمد قزوینی، بیست: Aynı makale buradan naklen: ارد بهشت ۱۳۰۷ مقاله، جر، دوم ص. ۶۵

² Hafız Divanı'nın gerek Halhalî, gerekse Kazvinî-Dr. Ganî tarafından yapılan edisyon kritiklerinde Türkiye'de bulunan yazmalar hiç nazarı itibara alınmamıştır. Osmanlı imparatorluğunun hudutları içerisinde İran'ın mühim kültür merkezlerinin girmiş bulunması ve Osmanlı imparatorluğu zamanında İstanbul'un şarkın yegâne kültür merkezi halini alması ve bundan başka divan edebiyatımızın İran edebiyatı ile olan sıkı ilgisi sebebiyle İranlı birçok büyük şairlerin divanları gibi Hafız Divanı'nın eski ve kıymetli nüshalarının Türkiye'de bulunabileceği çok tabiidir. Nitekim Ayasofya Kütüphanesi'nde 3945 numarada kayıtlı olan bir mecmua içerisindeki Hafız Divanı Şirazlı Hasan ibni Nasrullah el-Hafız adlı bir zat tarafından hicrî 814 te yazılmıştır ki bu nüsha şimdilik Hafız Divanı'nın en eski yazmasıdır ve şairin ölümünden 22 yıl sonra yazılmıştır. Yine Konya müzesi Kitaplığı'nda 94 numarada kayıtlı bir mecmua içerisinde bulunan ve 819 hicrî tarihinde yazılmış olan Hafız Divanı tarih itibarıyla Halhalî'nin ve Kazvinî-Dr. Ganî'nin gördükleri nüshalardan daha eskidir. Böylece İstanbul ve Anadolu kütüphanelerinde Hafız Divanı'nın çok kıymetli ve çok nefis yazmaları mevcuttur. Divan'ın edisyon kritiği yapılırken Türkiye'deki yazmaları ve bilhassa Ayasofya Kütüphanesi'ndeki yazmayı görmemek büyük bir eksiklik teşkil eder.

Hafız'ın şiirlerinde hayatına ait bilgiler:

Hafız'ın şiirlerinde kendi hayatına dair çok az bilgi bula-biliyoruz¹. Şairin uzun müddet ilim ve edebiyat tahsil ettiğini şiirlerinden öğreniyoruz:

¹ Hafız'ın hal tercemesinden bahseden kaynakların verdikleri bilgi de çok mahdut olup ekserisi menkabe mahiyetindedir. Şairin terceme-i halinden bahseden kaynakların en eskisi Hafız'ın ilk defa divanını toplayan bir dostu tarafından divanın başına ilâve edilmiş olan mensur mukaddimedir. Divanın birçok yazmalarında bulunmayan bu mukaddime muhtelif yazmalardan karşı-tırmak suretiyle gayet itinalı bir şekilde Kazvinî-Dr. Ganî baskısına konmuştur. Mukaddimeyi yazan şahıs kendisinin Hafız'ın dostu olduğunu ve Kıvamüddin Abdullah medresesinde şairle beraber ders okurken ona muhtelif defalar şiirlerini toplamasını söylediği halde şairin divanını tertip etmeye vakit bulamadığını şöyle anlatır:

اما بواسطه محافظت درس قران و ملازمت بر تقوی و احسان و بحث کشف و مفتاح و مطالعة مطالع و مصباح و تحصیل قوانین ادب و تجسس دواوین عرب بجمع اشتات غزلیات نپرداخت و بشدوین و اثبات ابیات مشغول نشد (Önsöz قو).

"Fakat daima Kur'an okuduğundan, Padışahın meclisine devam ettiğinden, Keşşaf'la Mısbah'ı haşiyelemekle, Metali'i mütalea ile edebiyat kaidelerini tahsil, Arap şairlerinin divanlarını tetkik ve tettebbu etmekle meşgul bulunduğundan beyitlerini ve gazellerini bir araya toplayarak divanını tertib edemedi." Bu şahsın ismi divanın en eski yazmalarında bulunmadığı gibi Hafız'ın ölümünden yüz sene sonra yazılan Devlet Şah tezkiyesinde hattâ 1003 hicrî tarihinde Hafız'ın divanını şerh eden Sudî'de de geçmez. Bunlarda divanın şairin mu'tekid ve musahipleri tarafından sonradan toplandığı söylenir. Daha sonraki yazmalarda mukaddimedeki اقل انام محمد کلندام ibaresine ورق عفاالله عنه ما سبق ilâve edilmiştir. (Bak: M. Kazvinî-Dr. Ganî, Divan-ı Hafız, s. ۴۳, haşiye) Ritter'e göre de bu isim sonradan uydurulmuştur. (İslâm Ansk. Hafız maddesi).

Bu mukaddimedden Hafız'ın Kur'an dersleri aldığını ve Kur'amı hıfzettini, Zemahşerî'nin Keşşaf'ı, Sekkaî'nin Miftah'ı, Mutaarrızî'nin Mısbah'ı ve Urmavî'nin Metali, adlı eserleriyle meşgul olduğunu ve arap şairlerini okuduğunu öğreniyoruz. Yine bu önsözde Hafız'ın şiirlerinde hem zahir ve hem batın ehlinin zevk aldıkları ve onun şiirlerinin her hale uygun düştüğü, gazellerinin kısa bir zamanda Türkistan, Hindistan, İrakeyn ve Azerbaycan'a yayılmış olduğu yazılır.

Mukaddime müellifine göre Hafız'ın ölüm tarihi hicrî 792 dir. Ve en eski kaynaklar da bu tarih gösterilmiştir. (Bak: Kazvinî-Dr. Ganî, Divan-ı Hafız, s. ۴۳, haşiye). Daha sonraları basma divanlara da geçen ve Hafız'ın mezar taşına yazılmış olan meşhur kıtadaki خاک مصلی ibaresinin delâlet ettiği hicrî 791 tarihinde ölmüş olması yanlıştır. Şairin ölüm tarihi Devlet Şah'ta da yanlış olarak 794 tarihi gösterilmektedir.

Bu mukaddimedeki sonraki kaynaklar ve onlardaki Hafız'ın biyografisine ait verilen bilgi Dr. Ganî'nin احوال و افکار و آثار و بحث در آتار و احوال حافظ adlı eserinin başında

علم وفضلى كه بچل سال دلم جمع آورد
ترسم آن نرکس مستانه بیغما ببرد

“Kırk yılda elde ettiğim bilgi ve fazileti o sarhoş gözlerin yağma edeceğinden korkuyorum.”

چل سال رنج و غصه کشیدیم و عاقبت
تدبیر ما بدست شراب دوساله بود

“Kırk yıl dert ve meşakkat çektik. Sonunda gördük ki tedbiri-miz iki yıllık şarabın elindeymiş.”

Yine şu beyitler Hafız'ın bilgili bir zat olduğunu bize göstermektedir.:

هزار عقل و ادب داشتم من ای خواجه
کنون که مست خرابم صلاح بی ادبیست
هر آب روی که اندوختم زدانش و دین
نثار خاک ره آن نگار خواهم کرد

“Ey efendi! binlerce aklım edebim vardı. Şimdi ise harap bir sarhoşum. Bu hale göre kurtuluşum edebi terk etmektedir.”

“Din ve bilgi yoluyla elde ettiğim her türlü şeref ve yüz suyunu o güzelin yolunun toprağına saçacağım.”

Şair şu beyitte Keşşaf'la meşgul olduğunu söyler:

بخواه دفتر اشعار و راه صحرا گیر
چه وقت مدرسه و بحث کشف کشف است¹

“Şiir defterini iste, kurların yolunu tut. Şimdi medresenin zamanı, Keşf'in, Keşşaf'ın sırası mı?”

Hafız isminden de anlaşıldığı üzere Kur'anı hıfzetmiştir:

Halhalî'nin Hafız divanı dibacesinde ve Ritter'in İslâm Ansiklopedisi'ndeki makalesinde toplanmıştır. Şiirlerin tahlilinde gereklikçe bu kaynakların verdikleri bilgilere müracaat edeceğiz.

¹ Keşf-üz-Zünun'da Keşşaf'ın şerhleri arasında الکشف adlı bir kitap geçer ki bu isim gûya مشکات الکشف in kısaltmış şeklidir ve müellifi Hâfız'ın gençlik zamanında hicrî 745 te ölen Sıracüddin Ömer İbn-i Abdurrahman-ı Farisî-i Kazvinî'dir (Bak: M. Kazvinî - Dr. Ganî, Divan-ı Hafız, s. 397, hâşiye).

ندیدم خوشتر از شعر تو حافظ
بقرآنی که اندر سینه داری

“Hafız! göğsündeki Kur'an hakkı için söylüyorum, senin şiirlerinden daha hoş bir şey görmedim.”

Hafız'ın kendi ifadesine göre Kur'anı on dört türlü tilâvet etmesini bilirmiş ;

عشقت رسد بفریاد ار خود بسان حافظ
قرآن ز بر بخوانی در چارده روایت

“Kur'anı, Hafız gibi, on dört rivayete göre de ezbere okusan faydasız. Feryadına yine ancak aşk yetişir.”

اگرچه عرض هنر پیش یار بی ادبیست
زبان خموش ولیکن دهان پراز عریبست

“Gerçi sevgilinin huzurunda hüner göstermeğe kalkmak edebe aykırıdır' dilim susmuş, fakat ağzım Arapça ile dolu.”

beytiyle arapça bildiğini kendisi de söylediği gibi şairin divanındaki mülemma'ları da farsça gazelleri kadar güzel olmamakla beraber onun arapçayı şiir yazacak kadar bildiğini bize göstermektedir. Hafız'ın ara sıra şiirlerinde ve bilhassa mülemma'larında ifade tarzının Arap şairlerinin üslûbuna benzemesi onun Arap şairlerini okuduğunu bize gösterdiği gibi bu mukaddime müellifin ifadesi ile de bir birlik arz eder.

Sudî'nin şerhini esas almak suretiyle Hafız'ın şiirlerini iki cilt halinde almancaya terceme eden ve 1854 te Leipzig'de bastıran Rosenzweig-Schwannau şairin vezir Kıvamüddin'in yaptırdığı medresede Zemahşerî'nin Keşşaf'ını okuttuğunu söylese de ¹ buna ait sarıh bir şey bilinmemektedir. Sudî Hafız'ın:

بسمع خواجه رسان ای ندیم وقت شناس
بخلوتی که درو اجنبی صبا باشد

“Ey vaktin kadrini bilen nedim, Efendinin meclisine öyle bir zamanda eriş ki yanında sabah rüzgârından başka kimse bulunmasın.”

¹ Vorwot, VI.

Hafız'ın bütün hayatı Ebu İshak İncu'dan Şirazi alarak orasını kendilerine başkent yapan Muzafferî hanedanı zamanında geçmiş ve şiirlerinde onları öğmüştür¹. Şahların ve vezirlerin himayesini görmüş, onların sayısız ihsanlarına nail olmuş himayesiz kaldığı zamanlarda da geçim zorluğu çekmiştir. Hattâ bu yüzden şair bazan kıymetinin bilinmediğinden bahs ederek çok sevdiği Şiraz'ı bile terk etmek istemiştir:

ره نبرديم بمقصود خود اندر شیراز
خرم آن روز که حافظ ره بغداد کند

“Şirazda maksadımıza erişemedik. Hafız'ın Bağdad'ın yolunu tutacağı gün ne mutlu gün olacak.”

سخندانى وخوشخوانى نمى ورزند در شیراز
بيا حافظ که تا خود را بملك ديگر اندازيم

¹ Bu hanedanın kurucusu olan Emir Mübarizüddin bin Muzaffer 713 ten beri Yezd, Kirman ve Meybud'un idaresini elinde tutmaktadır. Faris'te hükümet süren İncular'dan 757 ve 758 de Şiraz ve İsfahan'ı da alarak bu bölgenin idaresi tamamen eline geçirmiştir. Emir Mübarizüddin kötü huyly ve kan dökücü bir adam olduğu için oğlu Şah Şuca' tarafından gözlerine mil çekilmek suretiyle 760 da hal'edilmiştir. Şah Şuca' bazı zalimane hareketlerine rağmen bu hanedanın en iyi ve en büyük mümessilidir ve 786 da ölümüne kadar idaresinin başında bulunmuştur. Şah Şuca' ölürken Şiraz'ı oğlu Zeynelabidin'e, Kirman'ı kardeşi Ahmed'e İsfahan'ı diğer kardeşi Ebu Yezid'e ve Yezdi de çok sevdiği yiğeni Yahya bin Şerefüddin Muzaffer bin Mübarizüddin'e verdi. Yahya'nın kardeşi Mansur ise zaptettiği Şüster'de hüküm sürmekte idi. Şah Şuca'nın ölümü ile bunlar verdikleri sözde durmıyarak birbirleri ile mütemadi mücadelelerde bulundular. Yahya kardeşi Mansur'un yardımı ile Şiraz'ı Zeynelabidin'den almaya teşebbüs etti ise de sonradan sulh yapıldı ve Şiraza dönen Zeynelabidin Şirazlılar tarafından sevinçle karşılandı. Zeynelabidin h. 789-m. 1388 da Şiraz'ı istilâ eden Timur'a itaat etmediği için Şüster'e amcasının oğlu Şah Mansur bin Muzaffer bin Mübarizüddin'in yanına kaçtı ve sonra da Şah Mansur tarafından gözlerine mil çekildi. Timur Şiraz'ı kendisine itaat eden Şah Yahya'ya vermiştir. Bunun üzerine Şah Mansur Şüster'den gelerek Şiraz'ı 790 da alır. Bundan sonra 795 e kadar bu hanedanın varislerinden Şah Yahya, Şah Mansur, Sultan Ahmet bin Mübarizüddin arasında daimi mücadeleler olmuş, nihayet Timur h. 795-m. 1392 de Şiraz'a gelerek Şah Mansur'u ve hanedanın diğer varislerini öldürterek Muzafferîler'e son vermiştir. Bu hanedan'dan Şah Şuca', Şah Mansur, Şah Yahya ve Sultan Gıyasüddin Hafız'ın memduhlardır.

“Şiraz'da şairliğin ve güzel söz söylemenin kıymetini bilmiyorlar. Hafız gel kendimizi başka bir memlekete atalım.”

Hafız'ın bir ara Şiraz'ı terk ederek Yezd'e gitmesi bu yüzdendir. Fakat Hafız'ın hakikaten bir ara Şiraz'dan ayrılarak Yezd'e gittiğini, orada umduğu şeyi bulamadığı için Şiraz'a dönmek istediğini şu beyitlerden anlıyoruz¹:

نماز شام غریبان چو گریه آغازم
بویهای غریبانه قصه پردازم

“Akşam garipliği basıp da namaz vakti oldu mu garipsi ağlayıp sızlanmalarla kıssalar düzerim.”

بیاد یار و دیار آنچنان بگریم زار
که از جهان ره ورسم سفر بر اندازم

“Sevgilimi ve memleketimi hatırlayarak öyle ağlıyayım ki yer yüzünden kaldırayım.

من از دیار حبیم نه از بلاد غریب
مهیمن برفیقان خود رسان بازم

Sevgilinin diyarındanım garip elden değil. Ey Tanrı beni yine arkadaşlarıma ulaştır.

بجز صبا و شالم نمی شناسد کس
عزیز من که بجز باد نیست دمسازم

Sabah rüzgârı ile şimal rüzgârından başka beni tanıyan yok. Azizim Rüzgârdan başka arkadaşım (demsaz) yok ki.

هوای منزل یار آب زندکائی ماست
صبا بیار نسیمی ز خاک شیرازم

Sevgilinin konağının havası bize ebedî hayat verir. Ey sabah rüzgârı Şiraz toprağından esinti getir.”

Bu gazeldeki:

¹ Prof. Ritter şairin Şiraz'dan hiç ayrılmadığını ve Yezd'e gittiğine dair söylenen rivayetlerin zayıf olduğunu söylüyor. Bak. İslâm Ansk. Hafız maddesi, cüz: 39 s. 66.

خرد ز پیرئ ما کی حساب بر گیرد
که باز با صنمی طفل عشق می بازم

“Akıl benim ihtiyarlığımdan nasıl hesap sorabilir. Çocukluk çağındaki bir güzelle yine aşıkliğa başladım.”
beytinden şairin Şiraz’dan ihtiyarlığında ayrılmış olduğunu öğreniyoruz.

Hafız şu şiirlerini de Şiraz’dan ayrı iken yazmıştır:

چرا نه در پی عزم دیار خود باشم
چرا نه خاک سرکوی یار خود باشم
غم غربی و غربت چو بر نی تابم
بشهر خود روم و شهریار خود باشم

“Niçin memleketime gitmiyeyim. Neden yarin bulunduğu yere toprak olmıyayım?”

Mademki gurbete ve gariplik derdine dayanamıyorum bari şehrimde gideyim de orada kendimin sultanı olayım.”

گرازین منزل ویران بسوی خانه روم
دگر انجا که روم عاقل و فرزانه روم
زین سفر کر بسلامت بوطن باز رسم
نذر کردم که هم ازراه بمیخانه روم

“Eğer bu viran konaktan evime varırsam, oraya bir daha akıllı uslu gideceğim.

Bu seferden selâmetle vatanıma geri dönersem doğruca meyhaneye gitmeye nezrettim.”

دلم از وحشت زندان سکندر بگرفت
رخت بر بندم و تا ملک سلیمان بروم¹

¹ Şairin Zindan-i Skender'den maksadının İsfahan olduğu Sudî'de ve oradan naklen A. Gölpınarlı'da kayıtlı ise de yanlışdır (Sudî, Divan-ı Şerh-i Hafız, c. I., s. 253; A. Gölpınarlı, Hafız divanı Tercemesi, açılama, s. 763). Zindan-ı İskender Yezd'e verilen bir isimdir. Bak: Ahmed ibni Hüseyin ibni Ali Kâtip,

“Gönlüm İskender zindanının vahşetinden usandı. Dengimi bağladım. Süleyman mülküne kadar gideyim.”

Sudî de Hafız'ın muhakkak Yezd'e gittiği kanaatindedir¹. Hafız,

همی رویم بشیراز با عنایت دوست
زهی رفیق که بختم بهمرهی آورد

“Şiraz'a dostun inayetiyle gidiyoruz. Bahtımın yolladığı bu yoldaş ne güzel bir yoldaş!”

beytinde bir dostunun yardımı ile Şiraz'a döneceğini söyledikten sonra gazelin son beytinde:

رساند رایت منصور بر فلک حافظ
که التجا بجناب شهنشهی آورد

“Hafız o padişahlar padişahının yanına sığınalı nusret (Mansur) bayrağı göğe erişti.”

diyerek bu inayetin ona Şah Mansur tarafından yapıldığına işaret eder. Şah Mansur'un saltanatı Hafız'ın hayatının son devirlerine rastladığına ve yukarıda geçen şiirden şairin ihtiyarken Yezd'de bulunduğu bakarak bu iki ifade arasındaki birlikten onun Mansur zamanında Şiraz'a tekrar döndüğünü tahmin edebiliriz.

Hafız Muzafferilerle muasır olan ve Bağdad'da hükümet süren Celâyirîlerden Sultan Ahmed için yazdığı:

احمد الله على معذلة السلطانی
احمد شیخ اویس حسن ایلخانی

“İlhanlı Hasan oğlu Şeyh Üveys oğlu Ahmed'in adaleti için Tanrı'ya hamd ederim.”

matla'lı gazelde de Şiraz'da maksadına erişemediği için Bağdad'a gitmek istediğini söyler:

Tarih-i Cedid-i Yezd'den naklen M. Kazvinî -Dr. Ganî, Divan-ı Hafız, s. 395 haşiyeye; Burhan-ı Katî ve Steingass lûgatleri.

Mülk-i Süleyman Şiraz'a verilen bir addır. Bak: Sudî, c. I., s. 253; M. Kazvinî, Sa'diname, Tahran 1316 hş. s. 77-78; Kazvinî -Dr. Ganî, Divan-ı Hafız s. 397 haşiyeye, Burhan-ı Katî ve Steingass lûgatleri.

¹ Sudî, c. II., s. 451, c. III., s. 17 ve 74.

از گل پارسم غنچه عیشی نشگفت
حبذا دجله بغداد و می ریحانی

“Fars toprağından ayş u işret goncası açılmadı. Bağdad’ın Diclesi ve reyhanî şarabı ne güzeldir.”

Fakat Hafız’ın Bağdad’a gitmediği muhakkaktır ve şiirlerinde bunun aksini gösteren hiç bir delil yoktur. Sultan Ahmed’in Hafız’ı Bağdad’a çağırdığı fakat onun bu davete icabet etmiyerek yukarıdaki gazeli yazıp gönderdiği söylenir. Hafız’ın

خوش آمد گل وزان خوشتر نباشد
که در دستت بجز ساغر نباشد

“Gül hoş geldi, safalar getirdi. Ondan daha hoşu elinde kadehten başka bir şey olmamasıdır.”

matla’lı gazelinin:

من از جان بنده سلطان او یسم
اگر چه یادش از چاکر نباشد

“Ben Sultan Üveys’in candan kuluyum. O isterse bendesini hatırlasın.”

beytinde geçen Sultan Üveys’in Celâyirî mi yoksa Sultan Üveys bin Şah Şuca’ mı olduğu belli değildir ¹.

Yine Hind padişahlarından Mahmud Şah Behmenî’nin (780-799/1378-1396) Hafız’ı çağırdığı fakat Hafız’ın Hürmüz’e kadar gittiği halde seferin güçlüğüne görerek geri döndüğü ve

دمی باغم بسر بردن جهان یکسر نمی آرزد
بمی بفروش دلق ما کزین بهتر نمی آرزد

“Bir anı bile gamla geçirmek bütün cihanın saltanatına değmez. Hırkamızı şaraba sat, bundan daha iyisini değmez.”
matla’lı gazeli yazarak gönderdiği rivayet edilir ².

دلا رفیق سفر بخت نیکو خواست بس
نسیم روضه شیراز پیک راحت بس

¹ Sudî Üveys-i Celâyirî olduğunu söyler, c. II., s. 119.

² Aynı eser, c. I., s. 298. Ritter bu rivayetin tamamen uydurma olduğu kanaatindedir. Bak. İslâm Ansik., Hâfız maddesi.

“Ey gönül, iyi baht sana yoldaş olarak yeter. Yol habercisi olarak da Şiraz bahçesinin rüzgârı kâfi.”

gazelinden kendisi için yapılan bir da’vete gitmek istemediğini anhyoruz. Bu davetin Sultan Ahmet Celâyirî mi, Şah Behmenî mi veya daha başka birisi tarafından mı yapıldığı belli değildir.

Sudî Hafız’ın:

بلبلی خون دل خورد و گلی حاصل کرد
باد غیرت بصدش خار پریشان دل کرد

“Bir bülbül gönül kanları yutarak bir gül elde etti ama kıskançlık yeli gönlünü yüzlerce dikenle perişan etti.”
gazelini oğlunun ölümü, ve

آن یار کزو خانه ما جای پری بود
سرتا قدمش پری از عیب پری بود

“O sevimli yüzünden evimiz sanki bir peri yurdu idi. Baştan ayağa peri gibi kusursuz idi.”

gazelini karısının ölümü üzerine yazdığını söylerse de ¹ bunlar hakkında kat’i bir şey söylenemez. Yine:

دلا دیدی که ان فرزانه فرزند

“Ey gönül gördün mü o akıllı oğul...”

ان میوه بهشتی کآمد بدستت ای جان

“Madem ki o cennet meyvası eline geçti...”

mısraları ile başlayan kıt’aların şairin oğlunun ölümü için yazıldığı sanılmaktadır. Hafız:

برادر خواجه عادل طاب مثواه

“Hace âdil kardeş, toprağı iyi olsun...”

mısra ile başlayan kıt’ası kardeşinin hicrî

775 te ölümü için yazdığı bir tarih kıt’asıdır. Mamafih bu bir arkadaş için de yazılmış olabilir.

Hafız’ın:

¹ Aynı eser, c. II., s. 170.

دل من در هوای روی فرح
بود آشفته همچون مری فرح

“Ferruh’un yüzünün arzusu ile gönlüm onun saçı gibi darma dağınık.”

matla’ı ile başhyan gazeli ile Ayasofya kütüphanesi’ndeki yazma-
da bulunan iki muammasından Ahmed ve Ferruh adında iki sev-
gilisi olduğunu Abdülbaki Gölpınarlı söylüyorsa da Ritter bu şiir-
lerin şaire başkası tarafından da ısmarlanmış olabileceği kanaa-
tindedir.¹

Kaynaklarda Hafız’ın hayatta iken her hangi bir tarikate
mensup olup olmadığı üzerinde durulur. Nefehat-ül-Üns’ta ve
Devletşah’ta Hafız’ın esrar-ı gaybiyyeden haber veren bir arif
olduğu ve şiirlerinde maani-i hakikiyeyi mecaz libası ile ifade etti-
ği halde her hangi bir pire bağlı olmadığı yazılıdır. Hafız’ın şiirle-
rinde onun her hangi bir tarikate mensup olduğunu gösterecek
bir delil yoktur. Yalnız:

وفا از خواجهگان شهر بامن
کمال دولت و دین بو الوفا کرد

“Şehrin efendileri içinde bana vefa eden dinin ve devletin kemali
Ebülvefadır.”

beytinde şair muasırı olan Kemalüddin Ebülvefa’nın adını anar.
Yine

آنانکه خاکرا بنظر کیمیا کنند
ایا بودکه گوشه چشمی بما کنند

“Nazarlariyle toprağı kimya edenler acaba bir göz ucuyla da bize
bakarlar mı?”

beyti ile muasırı Şah Nimetullah Veli’nin:

ما خاک راہرا بنظر کیمیا کنیم
هر درد را بکوشه چشمی دوا کنیم

“Biz nazarımızla yolun toprağını kimya ederiz. Bir göz ucuyla
bakmamız her derde deva olur.”

beytini kasteder.

¹ A. Gölpınarlı, Hafız Divanı tercemesi, önsöz s.8; Ritter, İslâm Ansk.
Hafız maddesi, s. 66.

حافظ مرید جام میست ای صبا برو
رزبنده بندگی برسان شیخ جام را

Hafız şarap kadehinin mürididir. Ey saba git, bu kulun kullu-
ğunu Cam şeyhine erıştır.”

beytinde şeyh Ahmed Cami-i Namıkî’nin (ölm. 536 / 1141-42)
adını anar ki Molla Câmî Nefehat-ül-üns’ta kerametlerinden uzun
uzun bahsettiği bu zatın feyzinden nasib almak için teberrüken
Camî mahlâsını kullanmıştır.

Sudî Hafız’ın:

رطل گرانم ده ای مرید خرابات
شادی شیخی که خانقاه ندارد

“Ey harabat müridi, hankahı olmıyan şeyhin neşesi şerefine ba-
na o büyük kadehi ver.”

beytini izah ederken Hafız’ın piri’nin hankahı olmadığını ve bu
pirin Mahmud-i Attar olduğunu söyler¹. Yine Sudî

غلام همت دردی کشان بکرنگم
نه آن گروه که ازرق لباس و دل سپند

“Tortulu şarap içen ve bir renkte olanların himmetinin kuluyum.
O mavi elbiseli, gönlü kara güruhun değil.”

beytinde şairin Mahmud-i Attar’ı kasd ettiğini, ezrak libas giyen
güruhun ise Hasan-i Ezrak-puş taifesi olup Mahmud-i Attar’la
aralarının açık olduğunu söyler². Sudî’ye göre:

پیر گلرنگ من اندر حق ازرق پوشان
رخصت خبث نداد ارنه حکایتها بود

“Gülrenk pîrim, o maviler giyinen kimseler hakkında kötü
söylememe izin vermedi, yoksa anlatılacak çok şeyler vardı.”

beytindeki pir-i gül-reng Mahmud-i Attar’ın lâkabıdır³. Abdülbaki
Gölpınarlı Hafız’ın halveti olduğunu söyleyen Sudî’nin⁴ rivayet-

¹ C. II., s. 37.

² C. I., s. 367.

³ C. II., s. 42.

⁴ C. II., s. 633.

lerini kabul eder. Yalnız Hafız'ın şiirlerinde kalenderliği öğmesi dolayısıyla tekkesi olmayan bu pirin Mahmud-i Attar değil bir kalenderî piri olması gerektiğini ileri sürer. Hafız'ın takat silsilesine dair gördüğü menkabe hakkında hiç bir bilgi vermeyen Sudî'nin rivayeti ile iktifa ederek Hafız'ı muhakkak bir tarikata sokmak doğru olmaz. Gölpınarlı Sudî'nin Hafız'ın şiirlerini çok iyi tahlil etmesi, şerhlerinde tevillere sapmaması, farsça bilen bir çok üstadlarla birçok şiirleri uzun uzun müzakere etmesi, bu menkabe kitabının Sudî'den daha evvel yazılmış olması yani Hafız'ın yaşadığı devre daha yakın bulunması yüzünden onun rivayetini doğru bulur. Biz bu hususta biraz ihtiyatlı davranmak icap ettiği kanaatindeyiz. Çünkü Sudî Hafız'ın şiirlerini hiç bir tevile sapmadan olduğu gibi şerh ettiği halde tarihî hâdiseler hakkında verdiği bilgi çok defa yanlış ve birbirine karıştırılmıştır. Bu yüzden şiirlerin izahında tarihî hâdiselerde olduğu gibi diğer rivayetleri de ihtiyatla kabul etmek icap eder. Mamafih Hafız'ın bir tarikata bağlı olup olmadığını tahkike girişmek Hafız'ın şairliğini ve şiirlerinin sanat değerini aydınlatmak bakımından bize fazla bir şey temin etmez.

Hafız şiirlerinde hiç bir şeye aldırmaayan her şeyden azade olarak rindliği ve serazathı meslek edinen kalenderîleri öger. Bu şiirler onun bu tarikatle hususi bir ilgisi olduğunu ve bu tarikate bağlı bulunduğunu tahmin ettiriyorsa da ¹ kayıtsız ve hür bir düşünüş ve rind bir meşrebe sahip olan Hafız'ın kalenderîliğe karşı gösterdiği bu meyil şüphesiz bu tarikatın kendi mizacına uygun düşmesinden ileri gelmektedir.:

قلندران حقیقت به نیم جو نخرند
قبای اطلس آن کس که از هنر عاریست

“Hakikat kalenderîleri hünersiz kişinin giyindiği atlas elbiseyi yarım arpaya bile satınalamazlar.”

وقت آن شیرین قلندر خوش که در اطوار سیر
ذکر تسبیح ملک در حلقه زنار داشت

“Sülûk seyrine zünnar kuşanmış olarak meleklerin tesbihini çeken o kalenderin vakti ne hoş, ne iyi.”

¹ Dr. Ganî, c. II., s. 444; Gölpınarlı, önsöz, s. 13.

بر در میگده رندان قلندر باشند
که ستانند و دهند افسر شاهنشاهی

“Meygede kapısında öyle kalenderler vardır ki padişahlık tacını alıp verirler.”

سلطان و فکر لشکر و سودای تاج و گنج
درویش و امن خاطر و گنج قلندری

“Sultanda asker düşüncesi tac ve hazine sevdası, dervişte gönül rahatlığı ve kalenderlik köşesi.”

Biz Hafız'ın kalenderî tarikatı ile olan ilgisinin mizaç yakınlığından doğan bir sempâtiden daha ileri olduğunu zannetmiyoruz. Çünkü şair icabında onları da tenkid etmekten geri durmamıştır. Kalenderîlerin çardarp olmaları yani saç, sakal, kaş ve bıyıklarını kesmeleri bir şey ifade etmez. Şair hakiki kalenderliği ruhun kayıtsızlığında ve istighnasında arar:

قلندری نه به ریش است و موی یا ابرو
حساب راه قلندر بدانکه موی بموست

“Kalenderlik sakal, saç veya kaş kazıtmakla olmaz. Kalenderin yolunun hesaplarının ince olduğunu bil.”

هزار نکته باریکتر ز موی اینجاست
نه هر که سر بتراشد قلندری داند

“Burada kıldan ince binlerce nükte vardır. Her kafasını kazıtmanın kalenderliği bildiğini sanma.”

Hafız'ın şiirlerinde devrine ait bilgiler :

Hafız'ın divanında onun zamanın hükümdarları, vezirleri ve devlet adamları ile olan münasebetlerini gösteren pek çok şiirleri vardır. Hafız memduhlarından hemen daima gazellerinden bahseder. O gazellerinde ya doğrudan doğruya veya sadece şah, asaf v.s. gibi kelimelerle memduhunun adını anar. Hafız'ın memduhlarına yazdığı şiirler bir kaside şairinin memduhuna yazdığı şiirlerden farklıdır. Bunun için Halhalî, Hafız'ın iğrak derecesinde şiir söylemediğini, memduhlarını sadece memlekete ve halka hizmet ettikleri için öğdüğünü ve bu bakımdan Hafız'ın kaside şairi olma-

dığını söyler¹. Dr. Ganî şairin gazellerinde memduhlarından sevgili imiş gibi bahsettiğini söyleyerek onun divanındaki sevgiliye ait olan birçok gazellerinin aslında memduhu için söylemiş olduğunu tahmin eder. Aynı müellif mütemadiyen değişen hâdiseler karşısında Hafız'ın hassas ruhunun bigâne kalamadığını fakat onlardan sarîh olarak bahsetmenin kendisine bir zarar getireceğini düşündüğü için onun memduhlarından sevgili imiş gibi bahsettiğini ve bunun şairin üslûbunun hususiyetlerinden birisi olduğunu söyler². Hafız'ın memduhları için yazdığı gazellerini tetkik edecek olursak onların hakikaten gazel üslûbundan farksız olduğunu mevzu ve mazmun bakımından gazel tarzı içerisinde söylenen şeyleri ihtiva ettiğini görürüz. Şair bu gazellerinde de aşktan, şaraptan; sevgiliden ve sakiden bahseder ve bu arada memduhunu öğer. Bunun sebebi Hafız'ın gazel şairi olmasından ileri gelmektedir. İleride bu nokta üzerinde biraz daha etraflı olarak duracağız.

Hafız şiirlerinde devrinin birçok hâdiselerine telmihler yapmıştır. Şairin memduhları için yazmış olduğu şiirleri ile devrinin tarihî olaylarına sarîh olarak yaptığı telmihleri kronolojik bir şekilde sıralamak mümkündür. Fakat Hafız'ın memduhlarından ve devrinin tarihî hâdiselerinden açıkca bahsetmediği şiirlerinin kime ait olduğu ve ne zaman yazıldığını katî olarak tesbit etmek mümkün değildir. Bu son şiirler hakkında söylenen şeyler ancak birer ihtimalden ibarettir.

Hafız'ın şiir yazmaya ne zaman başladığı belli değildir.³ Yal-

¹ Abdurrahim Halhalî, Hafız Divanı dibacesi.

² Dr. Ganî, بحث در آثار و افکار و احوال حافظ, s. I., s. 47.

³ Abdunnebi Fahrâzzaman'ın 1036-1626da yazdığı "Meyhane"de Hafız'ın şiir yazmaya nasıl başladığına dair şöyle bir menkabe vardır: Hafız'ın babası İsfahan'dan gelerek Şiraza yerleşen Hâce Bahaüddin adında birisi olup ticaretle uğraşmaktadır. Annesi Kazrunludur. Babasının ölümü ile maddi durumları bozulur. Üç kardeşin en küçüğü olan Hafız hamurgirlik yapmaya başlar. Bir taraftan da yakınlarında bulunan bir mektebe devam ederek Kur'anı ezberlemek ve bilgi edinmekle meşgul olur. Bir bezzaz onu şiir yazmaya teşvik eder. Fakat Hafız'ın yazdığı şiirler çok acemicedir. Bir gün baba Kûhî türbesinde ibadetle meşgulken uyur. Rüyasında Hazret-i Ali'yi görür. Ali ona Cennet yemekleri yedirir. Gûya Hafız'ın:

دوش وقت سحر از غصه نجاتم دادند
و اندر آن ظلمات شب آب حیاتم دادند

nız Çobanilerden Yagı Bastı tarafından 19 ramazan 743-1343 te Şiraz'ın meydanlarından birisinde öldürülen Ebu İshak'ın kardeşi Şah Mes'ud İncu'nun adamları tarafından çalınan bir katırın iadesi için Hafız'ın Mes'ud'a yazdığı:

حسرو داد گرا شیردلا بحر کفا

"Ey deniz gibi cömert avuçlu, aslan yürekli, adalet sahibi padişah!"

mısra ile başlayan kıt'a şairin en eski şiirlerindendir. Hafız'ın Ebu İshak'ın saltanatından daha evvele ait yazılmış bu kıtadan başka her hangi bir şiirini tesbit edemiyoruz.

Hafız'ın memduhlarından olan Ebu İshak İncu¹ Çobanilerden Melik Eşref'le birlikte Şiraz'a gelerek, kardeşi Mes'ud İncu'yu öldürdükten sonra iki senedir Şiraz'da hükümet süren Pir Hüseyin'in askerlerini mağlûp eder. Bundan sonra bu Ebu İshak kendi askerlerine geceleyin ansızın baskın yapan Melik Eşref'i de mağlûp ederek tek başına Şiraz'a hâkim olur. Dr. Ganî Hafız'ın

روز هجران و شب فرقت یار آخر شد

زدم این فال و گذشت اختروکار آخر شد

"Sevgilinin hicran günü ile ayrılık gecesi sona erdi. Bu falı açtım Yıldız muvafık düştü, iş sona erdi."

matla'lı gazelini çok zalim, kan dökücü ve mağrur bir adam olan Pir Hüseyin'in Şiraz'dan çıkarak Ebu İshak'ın Şiraz'a gelmesi üzerine yazdığını tahmin etmektedir.² Ebu İshak'ın Yezd ve Kirman'ı Mübarizüddin Muzaffer'den almak için yaptığı neticesiz

"Dün seher vakti beni gamdan kurtardılar. Gecenin o karanlığında bana ab-i hayat sundular."

matla'lı şiiri bu rüyaya telmihtir (Bak: Halhalî, dibace, s. 47) ve artık bundan sonra Hafız'da şiir yazmak istidadı gelişir.

¹ Ebu İshak İncu Faris'i 743-1342 den 757-1356 ya kadar idaresi altında bulundurmıştır. Hâkimiyet zamanı Yezd ve Kirman'ı Emir Mübarizüddin Muzaffer'den almak için yaptığı neticesiz harplerle geçmiştir. Sonunda Mübarizüddin altı aydan fazla bir muhasaradan sonra Şirazi 757-1356 da almıştır. Ebu İshak'ın Emir Mübarizüddin'e karşı mütemadiyen mağlûbiyete uğraması onu içkiye düşürmüştür. Şiraz'ın muhasarası sırasında zevk ve eğlence ile meşgul olduğu için onun bu halinden bıkan halk Şiraz'ın kapılarından birisini açarak Mübarizüddin'in askerlerini içeri almışlardır. İsfahan'a kaçan Ebu İshak yakalanarak Şiraz'a getirilmiş ve orada 758-1357 da öldürülmüştür.

² Dr. Ganî, c. I., s. 48.

harplere dair içerisinde telmihler bulunan ve Şah Şeyh Ebu İshak için yazılmış olan:

سپیده دم که صبا بوی لطف جان گیرد
چمن ز لطف خدا نکته بر چنان گیرد

“Sabah vakti seher yeli can bağışlama lûtfunun kokusunu elde etti. Tanrı'nın lûtfuyla çemen Cennetten bir nükte oldu.”
matla'lı kaside de zaman itibarıyla Hafız'ın en eski şiirlerindendir. Şairin Ebu İshak'ın zamanında yaşamış olan büyük şahsiyetlerden bahseden meşhur kıt'ası da onun Ebu İshak zamanında yazdığı şiirlerindendir. Bu kıt'a şudur :

بعهد سلطنت شاه شیخ ابو اسحق
به پنج شخص عجب ملک فارس بود آباد
نخست پادشهی همچو او ولایت بخش
که جان خویش پرورد و داد عیش بداد
دگر مربی اسلام شیخ مجدالدین
که قاضی به از او آسمان نداد یاد
دگر بقیه ابدال شیخ امین الدین
که یمن همت او کارهای بسته کشاد
دگر شهشه دانش عضد که در تصنیف
بنای کار مواقف بنام شاه نهاد
دگر کریم چو حاجی قوام دریا دل
که نام نیک برد از جهان ببخشش و داد
نظیر خویش نبگذاشتند و بگذاشتند
خدای عز وجل جمله را بیامرزاد

“Şah Ebu İshak'ın saltanatı zamanında Fars mülkü eşi bulunmaz beş kişi yüzünden ma'mur idi.

Bunlardan birisi Ebu İshak gibi vilâyetler bağışlayan bir padişah'tı. O canına baktı, zevk ve sefanın tadını çıkardı.

Öbürü islâmın mürebbsi Şeyh Mecdüddin idi. Gök yüzü ondan daha iyi bir kadı hatırlıyamaz.

Diğer biri ise Abdalân zümresinden kalma Şeyh Eminüddin idi. Himmetinin bereketiyle işler halledilir, bağlı kapılar açılırdı.

Birisi de bilgi ülkesinin padişahı Adud idi. Tasnifte Mevakıf binasını Ebu İshak adına kurdu.

Bir diğeri de Hacı Kıvam gibi deryadıl, kerem sahibi bir kimse idi. Kerem ve ihsaniyle dünyada iyi bir ad bıraktı.

Bunlar benzerlerini bırakmayıp gittiler. Aziz ve yüce Tanrı cümlesini yarlıgasın.”

Bu kıt'ada adı geçen Kadı Mecdüddin'in (662-756 / 1263-1355) ölümü için Hafız'ın yazdığı bir tarih kıt'ası daha vardır ki

مجد دین سرور و سلطان قضات اسمعیل

“Kadıların sultanı Mecdüddin İsmail...”

mısra ile başlar. 740-1339 da Şiraz'ı Şah Mes'ud İncu'dan almak için Pir Hüseyin Emir Mübarizüddin Muzaffer'le birlikte Şiraz'ı muhasara ettikleri zaman bu zat bir şiir yazarak Emir Mübarizüddin'e göndermiş ve onu muhasaradan vaz geçirmeye çalışmıştır. Yukardaki kıt'ada bahsedilen Hacı Kıvamüddin Hasan da Hafız'ın memduhlarından ve 754-1353 te ölmüştür. Hafız'ın bu vezirin ölümü üzerine yazdığı

سرور اهل عیام شمع جمع انجمن
صاحب قران خواجه قوام الدین حسن

“Sarıklı hocaların ulusu meclislerin mumu, bahtlı Hacı Kıvamüddin Hasan...”

beyti ile başlayan bir tarih kıt'ası vardır. Şairin divanında bu vezir için yazılmış üç gazeli daha vardır ki matla'ları şunlardır:

ساقی بنور باده بر افروز جام ما
مطرب بگو که کار جهان شد بکام ما

“Saki! kadehimizi şarabın nuruyla parlat, Mutrib! sen de çal. Çünkü cihanda muradımız yerine geldi.”

عشق بازی و جوانی و شراب لعل فام
مجلس انس و حریف همدم و شراب مدام

“Aşıklık, gençlik ve lâ'l renkli şarap... Dostlar meclisi, uygun arkadaş, ve durmadan şarap...”

مرا عهدیست با جانان که تا جان در بدن دارم
هوا داران کویش را چو جان خویشتن دارم

“Sevgiliye ahd ettim, canım sağ oldukça mahallesini arzulayan aşıklarını canım gibi aziz tutacağım.”

Böylece bu üç gazel 1353 ten önce yazılmıştır. Bu gazellerden şairin bu vezire karşı büyük bir muhabbeti olduğunu öğreniyoruz. Dr. Ganî Hafız'ın

ساقیا پیمانه پرکن زانکه صاحب مجلس
آرزوی بخشش و اسرار می دارد نگاه

“Ey saki! kadehi doldur, çünkü meclisin sahibi senin dileğini yerine getiriyor ve sırları saklıyor.”

beyti ile başhyan kıt'asını yukarıdaki ikinci gazelle gösterdiği mevzu yakınlığına bakarak bu zat için yazılmış olduğunu tahmin etmektedir¹.

Yine Ebu İshak'ın vezirlerinden olan İmadüddin Mahmud Kirmanî² de Hafız'ın memduhlarındandır. Şair

کنون که در چمن آمد گل از عدم بوجود
بنفشه در قدم او نهاد سر بسجود

“Bu bahar mevsiminde gül yokluktan varlık âlemine geldi. Menekşe başını gülün ayağına koyarak secdeye vardı.”
matla'lı gazelinde bu veziri öğmüştür.

Ebu İshak'ın 758-1357 de Emir Mubarezüddin tarafından Şiraz'da öldürülmesi üzerine Hafız'ın yazdığı:

یاد باد آنکه سرکوی تو ام منزل بود
دیده را روشنی از خاک درت حاصل بود

“Mahallenin konağı olduğu günler anılsın... Kapının toprağında gözümün nur aldığı demler hatırlansın.”

matla'lı çok güzel bir gazel vardır. Onun kısa süren fakat çok iyi geçen saltanatını şair bu gazelinde şöyle anlatır:

¹ Dr. Ganî, aynı eser, c. I., s. 48.

² Dr. Ganî, aynı eser, c. I., s. 107-111.

راستی خاتم فیروزه بو اسحاق
خوش درخشید ولی دولت مستعجل بود

“Doğrusu, Ebu İshak'ın firuze yüzüğü güzel parlardı ama o devlet çabuk gelip geçti.”

Hafız'ın Ebu İshak'ı çok sevdiği şiirlerinden anlaşılmaktadır. Bu hükümdar âlim, fazıl ve şair olduğu kadar zamanının âlim ve şairlerini de korumuştur ve çok cömerttir. Hafız'dan başka Ubeyd-i Zakanî, Hacû-yi Kirmanî ve Seyyid Celâlüddin ibni Adud-i Yezdî şiirlerinde Ebu İshak'ı öğmüştür. Hafız'ın:

پیش ازینت پیش ازین غمخواری عشاق بود
مهر ورزی تو با ما شهره افاق بود

“Sen bundan önce aşıkların dertleriyle daha çok ilgilenirdin. Bize olan muhabbetin âleme yayılmıştır.”

matla'lı gazeli de Ebu İshak için yazılmıştır. Dr. Ganî şairin:

یاد باد آنکه نهانت نظری با ما بود
رقم مهر تو بر چهره ما پیدا بود

“Bize gizlice muhabbet gösterdiğin o günler anılsın... O zamanlar sevginin eseri yüzümüzden belli olurdu.”

دی باغم بسر بردن جهان یکسر نمی ارز
بمی بفروش دلق ما کزین بهتر نمی ارز

“Bir anı bile gamla geçirmek bütün cihan saltanatına değmez. Hırkamı şaraba sat, o bundan daha iyisine değmez.”

یاری اندر کس نمی بینیم یارانرا چه شد
دوستی کی آخر آمد دوست دارانرا چه شد

“Kimsede dostluk göremiyorum, dostlar nereye gitti. Dostluk ne zaman sona erdi, dostlara ne oldu.”

دی پیری فروش که ذکرش بخیر باد
گفتا شراب نوش و غم دل ببر زیاد

“Adı hayırla anılsın, dün mey satan ihtiyar şarap iç de gönül derdini unut dedi.”

matla'lı gazellerin Ebu İshak için yazılmış olduğunu tahmin et-

mektedir.¹ Hakikaten bu gazeller Hafız'ın, Ebu İshak'ın adını sarıh olarak söylediği gazelleriyle bir mevzu ve duygu yakınlığı göstermektedir. Fakat bu yakınlık bir sezişten daha ileri gitmez.

Emir Mübarizüddin Muzaffer Şiraz'ı 754-1353 ten 759-1358 e kadar elinde tutmuştur. Çok zalim ve fena huylu bir adamdır. Aynı zamanda sofudur. Şiraz'da meyhaneleri kapatarak içkiyi yasak etmiştir. Zalimane hareketleri yüzünden herkesin nefretini kazanan Mübarizüddin 759 da oğlu Şah Şuca'nın emri ile gözlerine mil çekilerek hapsedilmiştir. Hafız:

دل منه بر دنی و اسباب او

“Dünya ve onun işlerine gönül verme...”

mısrı ile başhyan kıt'asında Mübarizüddin'in gözlerine mil çekilmesine işaret eder:

آنکه روشن بد جهان بینش بدو

میل در چشم جهان بینش کشید

“Gözünün nuru olan oğlu, onun dünyayı gören gözüne mil çekti.”

Hafız'ın Emir Mübarizüddin'i sevmediği şiirlerinden anlaşılmaktadır. Onun içkiyi yasak etmesinden dolayı kendisine Şah Şuca ve Şiraz zarıfları tarafından “muhtesip” adı verildiği kaynaklarda mevcuttur.² Bu sebeple Hafız'ın bu içki yasağından bahsedilen

اگرچه باده فرح بخش و باد گلبرگست

بیانك چنك مخورمى كه محتسب تیزست

“Gerçi şarap insana ferahlık veriyor, rüzgâr etrafa çiçekler saçıyor, fakat şarabı çeng nağmeleriyle içme, gizli iç çünkü muhtesip hiddetli.”

شراب خانگی از ترس محتسب خورده

بروی یار بنوشم و بانك نوشانوش

“Muhtesipten korkup evlere sığınmış olan şarabı sevgilinin yüzüne karşı âfiyetler olsun nâralarıyla içelim.”

¹ Dr. Ganî, aynı eser, c. I., s. 134-137.

² Bak: Dr. Ganî, c. I., s. 181-182.

می خور که شیخ و حافظ و مفتی و محتسب

چون نیک بنگری همه تزویر میکنند

Şarap içmeye bak, çünkü iyice görüyorsun ki şeyh de, Hafız da, müfti ve muhtesip de tezvir yapıyorlar.”

gibi şiirlerindeki muhtesipten Mübarizüddin kastedilmektedir¹.

Hafız'ın memduhlarından olan Hacı Bürhanüddin Ebu Nasr Fethullah 742-752/1341-1351 seneleri arasında Yezd'de Emir Mübarizüddin'e vezirlik etmiştir. Mübarizüddin'in Şirazı alması üzerine tekrar vezarete getirilmiş ve 756-1355 te Kadı Meedüddin'in ölümü üzerine kendisine kadılık vazifesi de verilmiştir. Ebu Nasr Fethullah 760-1359 da ölmüştür. Hafız'ın bu zatın ölümü için yazdığı bir de tarih kıt'ası vardır.² Hafız'ın bu vezirle münasebetlerinin iyi olduğu şairin bu zat için yazdığı iki gazelinden anlaşılmaktadır. Bu gazellerin matla'ları şunlardır:

دیدار شد میسر و بوس و کنار هم

از بخت شکر دارم و از روزگار هم

“Sevgili ile görüşmek müyesser oldu, öpüp kucaklamak da. Bahta da devrana da şükürler olsun.”

یا مبسماً یحاکى درجاً من اللالی

یارب چه در خور آمد گردش خط هلالی

¹ Sudî Şiraz'da bir müddet naiplik eden Dilşad Hatun'un içkiyi yasak ettiğini ve Hafız'ın bu şiirlerini o zaman yazdığını söyler. (C. I., s. 160, 345, c. II. s. 80). Bu Dilşad Hatun Sudî'ye göre Şah Şuca'nın da annesidir. Şah Şuca'nın annesi Han Kutlug Mahdum Şah'tır ki Kirman Karahıtaylarının sonuncu şahı olan Kutbüddin Şah Cihan'ın kızıdır. Hafız'ın bir şiirinde Şah Şuca'a “Şah-ı Türkan” demesinin sebebi annesi tarafından Türk olması yüzündendir.

Dilşad Hatun'a gelince : tarihlerde Hafız'ın zamanında iki Dilşad Hatun'un adı geçer. Birisi Dimeşk Hacı'nın kızı ve Ebu Said'in karısı Dilşad Hatun'dur ki Ebû Said'in ölümü üzerine Şeyh Hasan-ı Büzürg'le evlenerek Bağdad'a gelmiştir. Selman-i Saveci şiirlerinde bu kadını methetmiştir. Diğer Dilşad Hatun Şeyh Üveysin kızıdır ve 775-1373 te Şah Şuca'nın oğlu Zeynelabidin'le evlenmiştir. Böylece Şah Şuca'nın tahta gelmesi ile içki yasağının kaldırıldığına sevinen Hafız'ın şiirlerinden de anlaşıldığı üzere bu içki yasağı Emir Mübarizüddin zamanında yapılmıştır ve Sudî'nin verdiği bilgi yanlıştır.

² Divan, s. 372.

“Ey gülümseyen ağız, incilerle dolu bir hokka gibisin. Aman yarabbi, etrafındaki hilâle benzeyen hat ne de güzel yakışmış.”

Bu gazellerden vezirin akıllı ve adil bir adam olduğu, Emir Mübarizüddin gibi sofu ve zahir-perest olmadığı anlaşılıyor. Böylece bu iki gazelin 756-1355 ile 760-1358 seneleri arasında yazıldığı kuvvetle söylenebilir.

Ebülfearis Şah Şuca’ Hafız’ın memduhları arasında en çok sevdiği şahıstır ve divanında 39 yerde sarahatle bu padişahın adını anmıştır. Şahsan geniş bir kültüre sahip olan Şah Şuca’ aynı zamanda şairdir ve devrinin ilim ve sanat adamlarını korumuştur. Tahta geçince babasının koyduğu içki yasağını kaldırır. Hafız Mübarizüddin devrinin geçmesi ve Şah Şuca’nın tahta gelmesi ile duyduğu sevinci :

سحرزها تف غیم رسید مرده بگوش

که دور شاه شجاع است می دلیر بنوش

“Seher vakti gayb hâtifinden kulağıma şu müjde geldi : Şah’ Şuca’nın zamanı, şarabı korkusuzca iç!”

دوش از جناب آصف پیک بشارت آمد

کز حضرت سلیمان عشرت اشارت آمد

“Dün vezirin yanından müjdecî geldi. Hazret-i Süleyman’dan işret etmeğe ferman çıktı.”

gazelinin de Şah Şuca’nın tahta çıkması üzerine yazıldığını ve buradaki Âsaf’ın da Hâce Kıvamüddin Muhammed olduğunu Sudî söyler¹.

765-1363 te Şah Şuca’nın kardeşi olan Mahmud, Üveys-i Celâyirî ile birlik olarak Şah Şuca’ı Şiraz’dan çıkarmıştır. Şah Şuca’nın Şiraz’dan ayrı kaldığı bu sırada Mahmud Şiraz’da idareyi eline almışsa da hakikatte hâkim Üveys-i Celâyirî’dir. Babasının fena huylarına tevarüs eden Mahmud’u Hafız’ın sevmeyişi ona şiir yazmamış olmasından anlaşılmaktadır. Dr. Ganî Hafız’ın sevgilinin ayrılığından bahseden gazellerinin çoğunun Şah Şuca’ için yazılmış olduğunu tahmin etmektedir². Müellifin Şah Şuca’ için ya-

¹ C. II., s. 23.

² C. I., s. 236-240.

zılmış olduğunu tahmin ettiği bu gazellerden bazılarında sadece Şah adı geçmektedir. Meselâ:

دیرست که دلدار پیامی نفرستاد

ننوشت سلامی و کلامی نفرستاد

“Çoktandır sevgili bir haber yollamadı. Bir selâm olsun yazmadı, bir kelâm bile göndermedi.”

beyti ile başlayan gazelde:

حافظ با دب باش که وا خواست نباشد

گر شاه پیامی بغلامی نفرستاد

“Hafız, edebli ol. Eğer padişah kölesine bir haber yollamazsa bunun sebebi ondan sorulmaz.”

دیدم بخواب دوش که ماهی بر آمدی

کز عکس روی او شب هجران سر آمدی

“Dün gece rüyamda bir ay gördüm. Yüzünün ışığının aksiyle hicran gecesi sona ermekte idi.”

matla’lı gazelde :

گر دیگری بشیوه حافظ زدی رقم

مقبول طبع شاه هنر پرور آمدی

“Eğer başka birisi Hafız’ın şivesiyle şiir yazsaydı, elbette, hünerleri koruyan padişahın makbulü olurdu.”

beyitlerinde olduğu gibi. Fakat bu gazellerin Şah’ Şuca’nın ayrılığı dolayısıyla yazılmış olduğunu ihtiyatla kabul etmek gerekir. Çünkü şah kelimesi mecazi olarak sevgili yerine daima kullanılır. Hafız’ın Şah Şuca’nın ayrılığında yazmış olduğu tahmin edilen diğer gazellerinde ise bunların padişah için yazıldığını gösteren hiç bir delil yoktur. Yalnız bütün bu gazelerde sevgilinin ayrılığından meydana gelen bir tahassür mevcuttur. Bu gazellerdeki duygu birliği ve Hafız’ın memduhlardan çok defa sevgili imiş gibi bahsetmesi yüzünden Dr. Ganî haklı olarak böyle bir tahmin ileri sürmüştü de bunlar için kat’i bir hüküm verilemez. Dr. Ganî-

nin aynı şekilde Şah Şuca'nın 767 de tekrar Şiraz'a dönmesi ile Hafız'ın yazdığını tahmin ettiği gazellerde de

بملازمان سلطان که رساند این دعا را
که بشکر پادشاهی ز نظر مران گذارا

“Padişahın yanında bulunanlara bu duayı kim eriştirecek: Padişahlık şükranesi olarak bu fakiri gözden ırağtmesin.”

ای در رخ تو پیدا انوار پادشاهی
در فکرت تو پنهان صد حکمت آلهی

“Ey yüzünde padişahlık nurları parıldayan! Fikrinde yüzlerce Tanrı hikmeti saklı.”

beyitlerinin bulunduğu gazellerden gayrisinde padişaha yazılmış olduğuna dair sarıh hiçbir işaret yok¹. Ritter adı geçen makalesinde Dr.Ganî'nin bu tahminleri hakkında şöyle demiştir: “Eğer Dr.Ganî'nin tahminleri doğru ise Hafız'ın devrinin siyasi hâdiseleri ile şimdiye kadar bilindiğinden daha ziyade alâkalanmış olduğunu kabul etmek lâzımdır.” Netice olarak görüyoruz ki, Hafız gazellerinde bir ipham perdesi altında memduhlarından sevgili imiş gibi bahsederek bazan biraz daha belirli bazan bir seziş halinde devrinin hâdiselerine telmihlerde bulunmuştur. Muzafferî hanedanının varisleri arasında geçen daimi mücadelelerin, Şiraz'ın sık sık muhasaralarının, memduhlarının zafer veya mağlûbiyetinin şairin ruhunda akisler yapacağı gayet tabiidir. Şair bu mücadelelerden çok üzüntü duyar ve bedbinleşir. Yaşamayı ve birkaç günlük ömrün iyi geçmesini arzu ederek huzur isteyen şair bazan arifâne, bazan aşikâne bir dille bütün bu mücadelelerin ve insanların her türlü anlaşmazlıklarının manasız olduğunu şiirlerinde ifadeye çalışır.

Şah Şuca'nın 786-1384 de ölümüne Hafız:

رحمن لایموت چو آن پادشاه را
دید آن چنان کزو عمل الخیر لایفوت
جاننش غریق رحمت خود کرد تابود
تاریخ این معامله رحمان لایموت

“Ebedî Tanrı o padişahın hayırlı işi fevt etmediğini gördü.

¹ Dr. Ganî aynı eser, c. I., s. 243-245.

Bu muamelenin tarihi de “Rahman-ı Lâyemût” olsun diye onun canını kendi rahmetine garketti.”

tarih kıt'asını söylemiştir.

Şah Şuca'nın veziri Hâce Kıvamüddin Muhammed bin Ali Sahib Ayar Hafız'ın memduhlarındandır. Şah Şuca' tahta geçince şehzadelğinde mürebbisi olan Hâce Kıvamüddin Muhammed'i kendisine vezir yapmıştır. Hafız bu zata yaptığı:

زدلبری نتوان لاف زد باسانی
هزار نکته درین کار هست تادانی

“Dilberlikten öyle kolay kolay lâf edilemez. Bu işte bilinmesi gereken binlerce nükte olduğunu bil.”

matla'lı bir kaside de Emir Mübarizüddin zamanının kötülüklerinden o vakit zahir-perestliğin revaçta olduğundan bahsetmiş ve o devrin geçmesi ile duyduğu sevinci belirtmiştir. Devrinde büyük bir nüfuza sahip olan bu vezir kendisini istemiyenler tarafından padişaha asi olduğu yalanı uydurularak 764-1362 de Şah Şuca tarafından işkence ile öldürülmüştür. Hafız vezirin ölümüne:

اعظم قوام دولت و دین آنکه بر درش

“Dinin ve devletin en büyük Kıvamı ki kapısına...” mısrai ile başhyan bir tarih kıt'ası yazmıştır. Şairin:

بحسن و خلق و وفا کس بیار ما نرسد
ترا درین سخن انکار کار ما نرسد

“Güzellikte, huyda, vefada kimse bizim sevgilimizle boy ölçüşemez. Sen de bu sözümüzü inkâr edemezsin.”

gazeli de bu vezir için yazılmıştır. Dr. Ganî:

در کف غصه دوران دل حافظ خون شد
از فراق رخت ای خواجه قوم الدین داد

“Devranın gamı elinde Hafız'ın gönlü kan oldu. Ey Hâce Kıvamüddin senin ayrılığından feryad!”

beytindeki Hâce Kıvamüddin'in de bu zat olduğunu tahmin eder¹. Hafız :

¹ C. I., s., 201.

گدا اگر گهر پاک داشتی در اصل

“Eğer dilenci aslında pâk cevherli olsaydı..”

mısra'ı ile başlıyan kıt'asında da bu zatın adını anar. Böylece bu şiirlerin 760-1358 ile 764-1362 yılları arasında yazılmış olmaları gerekir.

Hafız'ın memduhlarından olan Celâlüddin Turan, Şah Şuca'nın üçüncü veziridir. 766-1364 ten 786-1384 te Şah Şuca'nın ölümüne kadar ona vezirlik yapmıştır. Şah Şuca'nın oğlu Zeynelâbidin zamanında da kısa bir müddet vezirlik yaptıktan sonra 787-1385 te ölmüştür. Hafız'ın vezirin ölümü için yazdığı:

آصف عهد زمان جان جهان توارانشاه

که درین مزرعه جزدانه خیرات نکشت

“Zamanın Âsafı, cihanın canı Turanşah, bu dünya tarlasına hayran tohumundan başka bir şey ekmedi.”

beytiyle başlıyan tarih kıt'ası vardır. Şair altı gazelinde sarahatle Turan Şah'ın adını anar. Bu gazellerde Hafız'ın vezire karşı büyük bir sevgi beslediği görülür. Şairin Âsaf, âsaf-i ahd, vezir, hâce adlarıyla kim olduğunu açıkça söylemediği gazellerinin Turan Şah için yazılmış olduğunu Dr. Ganî ve Prof. Ritter tahmin etmektedir¹. Şairin Turan Şah için yazdığı gazellerinde daha çok tasavvufî bir ifade görülmektedir. Hafız'ın:

خوشم آمد که سحر خسرو خاور میگفت

باهمه پادشهی بنده توران شاهم

“Seher vakti doğunun padişahı güneş, bütün bu padişahlığıma rağmen Turan Şah'ın kuluyum diyordu. Bu söz öyle hoşuma gitti ki.” beytinde adı geçen Turan Şah'ın beytin manası bakımından Turan Şah bin Kutbüddin Tehemden adındaki Hürmüz hâkimi olması ihtimal dahilindedir. Onun:

من که باشم که بران خاطر عاطر گذرم

لطفها میکنی ای خاك درت تاج سرم

¹ Dr. Ganî, aynı eser, c. I., s. 268; Ritter İslâm Ansk. Hafız maddesi, s.68.

“Ben kim oluyorum ki o güzel hatırından geçeyim. Ey kapının tokmağı başımın tacı olan! lûtuflarda bulunuyorsun.”

matla'lı gazelinin de bu şah için yazıldığı tahmin edilmektedir¹. Basma Hafız divanlarında bulunan bir kıt'adaki

شاه هرموزم ندید وبی سخنی صد لطف کرد

شاه یزدم دید ومدحش کردم و هیچم نداد

“Hürmüz şahı beni görmeden, ben onun için hiç şiir yazmadan bana yüzlerce lûtufta bulundu. Halbuki Yezd şahı beni gördü, ben onu öğdüm, fakat hiç bir şey vermedi.”

beytine bakılarak Hafız'ın Turan Şah için yazdığı şiirlerinde bazı- larının Hürmüz hâkimi Turan Şah bin Kutbüddin için yazıldığı zannedilirse de bu kıt'a Kazvinî -Dr. Ganî baskısında yoktur.

Hafız Divanı'nda Şah Şuca'nın yiğeni Nusretüddin Yahya bin Muzaffer bin Mübarizüddin için yazılmış beş gazel vardır. Bunlar :

يك دوجامم دی سحرگه اتفاق افتاده بود

وزلب ساقی شرابم درمذاق افتاده بود

“Dün seher vakti tesadüfen bir iki kadeh içmiştim. Sakinin dudağından şarabım lezzetlenmişti.”

دارای جهان نصرت دین خسرو کامل

یحی بن مظفر ملک عالم عادل

“Bütün cihanın sahibi, dinin yardımcısı, kâmil padişah, âlim ve adaletli Muzaffer oğlu Yahya...”

دانی که چیست دولت دیدار یار دیدن

در کوی او گدایی بر خسروی گزیدن

“Sevgilinin yüzünü görmek nasıl bir devlet biliyor musun? Bu onun mahallesinde köleliği padişahlığın üstünde görmektir.”

در سرای مغان رفته بود و آب زده

نشسته پیرو صلابی بشیخ و شاب زده

“Muğların sarayının kapısı süpürülmüş, sulanmıştı. Pîr oturmuş genci, ihtiyarı oraya çağırıyordu.”

¹ Sudî, c. III., s. 99.

ای که بر ماه از خط مشکین نقاب انداختی
لطف کردی سایه بر آفتاب انداختی

“Ey ay yüzüne misk gibi kokulu hattını örten güzel! Lûtf edip güneşe karşı gölge ettin.”

Hafız'ın:

ای فروغ ماه حسن از روی رخشان شما
آب روی خوبی از چاه زرخدان شما

“Ey güzellik ayı parlak yüzünden ıstık alan sevgili! Güzellik yüz suyunu (şerefini) senin çene çukurundan almaktadır.”
matla'lı gazelinin de Şah Yahya için yazıldığı:

میکنند حافظ دعائی بشو آمینی بگو
روز ما بایاد لعل شکر افشان شما
ای صبا با ساکنان شهر یزد از ما بگو
کای سرحق نا شناسان کوی چوگان شما
گرچه دوریم از بساط قرب همت دور نیست
بنده شاه شایم و ثناخوان شما
ای شهنشاه بلند اختر خدارا همتی
تا ببوسم همچو اختر خاک ایوان شما

“Hafız dua ediyor dinle de âmin de. günlerimiz senin şeker saçan dudağını anmakla geçiyor.

Ey sabah rüzgârı bizim tarafımızdan Yezd şehrindekilere de ki hakkı tanımayanların başı çevgânınıza top olsun.

Gerçi sizden uzaktız ama himmetimiz uzak değildir. Yine padişahınızın kuluyuz ve sizi öğmekteyiz.

Ey yüce bahtlı padişahlar padişahı Allah için himmet et, yıldız gibi ben de sarayının toprağını öpeyim.”

beyitlerinden anlaşılmaktadır. Prof. Ritter makalesinde Hafız'ın Yezd'de hükümet süren bu hükümdarla ne gibi münasebetlerde bulunduğunu bilmiyoruz diyor. Sudî bu münasebetin şairin Yezd'de gittiği zamanda olduğunu söyler. Biz şimdilik Sudî'nin

sözünü kabul ediyoruz. Hafız'ın Sultan Ahmet Celâyirî'ye yazdığı ve Bağdad'a gitmek arzusunun belirttiği gazelin Şah Şuca'nın ölümünden sonraki karışık devirde yazılmış olduğunu Prof. Ritter belirttiği gibi biz şairin Yezd'de de bu zamanda gittiği kanaatindeyiz. Çünkü Hafız şiirlerinde Yezd'e ihtiyarlığında gittiği ve Şah Mansur zamanında Şiraz'a döndüğü üzerinde daha önce durmuştuk.

Şah Yahya'nın kardeşi Şah Mansur bin Muzaffer bin Mübarizüddin Hafız'ın Muzafferî hanedanı içerisinde Şah Şuca'dan sonra en çok sevdiği şahıstır. Timur tarafından Şiraz'ın idaresi kendisine verilen Şah Yahya Mansur tarafından Şiraz'dan çıkmaya mecbur kahr. Mansur'un Şiraz'a gelmesi üzerine Hafız:

بیاکه رایت منصور پادشاه رسید

نوید فتح و بشارت بمهر و ماه رسید

“Gel artık, Mansur padişahın sancağı erişti. Fetih ve sevinç müjdesi güneşle aya ulaştı.”

gazeliyle duyduğu sevinci ifade eder. Şairin:

جوزا سحر نهاد حائل برا برم

یعنی غلام شاهر و سوگند می خورم

“Seher vakti Cevza hamailini önüme koyup şahın kuluyum, buna and içiyorum dedi.”

گرچه ما بندگان پادشاهیم

پادشاهان ملک صبح گهیم

“Gerçi biz padişahın kuluyuz ama seher vakti ülkesinin de padişahlarıyız.”

نکته دلکش بگویم خال آن مهر و بین

عقل و جانرا بسته زنجیر آن گیسو بین

“Sana gönül alan bir nükte söyleyeyim: O ay yüzlü güzelin benine bak, o zincir gibi saça bağlanmış olan akıl ve canı gör.”

سحر چون خسرو خاور علم بر کوهساران زد

بدست مرحمت یارم در امیدواران زد

“Doğunun padişahı güneş sabah vakti bayrağını dağlara

çektî. Sevgilim kendisini bekliyen aşıklarının kapısını merhamet eliyle açtı.”

الاى طوطى گويای اسرار
مبادا خاليت شكر زمينار

“Ey sırlar söyleyen tûti, dilerim ağzından şeker eksik olmasın.”

بيمن دولت سلطان غضنفر

gazelleri Şah Mansur için yazılmıştır. Son gazelindeki:

بيمن دولت منصور شاهى
علم شد حافظ اندر نظم اشعار

“Mansur Şahın devleti sayesinde Hafız şiir söylemede meşhur oldu.”

mahlâs beyti bazı divanlarda:

بيمن دولت سلطان غضنفر

dır. Sultan Gazanfer Mansur'un oğludur ve 795-1392 de Timur'un emri ile katledilmiştir.

Hafız'ın:

حافظ زشوق مجلس سلطان غياث دين
غافل مشوکه کار تو از ناله ميرود

“Hafız, Sultan Gıyasüddin'in meclisinin şevkinden gafil olma, o iştîyakla feryad et, senin işin ancak bu feryatla düzelir.”

diye bir gazelinde adını andığı Sultan Gıyasüddin Muhammed bin İmadüddin Ahmed bin Emir Mübarizüddin Muhammed, Muzafferî hanedanından en son olarak öğdüğü şahıstır ¹. 792-1389

¹ Bazı divanlarda bu gazel uzunluğundan dolayı kaside diye gösterilir. Sudî “Şah Mansur'un oğlu Hace'yi yanına alıp sancağına iletmek istedi ve Hace imtina' edüp bu kasideyi yazdı” der. (C. II., s. 447). Yine Sudî Mansur'un Esed adlı bir oğlu olduğuna ve Mansur'un onu öldürttüğüne Hafız'ın :

صوفى ار باده باندازه خورد نوش باد
ورنه اندیشه این کار فراغوش باد

“Eğer Sofî şarabı ölçü ile içerse afiyetler olsun yok, ölçüyü kaçtıracaksa şarap içme düşüncesini unutsun.”

gazelinin telmih olduğunu söylerse de (C. II., s. 192) bunları tahkik etmeden kabul etmek doğru olmaz. Çünkü Sudî'de Hafız'ın memduhlarına ve devrinin

da Kirman'da hüküm süren Sultan Ahmet ile Isfahan da bulunan Zeynelabidin Şiraz'a karşı bir sefer hazırlarlar. Sulh yapılır ve Mansur Şiraz'ın bazı yerlerini Sultan Ahmed'in oğlu Gıyasüddin ile Şah Şuca'nın torunu Ebu İshak bin Sultan Üveys'e verir. İşte Hafız yukarıdaki gazelini bu sene yani hicrî 792 de Şiraz'da bulunan Sultan Gıyasüddin için yazmış ve şair aynı senede ölmüştür.

Hafız'ın bir gazelinde Fahrüddin Abdüssamed adında birisinden bahsedilirse de şahıs hakkında hiç bir bilgi yoktur ¹.

Devletşah tezkiyesinde Hafız'ın Timur'la görüştüğü kayıtlıdır. Güya Timur Hafız'ın:

اگر آن ترك شیرازی بدست آرد دل مارا

“O Şirazlı güzel bize iltifat eder de gönlümüzü alırsa onun siyah benine Semerkand ile Buhara'yı bağışlarım.”

beytinden dolayı onu çağırarak “Ben Semerkand'le Buhara'yı ma'mur etmek için binlerce yerleri ve vilâyetleri viran ettim. Sen nasıl oluyor da onları bir güzelin beni için bağışlıyorsun” demiş. Hafız müflisliğini kastederek “işte bu türlü bağışlar yüzünden bu hale düştük” cevabını vermiş. Şairin bu nüktesi Timur'un

tarihî hâdiselerine dair verilen bilgi hemen daima yanlış ve birbirine karıştırılmıştır.

Zeynelabidin Yahya ile birlikte Mansur'dan Şiraz'ı almak için 791-1388 de yaptıkları muharebede Mansur Zeynelabidin'i mağlûp ederek Yahya ile barış yapar. Dr. Ganî Hafız'ın bu gazelde bu barışa işaret ettiğini tahmin eder (C. I., s. 409).

Tarih-i Ferîste'de ve oradan naklen Şibîlî Nu'manî'de bu gazelin Hind padişahlarından Bengal hâkimi Sultan Gıyasüddin ibni Sultan İskender için yazılmış olduğu söylenir. Fakat Şibîlî Numanî buna dair hiçbir kaynak vermemiştir. E. Browne bu gazelin Bengal hâkimi Sultan Gıyasüddin ibni Sultan İskender için yazıldığını zannettiren belki aynı gazeldeki

شکر شکن شوند همه طوطیان هند
زین قند پارسى که به بنگاله ميرود

“Bengale kadar giden bu Fars şekeri yüzünden bütün Hind tûlileri (şairleri) şekerlerini kırarlar (kendi şiirlerini beğenmeyip bu şiirleri okurlar).” beytinden ileri gelmektedir diyerek bu hükmü ihtiyatla kabul etmek gerektiğini söyler (A Literary History of Persia, C. II., s. 286).

¹ Sudî bu şahıs hakkında erbab-ı devletten birisidir der (C. II., s. 201). Halhalkı'de ve A. Gölpinarlı tercemesinde bu beyit yoktur.

hoşuna giderek ona ihsanda bulunmuş . Devletşah'ta Timur'un 795-1392 de Faris'i alarak Mansur'u öldürttüğü ve bu zamanda Hafız'ın hayatta olduğu yazılıdır. Aynı tezkirede şairin ölümü için yanlış olarak 794-1391 tarihi gösterilmiştir. Mansur hicrî 795 te Timur'un emri ile katledilmiştir ve 792 de ölen Hafız bu vakit hayatta değildir. Eğer şair Timur'la hakikaten görüşmüşse bunun 789-1387 de Timur'un Bağdad'a gitmeden önce Faris'e ilk gelişinde olması icap eder. Bu mülakat Devletşah'tan alınarak daha sonraki tezkirelerde hep geçmektedir.

Hafız'ın Felsefesi, Dinî ve Efsanevî inanışları :

Hafız'ın divanını şiirlerin iç unsurları bakımından incelerken görüyoruz ki şairin hayatına ve devrine ait olan bilgiler dışında şiirlerin konusunu Tanrı ve kâinat hakkındaki fikirler, tasavvufî ve ahlâkî telâkkiler, hayat hakkındaki görüşler, dar görüşlü şeriatçılara hücum, aşk ve şarap teşkil eder. Şairin bilhassa islâm felsefesinin ve tasavvufun Tanrı, kâinat ve hayat hakkındaki telâkkilerinin nikbin ve insanî tarafları üzerinde kurduğu neşeli bir dünya görüşü onun şiirlerinin başlıca konusunu teşkil eder. O her şeye boş verip hayatta yaşamak ve sevmek ister. Bu konuların işlenişinde fikirlerin lâtif, veciz ve insanî oluşu duyguların canlılığı ve samimiliği Hafız'ın şairliğinin en orijinal tarafıdır. Hafız'ın şiirlerinin konusu hakkında Şibîlî Numanî'nin şu ifadesi şayanı dikkattir: "Hafız'dan önce gazel aşk mevzularına ve manalarına mahsustu. Aşk meselelerinden başka hatıralar ve hayaller gazelde mevcut değildi. Gazelin her beyti serbest ve müstakil olduğu için söz sınıfları arasında her nevi hayalâtı beyan etmeye elverişlidir. Hafız bir taraftan gazele genişlik verdi. Ahlâk, felsefe, tasavvuf, nasihat, mev'ize, siyaset gibi her türlü mazmunları gazele soktu. Diğer taraftan gazele mahsus olan hususiyetleri muhafaza etti. Yani le-tafet şirinlik ve zarafete riayet etti." ¹

Hafız hiç bir gazelinde bir tek konu üzerinde durmamıştır. Şair hemen her beyitte ayrı bir şeyden bahs eder. Habib-üs-Siyer'de bu hususta şöyle bir rivayet vardır: Şah Şuca' İmad-i Fakih'i Hafız'dan daha çok severmiş ve bir gün Hafız'a şiirlerinin mevzularında vahdet bulunmadığından dolayı onların belâ-

¹ Habib-üs-siyer, c. III., kısım II., s. 37.

gata uygun olmadıklarını söylemiş. Bunun üzerine Hafız şiirlerinin kusurlarına rağmen her tarafa yayıldığını ve İmad-i Fakih'i kasdederek diğer şairlerin şiirlerinin Şiraz kapılarından bile dışarı çıkmadığını söylemiş. Bu cevaba kızan Şah Şuca' Hafız'ı:

گر مسلمانى همينست كه حافظ دارد
واى اگر از بي امروز بود فردايى

"Eğer müslümanlık Hafız'ın müslümanlığı ise vay eğer bu günün bir yarını olacaksa."

beytinden dolayı küfürle itham etmeye kalkışmış. Durumun fena olduğunu gören Hafız o sırada Hicaz'a giderken Şiraz'da bulunan Zeynüddin Ebu bekr Tâyebedî'ye ¹ baş vurmuş, onun: "nakli küfr küfr değildir, sen bu beyti başka birisi tarafından söylet" demesi üzerine Hafız bu beytin başına:

این حدیثم چه خوش آمد که سحر که می گفت
بر در میگده بادف و نی ترسای

"Seher zamanı meyhane kapısında bir hristiyanın def ve neyle söylediği şu söz ne kadar hoşuma gitti."

beytini ilâve ederek kurtulmuş ². Hakikaten Hafız gazellerinin bir beytinde sevgiliden beşerî aşktan, şaraptan bahs eder. Bir beytinde felsefe yapar ve mutasavvıf görünür. Başka bir beytine ahlâk dersi verir veya softalara çatar. Fakat bütün bu konularda fikirler canlılığını, ifade ahengini ve sadeliğini kaybetmiyerek şair bunları manaya en uygun gelen ifade içerisinde bize şiirin özünü verir.

Hafız, Tanrı'nın varlığına, onun hâkim-i mutlak ve kadir-i mutlak olduğuna inanır. Tanrı'nın kelâmı olan Kur'ana karşı büyük bir hürmeti vardır. Şair hafız oluşundan dolayı daima ruhunda mânevi bir zenginlik duymuş ve işlerinin selâmetle neticelendiğine inanmıştır :

¹ Muhammed Kazvinî, بیست مقاله, Tahrân, 1313, hş., s. 73-75.

² Hafız'ın şaraptan ve kaderden bahseden bu şiirleriyle Hayyam'ın ruha-ileri arasında büyük bir yakınlık mevcuttur. Birçok mazmunlar her iki şairde de aynen bulunmaktadır. Bu yakınlık bize Hafız'ın Hayyam'ı çok okuduğunu ve onun tesirinde kaldığını göstermektedir.

صبح خیزی و سلامت طلبی چون حافظ
هرچه کردم همه از دولت قرآن کردم

“Erken kalkmayı, selâmeti istemeyi yani her neyi yaptımsa
Hafız gibi hepsini Kur'anın devleti sayesinde yaptım.”

Hafız ahirete ve ölümden sonrasına, ruhun yaşanılan bu hayattan
sonra bir muhakeme geçireceğine inanır ve bundan endişe duyar:

کاروان رفت و تو در جای کین گاه بخواب
و هکه بس بی خبر از غلغل چندین جرسی

“Kervan gitti, sen pusu yerinde uykudasın. Vah yazıklar olsun,
bunca canın sesinden haberin yok.”

کاروان رفت و تو در جای کین گاه بخواب
کی روی ره زکه پرسى چه کنی چون باشی

“Kervan gitti, sen pusu yerinde uykudasın. Nasıl gideceksin,
yolu kimden soracaksın, ne olacaksın.”

Fakat Tanrı rahim ve gafurdur. Onun bu sıfatları kullarının
hiç bir zaman günah ve hatadan salim olamayacaklarının bir
delilidir:

سهو و خطای بنده کرش نیست اعتبار
معنی عفو و رحمت آمرزگار چیست

“Eğer kulun suç ve hatasının bir i'tibarı yoksa Tanrı'nın afı
ve merhametinin ne manası vardır.”

İnsanı öbür dünyada kurtaracak olan şey Tanrı'nın inayeti, gufran
merhametidir. Yoksa ahirette kimin hareketinin daha makbul
olacağını kimse bilmez. Hafız hakiki kulluğun hulûs-i kalpte oldu-
ğuna kanidir. Bu yüzden Tanrı'nın yanında mestliğin mi yoksa
mesturluğun mu iyi olacağı belli değildir :

حکم مستوی و مستی همه بر خاتمست
کس ندانست که آخر بیچه حالت برود

“Ayıklık, sarhoşluk hepsi sonunda belli olur. Kimse sonunda
nasıl gideceğini bilmez.”

نا امیدم مکن از سابقه لطف ازل
تو چه دانی که پس پرده که خوبست و که زشت

“Tanrı'nın ezeli lûtfundan beni ümitsizliğe düşürme. Perdenin
arkasında kim güzel kim çirkin ne bilirsin.”

چون حسن عاقبت نه برندی و زاهدیست
آن به که کار خود بعنایت رها کنند

“Sonun iyi olması rintlik veya zahidlikle değildir. İyisi, işi
Tanrı'nın inayetine bırakmaktır.”

زاهد و عجب و نماز و من و مستی و نیاز
تا ترا خود زمیان تا که عنایت باشد

“Namaz ve gurur zahidle, sarhoşluk ve niyaz benimle beraberdir.
Sen bu ikisinden hangisine inâyet edeceksin bakalım.”

ترسم که روز حشر عنان بر عنان روند
تسبیح شیخ و خرقة رند شراب خوار

“Mahşer gününde şeyhin tesbihi ile şarap içen rindin hırkasının
aynı değerde olacağından korkuyorum.”

Rind ve aşık Hafız kendisinin şeriatin hükümlerine uymıyan hare-
ketlerinden dolayı günahkâr bir insanın olduğunu bilir ve :

کردار اهل صومعهام کرد می پرست
این دود بین که نامه من شد سیاه ازو

“Tekkede bulunanların ameli meyhaneye gitmeme sebep oldu.
Onların bu dumanları amel defterimi bak nasıl kapkara etti.”
diyerek boşuna cennet arzusunda bulunmaz:

حافظ خام طمع شرمی ازین قصه بدار
عملت چیست که فردوس برین می خواهی

“Ey ham tamaha düşmüş Hafız, bu hikâyeden utan. Amelin
nedir ki ona karşılık cennet istiyorsun.”

Fakat, Tanrı'nın kullarının insan olmaları hasebiyle günahsız
olmalarına imkân yoktur. Hazret-i Âdem bile peygamber olduğu
halde günah işlemekten kurtulamamıştır:

جایی که برق عصیان بر آدم صنی زد
مارا چه گونه زبید دعوی بی گناهی

“İsyân yıldırımını Safî olan Âdem’i bile yakarsa bize günahsız olmak davası nasıl yakışır.”

Bu suretle şair hareketlerini hoş göstermeye çalışarak rindce:

آب بروز نامه اعمال ما فشان
باشد توان سترد خروف کناه ازو

“Amel defterimize bir su serp. Ondaki günah harflerini belki böylece arıtırız.”

der ve Tanrı’nın gufran ve merhametine sığınır:

از نامه سیاه تترسم که روز خشر
با فیض لطف او صد ازین نامه طی کنم

“Amel defterimin karalığından korkmuyorum. Mahşer günü onun lûtfunun feyziyle böyle yüzlerce defteri dürüp kaldırıyorum.”

هست امیدم که علی رغم عدو روز جزا
فیض عفوش نهد بار گنه بر دوشم

“Ümidim var, düşmanların rağmına, Ceza gününde Onun yarlıgama feyzi günah yükünü omuzumda bırakmaz.”

Hafız’ın şiirlerinde Hazret-i Muhammed’e ve onun ailesine Hulefa-yi Raşidin’e karşı kayıtsız olduğunu görüyoruz. Hafız Divanı’nda Muhammed’in adı yalnız iki yerde geçer ki bunlarda da doğrudan doğruya Peygamberden bahsedilmemiştir:

ماه اگر بی تو بر آید بدو نیمش بزنند
دولت احمدی و معجزه سبحانی

“Ay sen olmadan doğarsa Ahmed’in devletiyle Tanrı’nın mucizesi onu ikiye böler.”

درین چمن گل بیخار کس نچید حافظ
چراغ مصطفوی با شرار بولهیست

“Hafız bu çemende kimse dikensiz gül dermedi. Mustafa’nın mumu bile Ebuleheb’in kıvılcımı ile bir aradadır.”

Şair bir gazelinde ve iki rubaisinde Ali’den bahseder. Bu şiirlerde Şahne-i Neccef, Şir-i Huda, Sâki-i Kevser, Hace-i Kanber adlarıyla andığı Ali’nin himmetinden yardım bekler. Hafız divanının basma

nüşhalarına sonradan H. Ali hakkında yazılmış birçok şiirler sokulmuştur.

Muzafferî hanedanının sünni-yül-mezhep olduğu ve sikke-lerinde Hulefa-yi Raşidin’in adlarını yazdırdıkları bilinmektedir. Bu devirde yaşayan ve bu hanedana mensup olan şahırların himayesini görmesine rağmen Hafız’ın şiirlerinin birkaç yerinde Ali’ye karşı bir bağlılığın bulunduğu ve şii-yül-mezhep olduğu tahmin edilirse de şairin dinler ve mezhepler arasındaki ihtilâfları hoş gören ve bütün dinlere ve insanlığa şamil olan felsefî görüşünün içerisinde bir mana ifade etmez.

İslâmî edebiyatının konuları içerisine giren ve tarihî ve efsanevî inanışları, peygamber kıssalarını, onların mucizelerini ve edebiyatta müşebbehünbîh olarak kullanılışlarını Hafız’ın şiirlerinde de buluyoruz. Şair felsefî düşüncelerini, dünyanın bekasızlığını anlatırken Keykubad, Kâvus, Cem, Behram v.s. gibi eski İran padişahlarından, Efrasiyab’tan, Siyavuş’tan, Rüstem’den bahseder. Ayine-i İskender, Bağ-ı İrem, Harut ile Marut, Karun, Hallac-ı Mansur ve Şeyh San’an’a telmihler yapar. Efsanevî aşk hikâyelerinden Leylî ile Mecnun, Ferhat ile Şirin, Mahmud ile Ayaz, Vefa ile Mihr, Evreng ile Gülçihre, Şem’ü Pervane, Gül ü Bülbül’e ait mazmunları büyük bir muvaffakiyetle ifade etmiştir. Bu mazmunlar şairin rindâne ve aşıkâne felsefesinden renk ve kuvvet alarak büyük bir şiiriyet ve canlılık kazanmışlardır.

Hafız’ın Hayat felsefesi ve aşkı :

Hafız, yaratılış, hayatın sırrı, insanın sonu, ahiret gibi konulara oldukça çok temas eder. Fakat şair bütün bunlar hakkında hiç bir şey bilinemeyeceğini, insanın hilkatın sırrını anlamaktan aciz olup bu hususta şimdiye kadar söylenmiş olan şeylerin efsaneden ibaret olduğunu der:

ز سر غیب کس آگاه نیست قصه مخوان
گدام محرم دل ره درین حرم دارد

“Hikâyeyi uzatma bırak. Gayb sırrını kimse bilmez. Bu hareme yol bulmuş bir gönül nerede?”

وجود ما معایست حافظ
که تحقیقش فسانست وفسانه

"Hafız varlığımız bir muammadan ibarettir. Onun aslını araştırmak efsaneden başka bir şey değildir."

معشوق چون نقاب زرخ در نمیکشد
هرکس حکایتی بتصور چرا کنند

"Mademki sevgili yüzünden perdeyi kaldırmıyor, onun hakkında herkesin kendi hayalince bir hikâye düzmesi niçindir."

برو ای زاهد خودبین که ز چشم من و تو
راز این پرده نهانست و نهان خواهد بود

"Ey kendisini düşünen zahid! git. Bu perdenin sırrı ikimize de gizlidir ve öyle gizli kalacaktır."

Şair bu meseleler karşısında aciz oluşundan ve bir şey bilmediğinden dolayı bedbin olmaktadır:

آنکست اهل بشارت که اشارت داند
نکته ها هست بسی محرم اسرار کجاست

"Beşaret ehli işaretten anlayandır. Nice nükteler var fakat sırlara mahrem bir kimse nerede?"

عیان شد که چرا آمدم و کجا رفتم
دریغ و درد که غافل ز کار خویشتم

"Niçin geldim, neredeyim? Yazık kendi işimden bile gafilim." Bu dünyanın sonunun ne olacağını ve orada neler olduğunu, kimin ceza göreceğini veya kimin mükâfatlandırılacağını kimse bilmez. Onun için bu bilinmiyen şeylerle boş yere uğraşmayıp vakti hoş geçirmek lâzımdır:

ساقیا جام میم ده که نگارنده غیب
نیست معلوم که در پرده اسرار چه کرد
آنکه بر نقش زد این دایره مینایی
کس ندانست که در گردش برکار چه کرد

"Ey sâki! şarap kadehini sun bana. Gayb âleminin yazıcısı esrar perdesi altında neler yazdı, belli değildir."

Bu sırçadan gök dairesinin nakışlarla bezeyen esrar perdesinde neler yaptı belli değildir."

ما از برون درشده مغرور صد فریب
تا خود درون پرده چه تدبیر میکنند
می خور که شیخ و حافظ و مفتی و محتسب
چون نیک بنگری همه تزویر میکنند

"Biz kapının dışında yüz türlü şeylerle aldanıp duruyoruz. Ama kimbilir perdenin arkasında ne türlü tedbirde bulunuyorlar."

"Şarap içmene bak, iyice bakarsan Hafız'ın da, müftünün de, muhtesibin de tezvir yaptıklarını görürsün."

Fatalizm yani kadere inanma, insanın ihtiyarının kendi elinde olmayışı ve Tanrı'nın insanın bütün hareketlerini ve tabiatın hâdiselerini takdirde tâyin etmesi tasavvufta ve bütün şark felsefesinde olduğu gibi Hafız'ın felsefesinde de kuvvetle hâkimdir. Kaderin hükmünün değişmeyeceğine inanan şair insanları iyi veya kötü hareketlerinden dolayı ayıplamaz. Zahidin mesturluğu, rindin mestliği, aşkın vefa çekmesi, devrin fesat ve fitnesi bütün bunlar takdirde tâyin edilmiştir. Bunları bozmak bunlardan şikâyet etmek boşunadır:

جام می و خون دل هرتک بکسی دادند
در دایره قسمت اوضاع چنین باشد

"Şarap kadehiyle gönül kanının her birini bir kimseye verdiler. Kısmet dairesinde hal böyledir."

درکار گلاب و گل حکم ازلی این بود
کان شاهد بازاری وین پرده نشین باشد

"Gülün perde arkasında gizlenmesi, gül suyunun da pazarlarda satılan bir güzel olması Ezel'in bir hükmüdür."

Şair kendisini ayıplayan zahide rindliğinin ve şarap içmesinin takdirin bir hükmü olduğunu söyleyerek cevap verir:

نقش مستوری و مستی نه بدست من و تست
آنچه سلطان ازل گفت بکن آن کردم

"Sarhoş olmak veya takva ile uğraşmak ne senin elindedir ne de benim. Ezel sultanı ne dedi ise ben onu yaptım."

پیر ما گفت خطاء بر قلم صنع نرفت
آفرین بر نظر پاک خطا پوشش باد

"Pirimiz takdir kaleminde hata yoktur dedi. Onun hataları örten pâk nazarına aferin."

در کوی نیک نامی مارا گذر ندادند
کر تو نمی پسندی تغییر کن قضا را

"İyi ad kazanma civarına gitmemize izin vermediler. Bu halimizi beğenmiyorsan takdiri değiştir."

مکن بنامه سیاهی ملامت من مست
که آگهست که تقدیر بر سرش چه نوشت

"Amel defterimin karalığından dolayı bu sarhoşu ayıplama. Takdirin onun başına ne yazdığını kim bilir."

Böylece şair bu dünyaya kendi isteği ile gelmemiştir. Yaptığı şeylerin günah olup olmadığını ancak Tanrı bilir. O efendisinin öğrettiği şeyi tekrar eden bir tutiden farksızdır:

بارها گفته ام و بار دگر می گویم
که من دلشده این ره نبخود می پویم
در پس آینه طوطی صفتم داشته اند
آنچه استاد ازل گفت بگو من گویم

"Defalarca söyledim, yine de söylüyorum: Ben aşıkım ve bu yola kendiliğimden koşmuyorum."

Beni dudu kuşu gibi aynanın önüne koydular. Perdenin gerisinde Ezel üstadı ne söyledi ise ben onu söylüyorum."

Hafız'ın dünyada huzur isteyen ve her şeyi hoş gören rind felsefesi fatalizmin tevekkülü ile çok iyi bağdaşır:

تکیه بر تقوی دانش در طریقت کافرست
راهرو گر صد هنر دارد توکل بایدش

"Tarikatte bilgi ve ibadete güvenmek kâfirliktir. Yol erinin yüz türlü hüneri de olsa yine ona tevekkül yaraşır."

بدرد و صاف ترا حکم نیست خوش درکش
که هرچه ساقی ما کرد عین الطافست

"Sen içmene bak, şarabın tortulu veya saf olması senin hükmünde değildir. Bizim sâkimizin yaptığı her şey lûtfun ta kendisidir."

Hayatın fânî ve dünyanın kararsız oluşu, feleğin hiç kimsenin arzusuna uygun olarak dönmeyişi, tali'den şikâyet şarkın hayat felsefesinin esasını teşkil eder. Bu bedbin görüş şarkın bütün şairlerinde mevcuttur. Hâfız'ın feleğin kararsızlığından ve zulmünden şikâyet eden çok güzel şiirleri vardır:

خوش عروسیست جهان از ره صورت لیکن

هرکه پیوست بدو عمر خودش کاوین داد

"Cihan görünüşte güzel bir gelin. Fakat bu gelini alan ömrünü nîkâh parası olarak verir."

ایمن مشوزعشوه دینی که این عجز

مکاره می نشیند و مُحْتَاله می رود

"Dünyanın işvesinden emin olma. Bu koca karı hile ile oturur, düzenle kalkar."

تا صد هزار خار نمی روید از زمین

از گلبنی گلی بگلستان نمیرسد

"Gülstanda yerden yüzlerce diken bitmedikçe bir gül açılmıyor."

باغبانا زخزان بی خبرت می بینم

آه ازان روز که بادت گل رعنا ببرد

رهزن دهر نخفتست مشو ایمن ازو

اگر امروز نبردست که فردا ببرد

"Ey bağcı! seni güzden habersiz görüyorum. Güzel gülünü rüzgârın alıp götüreceği o günden ah!"

Zaman yol kesicisi uyumuyor. Ona emniyet etme. Yolunu bu gün kesmezse yarın keser."

Bu beyitlerde görüldüğü üzere dünya hakkındaki görüşünü gayet müessir bir dille ifade eden şairin bedbin olduğu görülür:

جهان پیرست و بی بنیاد ازین فرهاد کُش فریاد

که کرد افسون و نیرنگش ملول از جان شیرینم

"Cihan ihtiyardır ve temeli yoktur. Ferhadı bile öldüren o zalimin elinden feryatlar olsun! Hileleriyle beni tatlı canımdan usandırdı."

نی دولت دنیا بستم می ارزد
نی لذت مستیش الم می ارزد
نه هفت هزار ساله شادی جهان
این محنت هفت روزه غم می ارزد

"Dünyanın ne devleti sitemine değer, ne sarhoşluğunun lezzeti elemine değer, ne de yedi bin yıllık neşesi bu yedi günlük gama değer."

diyerek şikâyetlerde bulunur. Şair kendisini üzen ve sıkı kayıtlara hâkim olmak ister :

برات خوشدلی ما چه کم شدی یارب
گرش نشان امان از بد جهان بودی

"Yarabbi! ne olurdu gönlümüzün rahatlığı gitmeseydi, cihanın kötülüklerinden emniyette olsaydı."

O, insanların birbiriyle olan münasebetlerinden de memnun değildir :

درین خمار کسم جرعه نمی بخشد
بین که اهل دلی در جهان نمی بینم

"Bu humar halimde kimse bana bir yudum şarap vermiyor. Bak, dünyada bir gönül ehli görmüyorum."

Şair bilhassa şu gazelinde iyi insanların ve hakiki dostların dünyada kalmayışından şikâyetlenir:

یاری اندر کس نمی بینیم یارانرا چه شد
دوستی کی آخر آمد دوستدارانرا چه شد

"Kimsede bir dostluk görmüyorum. Dostlar nereye gitti? Dostluk ne zaman sona erdi, dostlara ne oldu?"

O bazan, yer yüzünde bir tek insan bulunmadığını görür ve başka bir âlem yaratarak yepyeni bir insan halketmenin lüzumunu duyar:

آدمی در عالم خاکی نمی آید بدست
عالم دیگر بیاید ساخت و از نو آدمی

"Topraktan olan bu âlemde bir adam bile ele geçmiyor. Başka bir âlem yaratmak, yeniden insan halketmek gerek!"

Hâfız'ın hayatının büyük bir kısmı Muzafferî hanedanının bitmez tükenmez siyasi mücadeleleri ile geçmiş, çok sevdiği şehrin birkaç kere muhasara edildiğini, hiç kimsenin hayatından emin olarak yaşayamadığını ve sevdiklerinin gözünün önünde katledildiğini görmüştür. Bu olaylar karşısında bedbin olan ve bu karışıklıklardan üzüntü duyan şair her şeyden el ayak çekip meyhanede şarap içerek teselli bulmaya çalışmıştır:

حافظ از دست مده دولت این کشتی نوح
ورنه طوفان حوادث ببرد بنیادت

"Hâfız! bu Nûh'un gemisinin devletini elden bırakma. Yoksa hâdiseler tûfanı senin varlığını temelinden götürür."

غم زمانه که هیچش کران نمی بینم
دواش جز می چون ارغوان نمی بینم

"Zamanenin sonu olmayan derdine erguvan renkli şaraptan başka bir deva görmüyorum."

حالیا مصلحت وقت دران می بینم
که کشم رخت بمیخانه و خوش بنشینم

"Pulumu pırtımı meyhaneye götürüp orada rahatça yaşayayım. Şimdiki zamanda en uygun iş olarak bunu görüyorum."

خواهم شدن بکوی مغان آستین فشان
زین فتنها که دامن آخر زمان گرفت
می خور که هر که آخر کار جهان بدید
از غم سبک بر آمد و رطل گران گرفت

"Ahır zamanın eteğini tutan bu fitnelerden yenlerimi silkerek muğların mahallesine gideceğim."

Mey içmene bak. Dünyanın sonunu gören herkes ağır kadehi tutarak gamdan kurtuldu."

Şairin bütün şairlerinde hâkim olan bu bedbin görüşü Hâfız mizacının tesiri ile nikbin bir hayat felsefesine doğru yöneltir. Şair

dünyanın kararsızlığının ezeli olduğunu, iyilikle kötülüğün daima yan yana bulunduğunu söyleyerek bedbin olmamaya çalışır:

درین چمن گل بی خار کس نچید آری
چراغ مصطفوی با شرار بولهیست

"Bu çemende kimse dikensiz gül dermedi. Evet, Mustafa'nın çerağı Ebuleheb'in kıvılcımı ile bir aradadır."

مقام عیش میسر نمی شود بی رنج
بلی بحکم بلا بسته‌اند عهد الست

"Meşakkat çekmeden eğlence ve rahatlık müyesser olmuyor. Evet, Elest ahdini belâ ile bağladılar."

باغبان گر پنج روزی صحبت گل بایدش
بر جفای خار هجران صبر بلبل بایدش
ای دل اندر بند زلفش از پریشانی منال
مرغ زیرک چون بدام افتد تحمل بایدش

"Bağcı gülle beş günlük sohbet etmek isterse ayrılık dikeninin cefasına bülbül gibi sabretmesi gerekir."

Ey gönül! onun saçlarının bağında perişanlıktan inleme. Akıllı bir kuş kafese düşünce tahammül etmelidir."

حافظ از باد خزان در چمن دهرمرنج
فکر معقول بفرما گل بیخار کجاست

"Hâfız, dünya çimenliğinde hazan yelinden incinme. Ma'kul düşün, dikensiz gül nerde vardır?"

Bu suretle şair sonu yokluk olan ve kimseye vefa etmeyen dünyanın hiç bir şeyine değer vermiyerek keyfine bakmak ister ve şarap içip vakti hoş geçirerek felekten kâm almayı tavsiye eder:

صبحست ساقیا قدحی پر شراب کن
دور فلک درنک ندارد شتاب کن
زان پیشترکه عالم فانی شود خراب
مارا زجام باده گللون خراب کن

خورشید می ز مشرق ساغر طلوع کرد
گر برک عیش می طلبی ترک خواب کن
روزی که چرخ از گل ما کوزها کند
زنهار کاسهء سرما پر شراب کن
ما مرد زهد و توبه و طامات نیستیم
با ما بجام باده صافی خطاب کن
کار صواب باده پرستیت حافظا
بر خیز و عزم جزم بکار صواب کن

"Sabah vaktidir. Ey saki! kadehi şarapla doldur. Acele et, feleğin devri kararsızdır, hep böyle gitmez."

Fanî âlem harab olmadan önce bizi gül renkli şarap kadehiyle harab et.

Şarap güneşi kadeh maşrıkından doğdu. Eğlenmek istiyorsan uykuyu bırak.

Felek bir gün toprağımızdan testiler yapar. Aman! sen daha önce kafa taslarımızı şarapla doldur.

Biz zühdün, tövbenin ve uydurma şeylerin adamı değiliz. Bize saf şarap kadehinden haber ver.

Ey Hâfız doğru iş şaraba tapmaktır. Kalk doğru işe tam bir yürekle sarıl.

بیا که قصرامل سخت سست بنیادست
بیار باده که بنیاد عمر بر بادست

"Gel, gel, emel kasrının temeli çok gevşek. Şarap getir, ömrün yapısı yel üstünde duruyor."

غلام همت آنم که زیر چرخ کبود
زهرچه رنگ تعلق پزیرد آزادست

"Gök kubbe altında her türlü taallûkattan kurtulmuş olan kim-senin himmetine kul köleyim."

تای سروپا باشد اوضاع فلک زین دست
در سر هوس ساقی دردست شراب اولی

"Feleğin vaziyeti böyle başsız ayaksız oldukça başta sâkinin hevesi, elde de şarap kadehinin bulunması daha iyi."

Şair cenneti bir iki buğdaya değişen Âdem'e karşı dünyayı bir arpaya satmaya hazırdır:

پدرم روضه رضوان بدو گندم بفروخت
من چیرا ملک جهانرا بجوی نفروشم

"Babam Cennet bahçesini iki buğdaya sattı. Ben cihan mülkünü bir arpaya satsam ne olur sanki."

Bahar, şairler için aşk, şarap ve eğlence mevsimidir. Hâfız şu beyitte bunu çok alaycı bir şekilde söyler:

نگویمت که همه سال می پرستی کن
سه ماه می خورو نه پارسا می باش

"Sana bütün sene şarap iç demiyorum. Üç ay şarap iç, dokuz ay sofuluk et."

Ömür kısa olduğu gibi gül devri de çok çabuk geçmektedir. Bu devirde fırsatı kaçırmayıp gül gibi olan şarap kadehini elden bırakmamak lâzımdır: ¹

کنون که برکف گل جام باده صافست
بصد هزار زبان بلباش در اوصافست
بخواه دفتر اشعار و راه صحرا گیر
چه وقت مدرسه و بحث کشف کشف است

"Şimdi gülün avucunda saf şarap kadehi var. Bülbül yüzbinlerce dille onu ögmekte.

Sen de şiir defterini iste, sahranın yolunu tut. Medresenin zamanı, Keşf'in, Keşşaf'ın sırası değil."

نو بهارست دران کوش که خوش دل باشی
که بس گل بدمد باز و تو در گل باشی

"İlkbahar geldi, gönlünü hoş etmeye çalış. Çünkü daha nice güller biter, fakat sen toprak altında olursun."

¹ Bu not yanlışlıkla s. 265 de 2 numaralı not olarak konmuştur. Oraya bakınız.

خیز و در کاسه زر آب طربناک انداز
پیشتر زانکه شود کاسه سرخاک انداز
عاقبت منزل ما وادی خاموشانست
حاليا غلغله در کنبد افلاک انداز

"Kalk, kafa tası toprakla dolmadan sen altın kadehe neş'e veren şarabı doldur.

Mademki sonunda yerimiz sükût edenlerin vadisidir, şimdi feleklerin kubbesine kadar naaralar at."

حاشا که من بموسم گل ترک می کنم
من لاف عقل میزنم این کار کی کنم
مطرب کجاست تا همه محصول زهد و علم
در کار چنک و بربط و آوازی کنم

"Hâşâ, ben gül mevsiminde şarabı bırakır mıyım? Ben akıllı bir adamım, böyle işi nasıl yaparım?

Çalgıcı nerede, ilimden ve ibadetten elde ettiğim her şeyi çengin, berbatın ve neyin nağmelerine feda edeyim."

Buraya kadar yaptığımız tahliller ve verdiğimiz örnekler bize gösteriyor ki Hâfız her şeyi hoş görmeye çalışsan, birkaç günlük ömrün iyi olarak geçmesini isteyen rind bir hayat felsefesine sahiptir. Biz bu rind hayat felsefesini Hâfız'dan evvelki şairlerde de buluyoruz. Bu bakımdan Hâfız'ın gösterdiği hususiyet konunun kendisinde değil onun ifadesindeki canlılık, samimiyet ve şiiriyettir.

Hâfız'ın şiirlerinin umumi vasfı rindlik ve aşkıhtır. Şairin kendisi de bütün hayatını rindlik ve aşıklıkla geçirdiğini söyler. Aşk gençliğin icabıdır :

حافظ چه شد ارعاشق و رندست و نظر باز
بس طور عجب لازم ایام شبابست

"Hâfız aşıkta, rintse ve güzellere hayransa ne çıkar? Gençlik çağının birçok tuhaf halleri vardır.

چون پیرشدی حافظ از میگده بیرون آی
رندی و هوسناکی در عهد شباب اولی

"Hâfız, mademki ihtiyarlardan meyhaneden çık. Rindliğün, heva ve hevesin gençlikte yapılması münasip olur."
Gençliğinde rindane ve aşıkane bir hayat süren şair ihtiyarlığında da rind ve aşık olarak yaşamıştır:

دیدى دلا که آخر پیری و زهد و علم
با من چه کرد دیده معشوقه باز من

"Gönül gördün mü? bu kadar yaş yaşadıktan, zahidlik ve ilim öğrendikten sonra sevgiliyi gören gözüm bana neler etti."

شاهد عهد شباب آمده بودش بخواب
باز پیرانه سرم عاشق و دیوانه شد

"Gençlik çağının sevgilisi rüyama girdi. Bu ihtiyarlıkta bizi gene aşık ve deli etti."

Hâfız şiirlerinde zühde karşı şarabı ve meyhaneyi muvaffakiyetle müdafaa etmiş, riyakâr şeriatçıların dar hükümlerine karşı gayet pervasız bir şekilde rindane ve aşıkane şiirler söylemiştir:

بهشت عدن اگر خواهی بیا باما بمیخانه
که از پای خمت روزی بحوض کوثر اندازیم

"Cenneti istiyorsan bizimle meyhaneye gel. Seni bir gün küpün dibinden Kevser havuzuna atalım."

معنی آب زنده گی و روضه ارم
جز طرف جویبار و می هوش گوار چیست

"İrem bahçesiyle Abıhayatın manası dere kenarıyla lezzetli şaraptan başka nedir?"

فدای پیرهن چاک ماهرویان باد
هزار جامه تقوی و خرقه پرهیز

"Güzellerin gömleklerinin önündeki açığa binlerce takva elbisesi binlerce zahidlik hırkası feda olsun."

بیا که توبه زلعل نگار و خنده جام
حکایتست که عقلش نمیکند تصدیق

"Gel, sevgilinin dudağı ile kadehin gülümsemesine tövbe etmek öyle bir hikâyedir ki bunu akıl bir türlü tasdik etmiyor."

بیا و کشتی ما در شط شراب انداز
خروش و ولوله در جان شیخ و شاب انداز

"Gel, gemimizi şarap ırmağına at. Gencin de ihtiyarın da canına velvele sal."

خرقه پوشی من از غایت دنداری نیست
پرده بر سر صد عیب نهان می پوشم
حاش لله که نیم معتقد طاعت خویش
این قدر هست که گه قلدحی می نوشم

"Hırka giymem fazla dindarlığımdan değildir. Yüzlerce gizli aybın üstüne perde çekiyorum."

Hâşâ ibadetime güvendiğim yok. Şu kadar var ki ara sıra bir kadehcik içiyorum."

Şair devrinin ham sofularına ve riyakâr şeyhlerine şiddetli hücumlarda bulunarak onlarla alay etmiş ve riyakârlıklarını yüzlerine vurmuştur:

نقد صوفی نه همه صافی بیغش باشد
ای بسا خرقه که شایسته آتش باشد
صوفی ما که زورد سحری مست شدی
شامگاهش نگران باش که سرخوش باشد

"Sofinin nakdi tamamıyla safi ve riyasız değildir. Nice hırkalar ateşte yakılmağa lâyıktır."

Sofimiz seher vaktinin virdinden mest oldu ama bak akşamleyin nasıl sarhoş olur."

خوش بود گر محک تجربه آید بمیان
تاسیه روی شود هر که دروغش باشد

"Bir tecrübe mihengi olsa da hep mürailerin yüzleri kararsa ne hoş olurdu."

ای دل طریق رندی از محتسب بیاموز
مستست و درحق اوکس این گمان ندارد

"Ey gönül rintlik usulünü muhtesipten öğren. Sarhoş ama kimse ondan şüphelenmiyor.."

واعظان کین جلوه در محراب و منبر میکنند
چون بخلوت میروند آن کار دیگر میکنند

"Vaizler mimberde ve mihrapta böyle cilve ederler ama halvete girdikleri zaman o öteki işe koyulurlar."

شاهدان گر دلبری زین سان کنند
زاهدانرا رخنه در ایمان کنند

"Güzeller böyle dilberlik edip dururlarsa zahidlerin imanlarına rahneler açarlar."

Hâfız'a göre rindlerin açıktan şarap içmeleri zahidlerin riya ve tezvirlerinden daha az günahdır :

نقدهارا بود آیا که عیاری گیرند
تا همه صومعه داران پی کاری گیرند

"Acaba herkesin nakdinin ayara vurulacağı gün gelecek mi? O gün bir gelse de bütün sofuları kötü bir işte yakalasalar."

ترسم که صرفه نبرد روز بازخواست
نان حلال شیخ ز آب حرام ما

"Korkarım hesap gününde şeyhin helâl ekmeği bizim haram suyumuzdan fazla bir işe yarayacak."

حالی درون پرده بسی فتنه میرود
تا آن زمان که پرده برافتد چها کنند
می خور که صد گناه زاغیارد در حجاب
بهتر ز طاعتی که بروی ریا کنند

"Şimdi perdenin altında bir çok fitneler dönüyor. Fakat perde ortadan kalktığı zaman ne yapacaklar?"

Şarap içmene bak. Yabancıardan gizli yüzlerce günah riya ile edilen ibadetten daha iyidir."

O, zahidlerin hile ve tezvir ile insanların kalplerini kırmalarına ve ayıplarını yüzlerine vurmalarına karşılık rindlerin herkes hakkındaki muamelelerinin ne kadar insanî olduğunu anlatır :

نیکی پیر مغان بین که چو ما بد مستان
هر چه کردیم بچشم کرمش زیبا بود

"Piri muganın iyiliğine bak. Bizim gibi kötü sarhoşlar ne yaptysak kerem gözüyle hepsini iyi, hepsini hoş karşıladı."

وفا کنیم و ملامت کشیم و خوش باشیم
که در طریقت ما کافر است رنجیدن
بپیر می گده گفتم که چیست راه نجات
بخواست جام می و گفتم عیب پوشیدن
بمی پرستی ازان نقش خود زدم بر آب
که تا خراب کنم نقش خود پرستیدن

"Vefakârlık edelim, halkın kınamasına katlanalım, hoş olalım. Çünkü bizim tarikatımızda incinmek kâfirliktir.

Meyhane pirine, "kurtuluş yolu nedir?" dedim. Şarap kadehini istedi ve "ayıpları örtmek" dedi.

Kendime tapma nakşını yok edeyim diye şaraba tapmak suretiyle varlığımın nakşını su üzerine attım."

بردر میخانه رفتن کار یکرنگان بود
خود فروشانرا بکوی میفروشان راه نیست

"Meyhane kapısına gitmek tek renkli kişilerin işidir. Kendini beğenip satanlar için şarap satanların mahallesine yol yoktur."

حافظا می خور و رندی کن و خوش باش ولی
دام تزویر مسکن چون دگران قرآنرا

"Hâfız, şarap iç, rintlikte bulun, rahat ol. Fakat başkaları gibi Kur'anı tezvir tuzağı yapma."

Ham sofuların şeriatin dar kaidelerini kendilerine alet etmelerine kızan ve medresenin dedi kodularından usanan şair hakiki hürriyeti ve gönül zenginliğini meyhanede bulur.:

از قیل و قال مدرسه حال دلم گرفت
یکچند نیز خدمت معشوق می کنم

"Gönlüm medresenin dedi kodusundan usandı. Biraz da sevgi-
liyle şaraba hizmet edeyim."

ای دل آندم که خراب از می گلگون باشی
بی زرو گنج بصد حشمت قارون باشی

"Ey gönül, gül renkli şarapla harab oldun mu altının, hazinen
olmadan yüzlerce Karun haşmetine sahip olursun."

گدای میگده ام لیک وقتی مستی بین
که ناز بر فلک و حکم بر ستاره کنم

"Meyhanenin yoksuluyum. Fakat sarhoş olduğum zaman bir
bak, feleğe naz satar, yıldızlara hükmederim."

روزگاری شد که در میخانه خدمت میکنم
در لباس فقر کار اهل دولت میکنم

"Uzun zamandır meyhanede hizmet ediyorum. Yokluk elbise-
sinde devlet ehlinin işini işliyorum."

Böylece Hâfız zahidlerin riyakârlıklarına ve hodperestlikleri-
ne karşı meyi, meyhaneyi ve piri muganı öğmüştür. Bu hal Hâ-
fız'ın şiirlerinin bir karakteristiğini teşkil eder. Yalnız şairin hakiki
şarabı ve meyhaneyi mi kasd ettiği yoksa bunları mecazen mi
kullandığı meselesi hemen her zaman mevzubahs olmuştur. Daha
önce de söylendiği üzere Devletşah ve Nefehat-ül-Üns gibi
kaynaklar Hâfız'ı esrarı gaybiyyeden haber veren bir ârif
olarak göstermişler ve onu bir mutasavvıf şair addetmişlerdir.
Buna karşılık şairin ölümünden 200 sene sonra yazılan ve içerisin-
de Hâfız'ın mahbubları ile birlikte yapılmış minyatürleri bulunan
Bibliothèque Nationale'deki bir yazmadan onun gazellerine sadece
tasavvufî bir anlam verilmediği de anlaşılmaktadır.¹

Hâfız'ın şiirlerinde tasavvufun motifleri bol bol bulunup şair
şarap meyhane, piri mugan, saki v.s. yi mecazi anlamlarıyla de
kullanır. Şair devrinin telâkkilerinden ve şiire hakikaten bir cazi-
be veren tasavvufun motiflerinden uzak kalmamıştır. Şair bazan
bir taraftan devrinde hâkim olan tasavvuf telâkkilerinin tesiri,
diğer taraftan tassasubun tazyiki ile şiirlerinde tasavvufun
mecazlarına bürünerek iphamı tercih etmiştir. Fakat Hâfız bir
mutasavvıf gibi dünyanın güzelliklerini Tanrı'nın bir parçası oldu-

¹ Bibl. Not. Supplement Persan, nr. 1309.

ğu için değil, güzel olduğu için seven bir şairdir. O yaşamak, şarap
içerek ve güzel severek vakti hoş geçirmek ister. Hâfız'ın şiirleri
içerisindeki bu türlü şiirler onun bir mutasavvıf şair addedilmesine
imkân vermemektedir.

Hâfız'ın mutasavvıf bir şair olduğunu zannettiren şiirleri onun
mutasavvıfane bir neşve ile yazmış olduğu gazelleri ile doğrudan
doğruya beşerî aşktan ve hakiki şaraptan bahseden gazelleri içeri-
sinde bulunan bazı tasavvufî beyitleridir. Meselâ şu gazelleri şair
tasavvuf anlayışına uygun olarak yazmıştır:

در ازل پرتو حسنت ز تجلی دم زد
عشق پیدا شد و آتش بهمه عالم زد

"Güzelliğinin nuru ezelde tecelli etmek istedi. Aşk peyda oldu
ve bütün âlemi ateşe yaktı."

در خرابات مغان نور خدا می بینم
این عجب بین که چه نوری ز کجا می بینم

"Muğların meyhanesinde Tanrı nurunu görüyorum. Bak ne
acayip şey, nerede nasıl bir nur görüyorum."

فاش می گویم و از گفته خود دلشادم
بنده عشقم و از هر دو جهان آزادم

"Açık söylüyorum, bu sözümünden dolayı da sevinç duymaktayım:
aşkın kuluyum iki cihandan da kurtulmuşum."

منم که کوشه میخانه خانقان منست
دعای پیر مغان ورد صبحگاه منست

"Meyhane köşesi tekkem, piri mugana dua da seher vaktindeki
virdimdir."

سالها دل طلب جام جم از ما میکرد
و آنچه خود داشت زیبگانه تمنا میکرد

"Senelerdir gönül bizden Cem'in kadehini ister dururdu. Halbuki
kendisinde olanı yabancından istiyordu."

روی توکس ندید و هزاران رقیب هست
در غنجه هنوز و صدت عنایب هست

"Yüzünü kimse görmediği halde binlerce rakibin var . Henüz gonce halindesin yüzlerce bülbülün var."

Şairin bu türlü tasavvufî telâkkilerle yazılmış gazellerinden başka diğer gazellerinde de tasavvufî beyitlere çok rastlanır. O aşk hakkındaki fikirlerini ve aşka verdiği değeri ifade ederken çok defa tasavvuf anlayışından faydalanmıştır. Aşk ve muhabbet Tanrı'nın insana verdiği bir emanettir. Yani aşkın mahiyeti ilâhî ve ezelîdir. Aşk ve muhabbet dünyanın yaratılmasına sebep olduğu gibi insanı kâmil yapan ve Tanrı'ya, aşına ulaştıran odur. Hakiki sevgiliye ulaşmak için insanın birçok zorluklara katlanması gerekir. Hâfız bu türlü panteist felsefî görüşün umumi telâkkilerine uyarak aşka büyük bir değer vermiştir:

راهیست راه عشق که هیچش کناره نیست
آنجا جز آنکه جان بسپارند چاره نیست
هر گه که دل بعشق دهی خوش دمی بود
درکار خیر حاجت هیچ استخاره نیست

"Aşk yolu öyle bir yoldur ki hiç sonu yoktur. O yolda can vermeden başka çare yoktur.

Aşka ne zaman gönül verirsen o zamanın iyi bir andır. Hayır işte istihareye hacet olmaz."

هر شب نمی درین ره صد بحر آتشی نیست
دردا که این معما شرح و بیان ندارد

"Bu yolda her çiğ tanesi yüzlerce ateş denizidir. Fakat ne yazık ki bu muammayı anlatmak ve söylemek güç."

در راه عشق وسوسه اهرمن بسیست
پیش آی گوش دل به پیام سروش کن

"Aşk yolunda şeytanın vesvesesi çoktur. Beri gel de gönül kulağını meleğe ver."

در ره منزل لیلی که خطر هاست دران
شرط اول قدم آنست که مجنون باشی

"Leylâ'nın konağının yolunda nice tehlikeler vardır. Daha ilk adımda Mecnun olmak şarttır."

تحصیل عشق ورنیدی آسان نمود اول
جانم بسوخت آخر در کسب این فضائل

"Aşkı ve rıntılığı elde etmek önce kolay göründü. Fakat sonunda bu faziletleri elde etmek uğrunda canım yandı tükendi."

الا یا ایها الساقی ادر کأساً و ناولها
که عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکلیها

"Ey saki! kadehi döndür ve sun. Çünkü aşk önce kolay göründü ama sonradan müşküller çıktı."

Akıl ve ilim aşkın mahiyetini anlamaktan acizdir:

عاقلان نقطه پرکار وجودند ولی
عشق داند که درین دایره سرگردانند

"Akıllılar varlık pergelinin noktasıdır ama aşk onların bu dairede başlarının döndüğünü bilir."

مارا ز منع عقل مترسان و می بیار
کان شخنه در ولایت ما هیچ کاره نیست
درکار خانه که ره عقل و فضل نیست
و هم ضعیف و رای فضولی چرا کنند

"Akıl bunu men ediyor diye bizi korkutma, şarap getir. Çünkü akıl dediğin o şahnenin bizim vilâyetimizde hiç işi yoktur."

"Akla ve bilgiye yol olmayan bir iş yerinde niçin zayıf düşüncede ve boş fikirde bulunurlar?"

Aşk ilm-i batımla ve hulûs-i kalble elde edilir. Aşk feyzini elde etmek için kalbi temizlemek lâzımdır:

گوهر پاک ببايد که شود قابل فیض
ورنه هرسنک و گلی لؤلؤ و مرجان نشود

"Feyzi kabul etmek için temiz bir yaratılış gerek. Yoksa her taş ve toprak inci ile mercan olmaz."

Aşk ilminin öğrenildiği yer meyhanedir ve hakiki aşıklar da rıntilerdir:

زکنج صومعه حافظ مجوی گوهر عشق
قدم برون نه اگر میل جست و جو داری

“Hafız, aşk gevherini tekke köşesinde arama. Aramak niyetindeysen oradan dışarı adım at.”

Dünyada her şeyin Tanrı'nın bir parçası olduğuna ve vücud-i mutlak olan Tanrı'dan başka bir varlık bulunmadığına göre dinlerin ve mezheplerin gayesi aslında birdir. Kilise ile mescid, hankah ile harabat arasında bir fark yoktur. Şair tasavvufi faydalanarak bu geniş görüşle insanlar arasındaki bütün anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak ister ve huzur isteyen nikbin bir felsefe kurar:

جنك هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه
چون ندیدند حقیقت ره افسانه زدند

“Yetmiş iki milletin yaptığı kavgaları mazur gör. Çünkü hakikati görmediklerinden efsane yoluna saptılar.”

گر پیر مغان مرشید من شد چه تفاوت
در هیچ سری نیست که سری ز خدا نیست

“Benim müşidim piri mugan olduysa ne fark var. Hiç bir baş yoktur ki onda Tanrı'nın bir sırrı bulunmasın.”

همه کس طالب یارنده چه هشیار چه مست
همه جا خانه عشقست چه مسجد چه کنشت

“Ayık olsun, sarhoş olsun herkes sevgiliyi istemekte. Her yer aşk yurdu, mescid nedir? kilise nedir?”

در عشق خانقاه و خرابات فرق نیست
هر جا که هست پرتو روی حبيب هست
آنجا که کار صومعه را جلوه میدهند
نا قوس دیر راهب و نام صلیب هست

“Aşkta tekke ile meyhane arasında fark yoktur. Aşkın bulunduğu her yerde sevgilinin yüzünün nuru vardır.”

Tekkede, ibadetin cilve ettiği yerde elbette rahibin manastırının çanı ile salibinin adı vardır.”

عاشق که شد که یار بحالش نظر نکرد
ای خواجه درد نیست و گرنه طیب هست

“Kim aşık oldu da sevgili ona nazar etmedi. Ey efendi dert yok. Yoksa doktor meydandadır.”

Hâfız'ın tasavvufî şiirlerini inceleyince görüyoruz ki bunlar riyakâr, hodperest ve dar görüşlü zahidlere hücum etmek, kendi hür düşüncesini, herşeyi tabii karşılayan hoş görürlüğünü, kalp zenginliğinden meydana gelen istighnasını ve yaşamaya değer veren rind ve nikbin felsefesini ifade etmek için bir vasıta. Bu yüzden Hâfız şiirlerinde tasavvufun en insanî ve en cazip motiflerini ve mecazlarını almış, felsefesini ve aşkını ifade ederken tasavvufun bu müsbet taraflarından faydalanmıştır. Meselâ dünyada her şeye karşı sevgi duymak ve aşka değer vermek, tevekkül ve kazaya rıza göstererek insanların yaptığı hareketleri hoş görmek, dinlerin ve mezheplerin gayesinin Tanrı olduğunu düşünerek bunlar arasındaki ihtilâfları ortadan kaldırmak v. s. gibi. Şair fikirlerini bu tasavvufî mecazlarla o kadar mükemmel bir şekilde ifade etmiştir ki bu onun gaybdan haber veren bir ârif ve terceman-ül-esrar denilmesine sebep olmuştur. Hâfız'da uzlet, tecerrüd, sabır, nefisle mücadele gibi tasavvuf motifleri, çoğu zaman, tasavvufta olduğu gibi dünyayı terk etmek için tavsiye edilen birer merhale değildir. Bunlar yaşamak, hayatın türlü üzüntülerine mukavemet etmek ve hiç bir şeye de değer vermemek için tavsiye edilmiştir. Dünyanın fani oluşundan dolayı ona kıymet vermeyen şair bir an evvel Tanrı'ya ulaşmak için gayret etmez. Şarap içerek ve gönlünü hoş geçirerek fırsatı kaçırmamaya çalışır. Şiirlerinde daima rintliğinden ve aşıklığından bahseden şair, sofîyenin المجاز قنطرة الحقیقة anlayışından faydalanarak aşıklığını hoş göstermek ister. Onun sevgiliye karşı duyduğu muhabbetin kendisinde ne kadar köklü olduğunu göstermek için tasavvufi nasıl faydalandığını şu beyitlerinde görmek mümkündür:

نبود نقش دو عالم که رنگ الفت بود
زمانه طرح محبت نه این زمان انداخت

“İki cihanın da nakşı yokken ülfet rengi, aşk ve muhabbet şivesi vardı. Zamane sevgi âdetini şimdi ortaya atmadı.”

عشق من با خط مشکین تو امروزی نیست
دیرگاهست کزین جام هلالی مستم

“Misk gibi kokan hattına aşıklığım bu günden değildir. Nice zamandır bu hilâli kadehten sarhoşum.”

گفتم صنم پرست مشو با صمد نشین
گفتا بکوی عشق همین و همان کنند

“Put a tapma, Tanrı ile düş kalk dedim. Aşk mahallesinde bunu da yaparlar onu da dedi.”

Şairin sevgilisinin güzelliğini ifade ederken de tasavvuftan faydalandığı görülür.:

روی تو مگر آینه لطف آلهیست
حقا که چنین است درین روی ریا نیست

“Yüzün Tanrı lûtfunun aynası olmalı. Doğru da bu. Bu sözde hiç bir riya yoktur.

در صومعه زاهد و در خلوت صوفی
جز گوشه ابروی تو محراب دعا نیست

Zahidin tekkesinde, sofinin halvetinde senin kaşlarından başka dua mihrabı yoktur.”

Bütün bunlardan sonra anlıyoruz ki Hâfız tasavvuf tesirinde kalmış ve onun mecazlarını gayet parlak bir şekilde ve meharretle kullanmış olmakla beraber beşerî anlamı ile aşık bir şairdir. O dünyaya bağlı olup bahar gelince bîstamî hırkayı şaraba rehin bırakan ve tasavvuf hezeyanlarını saçma bulan bir rinddir:

خیز تا خرقة صوفی بخرابات بریم
شطح و طامات ببازار خرافات بریم

سوی رندان قلندر بره آورد سفر
دلغ بسطای و سجاده طامات بریم

“Kalk, sofi hırkasını meyhaneye, yamalı hırkayla hezeyanları bit pazarına götürelim.

Bîstamî hırka ile manasız sözler seccadesini kalender rindlere sefer armağanı yapalım.”

ساقی بیا که شد قدح لاله پر ز می
طامات تا بچند و خرافات تا بکی
بگذر زکبر و ناز که دیدست روزگار
چین قباى قیصر و طرف کلاه کی
هشیار شرکه مرغ چمن مست گشت هان
بیدار شو که خواب عدم در پیست هی

“Saki gel, lâlenin kadehi şarapla doldu. Sofinin manasız sözleri niceyedek sürecektir. Hurafeler ne zamana kadar devam edecek.

Kibir ve nazı bırak. Zaman Kayser'in elbisesinin de Key'in külâhının da dürlüğünü görmüştür.

Aklını başına al, bülbül sarhoş oldu. Kendine gel, arkada yokluk uykusu vardır.”

صوفی گلی بیچین و مرقع بخار بخش
وین زهد خشک را بمی خوشگوار بخش
طامات و شطح در ره آهنگ چنک نه
تسبیح و طیلسان بمی و میگسار بخش
زهد گران که شاهد و ساقی نمی خرنند
در حلقه چمن بنسیم بهار بخش

“Sofi gül topla. Yamalı hırkayı dikene feda et. Bu kuru zahitliği lezzetli şaraba bağışla.

Manasız herzelere, saçma sözleri çeng nağmelerinin yoluna koy. Tesbih ile sarığı şarap ile şarap içenlere ver.

Saki ile güzelin almak istedikleri şu ağır zahitliği çemen halkasında bahar rüzgârına terk et.”

Dere kenarı, söğüt ağacının gölgesi, sevgili ve şarap . İşte Hâfız için bunlar hayatın yaşamağa değer güzel taraflarıdır:

کنار آب و پای بیدو و طبع شعر و یاری خوش
معاشر دلبری شیرین و ساقی گلعداری خوش

“Irmak kıyısı, söğüt ağacının altı, şiire kabiliyetli bir tabiat, güzel bir sevgili, şen ve güzel bir dilber, gül yanaklı saki ... bütün bunlar hoştur.”

من دوستدار روی خوش و موی دلکشم
مدهوش چشم مست و می صاف بی غشم

“Ben güzel yüz ile gönüller çeken saça aşıkım. Sarhoş göz ile saf ve tortusuz şaraba bayılırım.”

Hattâ şair şarabın ve sevgilinin kendi dini ve mezhebi olduğunu söylemektedir:

روزگاریست که سودای بتان دین منست
غم این کار نشاط دل غمکین منست

“Nice zamandır güzellerin sevdası dinim olmuştur. Bu sevdanın derdi gamlı gönlümün neş’esi olmuştur.”

من نخواهم! کرد ترك لعل یار و جام می
زاهدان معذوره داریدم که اینم! مذهبست

“Sevgilinin lâ’l dudağı ile şarap kadehini terk etmiyeceğim. Zahitler beni ma’zur görün mezhebim budur.”

Hâfız’ın şiirlerinde ahlâki telâkkiler :

Şarkın bütün şairlerinde rastlanan doğru olmak, fenalığa karşı iyilik yapmak ahde vefa göstermek, eski sohbetin hukukunu gözetmek, kibirli olmamak, büyüklerin nasihatini dinlemek, fakirlere ve gariplere bakmak, ah almamak v.s. gibi ahlâk kaidelerini Hâfız’ın şiirlerinde de buluyoruz. O herkese bu ahlâk kaidelerini tavsiye ederek insanlığın icaplarını anlatmak ister. Şiirlerinde öğdüğü rindliğin ve dervişliğin icapları vefakârlık, başkalarının melâmetine katlanmak, her şeyi hoş görmek, kimsenin kalbini kırmamak ve ayıbını yüzüne vurmamak, hodperest ve mağrur olmamaktır:

وفا کنیم و ملامت کشیم و خوش باشیم
که در طریقت ما کافر است رنجیدن
پیر میگده گفتیم که چیست راه نجات
بخواست جام می و گفت عیب پوشیدن
بمی پرستی ازان نقش خود زدم بر آب
که تا خراب کنم نقش خود پرستیدن

“Vefakârlık edelim, halkın kınamasına katlanalım, hoş olalım. Çünkü bizim tarikatımızda incinmek kâfirliktir.

Meyhane pirine kurtuluş yolu nedir diye sordum. Şarap kadehini istedi ve “ayıpları örtmek” dedi.

Varlığımın nakşına tapmıyayım diye şarap tapmak suretiyle kendi nakşımı suya attım.”

فکر خود و رای خود در عالم رندی نیست
کفرست درین مذهب خود بینی و خود رای

“Rintlik âleminde kendini düşünmek ve kendi fikrini beğenmek yoktur. Bu mezhepte kendisinden başka kimseyi görmemek ve kendi fikrini beğenmek küfürdür.”

Rintlikte ve dervişlikte kalp kırmak en büyük günah sayılır. Bu ahlâki görüşte sofîyenin *قلب المؤمن عرش الله* sözüyle kalbe verdiği önemin tesiri vardır:

مباش در پی آزار و هرچه خواهی کرد
که در شریعت ما غیر ازین گناهی نیست

“Kimseyi incitme de ne yaparsan yap. Çünkü bizim şeriatımızda bundan başka günah yoktur.”

در طریقت رنجش خاطر نباشد می بیار
هر کدورت را که بینی چون صفائی رفت رفت

“Tarikatte kırılmak yoktur. Şarap sun, gördüğün her keder safa gibi gelip geçti.”

جفا نه شیوه! درویشیست و راه روی
بیار باده که این سالکان نه مرد رهند

“Cefa etmek dervişlik ve saliklik işi değildir. Şarap sun, bu yolcular yol ehli değildir.”

Hâfız insanların kalbini kırmamaya çok önem vermektedir. Rind şair bu geçici dünyada hiç kimsenin kalbini kırmamanın doğru olduğunu hemen daima söyler:

دلش بناله میازار و ختم کن حافظ
که رستکاری جاوید در کم آزار است

“Hâfız, yeter artık, ağlayıp inliyerek sevgilinin gönlünü incitme. Ebedî kurtuluş kimseyi incitmemektedir.”

زنهار تا توانی اهل نظر میازار
دنیا وفا ندارد ای نور هر دو دیده

“Elinden geldikçe sakın nazar ehlini incitme. Ey iki gözümün nuru! dünyanın vefası yoktur.”

ده روزه مهر گردون افسانه است و افسون
نیکی بجای یاران فرصت شمار یارا

“Dostum, feleğin on günlük sevgisi masal ve efsaneden ibaret. Dostlara iyilik etmek için bu on günü fırsat bil.”

Başkalarına kusur bulmak, hodperestlik ve gurur insanlığa aykırıdır:

بر بساط نکته‌دانان خود فروشی شرط نیست
یا سخن دانسته گو ای مرد عاقل یا خوش

“Nüktedanlar meclisinde kendini göstermeğe kalkmak uygun olmaz. Ey akıllı kişi söz biliyorsan söyle, yoksa sus.”

حافظ افتادگی از دست مده زانکه خسود
عرض و مال و دل و دین در سر مغروری کرد

“Hâfız, düşkünlüğü, tevazuu elden bırakma. Çünkü hasedci gurur yüzünden malını, canını, ırzını, dinini yok etti.”

Rindlik icaplarından birisi de hüner ve marifetten anlamıyan kimselerle sohbet etmemektir:

نخست موعظه پیر مجلس این خرفست
که از مصاحب نا جنس احتراز کنید

“Meclis pirinin ettiği nasihatlerin ilki şu idi: uygunsuz kişilerle sohbetten çekinin.”

بی معرفت مباش که در من یزید عشق
اهل نظر معامله با آشنا کنند

“Marifetli ol. Nazar sahipleri aşk pazarında ancak bildiklerle, marifet sahipleriyle alış veriş ederler.”

پیر میخانه چه خوش گفت بدردی کش خویش
که مگو حال دل سوخته با خای چند

“Meyhane piri tortulu şarab içen müridine ne hoş dedi: ,yanmış gönlün halini öyle ham kişilere söyleme.”

Tıyb-al-kalbi yani gönül rahatlığını her şeye tercih eden hayat felsefesinde Hâfız'ın tuttuğu yol şudur:

آسایش دو گیتی تفسیر این دو خرفست
بادوستان مروت با دشمنان مدارا

“İki cihanın da rahatı şu iki harfin tefsirinden ibarettir: Dostlara müriyyet düşmanlara müdara et.”

Hâfız'ın şiirlerinin ifade özelliği:

1. Dil ve üslûb:

Hâfız'ın şiirlerinde dil gayet sade, tekellüfsüz ve vecizdir. Hâfız'ın dilinin sade ve tekellüfsüz oluşu onun İran şairleri arasında en popüler bir şair olmasında mühim bir âmil olmuştur. Hâfız'a selevleri işlenmiş mükemmel bir şiir dili bırakmışlardır. Hâfız şahsiyetindeki şairlik kudreti ile şiirin en ince manalarını ifade ettiği gibi felsefî ve ahlâkî konulara cazibe vermiş, sevgisinde, düşünce-sinde, hiciv ve alaylarında dil sadeliğini, canlılığını ve ve inceliğini kaybetmemiştir. Şair his ve fikirlerini ifade ederken kelimeleri gayet iyi bir şekilde seçerek şiirin ahengini daima muhafaza etmiştir. Devletşah'ta Hâfız'ın sözlerinin tekellüfsüz ve sade olduğu belirtilir. Camî Baharistan'da Hâfız'ın dili ve üslûbu hakkında şunları der: “Şairler piri Şiraz'lı Hâfız'ın şiirlerinin bir çoğu güzel ve ahenklidir. Bazısı mucize derecesine yaklaşmıştır. Gazelleri başka şairlerin gazelleri ile ölçülürse ahenk ve akıcılıkta Zahir-i Faryabî'nin kasideleri değerindedir. Şairin üslûbu Kûhistanlı Nizârî'nin üslûbuna yakındır. Ancak Nizârî'nin şiirinde

Hâfız'ın aksine olarak zayıf ve kuvvetli taraflar pek çok olduğu halde Hâfız'ın şiirlerinde hiç bir yapmacık eseri görülmemektedir. Hâfız'a lisan-ül-gayb yani görünmeyen âlemin dili demişlerdir.¹

Hâfız'a lisan-ül-gayb denmesi onun şiirlerinin konusu ile ilgili olmakla beraber şairin ifadesindeki bir hususiyetin yani ihhamın bunda rolü vardır. Hâfız tâir-i kuds, meclis-i üns, âlem-i gayb, hâtif, kudsiyan gibi kelimeleri bol bol kullanarak ifadesine daima bir mübhemiyet verir ve ilhamına bu maddî âlemin dışında bir menba göstererek şiirlerini ekseriya nakil yolu ile ifade eder. Meselâ:

بگوش هوش نبوش ازمن و بعشرت گوش

که این سخن سحر از هاتمم بگوش آمد

“Sözümü can kulağıyla dinle, işret etmeğe bak. Bu söz kulağıma seher vakti hâtiften geldi.”

بیار باده که دوشم سروش عالم غیب

نوید داد که عامست فیض رحمت او

“Şarap sun, dün gece gayb âleminin meleği, onun rahmetinin feyzi umumdur diye müjde verdi.”

مرده ای دل که مسیحا نفسی می آید

که زانفاس خوشش بوی کسی می آید

از غم حجر مکن ناله و فریاد که دوش

زده ام فالی و فریاد رسی می آید

“Gönül müjde, öyle bir Mesih nefesli geliyor ki güzel onun nefeslerinden birinin kokusu duyuluyor.

Ayrılık derdinden ağlayıp inleme, dün gece fal açtım, bir feryada erişen geliyor.”

Şibîlî Numanî Hâfız'ın gazellerinin hususiyetlerini gösterirken “Hâfız'ın şiirlerinin hususiyetlerinden birisi hüsn-i beyan, edanın güzelliği, temizlik ve letâfettir. Fakat zevk hiç bir kaideye ve kanuna tâbi olmadığı için fesahat ve belâgat usulleri bu hususta

¹ Camî, Baharistan, Milli Eğitim Bakanlığı klâsikler tercemesi, Ankara 1945, s. 160-161.

bir iş görmez ve onu ihatadan acizdir. Bir mazmunu türlü türlü birçok defalar söylemişlerdir. Fakat istenilen şey hasıl olmamıştır. Bunun aksine o mazmunu ifadede birisi öyle bir hüner gösterir ki ondaki bu sihir beğenilir ve istenen şey onda bulunur. İşte bu vergi Hâfız'dan başka birisine nasib olmamıştır.” Yine Şibîlî Hâfız'ın gazellerinin dili hakkında şunları der: “Gazel dili öyle hususi bir dildir ki onun nezaket, letâfet, zarafet ve halâvete sahip olması lâzımdır. Böyle bir dil için elbette hususi hayaller ve hatıralar lâzımdır. Felsefî veya ilmî mazmunları ifadede o renklilik ve letâfet kalmaz. İşte Hâfız'ın mucizelerinden birisi her türlü ilmî, ahlâkî, felsefî mazmunları ihtiva eden gazellerinde de letâfeti ni muhafaza etmekte, her türlü ince ilmî ve felsefî hayalleri daha zengin ve daha lâtif bir hale getirmektedir.”¹ Kazvinî de Hâfız'ın şiirlerinin dilini uzûbet, letâfet, tarâvet, selâset, melâhat, insicam, matbuî ve bîtekellüfî kelimeleri ile tavsif eder.²

Hâfız'ın şiirlerinde daima bir ahenk ve akıcılık mevcuttur. Şair gayet kolaylıkla söyler ve kelimeleri öyle sihirli bir şekilde yan yana getirir ki şiirin manasını anlamadan bile onun ahengi insanı sürükler. Onun bütün şiirlerinde Hâfız'ın ifadesini sehl-i mümteni derecesine vardırان kolaylık ve ahenk derhal kendisini gösterir.

Hâfız şiirlerinde çok defa kelimeleri tekrar ederek şiirde bu şekilde bir ahenk teminine çalışır. Şüphesiz bu şairin dili gayet kolaylıkla kullandığını gösterir. Bu tekrarlar Hâfız'ın ifadesinin hususi bir tarafıdır. Bunu birkaç örnekle gösterelim:

گر زدست زلف مشکینت خطایی رفت رفت

ور ز هندوی شما برما جفایی رفت رفت

برق عشق از خرقه پشمینه پوشی سوخت سوخت

جورشاه کامران گر برگدایی رفت رفت

“Misk gibi kokulu saçının elinden bir hata çıktıysa çıktı. Hindû gibi kara benin bize bir cefa ettiyse etti.

Aşk yıldırımını bir yün hırkalıyı yaktıysa yaktı. Muradına ermiş padişah bir yoksula cevri ettiyse etti.”

¹ Şibîlî Nu'manî, Şî'r-ül - Acem, Muhammed Takî tercemesi, Tahran, 1314. hş.

² Dr. Gani, بحث در آثار و افکار و احوال حافظ, c. I; Mukaddime, s. ح

تا بگیسوی تو دست نا سزایان کم رسد
هردلی در حلقه در ذکر یارب یاربست

“Lâyık olmıyan kişilerin elleri saçlarına ulaşmasın diye her gönül o saçın halkalarına yapışarak “yarabbi, yarabbi” diye dua etmektedir.”

چه بودی ار دل آن ماه مهربان بودی
که حال ما نه چنین بودی ار چنان بودی

“Ne olurdu, o ay gibi güzelin gönlünde merhamet olsaydı. Öyle olsaydı bizim halimiz böyle olmazdı.”

یاد باد آنکه نهانت نظری با ما بود
رقم مهر تو بر چهره ما پیدا بود
یاد باد آنکه چو چشمت بعتابم میگفت
معجز عیسویت در لب شکرها بود

“Bize gizlice nazar ettiğin o günler canlansın! O zamanlar muhabbetinin eseri yüzümüzden okunurdu. Gözlerin azarla beni öldürürken İsa mucizeli şeker dudaklarının dirilttiği o günler anılsın!”

İlm-i bedi’de “sual-cevap” diye adlandırılan “dedim dedi” şeklindeki konuşmalara da Hâfız’ın şiirlerinde de vardır:

گفتم غم تو دارم گفتا غمت سر آید
گفتم که ماه من شو گفتا اگر بر آید

“Sevgiliye senin derdine düştüm, deriliyim dedim. Derdin bir gün sona erer dedi. Bana ay ol, bana ıstık ver dedim. Eğer doğarsa, taliin varsa dedi.”

Hâfız bazan gazellerinde bilhassa mülemma’larında ve Arap şiirlerinde olduğu gibi sevgiliye hitap ederek ve ona selâm göndererek şiire başlar ve sevgiliden çok defa Selma veya Suad diye bahseder. Meselâ:

سلیمی منذ حلت بالعراقی الاقی من نواها ما الاقی
الا ای ساروان منزل دوست الی ركبناکم طال اشتیاقی

“Selmacık Irâk’a konalı uğrayacağım derilere uğrar dururum.

Ey sevgilinin yükünü taşıyan sarvan develerinize binenlere iştihakım arttı.”

اقت رواج زند الحمی و زاد غرامی
فدای خاک در دوست باد جان گرامی
پیام دوست شنیدن سعادست و سلام
من المبلغ عنی الی سعاد سلامی

“Korudaki öd ağacının kokuları geldi, aşkım arttı. Aziz can sevgilinin kapısındaki toprağa feda olsun.

Sevgilinin haberini duymak saadettir. Suad’a selâmımı kim ulaştıracak.”

ای صبا گر بگذری بر ساحل رود ارس
بوسه زن بر خاک آن وادی و مشکین کن نفس
منزل سلمی که بادش هر دم از ما صد سلام
پر صدای ساربانان بینی و بانک جرس
محمل جانان بیوس آنکه بزاری عرضه دار
کز فراق سوختم ای مهربان فریاد رس

“Ey sabah rüzgârı! Aras ırmağının kıyısına uğrarsan o vadinin toprağını öp, nefesini misk gibi kokulandır.

Selma’nın konağına bizden her an yüzlerce selâm olsun.

Sarvanların ve çanların sesleriyle orasının nasıl dolu olduğunu gör.

Sevgilinin mahmilini öp de sonra ağlayarak şunu arz et: Ey merhametli dost! ayrılığından yandım, feryadıma yetiş!”

گر بسر منزل سلمی رسی ای باد صبا
چشم دارم که سلامی برسانی ز منش
بادب نافه کشایی کن از آن زلف سیاه
جای دلهای عزیزست بهم بر مزنش

“Ey sabah rüzgârı Selma’nın menziline varırsan oradan bana bir selâm getireceğini ummaktayım.

O siyah saçları edeple aç da misk kokular getir. Fakat sakın onları birbirine karıştırma. Orası aziz gönüllerin bulunduğu bir yerdir."

Hâfız'daki bu ifade tarzı Arap şiirlerinin Hâfız üzerindeki tesirinin bir neticesidir. Hâfız'ın Arap şiirlerinin divanları ile çok meşgul olduğunu Hâfız'ın divanını derleyen zatın mukaddimesinden öğrenmekteyiz. Yalnız Hâfız üzerinde hangi Arap şairlerinin müessir olduğunu incelemek şüphesiz ayrı bir tetkik mevzuudur ki bu bizim konumuzun dışında kalmaktadır.

2. Vezin ve kafiye

Hâfız gazellerinde sıra ile en çok şu vezinleri kullanmıştır:

Mefâilün feilâtün mefâilün feilün (fa'lün)
Feilâtün (fâilâtün) feilâtün feilâtün feilün (fa'lün)
Mef'ülü fâilâtü mefâilü fâilün
Mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün
Mef'ülü mefâilü faülün
Mefâilün mefâilün faülün

Şair gazellerinde değişik kalıplardan meydana gelen vezinleri çok kullanır. Şiirde değişik kalıpları kullanmak aynı kalıpların tekrardan meydana gelen vezinleri kullanmaktan daha zor olduğu halde o bunları gayet kolaylıkla kullanmış ve vezin kaydı şiirin tabii ahengini katiyen aksatmamıştır. Hâfız'ın gazellerinde:

Mef'ülü fâilâtün mef'ülü fâilâtün
Mef'ülü mefâilü mef'ülü mefâilü
Müfteilün mefâilün müfteilün mefâilün
Fa'lün faülün fa'lün faülün

gibi değişik fakat mükerrer kalıplardan meydana gelen vezinleri de kullanması şairin şiirde veznin ahengini nazarı itibare aldığını bize gösterir.

Hâfız çok defa bir gazelde bir kelimeyi kafiye olarak iki hattâ üç kere tekrarladığı olmuştur. Meselâ :

آن کیست کز روی کرم بامن وفاداری کند
بر جای بدکاری چومن یکدم نکو داری کند

"Bana kerem ederek vefakârlıkta bulunacak, benim gibi kötülük eden birisine iyilik edecek kim var?"

matla'lı gazelde وفاداری kelimesi iki kere tekrar edilmiştir.

ترسم که اشک در غم ما پرده در شو
وین راز سر بمهر بعالم سمر شود

"Korkarım göz yaşı gamımızda perdeyi yırtıp kaldıracak, bu gizli sır âleme yayılacak."

matla'lı gazelde خبر kelimesi kâfiye olarak iki kere geçer.

ای فروغ ماه حسن از روی رخشان شما
آب روی خوبی از چاه زرخدان شما

"Ey güzellik ayı yüzünden ziyalanan sevgili! Güzellik senin çene çukurundan şeref bulmakta."

matla'lı gazelde روی رخشان kelimesi iki defa tekrar edilir.

سحر با باد میگفتم حدیث آرزومندی
خطاب آمد که واقف شو بالطاف خداوندی

"Seher vakti, sevgiliye olan iştihakımı rüzgâra söylüyordum. Tanrı'nın lûtuflarından emin ol diye haber geldi."

matla'lı gazelde آرزو مندی kelimesi kafiye olarak iki kere tekrar edilir.

دوش می آمد و رخساره برافروخته بود
تا کجا باز دل غمزه سوخته بود

"Dün gece yanakları parlayarak geliyordu. Bilmem yine nerede hangi aşkın gönlünü yakmıştı."

matla'lı gazelde افروخته kelimesi ise kafiye olarak üç kere kullanılmıştır. Böylece Hâfız'ın bir gazelde aynı kafiye iki defa tekrarladığı çok görülür. Hâfız'ın:

صلاح کار کجا و من خراب کجا
بین تفاوت ره کز کجا تا بکجا

"Ben harap nerede, işleri salâha erdirmek nerede ? Aradaki ayrılığa bak, yol nereden nereye gidiyor?"

matla'lı meşhur gazelinde revî olan "ب" harfi bütün gazelde sa-

kin olduğu halde matla' beytinin ikinci mısramda harekeli olarak kullanılmıştır. Hâfız vezin ve kafiye'nin şiire verdiği ahengin üstünde başka bir ahenge, kelimelerin yanyana gelmesinden meydana gelen bir ahenge önem verir. Bu ahengi şaire ne vezin ne de kafiye temin eder. O şairin şahsi kudretiyle ilgilidir ve fitrîdir. Hâfız'm:

حسد چه می بری ای سست نظم بر حافظ
قبول خاطر و لطف سخن خدا دادست

"Ey bozuk, düzen şiirler yazan, Hâfız'a niçin haset ediyorsun. Şiire kabiliyetli olma ve güzel şiir yazma Tanrı vergisidir." demesi bu yüzdendir.

3. Şiir sanatları.

Hâfız şiirlerinde edebî sanatları oldukça çok kullanır. Şair bu san'atları şiirlerinde çok defa muvaffakiyetle kullanmış, mana ve ifadeyi bu sanatlara boğmamıştır. Şairin ekseriya aheng ve şiiriyet bakımından güzel söylediği gazellerinde bu sanatların kullanılışında büyük bir tabiiyet görülür. Fakat burada şunu da belirtmek icap eder ki his kuvvetinin ve şiiriyetin kuvvetle bulunduğu gazellerde şiir sanatları bir güzellik gösterdikleri halde his ve şiiriyet bakımından daha zayıf olan gazellerde bu sanatların ifadesinde bir kuruluk ve sunilik görülmektedir. Burada, Hâfız'ın şiir sanatlarını nasıl kullandığı hakkında bir fikir edinmek için onun bu sanatları muvaffakiyetle kullandığı şiirlerinden birkaç örnek alalım:

Mürâât-i nazîr:

اگر آن ترك شیرازی بدست آرد دل مارا
بخال هندویش بحشم سمرقند و بخارا را

"Eğer o Şirazlı güzel bize muhabbet gösterir, gönlümüzü alırsa, onun kara benine Semerkantle Buharayı bağışlarım."

Hâfız burada Türk, Hindu, Şiraz, Semerkant, Buhara kelimelerini bir arada toplamıştır.

کس بدور نرگست طرفی نبست از عافیت
به که نفروشدند مستوری بمستان شما

"Gözünün hüküm sürdüğü devirde kimse afiyet bulmadı. Senin aşkınla sarhoş olanlara o gözlerin zahidlik satmaması daha iyi."

Burada mestur=zahid, mest=sarhoş ve mecazen göz yerinde kullanılan "nergis" kelimeleri birbirleriyle ilgilidir. Şekil bakımından nergisle "devr" kelimesi arasında da münasebet vardır.

Tevriye :

مقام عیش میسر نمی شود بی رنج
بلی بحکم بلا بسته اند عهد الست

"Dünyada zahmetsiz aşk müyesser olmuyor. Evet, Elest ahidini belâya bağlamışlar."

Beyitte "belâ" kelimesi tevriyeli olarak kullanılmıştır. İlk manası zahmet, eziyet demektir. İkinci manası "Kâlû belâ=evet dediler" manasıdır ki Elest bezmindê ruhların Tanrı'nın "Elestu birabbu-kum=sizin rabbiniz değil miyim" sorusuna verdikleri cevaptır.

زگریه مردم چشم نشسته در خونست
بین که در طلبت حال مردمان چونست

"Ağlamaktan göz bebeğim kana oturdu. Bak, senin arzunda insanların hali nice'dir"

Burada "merduman" kelimesi hem insanlar hem de iki göz bebeği anlamları ile kullanılmıştır.

İlhâm-i tenâsüb:

ای فروغ ماه حسن از روی رخسان شما
آب روی خوبی از چاه زخندان شما

"Ey güzellik ayı yüzünden aydınlanan sevgili! güzellik senin çene çukurundan şeref bulmaktadır."

Burada mâh=ay, fûrûg=ışık, aydınlık, rahşân=parlak kelimeleri birbirleriyle ilgilidir. Rûy=yüz ile de ay arasında benzerlik vardır. Zenahdan=çene kelimesiyle birlikte kullanılıncâ çene çukuru anlamına gelen câh=kuyu kelimesi ile âb=su kelimesi arasında münasebet vardır.

ببوی نافه کآخر صبا زان طره بکشاید
زتاب جعد مشکینش چه حون افتاد در دلها

"Sabah yeli misk kokusu almak ümidiyle sevgilinin alnına dökülen saçları açınca o misk kokulu saçların kıvrımlarından yüreklerle kan oturdu."

Beyitte “ümit” anlamında kullanılan “bûy” kelimesinin “koku” anlamı da kastedilmiştir. Yine beyitte “misk” yerine kullanılan “nafe” kelimesinin asıl manası “göbek” demektir. Misk elde etmek için misk keçileri koşturulmuş ve hayvanların zorlarından göbeklerine kan oturmuş. Sonra göbekleri çıkarılarak misk olarak kullanılmış. Buna göre “hun uftad=kan düştü, kan oturdu” kelimesi ile beyitte büküm manasında kullanılan “tâb” kelimesinin “takat” anlamı da kastedilmiştir. “ca’d=düğüm”, “tâb=büküm”, “dîl=gönül” arasında da şekil benzerliği vardır.

در عیش کوش که چون آنخوَر نماند
آدم بهشت روضه دار السلامرا

“Eldeki fırsatı ganimet bil, eğlenmeğe çalış. Âdem bile nasibi tükenince Cenneti terk etti.”

Beyitte “hişt= bırakmak, terketmek, kaybetmek” kelimesinden gelen “bi-hişt” kelimesini “Behişt=cennet” manasına da düşünülmüştür ve bu anlamı ile “ravza”, “dar-üs-selâm”, “Âdem” kelimeleri arasında tenasüb vardır.

ما هم این هفته شد از شهر و بچشم سالیست
حال هجران تو چه دانی که چه مشکل حالست

“Ayım şehirden bu hafta gitti. Fakat gözüme bir yıl gibi görünüyor. Ayrılığın ne müşkül bir hal olduğunu sen ne bilirsin.”

Burada sevgili yerine kullanılan ay kelimesi ile şehir kelimesinin zaman anlamı ve hafta, sal=sene kelimeleri manaca birbirleriyle ilgilidir.

Tezad:

ترسم که صرفه نبرد روز باز خواست
نان حلال شیخ ز آب حرام ما

“Hesap gününde korkarım şeyhin helâl ekmeği ile bizim haram suyumuz bir işe yaramıyacak.”

Beyitte görüldüğü üzere “helâl” ile “haram” tezatlı kelimelerdir. Ayrıca “su” ile “ekmek” de karşılıklı olarak kullanılmıştır.

بدم گفقی و خرسندم عفاك الله نكو گفقی
جواب تلخ می زبید لب لعل شکر خارا

“Bana kötü söz söyledin, fakat ben memnunum, Tanrı affetsin. İyi söyledin ama o şeker çiğniyen lâ’l dudaklara acı söz yakıyıyor mu?” Hâfız, beyitte “bed=kötü” ile “nikû=yi” ve “telh=acı” ile “şeker” tezatlarını bir araya toplamıştır.

Hüsn-i talil:

دوش باد از سر کویش بگلستان بگذشت
ای گل این چاک گریبان تو بی چیزی نیست

“Dün gece yel sevgilinin mahallesinden gül bahçesine geldi. Ey gül! yakanı yırtman sebepsiz değil.”

Sanki, gece sevgilinin mahallesinden gülistana gelen yel, güle sevgilinin güzelliğini anlatmış, o da üzüntü ve hasedinden yakasını yırtmış. Şair, gülün sabahleyin hafif seher yeli ile açılmasına böyle güzel bir sebep buluyor.

Cinas:

چو با حبیب نشینی و باده پیمایی
بیاد دار محبان باد پیمایی

“Sevgili ile oturup şarap içtiğin vakit senden nasibi olmıyan dostları hatırla.”

Burada da “bâde peymâyî” ile “bâd peymâyî” kelimeleri arasında nakıs bir cinas yapmıştır.

بصوت بلبل و قمری اگر بنوشی می
علاج کی کنمت کاخر الدواء الکی

“Bülbül ve kumru sesiyle şarap içmezsen seni nasıl tedavi edebilirim. Çünkü son deva dağlamadır. Bunu yapmazsan acıya razı ol.”

Beyitteki birinci “key” in manası “nasıl” demektir. “deva’-ul-key” deki “key” ise dağ=yara demektir. Şair yazılışları bir, manaları ayrı olan kelimeleri bir araya getirerek cinas sanatı yapmıştır.

سنا نماند سخن طی کنم شراب کجاست
بده بشادی روح روان خاتم طی

“Cömertlik kalmadı, sözü keseyim. Saki! şarap nerede? Hatem-i Tayy’ın ruhu için şarap sun da ruhu şad olsun.”

Burada da dürmek, bükme anlamlarına gelen "tay" kelimesi ile cömertliği ile ün salmış olan Hatem'in mensup olduğu "Tay" kabilesinin adını cinaslı kullanmıştır.

Leff ü neşr:

زلف دل دزدش صبارا نبید برگردن نهاد
با هواداران رهرو حمله هندو بین

"Gönül çalan saçları sabah rüzgârının boynuna bend attı, boynunu bağladı. O Hintlinin kendisini arzulayan yolculara yaptığı hileye bak.

Birinci mısradaki saç renginden dolayı ikinci mısradaki hindû'ya benzetilmiş ve hindû saç yerinde kullanılmıştır. Yine birinci mısra'daki sabaya karşı ikinci beyitte "hevâ-dâr=hevâ ve heves sahibi" kelimesi vardır. Saba ile ilgisi "hevâ-dâr" kelimesinin heva tutan manası dolayısıyledir.

Aks:

ذوقی چنان ندارد بی دوست زندگانی
بی دوست زندگانی ذوقی چنان ندارد

"Bir zevki yok sevgilisiz yaşamının, sevgilisiz yaşamının bir zevki yok."

کس در جهان ندارد یک بنده همچو حافظ
زیرا که چون توشاهی کس در جهان ندارد

"Dünyada kimsenin Hâfız gibi kulu yok. Çünkü dünyada kimsenin senin gini padişahı yok."

İştikak:

صوفی بیا که آینه صافست جام را
تابنگری صفای می لعل فام را

"Sofî gel kadehin tertemiz aynasına bak da lâ'l renkli şarabın arılığını gör."

Şair burada sofî, sâf, safâ kelimeleri ile zâhiri bir iştikak sanatı yapıyor. Çünkü bunlardan aynı kelimenin müştakları gibi görünüyorsa da sofî ile saf ve safâ ayrı kökten gelmektedirler.

کر خمر بهشتت بریزید که بیدوست
هر شربت عذیم که دهی عین عذابست

"Sevgili olmadan cennet şarabı da olsa istemem, dök. Onsuz sunduğun her tatlı şerbet bana aynı azaptır."

Burada "azb" ile "azap" kelimeleri de hem aynı köktenmiş gibi görünmektedir hem de manaca aralarında tezat vardır.

Teşhis ve intak:

صبحدم مرغ چمن با گل نوحاسته گفت
ناز کم کن که درین باغ بسی چون توشگفت
گل بخندید که از راست نرنجیم ولی
هیچ عاشق سخن سخت بمعشوق نگفت

"Sabah vakti, bülbül yeni açılmış güle "az nazlan, bu bağda senin gibi nice güller açtı" dedi.

Gül gülerek "doğru sözden incinmeyiz ama hiç bir aşık sevgilisine böyle ağır söz söylememiştir" dedi.

Tecrid:

مبین بسیب زنخدان که چاه در راحت
کجا همی روی ای دل بدین شتاب کجا

"Sevgilinin elma gibi çenesine pek bakma, yolda kuyu var. Gönül, böyle acele ile nereye koşup gidiyorsun?"

در چین زلفش ای دل مشکین چه گونه
کاشفته گفت باد صبا شرح حال تو

"Ey dertli gönül, sabah rüzgârı halinin perişan olduğunu anlattı. Sevgilinin saçlarının kıvrımlarında ne haldesin?"

Telmih:

شب تارست و ره وادی ایمن در پیش
آتش طور کجا موعده دیدار کجاست

"Gecenin karanlığı, önde Eymen vadisinin yolu var. Fakat Tur'da görünen ateş nerede? Vadedilen didar nerede?"

محمود بود عاقبت کار درین راه
گر سر برود در سر سودای ایازم

“Ayaz’ın sevdasıyla baştan olursam bu yolda işin sonu Mahmud olur.”

Hâfız şiir sanatlarını kullanırken hiç bir zaman ölçüyü kaçırmamış yani şiiri tasannua boğarak onun ahengini kaybetmemiştir. Meselâ bir kıt’asında:

سال و فال و حال و اصل و نسل و تخت و بخت
بادت اندر شهریاری بر قرار و بر دوام
سال خرم فال نیکو مال وافر حال خوش
اصل ثابت نسل باقی تخت عالی بخت رام

“Padışahlıkta yılın, talihin, malın, halin, aslın, neslin, tahtın, bahtın, daimî olsun !

Yılın kutlu, talihin yaver, malın çok, aslın sabit, neslin baki, tahtın yüce, bahtın da sana yardımcı olsun!”

“Tefsir-celi” denen bu garip sanatı bile kullanırken şiire bir aheng vermeye muvaffak olmuştur.

Görülüyor ki Hâfız’ın şiirleri fikirlerinin samimiyeti ve insanî oluşu, geniş bir hoşgörülük ve nikbinlik telkin eden rindliği, ifadesinin ahengi ve sadeliği ile her bakımdan mükemmeldir ve onun şiirleri klâsik İran şiirinin özünü teşkil eder.

Hâfız’ın kendi şiirleri hakkındaki kanaati :

Hâfız’ın, şiirlerinde kıymetinin bilinmediğinden ve devrinde iyi şair olmıyanlara kıymet verildiğinden şikâyet ettiğini görüyoruz. Bunun sebebi belki Hâfız’ın hoşlanmadığı şahısların idaresi veya siyasi mücadeleler yüzünden ara sıra hamisiz kaldığı zamanlarda karşılaştığı zarurettir. Esasen hemen her şairin divanında bu türlü şikâyetler vardır. Çünkü şiirleriyle geçinmek zorunda olan bir şairin bütün hayatının ihsanlar ve takdirlerle geçmesi hemen hemen çok defa mümkün olmamıştır. Hâfız’ın şiirlerinde de bu türlü şikâyetler mevcuttur:

دقتر دانش ما جمله بشوید بمی
که فلک دیدم و در قصد دل ودانا بود

“Bilgi defterimizi şarapla tamamiyle yıkayınız. Çünkü feleğin bilgili kalplere kast ettiğini gördüm.”

ارغنون ساز فلک رهزن اهل هنرست
چون ازین غصه تنالیم و چرا نخروشم

“Felek erganuncusu hüner ehlinin yolunu vurmada. Bu gussadan nasıl ağlamıyalım, niçin coşmıyalım.”

Fakat şairliğinden emin olan Hâfız bu haline pek aldırılmıyarak ne de olsa takdir edileceğini bilir ve:

قدر مجموعه گل مرغ سحر داند و بس
که نه هرکو ورقی خواند معانی دانست

“Gül mecmuasının değerini bülbül bilir, o kadar. Her varak okuyan ma’nayı anlamaz.”

diyerek susmayı tercih eder:

حدیث مدعیان و خیال همکاران
همان حکایت زردوزو بوریا با فست

“Şairlik iddiasında bulunanların sözleriyle bizimle aynı ayarda olanların hayalleri hasır örenle altın sırma dikenin hikâyesinin aynıdır.”

نموش حافظ و این نکتهای چون زر سرخ
نگاه دار که قلاب شهر صرافست

“Hâfız sus, kızıl altına benzeyen bu nükteleri sakla ki şehrin kalpazanı sarraftır.”

Hâfız ekseriya gazellerinin makta’ında şiirlerini metheder. Onun kendi şairliğine büyük bir güveni vardır. O bu güvenini şiirlerinde daima söyler:

ز نظم دلکش حافظ کسی شود آ که
که لطف طبع و سخن گفتن دری داند

“Hâfız’ın gönül alan nazmından ancak farsça söz söylemesini bilen ve tab’ı güzel olan kimse anlar.”

ای مدعی برو که مرا باتو کار نیست
احباب حاضرند باعدا چه حاجتست

"Ey iddiacı git. Benim seninle işim yok. Dostlar buradayken düşmana ne ihtiyaç olur."

حافظ تو ختم کن که هنر خود عیان شود
با مدعی نزاع و محاکا چه حاجتست

"Hâfız sözü kes, hüner ne de olsa kendisini gösterir. İddiacı ile döğüşe çekişe ne lüzum var."

Çünkü Hâfız'a göre şairlik bir hak vergisidir:

حسد چه می بری ای سست نظم بر حافظ
قبول خاطر و لطف سخن خدا دادست

Hâfız şiirlerini hayal-engiz, taze ve ter adları ile vasıflandırır:

صبحدم از عرش می آمد خروشی عقل گفت
قدسیان گوئی که شعر حافظ از بر میکنند

"Seher vakti gökten bir cuş u huruş geldi. Akıl dedi ki : Galiba melekler Hâfız'ın şiirini ezberliyorlar."

باین شعر تر شیرین ز شاهنشاه عجب دارم
که سرتا پای حافظ را چرا در زر نمیگیرد

"O padişahlar padişahına şaşıyorum. Bu kadar güzel ve taze şiirleriyle Hâfız'ı neden altınlara gark etmiyor."

هر کو نکند فهمی زین کلک خیال انگیز
نقشش نخرم از خود صورتگر چین باشد

"Hayaller yaratan bu kalemden anlamayan kimse Çin ressamı Mani de olsa nakşını bir pula almam."

تیر عاشق کش ندانم بر دل حافظ که زد
این قدر دانه که از شعر ترش خون میچکد

"Hâfız'ın gönlüne aşık öldüren oku kim attı bilmiyorum. Bildiğim şu kadar : Lâtif şiirlerinden kan damlıyor."

O bunlardan başka şiirlerine hoş-lehçe , revan, lâtif, şirin, azb, dil-keş, dil-pezir, sihr-firib, gene-i hikmet, rûmuz-i aşk gibi vasıflar verir.

Şair daha hayatta iken şiirlerinin bütün İran'a yayıldığını görmüş ve bunu kendisi de şiirlerinde söylemiştir :

عراق و فارس گرفتی بشعر خوش حافظ
بیا که نوبت بغداد وقت تبریزست

"Hâfız, güzel şiirleriyle Fars'ı ve Irak'ı zapt ettin. Şimdi nöbet Bağdad'la Tebriz'e geldi."

فکند زمزمه عشق در عراق و حجاز
نوی بانک غزلهای حافظ شیراز

"Şiraz'lı Hâfız'ın gazellerinin nağmeleri Hicaz'la Irak'a aşk zemzemesi saldı."

شکر شکن شوند همه طوطیان هند
زین قند پارسی که به بنگاله میرود
طی مکان بین و زمان در سلوک شعر
کین طفل یکشبه ره یکساله میرود

"Bengal'e kadar giden bu fars şekeri yüzünden bütün Hint tütleri (şairleri) şekerlerini kırarlar, kendi şekerlerini (şiirlerini) beğenmezler. Şiir yolunda (sülûk) zamanın ve mekânın nasıl ortadan kalktığını (tayy-i mekân, tayy-i zaman) gör. Bir gece içinde meydana gelen bu çocuk nasıl bir senelik yol alıyor."

Bu yüzden şair:

خیال شاهی اگر نیست در سر حافظ
چرا بتیغ زبان عرصه جهان گیرد
سرمه لوک سخن حافظست ازان مردم
بنذوالفقار سخن عرصه بیان گیرد

"Hâfız'ın başında padişahlık hayâli yok da neden dil kılıcıyla dünyayı zapt ediyor. Söz padişahlarının ulusu Hâfız'dır. O yüzden beyan mülkünü daima söz zülfekarı ile tutmaktadır." diye haklı olarak öğünür.

Hâfız kendisinden evvel yetişen İran şairlerinden bilhassa Sa'dî'nin tesiri altında kalmıştır. Birçok mazmunların her iki şairde de müşterek olması ve Hâfız'ın pek çok gazellerinde Sa'dî'yi tanzir etmesi bunu gösterir. Hâfız Sadî'nin gülistandaki:

کجا خود شکر این نعمت گذارم
که زور مردم آزاری ندارم

“Bu ni'mete nasıl şükrederim. Çünkü insanı incitmek kudretine sahip değilim.”

beytinin ikinci mısraını şöyle tazmin etmiştir:

من از بازوی خود دارم بسی شکر
که زور مردم آزاری ندارم

“Koluma çok şükrediyorum.. Çünkü halkı incitmeğe kudretim yok.”

Hâfız şiirlerini Irakî'nin tarzında yazdığını söyler :

عزلیات عراقیست سرود حافظ
که شنید این ره دلسوز که فریاد نکرد

“Hâfız'ın nağmeleri Irakî'nin gazelleridir. Kim bu gönül yakıcı tarzı işitti de feryat etmedi.”

Irakî şiirlerinde tasavvuftan bahs etmekle beraber rind ve aşık bir şairdir. Nefehat-ül-Üns'te onun rindane yaşayışından bahsedilir¹. Hâfız ile aralarındaki mizaç benzerliği bu tesiri daha iyi izah eder. Hâfız kendisi de aşıkane şiirler söylediğini ve böyle şiirlerin daha müessir olduğunu demektedir.

دل نشان شد سخنم تا تو قبولش کردی
آری آری سخن عشق نشانی دارد

“Sen beğeneli sözüm gönüllere tesir eder oldu. Evet, evet aşk sözünün başka bir tesiri, başka bir nişanı vardır.”

مراتا عشق تعلیم سخن کرد
حدیثم نکته هر محفل بود

“Aşk bana söz söylemeyi öğretiliberi sözlerim her meclisin nüktesi oldu.”

همچو حافظ برغم مدعیان
شعر زندانه گفتنم هوست

¹ Lamîî, Nefehat-ül-Üns tercemesi, s. 671-674.

“İddiacıların rağmına Hâfız gibi rindâne şiir söylemek hevesindeyim.”

diyerek şiirlerinin vasfını belirtmek istemiştir. Rind ve aşık şair divanına Yezid ibni Muaviye'nin:

انا المسموم ما عندى بتریاق ولا راقی
ادر کأساً و ناولها الا یا ایها الساقی

beytinin ikinci mısraı ile başlamıştır:

الا یا ایها الساقی ادر کأساً و ناولها
که عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکاتها

“Ey saki! kadehi döndür ve herkese sun. Çünkü aşk baştan kolay göründü ama sonradan müşküller çıktı.”

Hâfız: Enverî'nin bir kıt'asındaki:

نگر تا حلقه اقبال نا ممکن نجیبانی
سلما ابلهالا بلکه محروما و مسکینا

beytinin birinci mısra'ını şöyle tazmin etmiştir:

خیال چنین زلفش فریبت میدهد حافظ
نگر تا حلقه اقبال نا ممکن نجیبانی

“Sevgilinin saçlarının hayali seni aldatmakta. Sakın olmayacak ikbal halkasını oynatma.”

Şair Kemal-i Isfahanî'nin:

روزی خطاء کحلی شب درس آوردم
بگریزم از جهان که جهان نیست درخورم

matla'lı kasidesinden bir beyti şöncece tazmin etmiştir:

ورباورت نمی شود از بنده این حدیث
از گفته کمال دلیلی بیاورم
« دگر برکنم دل از تو و برادرم از تو مهر
این مهر بر که افکنم ان دل کجا برم »

“Eğer bu sözüme inanmazsan Kemal'in sözünden bir delil getireyim: “Gönlümü senden alı, muhabbetinden vaz geçersen

o muhabbeti kime göstereyim. O gönlü nereye götürüyüm."

Muizzî'nin bir kasidesindeki:

ربع ازدم پر خون کنم اطلال را جیحون کنم
حال و دهن گلگون کنم از آب چشم خویشتن

beytinin ilk mısraını da şöyle tazmin etmiştir:

ای نسیم منزل لیلی خدارا تا بکی
ربع را بر هم زنم اطلال را جیحون کنم

"Ey Leylâ'nın konağının yeli, Allah için, ne zamana kadar konak yerlerini birbirine katacak, yurt yerlerini göz yaşlarıyla Ceyhun'a döndereceğim."

Hâfız ile muasırlarından Hacû, Selman ve İmad-i Fakih birbirlerinin birçok gazellerini tanzir etmişlerdir ¹.

چوسلك در خوشابست شعر نغز تو حافظ
كه گاه لطف سبق میبرد ز نظمى نظامی

"Hâfız, senin şiirin lâtif bir inci dizisi gibidir. Bazan, letafette Nizâmî'nin şiirlerini bile geçiyor."

beytiyle şiirlerinin, lâtif sözlerinden dolayı beğendiği Nizâmî'yi bile geçtiğini söyler.

Klâsik İran edebiyatı Hâfız'dan önce büyük şairler yetiştirmiş ve Hâfız onları okuyarak tesirlerinde kalmıştır. ¹ Fakat okuduğu ve beğendiği bu şairlerin tesirlerini öyle şahsileştirmiş ve çok defa onların kullandığı mazmunları aynen aldığı halde o kadar ayrı bir ifade kudreti göstermiştir ki Hâfız'ın tarzını takip etmek isteyenler onu bu özelliğini şiirlerinde yaratmaya muvaffak olamamışlardır. Hâfız'ın şiirlerindeki bütün mazmunları ve büyük bir samimiyet ve şiiriyetle terennüm ettiği hayat felsefesini kendisinden önce yetişen İran şairlerinde bulduğumuz halde onun ifade hususiyetini ve eserlerindeki saf şiiriyeti bu edebiyatın diğer şairlerinde göremiyoruz.

¹ Bak: S. 14. Hâfız'ın şiirleri ile diğer İran şairlerinin şiirleri arasındaki benzerlik Halhali'nin önsözünde gösterilmiştir. D. 4. - كج.

III. BÖLÜM

MUKAYESE

Divanların muhteviyatının karşılaştırılması:

Buraya kadar Hâfız Divanı'nı Fuzûlî'nin şiirlerini incelediğimiz plân dahilinde fakat daha dar bir ölçüde inceleyerek bu iki şairin sanatkâr şahsiyetlerini ve şiirlerinin hususiyetlerini belirtmeye çalıştık. Şimdi her iki şairin şiirlerini karşılaştırmak suretiyle esasları müşterek olan iki ayrı edebiyata yani İran ve Türk edebiyatına mensup olan bu iki şairin şiirlerinin müşterek taraflarını ve ayrılıklarını belirtmeye çalışacağız. Bu suretle bir taraftan Fuzûlî'nin şahsiyetini ve divan edebiyatımız içerisindeki yerini açıklarken diğer taraftan Türk edebiyatı kendisine örnek olarak [aldığı] İran edebiyatı yanındaki değerini göstermiş olacağız.

Mukayeseler divanların tahlilinde tutulan yola uyularak şiirlerin evvelâ konu ve muhtevaları sonra ifade ve söylenişleri bakımından yapılacaktır.

Fuzûlî Hâfız'a nazaran daha çok eser vermiş bir şairdir. Fuzûlî'nin eserleri bilindiği üzere türkçe, farsça ve arapça divanları Leylî vü Mecnun'u, Hadikat-üs-Süeda'sı, Beng ü Bâde, Muhavere-i Rind ü Zâhid, Sakiname, Sıhhat ve Maraz, Matla'ul-İ'tikad, adlı eserleri ve muhtelif mektuplarıdır. Hâfız'ın ise yegâne eseri divanıdır. Biz mukayesemizde Fuzûlî'nin Türkçe Divanı ile Hâfız'ın Divanı'nı ele alacağız. Bu karşılaştırmada Fuzûlî'nin yalnız Türkçe Divanını almamızın sebebi evvelâ mukayeselerin aynı cinsten eserler olmasını temin etmek içindir. Bundan daha önemli olan diğer bir sebep ise şudur: Fuzûlî'nin şairlik kudretini en iyi gösterdiği eserleri Leylî vü Mecnun mesnevisi ile Türkçe Divanı ve bilhassa bu divandaki gazelleridir. Biz Fuzûlî'nin gazellerini tahlil etmek ve onları İran edebiyatının en büyük gazel şairi olan Hâfız'ın şiirleriyle karşılaştırmak suretiyle Fuzûlî'nin şairliğinin derecesini ve şiirlerinin hususiyetini daha iyi açıklayış olacağız.

Bu iki divanın ihtiva ettiği edebî şekillerin sayı olarak karşılaştırılması:

Fuzûlî Divanı ile Hâfız Divanı'ndaki edebî şekillerin sayı bakımından karşılaştırılması:

	Kaside	Gazel	Musammat	Kıt'a	Rubai
Fuzûlî	44	329 ¹	13	44	84
Hâfız	3	495	(yok) ²	34	42

Hâfız Divanı'nda bunlardan başka 29 beyitlik bir mesnevi ile Sakiname diye adlandırılan 58 beyitlik bir mesnevi daha vardır.

Fuzûlî Divanı'ndaki kasidelerin çokluğuna karşılık Hâfız çok az kaside yazmıştır. Bunun sebebi memduhlarından çoğu zaman gazellerinde bahs eden Hâfız'ın bir gazel şairi olmasından ileri gelmektedir. Fuzûlî memduhlarına yazdığı birçok kasideleri ile şairlik kudretini bu edebî şekilde de göstermeye çalışmıştır. Fakat Fuzûlî kasidelerindeki ölçü ve itina ile beraber gazellerindeki eşsiz samimiyet ve his kudreti sebebiyle o da asıl şairlik kudretini gazellerinde göstermiştir. Fuzûlî'nin aşıkane musammatları şiiriyet bakımından gazellerinden aşağı değildir. Bu cihetle Fuzûlî'nin lirizmini incelerken onun divanı'ndaki musammatlarını da göz önünde bulundurmak gerekir. Gerek Hâfız gerekse Fuzûlî'nin kıt'a ve rubaileri içerisinde şiiriyet bakımından güzel söylenmiş olanları varsa da bunlar daha çok şairin felsefi, ahlâkî, sosyal veya her hangi bir fikir cephesini aydınlatmaları veyahut da biyografileri ile ilgili herhangi bir tarihi ihtiva etmeleri bakımından önemlidir. Bunlar ne Hâfız'ın ne de Fuzûlî'nin şairlik cephesini aydınlatacak kadar bir önem taşımamaktadırlar. Böylece şu noktaya tekrar işaret etmek gerekir ki gazel tarzı hissî

¹ Leylî vü Mecnun'daki gazeller bu sayıya dahildir. Leylî vü Mecnun'daki gazeller her ne kadar Divan'dan ayrı bir eserin konusu içerisinde söylenmiş iseler birçok yazmalar da bu gazeller Divan'ın içerisine alınmaktadır. Bizim karşılaştığımız I numaralı yazmada Leylî vü Mecnun'daki bütün gazeller vardır.

² Mütalâamız Kazvinî-Dr. Ganî baskısına göre. Bazı yazma ve basma divanlarda Hafız'a ait bir terki-i bend, bir terci-i bend ve bir muhammes gösterilir. Bak: Halhali baskısı, s. 73-79; A. Gölpinarlı, Hâfız Divanı terc. M. Eğit. Bak. Şark klasikleri: 4, s. 554-563.

konuları ifadeye elverişli bir nazım şekli olduğuna göre bu iki şairin de şiirlerinin esasını lirizm unsurü teşkil etmektedir.

Yukarıda görülüyor ki Fuzûlî Divanı, ihtiva ettiği edebî şekiller bakımından klâsik divan tertibine uygundur. Bilindiği üzere divan sıra ile tevhid, münacaat ve na'tler de dahil olmak üzere kaside, gazel, musammat, kıt'a, rubai ve müfredat şekillerini içine alır. Hâfız Divanı'nda böyle bir tertip bulunmadığı gibi şiirler de bu tasnife uygun olarak yazılmamıştır. Meselâ Hâfız divanı'nda ne tevhid, ne na't, ne de musammat vardır. Esasen İran şairleri divan tertibi işine önem vermemişlerdir. Şekle ait bir kayıt olan klâsik divan tertibi işine daha çok Türk şairleri önem vermişlerdir. Bu kayıt şairlerin divanları için şekle ait bir intizam temin etmişse de şairleri bu kayda uymak için doldurma şiir yazmaya mecbur bırakmıştır.

Fuzûlî ile Hâfız'ın şiirlerine göre hayatlarının ve devirlerinin karşılaştırılması :

Yukarıda da gördüğümüz gibi Hâfız (ölm. 972-1389) XIV üncü asırda, Fuzûlî (ölm. 963-1556) ise XVI ncı asırda yaşamıştır. Ölümeleri arasında bir buçuk asırdan fazla bir zaman vardır.

Fuzûlî ile Hâfız'ın biyografilerine dair şiirlerinden elde ettiğimiz bilgi gayet az olup bunları kendi bahislerinde gösterdik. Her iki şairin de şiirlerinden elde ettiğimiz bu bilgileri karşılaştırmak eserlerinin hususiyetlerini belirtmek bakımından faydalıdır:

Gerek Hâfız'ın gerekse Fuzûlî'nin geçinmek için sanatlarından başka bir servetleri yoktur. Her iki şair de yaşamak için gereken vasıtayı yani parayı devlet adamlarını veya zenginlerinin himayeleri ile temin etmeye muhtaçtırlar. Hâfız bu bakımdan Fuzûlî'den daha talilidir. Hâfız daha gençken Şeyh Ebu İshak İncü'nün ve vezirleri Hacı Kıvamüddin Hasan ile İmadüddin Mahmud Kırmanî'nin sempatilerini kazanmış himayelerini görmüştür¹. Şiraz'da İncü hanedanının yerine Muzafferî ailesinin geçmesi üzerine iki sene kadar idarenin başında bulunan ve sofu ve kan dökücü bir adam olan Emir Mübarizüddin'i Hâfız sevmemiş ve tabiatıyla de himaye-

¹ Bak: s. 246, 250, 251.

sini görmemiştir¹. Bununla beraber Mübarizüddin'in veziri Hâce Buhanüddin Ebu Nasr Fethullah ile Hâfız'ın münasebetlerinin gayet iyi olduğu şiirlerinden anlaşılmaktadır². Hâfız'ın hayatının en talili seneleri Şah Şuca'nın saltanatı devridir ki 26 sene gibi uzun bir zaman sürmüştür³. Şah Şuca'nın vezirlerinden Kıvamüddin Muhammed bin Ali Sahib Ayar ve Celâlüddin Turan Şah Hâfız'ın şiirlerinde en çok adlarını andığı ve onlara karşı büyük bir sevgi beslediği memduhlarıdır⁴. Şah Şuca'nın ölümü ile Muzafferî hanedanında başhyan karışıklık Hâfız'ın hayatı için önemlidir. Şairin hamisizlikten ve şiirlerinin kıymetinin bilinmeyişiinden şikâyet etmesi, Yezd'e gitmesi, Tebriz'e ve Bağdad'a gitmeyi arzulaması Celâyirî sultanlarının, muasırı Selmân-i Savecî'ye gösterdikleri iltifata gıpta etmesi hep bu devirdedir⁵. Bundan sonra Şah Mansur zamanında Hâfız'ın talii yine bir ara kendisine gülmüştür. Fakat gerek Şah Mansur'un gerekse bundan sonra methettiği Gıyasüddin Muhammed'in saltanatları çok kısa sürmüş ve ekseriya mücadelelerle geçmiştir. Bir taraftan Timur istilâsı diğer taraftan taht kavgaları memlekete huzur bırakmamıştır. Bu zamanda hayatının son senelerini yaşıyan şair bütün hayatı boyunca istediği huzuru 792-1389 da âlem-i bekada bulmuştur.

Fuzûlî'ye gelince o Hâfız'dan çok daha az şanslıdır. Bir kere bulunduğu şehir Şiraz gibi makarrı hükümet değildir. Bu sebepten kendisinin de açıkça söylediği gibi sultanların himayesinden uzak bir yerde bulunmaktadır. Bağdad her ne kadar eski ve büyük bir kültür şehri ise de Padişahın ve vezirlerin ihsanlarına nail olanlar imparatorluk merkezinde İstanbul'da bulunan şairler, Fuzûlî'nin ifadesi ile "Rum zarifleri"dir. Gerçi şair bir müddet atebat-i Aliyye'de hizmetkârlık etmiştir. Safeviler zamanında olması tahmin edilen bu hizmetin ne kadar sürdüğü belli olmadığı gibi bu vazife şaire büyük maddî bir faydadan ziyade mânevi bir şeref temin edecek bir mahiyettedir. Fuzûlî'nin Rum zariflerine imrenmesi, bilhassa kasidelerinde şikâyet etmesi ve Bağdad'ı terk etmek istemesi

¹ Bak: s. 252.

² Bak: s. 253.

³ Bak: s. 254-256.

⁴ s. 257, 258.

⁵ Bak: s. 261.

şairin hayatının maddî sıkıntılarla geçtiğinin bir delilidir. Padişah tarafından kendisine tahsis edilen 9 akçe gibi az bir parayı almak için evkaf memurlarından çektiği sıkıntılardan şikâyet eden Celâl zade Mustafa Çelebi'ye yazdığı mektup şairin maddî durumunu göstermesi bakımından önemlidir. Fuzûlî oldukça büyük bir sayı tutan kasidelerini bu yüzden yazmıştır. Kendilerine şiirler yazdığı şahıslardan en çok Bağdad valisi Ayas Paşa'nın lütfunu görmüştür ki bu zatın Bağdad valiliği ancak dört sene sürmüştür¹. Fuzûlî'nin bu talihsizliğinde imparatorluk merkezinden uzak bulunması kadar süi-yül-mezhep olmasının da rolü olsa gerekir. Hayatının mezhep bakımından birbirilerinden farklı olan iki ayrı idare altında geçmesi ve devrinde bu ayrılığa büyük bir önem verilmesi şairin lâıyk olduğu itibarı görememesinde müessir olmuştur.

Hâfız ile Fuzûlî arasındaki mizac farkının da hâmi bulmak ve etrafı kendilerine çekmek hususunda rolü vardır. Fuzûlî'nin Hâfız'a nazaran çok daha subjektif bir karakteri vardır. Fuzûlî muhitin üzüntülerini, cahillerin hodperestliklerini ve manasızlıklarını çekmektense uzlet ve kanaati ihtiyar etmeyi daha uygun bulur. Hâfız daha objektiftir. Yaşamayı ve vakti hoş geçirmeyi gaye edinen nikbin ve mütebessim hayat felsefesinde dostlara mürüvvet göstermeyi ve düşmanlara müdara etmeyi tavsiye ederek muasıran ile şarap içmeye bakar.

Netice olarak görüyoruz ki Fuzûlî gerek bulunduğu yerin gerekse mizacının ve mezhebinin tesiri ile hayatında Hâfız'ın gördüğü himayeyi görememiştir.

Hâfız divanı devrinin siyasi hâdiselerine dair ihtiva ettiği bilgi bakımından Fuzûlî divanına nazaran daha verimlidir. Fakat bu bilgiler birer işaretten ileri gitmez. Devrin tarihî hâdiselerini bilmeden Hâfız'ın şiirlerinden fazla bir bilgi edinemeyiz. Hâfız bütün hayatından mücadeleler, muhasaralar, katiller görmüş ve bunlar onun ruhunda derin bir tesir yapmıştır. İşte Hâfız'ın şiirlerinde devrinin siyasi hâdiselerine ait bulduğumuz bilgi şairin şiirlerinde ifade ettiği bu yeis ve üzüntüden ibarettir. Biz Hâfız'ın yaşadığı devrin tarihî hâdiselerini kaynaklardan teferruatı ile öğrenebiliyoruz. Fuzûlî'nin yaşadığı devrin tarihî olayları teferrua-

¹ Bak: s. 50, 64.

tiyle bilinmemekle beraber Hâfız'ın devrine nazaran çok daha sakin geçmiştir. Osmanlılarla anlaşılan Bağdad hâkimi Zülfikar'ın kaçması, başta padişah olmak üzere Osmanlı ordusunun Bağdad'ı fethi, daha sonra Ayas Paşa'nın Basra ve etrafını Osmanlı idaresine katması Fuzûlî'nin hayatında geçen en mühim tarihî olaylardır. Tarihen bilindiği ve Fuzûlî'nin de şiirlerinde söylediği gibi gerek Bağdad'ın gerekse Basra'nın alınmasında hiç bir mukavemet görülmemiş ve kan dökülmemiştir. Fuzûlî bu olayları şiirlerinde anlatır. Fuzûlî'nin şiirlerinde bahsettiği tarihî bir olay da şiilik ve sünilik düşmanlığından doğan anlaşmazlıklar ve bu yüzden dökülen kanlardır. Şair peygamberin evlâtlarına karşı gösterilen bu düşmanlığın yersiz olduğunu söyler ve halkın bu yüzden birbirine girmesinden şikâyet eder.

Hâfız'la Fuzûlî'nin devirlerinin klâsik ilimlerini gerektiği gibi bildiklerini şiirlerinden öğreniyoruz. Şairlik istidadı ilmi ve edebî terbiye ile gelişmekle beraber bu insanın yaratılışında bulunan bir kabiliyettir. Bu hak vergisi her iki şairin yaratılışında da vardır. Her iki şair de kendilerinde doğuştan bulunan bu şairlik istidadını ilmi ve edebî terbiye ile geliştirerek mensup oldukları edebiyatların öz şiir örneklerini vermişlerdir. Hâfız daha hayatta iken şiirlerinin şöhretinin Hindistan'a ve Bağdad'a kadar gittiğini görmüştür. Fuzûlî'de divan'ın mukaddimesinde "... az müddette eşi'a-i envâr-i nazmum ile çok şehirler ve vilâyetler doldu" diyerek hayatta iken şiirlerinin gördüğü rağbeti belirtmiştir. Fakat Hâfız ile Fuzûlî İran ve Türk edebiyatında yaptıkları devamlı tesir ile asıl şöhretlerini öldükten sonra temin etmişlerdir.

Hâfız ile Fuzûlî şiirlerinin öz şiir değerinde olmasından dolayı şiirlerinde arasına kendilerini öğerler ve hakiki şair olmıyanlara karşı şiirlerinin değerlerini açıklarlar. Hâfız'da bu tefahür Fuzûlî'den daha fazladır. Fuzûlî'nin mütevazî tabiatına uygun düşmeyen tefahür onun şiirlerinde çok az yer almıştır. Yalnız burada şunu da söylemek gerekir ki Fuzûlî mizac itibarıyla mütevazî, uzletperest bir şair olmakla beraber kendisinde daima bir sanatkârlık gururu mevcuttur. Onun, şiirlerinde ara sıra bu gururunu ifade ettiği görülmektedir. Meselâ şair:

Pâdişâh-i mülk dînâr u direm rüşvet verüp
Feth-i kişver kılmağa eyler müheyyâ leşkeri

beytiyle başhyan kıt'asında bu sanatkârlık gururunu büyük bir emniyetle ifade eder:

Gör ne sultânem men-i dervîş kim feyz-i sühan
Eylemiş ikbâlûmi âsâr-i nusret mazharı
Her sözüm bir pehlevandur kim bulup te'yîd-i Hak
Azın kıldukta dutar teshîr ile bahr ü beri

Hâfız'ın tefahürüne gelince, yukarıda da söylediğimiz gibi Hâfız Fuzûlî'ye nazaran gazellerinin mahlâs beyitlerinde kendisini daha çok övmüştür. Fakat bunlar bazan şairin şiirlerinin güzelliği karşısında duyduğu bedii hazzın neticesinde, bazan da şiirden anlamıyan ve kendisinin değerini bilmiyenlere karşı söylenmiş yerinde fakat daima zarif fahriyelerdir.

Divan edebiyatımızda şairlerin gazelin makta'larında kendi şiirlerini ögmeleri bilhassa XVI ncı asırdan sonra bir gelenek haline gelmiştir. Gazelin son beytinde şairin kendisini öğmesi âdeti şiirin esas unsurlarından biri imiş gibi her şair, şiirlerinin değeri ne olursa olsun bunu yapmaktan çekinmemiştir.

Fuzûlî ile Hâfız'ın Dini ve efsanevi inançlarının karşılaştırılması :

Tanrı'ya karşı olan inançları bakımından her iki şair de mu'tekiddir. Yalnız dine bağlılık bakımından Hâfız Fuzûlî'den daha serbest görünmektedir. Hâfız Tanrı'ya ve onun kelâmı olan Kur'ana karşı büyük bir sevgi ve hürmet gösterdiği halde şiirlerinde Muhammed'den ancak üç yerde dolayısıyla bahsetmiştir. Ali'nin adını da mahdud bir iki yerde anarak ondan himmet istemiştir. Bunun dışında kendi hulûsi kalbine güvenerek her şeyi Tanrı'nın gufran ve merhametine bırakır. Fuzûlî şeriata Hâfız'dan daha çok bağlıdır. Peygambere karşı sonsuz bir sevgi ve bağlılığı vardır. Onun bu sevgisi ve bağlılığı türkçe ve farsça na'tlerinin çokluğundan ve onlarda gösterdiği samimiyetten anlaşılır. Fuzûlî edebiyatımızda da en çok na't yazan şairlerdendir. Fuzûlî'nin şüyülmezhep olduğu şübhe götürmez bir hakikattir. Ali ve evladına yazdığı türkçe ve farsça şiirleri bunu açıkça göstermektedir.

Fuzûlî ile Hâfız şiirlerinde bütün hayatlarını sonuna kadar aşıklıkla geçirdiklerini, meyhaneye gittiklerini ve şarap içtiklerini söylerler. Bu yüzden hayatlarının sonlarında ahiretten ve ruz-i cezadan endişeli görünürler. Hâfız şiirlerinde riyasızlığı, gönül safiyeti ve insanlara karşı olan dürüst hareketi yüzünden Tanrı tarafından affedileceğini ümit eder. O her ne kadar hayatında şe-

riatın hükümlerini yerine getirmemişse de öbür dünyada kimin işinin iyi kiminkinin fena olacağı bilinmez. Bu yüzden Tanrı'nın rızasını bulmak, onun gufran ve merhametine lâayık olmak her şeyi halleder.

Fuzûlî daha şeriatçi bir inanışla Peygamber'den şefaat bekler. Ona karşı duyduğu derin muhabbetin kendisini onun şefaatinden mahrum bırakmayacağına inanır.

Hâfız şiirlerinde bilhassa kâinat hakkındaki görüşlerinde Âdem, Musa, Süleyman ve Hızır'a ait mazmunları çok kullandığı halde Ya'kub ve Yusuf kıssalarından Fuzûlî'ye nazaran pek az bahseder. Yine eski İran padişahlarının adları da Hâfız'ın şiirlerinde daha çok geçmektedir. Buna karşılık efsanevî aşk hikâyelerine bilhassa bunların en meşhuru olan Leylâ ile Mecnun 'a ve Ferhad ile Şirin'e ait mazmunlar Fuzûlî'nin şiirlerinde sık sık geçtiği halde Hâfız divanında bunlara pek seyrek rastlanır. Bu hal bu iki şairin şiirlerinin hususiyetlerini ve aşklarının mahiyetini göstermesi bakımından önemlidir. Felsefî düşünceler Hâfız'ın şiirlerinde daha çok yer almıştır. Hayat hakkında nikbin bir görüşe sahiptir. Şair bu nikbinliğini aşk ve şarapla besler. Fuzûlî'nin şiirlerinin belli başlı konusunun aşk olması ve şairin aşkın elem tarafını işlemesi onun bu konulara uygun mazmunları daha çok kullanmasına sebep olmuştur.

İran edebiyatı ile klâsik Türk edebiyatında şiirin esas malzemesi müşterektir. Her şair kendi mizacına, duyuş ve düşünüşüne göre bu malzemeyi seçer ve kullanır. Konuların , mazmunların, teşbih ve tasvirlerin, edebî şekil ve nevilerin müşterek oluşu yüzünden şairlerin eserleri hususi bir duyuş, düşünüş ve tahayyül ile birbirlerinden ayrılırlar. İşte Fuzûlî ile Hâfız'da bu müşterek malzemeyi kullanırken sanatkâr şahsiyetlerine uygun düşen mazmunları daha çok kullanmışlar ve onlara şahsiyetlerinin kudreti nisbetinde şiiriyet ve güzellik vermişlerdir. Fuzûlî aşk konusu dışında yani fikrî konularda şairlik değeri bakımından fazla bir şiiriyet göstermemiştir. Şairin fikrî konulardaki teşbihleri, telmihleri aşk temasını işliyen şairlerine nazaran daha kuru ve cansızdır. Halbuki Hâfız çok defa fikrî konularda da hissî konularda gösterdiği kuvvet ve samimiyeti gösterebilmiştir. Bu yüzden şair fikrini ve felsefesini ifade ederken bu mazmunları muvaffakiyetle kullanmıştır.

Hâfız'la Fuzûlî'nin hayat görüşlerinin ve felsefelerinin karşılaştırılması :

Fuzûlî ile Hâfız yaratılış, kâinat ve hayat hakkındaki fikirlerinde bütün islâmî edebiyatta bulunan fatalist görüşe sahiptirler. Kâinatın yaratıcısı ve nazımı olan Tanrı kadiri mutlaklıdır. Bütün varlıklar onun kanunlarına uymak zorundadır. En mütekâmil bir varlık olan insan bile kendi mukadderatını değiştiremez. Çünkü onun mukadderatı daha kendisi yaratılmadan önce takdirde tesbit edilmiştir. Bu kaderî inanış bütün islâmî şiire bâkimdir. Böylece biz gerek Fuzûlî'yi gerekse Hâfız'ı kadere inanmış fatalist bir şair olarak görüyoruz: Fuzûlî:

Beyân-i hâline yetmiş cemi'-i mahlûkuñ
Henüz perdeye a'yâmı çekmedin esmâ'

Hâfız:

درکوی نیکنای مارا گذر ندادند
گر تو همی پسندی تغییر کن قضا را

"Bizim için iyi ad kazanma mahallesine yol vermediler. Beğenmiyorsan Kaza ve Kaderi değiştir."

Her iki şairin de dünya ve hayat hakkındaki görüşlerine gelince: Hayat fanidir ve ızdırapla doludur. Ona bağlanmak doğru değildir. Çünkü onun neş'e ve sürurunda, mevki ve mansıbında devam ve sebat yoktur. İnsanlar da umumiyetle cahil ve fesatçıdırlar. Böylece her iki şairin de dünya hakkındaki görüşlerinde bedbin=pesimisttirler. Bu bedbin görüş bu iki şairin mizaç ve karakterinin tesiri ile muayyen bir hayat telâkkisine doğru yönelir. Fuzûlî bu dünyada rahat ve huzurun bulunmayacağı kanaatindedir. İnsan için hakiki unsur âlem-i becadadır. Bu yüzden mümkün olduğu kadar bu âlemin kayıtlarından kurtulmaya çalışmalıdır. Böylece şair uzlet ve inzivaya çekilerek fakr ve kanaati mevki ve mansıba tercih eder:

Ey Fuzûlî odlara yansun bisât-i saltanat
Yegdür andan Hak bilür bir kuşe-i külhan maña

İster isen hasret ü hirmâna bir dem düşmemek
Kes Fuzûlî dehrden ümmîd devrandan tama'

Ser-be-ser vâdi-i mihnettürür ol mülk-i vücûd
Bir ferâgat yeri yoh şehr-i fenâdan gayri
.....

Fakr imiş fakr Fuzûlî şeref-i ehl-i vücûd
Özüne eyleme hem-dem fukarâdan gayri

Cem'iyet-i esbâba gönül verme Fuzûlî
Kim tefrikadur hâtıra cem'iyet-i esbâb

Şair hakiki huzura beka âleminde erişeceğine inanır ve tasavvufun inanışlarından da faydalanarak şiirlerinde bu âlemi terk etmenin doğru olduğunu söyler:

Zevk istersen Fuzûlî terk-i dünyâ kıl ki men
Bulmadum bir zevk munda gayr tâ dünyâdeem

Dehr bâzârında kâsiddür metâ'-i himmetüm
Bu metâ'ı satmaga bir özge bâzâr isterem

Fâni olmak isterem ya'nî belâ-yi dehrden
Râhat-i cism-i zaîf ü cân-ı efgâr isterem

Yukarıda söylendiği gibi Hâfız'ın dünya görüşü de Fuzûlî'de olduğu gibi bedbindir. Fakat Hâfız dünya hakkındaki bu bedbinliğini şahsiyetinin tesiri ile nikbin bir hayat görüşü istikametine yöneltir. Hâfız dünyanın ezeli kararsızlığını ve failliğini tabii karşılamaya ve ona aldırmamaya çalışır. Çok kısa olan ömrün kıymetini bilmek ve feleğin verdiği ızdırapları bir kadeh içerisinde ederek gönlünü hoş geçirmek ister. Hâfız Fuzûlî'den daha geniş bir ölçüde Tanrı, kâinat ve hayatın faniliği meselelerini şiirlerine konu yapar ve bu konulardaki bütün meseleleri ârifane bir görüşle cevaplandırmaya çalışarak sonunda hepsini huzuru kalb isteyen nikbin bir hayat görüşüne bağlar:

جهان پیر رعنارا ترحم در جبلت نیست
زمهر او چه می جویی در و همت چه می بندی

"Dünya denen bu iki yüzlü kart güzelin yaratılışında merhamet yoktur. Ondan ne muhabbet bekliyor, niye himmet umuyorsun."

کام بخشی گردون عمر در عوض دارد
جهد کن که از دولت داد عیش بستانی

"Felek birisine muradını verdi mi karşılığında ömrünü alır. Devletten faydalanıp eğlenmeğe bak."

چون نیست نقش دوران بر هیچ حال ثابت
حافظ مکن شکایت تا می خوریم حالی

"Mademki devranın nakşında hiç sebat yok, Hâfız, şikâyet etme, gel gizlice şarap içelim."

عهد و پیمای فلک را نیست چندان اعتماد
عهد با پیمانه بندم شرط با ساغر کنم

"Feleğin ahdine, yeminine o kadar güvenilmez. Bundan böyle ahd edersem de, şart edersem de kadehle ederim."

سبزست درودشت بیا تا نگذاریم
دست از سرآبی که جهان جمله سراست

"Kur, sahra yemyeşil. Gel şarabi elden bırakmıyalım. Çünkü cihan baştan başa seraptır."

Kainat ve hayat hakkındaki bedbinlik yüzünden gönül rahatlığına beka âleminde erişeceğine inanan Fuzûlî yaşamak zorundadır. Tabiatın kanunları karşısında aciz oluşu şairi ister istemez ona uymaya mecbur eder. Ruhundaki sonsuz istighnanın verdiği fakr ve kanaatle uzlet köşesine çekilen şair ara sıra bir teselli çaresi olmak üzere Hâfız'da olduğu gibi şaraba baş vurur. Rindliğin ve serâzadlığın verdiği kayıtsızlıkla dünyaya taalluk eden şeylerden sıyrılmak ister. Hâfız'ın söylediği:

ساقیا بر خیز در ده جام را
خالك بر سر کن غم ایام را

"Saki! kalk, kadehi doldur! Dünya gamının başına toprak saç." beytinin mazmununu aşağı yukarı aynen Fuzûlî de söyler:

Sâkî gam-ı devrân ile gâyetle melûlem
Bir câm-i ferah-bahş ile def' eyle melâlüm

Hâfız:

حالیا مصلحت وقت دران می بینم
که کشم رخت بمیخانه و خوش بنشینم

*"Pulumu pırtımı meyhaneye götürüp orada rahatça oturayım.
Şimdiki zamanda en uygun bunu görüyorum."*

Fuzûlî:

Devran havâdisinden yoğ bākımız Fuzûlî
Dār-ül-emānumuzdur meyhāneler bucağı

Fuzûlî mizaç itibariyle zevk ve eğlenceye düşkün bir şair değildir. Mizacının elem çekmeye ve elemden zevk almaya karşı gösterdiği meyil ile şairin daha çok şiirlerinde elemi terennüm etmesi ve kendisinin o sahada bir değer temin etmesine ve orijinal olmasına sebep olmuştur. Bu bakımdan Hâfız'ın şiirlerindeki canlı, cazip ve nikbin felsefe Fuzûlî'de daha zayıf ve kurudur. Ancak aşkın verdiği kayıtsızlık ve serazathlıkla Fuzûlî şiirlerinde samimi bir rind siması göstermiştir.:

Ne hoştur elde gül-gun cām başta aşk sevdâsı
Göñülde vasl zevki candan cânanlar temâşsı

Çek sabûhi subh nakkâşına arz-ı ârız ét
Beyle çeksûñ ger felek levhine bir sûret çeker

Tasvîr éden vücûdum yazmış elümde sāgar
Ref' olmağa bu sûret yoğ elde ihtiyârum

Ne gördi bâdede bilmem ki oldı bâde-perest
Mürîd-i meşreb-i zühhâd gördüğün göñlüm

Gel harâbâta nazar sâkiye kıl kim yohtur
Ruh-i sâf u mey-i sâfında safâdan gayri

Ger müşk dërse âşık ol bûy-i zülfe sâkî
Tünd olma bir kadeh vér ter eylesün dimâğı

Fuzûlî'nin rindliği Hâfız'da olduğu gibi muayyen bir hayat görüşünün sonucu değildir. Bunun sebebi Fuzûlî'nin şiirlerinde ekseriya aşkı konu olarak alması, Hâfız'da olduğu kadar felsefî konulara yer vermemesidir. Fakat Hâfız şiirlerinde terennüm ettiği hayat görüşünde nikbin felsefesi ile ne kadar cazip ve orijinal ise Fuzûlî'de hırsı, gururu, nefsin isteklerini yenerek insanlara kalp zenginliğini ve feragati tavsiye eden fakrı, kanaati ve istignası ile o kadar samimi ve orijinaldir. Fuzûlî'nin bütün samimiyeti ile

söylediği şu beyitler onun bu konuda edebiyatımızın en orijinal bir şairi olduğunu göstermeye kâfi gelir:

Sülûk-i fakr etvârım mezâk-ı aşk hālumdür
Tecerrüd âlemi seyrinde âlem pâymalumdür

Ey felek yohtur libâs-i fakrdan ârum menüm
Atlasından bilmişem üstün muhakkar şâlûmi

Cîfe-i dünyâya çoğ meyl étmedüm kerkes kimi
Bir hümâ tab'am gıdâ bestür maña bir üstühân

.....

Devlet-i dünyâ için çekmen selâtin minnetin
Fakr sultâmı menem kim devletümdür câvidân

.....

Bî-tereddüd dutmuşam bahr-i taalluk dâmenin
Bî-tekellûf bulmuşam bîhûde gavgâdan amân

Cîfe-i dünyâ degül kerkes kimi matlûbumuz
Bir bölük ankâlaruz Kâf-ı kanâat beklerüz

Hâfız'ın şiirleri içerisinde de Fuzûlî'de olduğu gibi dünyaya ehemmiyet vermemenin doğru olduğuna, fakrın , kanaatin ve uzletin iyiliğine dair söylenmiş beyitler mevcuttur. Hâfız'ın bu tarzdaki şiirleri onun kayıtsız ve rind ruhunun yarattığı bir istignanın sonucudur. Fakat bu şiirlere Hâfız'da Fuzûlî'de olduğundan çok daha az rastlanmaktadır. Hâfız'ın fakr ve kanaatin iyiliğinden bahs eden şiirleri ile Fuzûlî'ninkiler arasında bir yakınlık ve benzerlik görülmekle beraber bunlar Fuzûlî'de olduğu gibi Hâfız için baş başına bir hayat görüşü değillerdir. Hâfız'da ara sıra rastlanan ve onun şiirleri içerisinde gerek mana gerekse söyleniş bakımından fazla bir değer teşkil etmiyen bu şiirlerle Fuzûlî'nin şiirleri arasında mazmun bakımından büyük bir benzerlik bulunmaktadır. Meselâ:

من که از یاقوت و لعل اشک دارم گنج
کی نظر در فیض خورشید بلند اختر کنم

.....
من که دارم در گدایی گنج سلطان بدست
کی طمع در گردش نگردون دون پرور کنم

گرچه گرد آلود فقرم شرم داد از همت
گر باب چشمه خورشید دامن ترکم

“Lâ’lden yakuttan göz yaşları ile dolu hazinelerim var. Yıldızı yüce güneşin feyzine neden göz dikeyim.”

“Yoksullukta bile elimde saltanat hazinesi var. Aşâğılık kişileri besleyen feleğin dönüşüne niçin tama’ edeyim.”

“Gerçi yokluk tozuna bulandımsa da eteğimi güneş çeşmesiyle ıslatmak himmete sığmaz.”

خوش وقت بوریا و گدایی و خواب امن
کین عیش نیست در خور اورنگ خسروی

“Hasır üzerinde , yoksullukta, emniyetle uyumam ne güzel!
Böyle rahat yaşayış cihan padişahının harcı değil.”

هرآنکه کنج قناعت بگنج دنیا داد
فروخت یوسف مصری بکمترین ثمنی

“Kanaat köşesini dünya hazinesine değişen Mısır’ın Yusuf’u-
nu çok ucuza satmış olur.”

در شاهراه جاه بزرگی خطر بسیست
آن به کزین گریوه سبکبار بگذری

“Mevki ve büyüklük caddesinde pek çok tehlike vardır. Bu yoldan yükü hafif olarak geçmen daha iyi.”

Hâfız’la Fuzûlî’nin rindane şiirlerinin en çok benzer tarafları her iki şairinde dar görüşlü, riyakâr sofulara karşı aşkı, şarabı ve meyhaneyi öğmeleri, onlarla alay etmeleri ve riyakârlıklarının yüzlerine vurmalarıdır. Bu konuda gerek Hâfız gerekse Fuzûlî mensup oldukları edebiyatların en şiddetli alaycıları olarak görünürler. Hâfız devrindeki zâhidlere hücum eden rindâne şiirleriyle İran edebiyatının en çok temayüz etmiş bir şairi olduğu gibi Fuzûlî de edebiyatımızda zahidlere en çok çatan ve onlarla alay eden bir şairdir. Bu bakımdan Hâfız’la Fuzûlî’nin şiirleri arasında büyük bir benzerlik görünür. Meselâ:

Fuzûlî:

Terk-i mey ü mahbûb éderüz Cennet için
Şerh eyle ki Cennette ne var ey vâiz

Hâfız:

برو ای زاهد خودبین که ز چشم من و تو
راز این پرده نهانست و نهان خواهد بود

“Ey yalnız kendisini gören zahid var git! Bu perdenin sırları senin gözünden de, benimkinden de gizlidir ve öylece gizli kalacaktır.”

Fuzûlî:

Hür u Tübâ vasfın ey zâhid bu gün az eyle kim
Hem-dem ol Tübâ-hıram u hür-peykerdür maña

Hür u kevserdür ki dârlar ravza-i Rıdvanda var
Sâkî-i gül-çihre vü câm-i musaffâdur garaz

Hâfız:

زاهد اگر بحور و قصورست امید وار
مارا شراخانه قصورست و یار حور

“Zahid Huri ile Cennet köşklerine ümitleniyorsa da bizim köş-kümüz meyhane, hurimiz de sevgilidir.”

Fuzûlî:

Sorma zühhâda Fuzûlî reh ü resmin aşkuñ
Ne bilürler revîş-i ehl-i hıred nâdanlar

Hâfız:

راز درون پرده زرنده مست پرس
کاین حال نیست زاهد عالی مقام را

“Perde gerisindeki sırları sarhoş rindlere sor. Bu hal makamı yüce zahidde yoktur.”

Fuzûlî:

Mürîd-i sâkîyem kim lûtfi ehl-i aşka dâimdür
Ne hâsıl ehl-i zühdün şefkatinden kim devâm olmaz

Hâfız:

بنده پیر خراباتم که لطفش دائمست
ور نه لطف شیخ و زاهد گاه هست و گاه نیست

"Lûtfu daimi olan meyhane pirinin kuluyum. Yoksa zahid ile şeyhin lûtfu bazan var, bazan yoktur."

Fuzûlî'nin zahidlerin dönekliliği hakkında söylediği:

Kıldı mihrâba kaşuñ fikri fakîhi mâyil
Gör nice kâfiri ol va'z müselmân etti

Ham-i ebrû-yi müşğînün görürse zâhid-i keç-bîn
Dahî kâmet sücûd-i gûşe-i mihrâba meyl étmez

beyitlerinin ihtiva ettiği mefhumu Hâfız'ın şu beytinde görürüz:

بیفشان زلف و صوفی را بیازی و برقص آور
که ازهر رقعه دلکش هزاران بت برافشانی

"Saçlarını dök de sofiyi raksa getir. Hırkasının her parçasından binlerce put dökülsün."

Meyhanelerin açılması ve şarabın serbestçe içilmesi için Fuzûlî'de Hâfız gibi ramazan bayramını dört gözle bekler:

Feth-i meyhâne için ohıyalum fâtihaalar
Ola kim yüzümüze açıla bir baglu kapu

.....

İntizâr-i mey-i gül-gün ile bayram ayma
Bağa bağa inecektür gözümüze kara su

Hâfız:

ساقی بیار باده که ماه صیام رفت
درده قدح که موسم ناموس و نام رفت
وقت عزیز رفت بیا تا قضا کنیم
عمری که بی حضور صراحی و جام رفت

"Saki şarabı getir, oruç ayı geçti. Kadehi sun, ad san kazanma mevsimi gitti."

Aziz vakit geçti. Gel de sürahi ile kadeh olmadan huzursuz geçen ömrü kaza edelim."

ساقیا آمدن عید مبارک بادت
و آن مواعید که کردی مرواد از یادت

"Saki! bayramın mubarek olsun. Ettiğin va'dler hatırlardan çıkmasın."

Medresenin kıl ü kal yeri olduğunu, insanın hakikati anlaması için asıl küşayışın meyhanede bulunduğunu her iki şair de söyler: Fuzûlî'nin:

Medrese içre müderris verdiği miñ pendden
Yegdürür meyhânede bir cām vermek bir güzel

ve farisî divanında:

در مدرسه مجوی فضولی فراغتی
کانجا مقام مدعیت و مکان بحث

"Fuzûlî medresede feragat arama. Orası iddia makamı, bahs yeridir."

dediği gibi Hâfız da:

از قیل و قال مدرسه حال دلم گرفت
یک چند نیز خدمت معشوق و محاکم

"Medresenin dedi kodusundan gönlüm sıkıldı. Biraz da sevgili şaraba hizmet edeyim."

Fuzûlî ile Hâfız riyacı zahidlere karşı şarabı, meyhaneyi ve aşkı öğerken tasavvufun mecazlarından daima faydalanırlar. Meyhane aşk yeridir. Şarab insanın kalbini bütün kötülüklerden temizler. Piri mugan insanı aşk yolunda hakikate götüren bir mürşiddir. Bütün bu konularda Hâfız'la Fuzûlî'nin şiirlerinde büyük bir benzerlik görülür. Meselâ:

Fuzûlî:

Fuzûlî buldı genc-i âfiyet meyhâne küncinde
Mübârek mülkdür ol mülk virân olmasın yârab

Hâfız:

مقام اصلی ما کوشه خراباتست
خداش خیر دهد آن که این عمارت کرد

"Bizim asıl yerimiz meyhane köşesidir. Tanrı bu imareti yapana hayırlar versin!"

Fuzûlî:

Zevk noksânı bir âfettür maña ey pîr-i deyr
Koyma noksan nice bu cām ile kıl kâmil meni

Hâfız:

خشك شد بېخ طرب راه خرابات كجاست
تا در آن آب و هوا نشو و نماي بكيم

“Neşenin, eğlenenin kökü kurudu. Meyhanenin yolu nerede?
Gidelim de oranın âb u hevası ile neşv ü nema bulalım.”

Fuzûlî:

Dutar olsam ne aceb mey eteğin dürd sıfat
Eyleyüptür nice toprağı bu iksir tılâ

Hâfız:

گدائي در ميخانه طرفه اكسيرست
گر اين عمل بكنى خاك زر توانى كرد

“Meyhane kapısının fakirliği tuhaf bir iksirdir. Eğer bu işi
yaparsan toprağı altın edebilirsin.”

Fuzûlî:

Sâkin-i hâk-i der-i meyhāneyüz şām ü seher
İrtifâ-i kadr içün bâb-ı saâdet beklerüz

Hâfız:

از آستان پير مغان سر چرا كشم
دولت درين سراوكشايش درين درست

“Piri muganın eşîğinden niçin baş çekeyim. Devlet o saraydan,
küşayış o kapıdandır.”

Fuzûlî:

Afv éder hizmette her taksîrümüz pîr-i mugan
Ey Fuzûlî cânumuz ehl-i kemâlün sadkası

Hâfız:

نيكى پير مغان بين كه چوما بدمستان
هرچه كرديم بچشم كرمش زيا بود

“Piri muganın iyiliğine bak, bizim gibi kötü sarhoşlar ne yap-
tıksa o kerem gözüyle hepsini iyi, hepsini hoş gördü.”

Böylece Hâfız’la Fuzûlî bu müşterek konuda hemen, hemen
aynı şeyleri söylemişlerdir. Yukarıda verilen örneklerde görüldüğü
üzere her iki şairin bu konudaki şiirlerinin mana ve mazmunları
birbirlerine çok yakındırlar.

Hâfız’la Fuzûlî’nin aşklarının karşılaştırılması :

Hâfız’la Fuzûlî şiirlerinde beşerî aşkı terennüm etmişlerdir.
Bunu daha önceki bahislerde gördük. Bu iki şairin gazellerini sıra
ile gözden geçirirsek daha divanın başındaki gazellerden itibaren
bunu görürüz. Divanların başından bir iki örnek verelim:

Fuzûlî:

Başta bir serv-i semen-ber vaslınun sevdâsı var
Sûd kılmaz bâg-ban nezzâre-i gülşen maña

Ey melek sîmâ ki senden özge hayrandur saña
Hak bilür insan démez her kim ki insandur saña

Kemâl-i hüsn verüptür şarâb-ı nâb saña
Saña helâldür ey mug-beçe şarâb saña

Cânımun cevheri ol lâ’l-i şeker-bâra fedâ
Ömrümün hâsılı ol şive-i reftâra fedâ

Hâfız:

صبا بلطف بگو آن غزال رعنا را
كه سر بكوه و ييaban توداده مارا

“Ey sabah rüzgârı! o güzel ceylâna mülâyemetle söyle, bizi
dağlara, ovalara salan sensin.”

اگر آن ترك شيرازى بدست آرد دل مارا

بخال هندويش بخشم سمرقند و بخارا را

“Eğer o Şirazlı güzel gönlümüzü alır, bize muhabbet gösterirse
hindû gibi kara benine Semerkant’le Buhara’yı bağışlarım.”

yine şu beyitlerde Hâfız:

خوبان پارسی كو بخشندگان عمرند
ساقى بده بشارت رندان پارسا را

"Saki, sofu rindlere müjde ver, farsça konuşan güzeller insanın ömrüne ömür katarlar."
demektedir.

ای فروغ ماه حسن از روی رخشان شما
آب روی خوبی از چاه زرخدان شما

"Ey güzellik ayı parlak yüzünden ıstık alan sevgili! güzellik senin çene çukurundan şeref bulmakta."

چندان بود گرشمه و نازسهی قدان
کاید بجلوه سرو صنوبر خرام ما

.....

مستی بچشم شاهد دلبنده ما خوشست
زانرو سپرده اند بمستی زمام ما

"Düzgün boylu güzellerin naz ve işveleri bizim salına salına yürüyen selvi boylumuzun cilve ile gelişine kadar sürer."

Gönlümüzü alan güzelin gözlerine sarhoşluk ne güzel yaraşıyor. O yüzden bizim de irade ve ihtiyarımızı sarhoşluğa teslim etmişler."

Hâfız'la Fuzûlî'nin bütün divanı onların beşerî aşkı terennüm ettiklerini gösteren beyitlerle doludur. Bunları geçen bahislerde daha bol örneklerle gördük.

Fuzûlî ile Hâfız'ın aşkı anlayışları ve aşka verdikleri değer birbirlerine çok benzer. Fuzûlî de Hâfız gibi aşkın çok güç olduğunu ve ona tahammül etmenin kolay olmadığını söyler:

Fuzûlî:

Serserî basma kadem aşk tarîkine Fuzûlî
İhtiyât eyle ki gâyetle hater-nâk seferdür
Gezme ey gönlüm kuşu gâfil fezâ-yi aşkta
Kim bu dergâhuñ güzer-gâhında çoğ sayyâdı var
Resmdür âşika gelmek kaşı yalardan oh
Aşk peydâ olalı beyle kurulmuş bu nasak
Reh-i aşkuñda olman teng-dil sevdâ hücumundan
Tarîk-i saltanat her kim dutar gavgâya hû eyler

Dürd derdidür safâ-bahş-i harîf-i bezm-i aşk
Sâkiyâ çoğ étme teklîf-i şarâb-i nâb aña

Hâfız:

الا یا ایها الساقی ادر کأساً و ناولها
که عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکلها

"Ey saki! kadehi dönder, herkese sun, bana da ver. Çünkü aşk önce kolay göründü ama sonradan müşküller çıktı."

ناز پرورد تنعم نبرد راه بدوست
عاشقی شیوه رندان بلاکش باشد

"Nazla, nimetle yetişen sevgiliye yol bulamaz. Aşıklık belâ çeken rintlerin harcıdır."

طریق عشق پر آشوب و فتنه است ای دل
بیفتد آنکه درین راه با شتاب رود

"Ey gönül! aşk yolu fitneler, karışıklıklarla doludur. Bu yolda acele giden düşer."

در عاشقی گریز نباشد زسوز و ساز
استادهام چو شمع مترسان ز آتشم

"Aşıklıkta yanıp yakılmadan kaçılmaz. Mum gibi ayakta hazır duruyorum, ateşten beni korkutma."

Aşıkta akıl insana rehber olamaz, O aşkı anlatmaktan acizdir:

Fuzûlî:

Ey Fuzûlî zâhid er da'vî-yi akl eyler ne sūd
Nefy-i zevk-i aşktur cehline ayni i'tirâf

Ey Fuzûlî revîş-i akl melûl etti meni
Sehv kılduñ ki cünun derdine dermân ettüñ

Fezâ-yi aşkı çün gördüm salâh-i akldan dürem
Meni rüsvâ görüp ayb étme ey nâsıh ki ma'zûrem

Hâfız:

ورای طاعت دیوانگان زما مطلب
که شیخ مذهب ما عاقلی گنه دانست

"Bizden divaneler ibadetinden başka ibadet isteme. Çünkü şeyhimiz akıllılığı günah sayıyor."

قیاس کردم و تدبیر عقل در ره عشق

چو شبنم‌یست که بر بحر میکشد رقی

"Şöyle bir mukayesede bulundum, aşk yolunda aklın tedbiri deniz üstünde çiğ tanesi gibidir."

بس بگشتم که پرسم سبب درد فراق

مفتی عقل درین مسئله لایعقل بود

"Ayrılık derdine sebep ne diye sorayım dedim. Bu meselede akıl müftüsü kendisinden geçmişti."

مفروش عطر عقل بهندوی زلف ما

کآنجا هزار نافه مشکین به نیم جو

"Siyah saçlarımıza akıl kokusu satmaya kalkışma. Orada binlerce misk nefesi yarım arpayadır."

Aşkta kal ilminin yani medrese öğrenilen bilginin bir değeri yoktur. Bu ilimle aşkın mahiyeti ve değeri öğrenilemez. Fuzûlî aşka verdiği önemi ve ilmin aşkın yanındaki değersizliğini şairin şahsiyetini belirtmesi bakımından çok orijinal olan şu kıt'asında ifade eder:

İlm kesbiyle rütbe-i rif'at

Ârzü-yi muhâl imiş ancak

Aşk imiş her ne var âlemde

İlm bir kıl ü kâl imiş ancak

Hâfız :

مشکل عشق نه در حوصله دانش ماست

حل این نکته بدین فکر خطا نتوان زد

"Aşkın güçlüklerini bilgi havsalamız almaz. Bu nükte bu hatalı fikirle halledilemez."

در کار خانه که ره عقل و فضل نیست

و هم ضعیف و رای فضولی چرا کنند

"Akıl ile bilgiye yol olmıyan bir iş yerinde neden zayıf düşünceye baş vururlar, niçin boş tedbirde bulunurlar."

İnsanın kalbini kötülüklerden temizleyen onu kâmil yapan ve hakikate ulaştırın şey ancak aşktır:

Fuzûlî:

قد انار العشق للعشاق منهاج الهدا

Sâlik-i rāh-i hakikat aşka eyler iktidā

Aşktur ol neşve-i kâmil kim andandur müdām

Meyde teşvîr-i harâret neyde te'sîr-i sadā

Men ü sahrâ-yi vahşet menzîl étmen âfiyet küncin

Esîr-i dām-ı zulmet olmazam çün tâlib-i nûrem

Hâfız:

خیره آن دیده که آبش نبرد گریه عشق

تیره آن دل که درو شمع محبت نبود

"Aşkın gözyaşları ile yıkanmayan göz kördür. İçinde muhabbet mumu yanmayan gönül karadır."

وصل خورشید بشیپره اعمی نرسد

که درین آینه صاحب نظران حیرانند

"Kör yarasa güneşin vuslatına eremez. Ona bakabilen nazar sahipleri bile bu aynaya hayran olmuşlardır."

محترم دار دلم کین مکس قند پرست

تا هوا دار تو شد فرهمانی دارد

"Gönlümü hoş tut. Bu şekere tapan sinek senin heva ve hevesine düşeli hüma kudretini kazandı."

Her iki şairde de aşıklığın kendilerine ezelde verilmiş bir hüküm olduğunu ve bu sebeple aşıklığı bırakamayacaklarını söylerler:

Fuzûlî:

Déme zâhid ki terk ét sîm-ber bütler temâşâsın

Meni kim kurtarur Tanrı sataşturmuş belâlardan

Fuzûlî âşîka dârlar olar kim terk-i aşk eyle
Dêmezler mi hata tagyîr kıl hükm-i Kazâ dârlar

Hâfîz:

می خور که عاشقی نه بکسبست و اختیار
این موهبت رسید ز میراث فطرت

“Aşıklık çalışıp istemekle elde edilmez. Bu ihsan bana yarattı-
lıştan mirastır.”

مرا مهرسیه چشمان ز سر بیرون نخواهد شد
قضای آسمانست این و دیگر گون نخواهد شد

“Kara gözlü güzellerin sevdasından vazgeçmeme imkân yok.
Bu Tanrı'nın takdiri, başka türlü olması mümkün değil.”

Gerek Fuzûlî gerekse Hâfîz âşık olduklarını ve aşkta göster-
dikleri tahammül kudretini aşağı yukarı aynı duygularla ifade
ederler:

Fuzûlî:

Dehr vakf étmiş meni nev-res cevanlar aşkına
Her yeten meh-veş esîr-i hatt u hâl eyler meni

Mende Mecnundan füzun âşıklık isti'dâdı var
Âşık-ı sâdık menem Mecnûnun ancak adı var

Mende sâkin oldı derd-i aşk Mecnundan füzun
Andan artuktur meğer aşk içre temkinüm menüm

Hâfîz:

من ترك عشق و شاهد و ساغر نمیکنم
صد بار توبه کردم و دیگر نمیکنم
باغ بهشت و سایه طوبی و قصر حور
با خاک کوی دوست برابر نمیکنم

“Ben güzelleri sevmeyi, şarap içmeyi bırakmıyorum. Yüz defa
töve ettim, artık etmiyorum.”

Cennet bahçesini, Tuba gölgesini, oradaki köşkleri ve hurileri
sevgilinin yurdunun toprağı ile bir görüyorum.”

گونند رمز عشق مگوید و مشنوید
مشکل حکایتیست که تقریر میکنند

“Aşk remzini, duymayın, söylemeyin derler. Ama anlattıkları
ne müşkül hikâyesidir.”

دلم جز مهر مهرویان طریق بر نمی گیرد
زهر در میدم پندش ولیکن در نمی گیرد

“Gönlüm ay yüzlü güzellerin sevgisinden başka bir yol tutmuyor.
Her bakımdan nasihat ediyorum fakat tesir etmiyor.”

Her iki şair de aşkta dinlerini yok etmişlerdir:

Fuzûlî:

Secdedür her hânda bir büt görsem âyinüm menüm
Hâh kâfir hâh mü'min dut budur dînüm menüm

Hâfîz:

المنة لله که چوما بیدل و دین بود
آنرا که خرد پرور و فرزانه نهادیم

“Allaha şükürler olsun ki akıllı, anlayışlı dediğimiz de bizim
gibi âşık ve dinsizmiş.”

Sevgiliye kavuşmak için canın da ortadan kalkması yani
âşkın vücudünün yok olması lâzımdır. Bunu her iki şair şöyle ifade
etmektedirler:

Fuzûlî:

Ey ruhuñ kible-i can hâk-i derüñ Kâ'be-i dil
Reh-i aşkuñda fenâ ser-hadi evvel menzil

Seni cânan sanurem çığ bedenümden ey can
Men ü cânânım arasında çoğ olma hâil

Hâfîz:

نه بندی زان میان طرف کمر وار
اگر خود را ببینی در میانه

“Eğer arada kendini görürsen kuşak gibi sevgilinin beline sa-
rılrsan bile fayda elde edemezsin.”

Hakiki âşıklar aşk sırrını kimseye söylemezler:

Fuzûlî:

Aşkdan cânımdan bir pinhan maraz var ey hakîm
Halka pinhan derdüm izhâr étme zinhâr ey hakîm
.....
Ger basup el nabzuma teşhîs kılsan derdümü
El-emânet kılma her bî-derde izhâr ey hakîm

Hâfız:

بدرد عشق بساز و خموش کن حافظ
رموز عشق مکن فاش پیش اهل عقول

“Hâfız, aşk derdine alış ve sus. Aşk remizlerini akıllılar yanın-
da faş etme.”

Hâfız'ın sevgiliden, onun ayrılığından, aşkın elem ve ızdırapla-
rından bahseden şiirleri ile Fuzûlî'nin gazelleri arasında bir duy-
gu yakınlığı vardır. Bu iki şairin şiirleri arasındaki duygu yakı-
nlığına biz bu çalışmamızda bizzat şahid olmuş bulunuyoruz.
Şöyleki: Hâfız ile Fuzûlî'nin şiirlerini ayrı ayrı okurken Fuzûlî'nin
beyitlerinin aynen Hâfız'da bulunduğu zannedilmektedir. Fakat
şiirler karşılaştırıldığı zaman bunların ya mana veya mazmun
bakımından başka başka görülür.

Fuzûlî'nin çok kullandığı mazmunlardan aşkın canının
sevgiliye ait olduğu , canın sevgilinin ayağına saçı edilmesi, aşı-
kın canının sevgilinin saçlarında bulunması gibi mazmunları Hâ-
fız'da da buluyoruz. Meselâ:

Fuzûlî :

Cânı kim canânı için sevse canânın sever
Cânı için kim ki canânın sever cânın sever
Can vér gönül ol gamzeye kim munca zamandur
Cân içre seni sahladığum anuñ içündür
Cânını cânâna vérmektür kemâli âşıkun
Vérmedin can i'tirâf etmek gerek noksânına
Min cân olaydı kâş men-i dil-şikestede
Tâ her biriyle bir kez olaydum fedâ saña
Ey déyen gayre gönül vérme hanı mende gönül
Ser-i zülfünde olan baht-ı karadan gayri

Hâfız:

دردم از یارست و درمان نیز هم
دل فدای او شد و جان نیز هم

“Derdim de sevgiliden dermanım da. Gönül de feda oldu can da.”

هم جان بدان دوزرکس جادوسپرده ایم
هم دل بدان دو سنبل هندو نهاده ایم

“Hem canımızı o iki cadu gözlere teslim ettik, hem gönlümüzü
o iki siyah zülfe verdik.”

زلفش هزار دل بیکی تار مو بیست
راه هزار چاره گر از چارسو بیست

“Saçın binlerce gönlü bir tek kılla bağladı. Binlerce çarenin
yolunu dört yandan kesti.”

بخواه جان و دل از بنده و روان بستان
که حکم بر سر آزادگان روان داری

“Bu kulun canı ile gönlünü iste ve hemen al. Çünkü buyruğun
aşıklara geçer.”

Hâfız'ın şiirlerinde sevgilinin güzellik mülkünün sultanı ol-
ması, sevgilinin zenginliği, aşkın fakirliği ve hakirliği , sevgiliyi
meleğe, huriye benzetmek v.s. mazmunlar Fuzûlî'de olduğu gibi
çok geçer. Her iki şairin de bu mazmunları ihtiva eden çok güzel
şiirleri vardır:

Fuzûlî:

Ol perî-veş kim melâhat mülkinün sultânıdur
Hükûm anuñ hükmidürür ferman anuñ fermânıdur
Fârig etti mührün özge meh-likâlardan meni
Hırz imiş aşkuñ senüñ sahlâr belâlardan meni
Ey melek sîmâ ki senden özge hayrandur saña
Hak bilür insan déméz her kim ki insandur saña
Bırak nikâb ki bilsün kemâl-i sun'ı görüp
Ferişte hilkat-i Âdemde şühbesin bâtil

Hâfız:

ای شاه حسن چشم بحال گدا فکن
کین گوش بسی حکایت شاه و گدا شنید

"Ey güzellik padişahı bu yoksula bir bak. Bu kulak nice şah ile yoksul hikâyesi işitmiştir."

آن یار کز و خانه ما جای پری بود
سرتا قدمش چون پری از عیب پری بود

"Sevgili evimizi bir peri yurdu haline getirmişti. Peri gibi baştan ayağa kadar kusursuz ve ayıpsızdır."

عذری بنه ای دل که تو درویشی و اورا
در مملکت حسن سر تاجوری بود

"Ey gönül, hoş gör, sen bir yoksulsun, onun ise güzellik memleketinde taçlara lâyık bir başı vardır."

صبا خاک وجود ما بدان عالی جناب انداز
بود کان شاه خوبانرا نظر بر منظر اندازیم

"Ey sabah rüzgârı, vücudümüzün toprağını o alicenap sevgiliye savur. Belki bu suretle o güzeller padişahını görmeğe muvaffak oluruz."

Hâfız şiirlerinde sevgilinin aşkında çektiği ızdırapların çokluğunu söylerken Fuzûlî'ye hatırlatır:

Hâfız:

بی مهر رخت روز مرا نور نماندست
وز عمر مرا جز شب دیچور نماندست
خافظ زغم و گریه نپرداخت بخنده
ماتم زده را داعیه سور نماندست

"Yüzünün güneşi olmadan günümün aydınlığı bitti. Ömrümden kalan ancak kapkaranlık bir gece."

Hâfız'ın gamdan gözyaşlarından güldüğü yok. Yash kimsede şenlik arzusu kalmaz."

بیاد لعل تو و چشم مست میگونت
ز جام غم می لعلی که میخورم خوندت

.....
چه گونه شاد شود اندرون غمکنیم
باختیار که از اختیار برونست

"La'l gibi dudağın ile şarap renkli sarhoş gözlerini hatırlıyarak gam kadehinden la'l renkli şarap yerine kan içiyoruz."

Gamlı gönlüm nasıl neşelensin. İhtiyarım elimde değil ki."

از وجودم قدری نام و نشان هست که هست
ورنه از ضعف در آنجا اثری نیست که نیست

"Varlığımdan ancak şu kadar bir ad, san var, o da var denmesi. Yoksa zayıflıktan dolayı varlığımdan bir eser yok mu yok."

مبتلائی بغم و محنت و اندوه و فراق
ای دل این ناله و افغان تویی چیزی نیست

"Ey gönül herhalde gama, mihnete, derde, ayrılığa tutulmuşsun. Bu nalen, bu feryadın sebepsiz değil."

صنما با غم عشق توجه تدبیر کنم
تا بکی در غم تو ناله شبگیر کنم

"Ey güzel! aşkının gamına ne çare bulayım. Derdinle geceleri ne vakte kadar nale edip duracağım."

Her iki şair de fatalist bir inanışla gam çekmenin kendilerine ezelde takdir edildiğini söylerler:

Fuzûlî:

Ezel kâtipleri uşşak bahtın kara yazmışlar
Bu mazmûn ile hat ol safha-i ruhsâra yazmışlar

Hâfız :

حافظ دلشده را با غمت ای جان عزیز
اتحادیست که در عهد قدیم افتادست

"Ey sevgili! aziz canım! kendisini kaybetmiş olan Hâfız'ın senin derdinle bağdaşması ezelde verilmiş bir ahiddir.

Muharrirler yazanda her kime âlemde bir rûzî
Maña her gün dil-i sad-pâreden bir pâre yazmışlar

Hâfız:

دگران قرعه قسمت همه بر عیش زدند

دل غم دیده ما بود که هم بر غم زد

"Başkaları kismette rahat etme, eğlenme kur'asını çektiler. Bizim gamlı gönlümüze de gam kur'ası çıktı."

Hâfız'ın şiirleri sevgilinin ayrılığı, onun aşıkına cevri etmesi, rakip, halkın kendisini aşıklığından dolayı ayıplaması gibi konularda Fuzûlî'nin şiirleri ile büyük bir yakınlık gösterir. Meselâ hicranın ifadesinde :

Fuzûlî :

Hicrân ile géceler yanar rişte-i cânım
Rûşen ola ey şem' saña suz-i nihânım

Yandı cânım hecr ile vasl-i ruh-i yâr isterem
Derd-mend-i firkatem derman-i didâr isterem

Şeb-i hieran yanar cânım töker kan çeşm-i giryânım
Uyarur halkı efgânım kara bahtum uyanmaz mı

Hâfız:

می سوزم از فراق روی از جفا بگردان

هجران بلای ما شد یارب بلا بگردان

"Ayrılığından yanıyorum, yüzünü cefadan çevir. Ayrılık bize bir belâ oldu, yarabbi belâyı dönder."

ای پادشه خوبان داد از غم تنهایی

دل بی توبجان آمد وقتست که باز آئی

"Ey güzeller padişahu! yalnızlık gamından medet! Gönül sensiz cana yetti artık gelmenin zamanı."

مشتاقی و مهجوری دور از تو چنانم کرد

کز دست نخواهد شد پایاب سبکپایی

"İhtiyak ve ayrılık beni sensiz öyle bir hale getirdi ki elimden sabır da gitti, takat de."

ماهم این هفته شد از شهر و بچشم سالیست

حال هجران توچه دانی که چه مشکل حالیت

"Ay gibi sevgilim şehirden bu hafta gitti, fakat gözüme bir sene gibi görünüyor. Ayrılığın ne güç bir hal olduğunu sen ne bilirsin."

درد عشقی کشیده ام که می پرس

زهر هجر چشیده ام که می پرس

"Öyle bir aşk derdi çekmişim, öyle bir ayrılık derdi tatmışım ki sorma."

بخواب نیز نمی بینمش چه جای وصال

چو این نبود و ندیدم باری آن بودی

"Vuslat nerede? Onu rüyada bile göremiyorum. Bari vuslatı nasip olmuyor, rüyada olsun göreydim."

قرار و صبر ز حافظ طمع مدار ای دوست

قرار چیست صبوری کدام و خواب کجا

"Ey sevgili! Hâfız'dan sabır, karar bekleme. Karar nasıl şey? sabır hani? uyku nerede?"

Hicran gecesinde her iki şairin de elem ve üzüntülerini anlatacak bir arkadaşı yoktur:

Fuzûlî:

Ey Fuzûlî cevri ü yâr ü ta'ne-i agyârdan

Var yüz miñ gam bu hem bir gam ki yol gam-hârumuz

Eger dutsam gamum êlden nihan sabr u karârım yol

Ve ger şerh-i gam-i pinhânım étsem gam-güsârım yol

Bagrı bütünler maña ta'ne éderler müdâm

Hâlümü şerh étmege bir cigeri pâre yol

Hâfız:

نی قصه آن شمع چگل بتوان گفت

نی حال دل سوخته دل بتوان گفت

غم در دل تنك من از آنست كه نیست
يك دوست كه با او غم دل بتوان گفت

“Ne o Çigil mumunun hikâyesini söylemeğe imkân var, ne de yanan gönlümün halini anlatmağa kudret var. Gönül gamını anlatacak bir dost yok. Dar gönülde gamın kalması işte bu yüzden.”

كجاست همفسي با كه شرح عرضه دهم
كه دل چه می كشد از روزگار هجرانش

“Hani nerede bir dost ki ona sevgilinin ayrılık günlerinde gönlün neler çektiğini anlatayım.”

ماجرای دل خون گشته نگویم با كس
زانكه جز تیغ غمت نیست كسی دمسازم

“Kan olmuş gönlün macerasını kime söyleyeyim. Gam kılıcından başka bir arkadaşım yok.”

Hâfız da, aşkın rüsva olması motifinin Fuzûlî’de olduğu kadar çok işlenmediğini görüyoruz. Bu motif Hâfız divanında ancak şu bir iki beyitten ibarettir.:

گفتم ملامت آید گر گردد دوست گردم
والله ما راينا جبار بلا ملامه

“Sevgilinin etrafında dolaşsam kınayorlar dedim. Vallahi zaten biz kınanmadık bir sevgi görmedik dedi.”

گرمريد راه عشقی فکر بدنایى مكن
شيخ صنعان خرقه رهن خانه خمار داشت

“Aşk yolunun müridi isen kötü namı olmayı düşünme. Şeyh San’an bile hırkasını meyhaneye rehin verdi.”

Her iki şairin de sevgilinin cevrenden şikâyetleri:

Fuzûlî:

Ey bi-vefâ ki âdet oluptur cefâ saña
Billâh cefâdur olma demek bî-vefâ saña
Geh nâz ü geh girişme vü geh işvedür işüñ
Cânın sevenler olmasa yeg âşinâ saña

.....

Ey dil hecre dözmeyüp istersen ol mehi
Şükret bu hale yoğsa gelür bir belâ saña

Menüm tek hiç kim zâr ü perîşân olmasun yârab
Esîr-i derd-i aşk u dâğ-i hicrân olmasun yârab

Dem-â-dem cevrlerdür çektiğüm bî-rahm bütlerden
Bu kâfirler esîri bir müselmân olmasun yârab

Ol ki her sâat gülerdi çeşm-i giryânım görüp
Ağlar oldı hâlûme bî-rahm canânım görüp

Meni candan usandurdı cefâdan yâr usanmaz mı
Felekler yandı âhumdan muradum şem’i yanmaz mı

جودست بر سر زلفش زخم بتاب رود

ورآشتی طلبم با سر عتاب رود

“Zülfüne el atsam kızar. Uzlaşmak istesem darılır, azarlar.”

چو ماه نو ره نظارگان بیچاره

زند بکوشه ابرو و در نقاب رود

“Zavallı aşıklara yeni ay gibi kaşının ucunu gösterir, sonra da örtünür, gizlenir.”

شب شراب خرابم کند به بیداری

و گر بروز شکایت کنم بخواب رود

“İşret gecesi uyumaz, beni harab eder. Gündüz şikâyet etsem dinlemez, uyumaya başlar.”

سوز دل اشك روان آه سحر ناله شب

این همه از نظر لطف شما میبینم

“Gönlün yanışı, akan göz yaşları, sabah vakti çekilen ah, gece edilen nale, bütün bunların hepsini senin lûtfu nazarından görüyorum.”

Hâfız’ın şiirlerinde rakib motifi Fuzûlî’ye nazaran çok az geçmektedir. Hâfız’ın sevgilisi de yüzlerce lûtf gösterdiği halde kendisine hiç aldırılmaz:

خدا داد من بستان ازو ای شخنه مجلس

که می با دیگری خوردست و با من سر گران دارد

“Başkaları ile şarap içiyor, bana da kafa tutuyor. Ey meclis şahnesi Tanrı hakkıçün ondan öcümü al.”

رائجا که رسم وعادت عاشق گشت * تست
بادشمنان قدح کش وباما عتاب کن

“Aşıkları öldürmek senin âdetindir. Âdetine başla da düşman-
larla kadeh çek, bizi de azarla.”

Göz yaşlarına ve aha ait mazmunlar her iki şairde de bulun-
makla beraber Hâfız bunlara Fuzûlî kadar düşkünlük göstermemiş-
tir:

Fuzûlî:

Sirişküm gör meni ey ebr özüñden kem hayâl étme
Hevâ-yi aşk ile miñ sence eşk-efşanlugum vardur
Girye-i zâr ile hoş-hâlem ki bahr-i aşkta
Eşksüz göz bir sadeftür lü'lü'-i şeh-vârsuz
Fuzûlî hâzin-i genc-i vefâyem ol sebebdendür
Güherler tökti isrâf ile bu çeşm-i güher-pâşum
Sîmâb-i sirişk étte meni garka Fuzûlî
Tâ devr cüdâ kıldı büt-i sîm - berümden
Yüzüñ görmek temennâsındaem ammâ bu müşkildür
Ki dem düştükçe açturmaz maña göz eşk tугyânı

Hâfız'dan örnekler:

صد جوی آب بسته ام از دیده برکنار
بر بوی تخم مهر که در دل بکارمت

“Gönle bir azıcık muhabbet tohumu ekmek için gözyaşlarımdan
yüzlerce ırmak akıttım.”

زگریه مردم چشم نشسته در خونست
بین که در طلبت حال مردمان چونست

“Ağlamaktan gözbebeklerim kan içine oturdu. İhtiyakınla
halkın hâli nasıl bak.”

ازان دمی که زچشم برفت رود عزیز
کنار دامن من همچو رود جیحونست

“Aziz sazım elimden gideli eteğimin kenarı Ceyhun nehrine
döndü.”

قد تو تا بشد از جویبار دیده من
بجای سرو جز آب روان نمی بینم

“Boyun gözümüñ ırmağundan ayrılalı servinin yerinde ancak
akıp giden bir ırmak görüyorum.”

بدین دو دیده گریان من هزار افسوس
که با دو آینه رویش عیان نمی بینم

“Bu iki hayran gözlerime binlerce defa yazıklar olsun. İki ayna
ile bile apaçık göremiyorum.”

دی شب بسیل اشک ره خواب میزد
نقشی بیاد خط تو بر آب میزد

“Dün gece gözyaşları seli ile uykunun yolunu kestim. Yüzündeki
ayva tüylerini hatırlıyarak su üzerine nakışlar yaptım.”

پیش چشم کمترست از قطره
این حکایتها که از طوفان کنند
مردم چشم بخون آغشته شد
در کجا این ظلم بر انسان کنند

“Tufan hakkında söylenen hikâyeler benim gözümde bir katra-
dan bile değersiz.

Göz bebeğim kanlara bulandı. İnsana bu zulmü nerede ederler?”
Hâfız da Fuzûlî'de gördüğümüz gibi sabah akşam ahlar eder:

دائم سر آرد غصه را رنگین بر آرد قصه را
این آه خون افشان که من هر صبح و شام میزنم

“Bilirim, her akşam, her sabah ettiğim bu ahlar elbette bir gün
derdi sona erdirir, hikâyeyi rengin bir hale sokar.”

Her iki şairde nalelerinin feleği geçtiğini ve aya kadar çıktığını
söylerler:

Fuzûlî:

Oldı ebr-i dūd-i âhum perde-i ruhsâr-ı mäh
Âh kim almaz henüz ol meh cemâline nîkâb

Sensüz géceler âh ü figānum meh eşitti
Ey meh saña hem yetti ola âh ü figānum

Munca kim efgānumı ey mäh eşittüñ géceler
Démedüñ bir géce kimdür munca efgān éyleyen

Hâfız:

تیر آه ما ز گردون بگذرد حافظ خوش
رحم کن بر جان خود پرهیز کن از تیرما

“Hâfız sus, ah oklarımız feleği geçti. Canına acı, okumuzdan sakın.”

چه ناله ها که رسید از دلم بخرکه ماه
چو یاد عارض آن ماه خرگهی آورد

“O ay yüzlü göçebe güzeli hatırlayınca gönlümden çıkan
ahlar ayın otağına kadar yükseldi.”

Her iki şair de feryatlarının ve göz yaşlarının sevgiliye tesir etmediğini söylerler:

Fuzûlî:

Ey Fuzûlî ol sanem efgānuña rahm eylemez
Daşa benzer bagrı tesîr eylemez efgān aña
Kimdür ki gamuñda nâle-i zâr étmez
Derdin saña ñale ile izhâr étmez
Feryādına hiç kimsenüñ yetmezsen
Feryād ki feryād saña kâr étmez

Hâfız:

هر ناله و فریاد که کردم نشنیدی
پیداست نگارا که بلندست جنابت

“Ne kadar feryat ettim, inledim fakat duymadın. Ey sevgili
görünüyor ki yerin çok yüksek.”

نگرفت در تو گریه حافظ بهیج رو
حیران آن دلم که کم از سنک خاره نیست

“Hâfız’ın ağlaması gönlüne hiç tesir etmedi. Sertlikte mermerden
hiç geri olmıyan o gönle hayranım.”

با دل سنگینت آیا هیچ درگیرد شبی
آه آتشناک و سوز سینه شبگیر ما

“Bütün gece çektiğimiz ateşli ahlarla gönül ateşimiz acaba bir
gececik olsun sevgilinin taştan yüreğine tesir eder mi?”

Fuzûlî’de olduğu gibi Hâfız’ın da şiirlerinde de aşkın elemle-
rinden şikâyet etmemek tarafının bulunduğunu görüyoruz. Meselâ:

Fuzûlî:

Ey Fuzûlî çılsa can çıhman tarîk-i aşktan
Reh-güzâr-i ehl-i aşk içre kılûñ medfen maña
Çoñ oldukça gam u derdüm reh-i aşk içre hoş-hâlem
Fuzûlî şâd olup şükr étmiyem mi mihnetüm artar
Vücûdum ney kimi surâh surâh olsa âh étmen
Mahabbetten dem urdum incimek olmaz cefâlardan
Sitem daşı melâmet hançeri bidâd şemşîri
Fuzûlî her cefâ kim gelse hoştur canâ cânandan
Şükr ét Fuzûlî étme figan yâr kılsa cevır
Kim ehl-i aşka cevrdür anuñ inâyeti
Şükr kim vέρdi felek kāmum meni nevmîd édüp
Şîve-i mihr-i mahabbetten peşimân étmedi

Hâfız:

حاشا که من از جور و جفای تو بنالم
بیداد لطیفان همه لطف است و کرامت

“Haşa, senin cevrenden ve cefandan ağlayıp inlemem. Lâtif
kişilerin zulmü de lütuf ve keremdir.”

من از چشم توای ساقی خراب افتاده‌ام لیکن
بلایی کز حبیب آید هزارش مرحبا گفتیم

“Saki, gözünden harap oldum, yıkıldım. Fakat biz sevgiliden
gelen her belâya merhaba dedik.”

من و مقام رضا بعد ازین و شکر رقیب
که دل بدرد خو کرد و ترك درمان گفت

"Bundan böyle her şeye razıyım. Rakibe de şükredeceğim. Çünkü gönül derde alıştı ve derman istemem dedi."

نه هر درخت تحمل کند جفای خزان

غلام همت سروم که این قدم دارد

"Her ağaç hazanın cefasına tahammül edemez. Sevgilinin kulu kölesiyim, onda bu sadakat, bu sabır var."

خوش برا با غصه ای دل کاهل راز

عیش خوش در پوته هجران کنند

"Ey gönül kederle hoş ol. Çünkü sır ehli hicran potasında bile memnun yaşarlar."

هر که ترسد ز ملال اندوه عشقش نه حلال

سر ما و قدمش یال لب ما و دهنش

"Elemden korkana aşk kederi helâl değildir. İster başımız ayağında olsun, ister dudağımız ağzında, bizim için ikiside birdir."

از دست غیبت تو شکایت نمیکنم

تا نیست غیبتی نبود لذت حضور

"Ayrılığundan şikâyet etmiyorum. Çünkü ayrılığın olmasa vuslatın lezzeti olmaz."

Yalnız Fuzûlî'nin aşkın elemlerinden, melâmetten, hicrandan. sevgilinin cevrenden memnun oluşu ile Hâfız'ın bu beyitleri arasında büyük bir ayrılık bulunduğu derhal fark edilir. Hâfız hayat felsefesinde:

حافظ از باد خزان در چمن دهر مرنج

فکر معقول بفرما گل بیخار کجاست

"Hâfız, dünya çemenliğinde hazan yelinden incinme. Makul düşün dikensiz gül nerede var?"

dediği gibi, o sevgiliye kavuşmak yolunda ızdıraplara katlanılması gerektiğini söyler. Fuzûlî'de ise visalden kaçmak hususiyeti vardır. Şair elem çekmeyi bilhassa ister. Çünkü o ruhunda idealize ettiği aşka visal ile noksanlık getirmek istemez. aşağıdaki beyitlerde olduğu gibi onun bütün şiirlerinde bulduğumuz bu çok orijinal taraf Hâfız'da yoktur :

Cefâ vü cevri ile mu'tâdum anlarsuz n olur hâlüm
Cefâsına had ü cevrine pâyân olmasun yârâb

.....

Çıharmak étseler tenden çeküp peykânın ol servün
Çıhan olsun dil-i mecrûh peykân olmasun yârâb

Aşk derdiyle hoşem el çek ilâcumdan tabîb

Kılma derman kim helâküm zehri dermânuñdadur

Yârâb belâ-yi aşk ile kıl âşinâ meni

Bir dem belâ-yi aşktan étme cüdâ meni

Az eyleme inâyetüñi ehl-i derdden

Ya'nî ki çoğ belâlara kıl mübtelâ meni

Hâfız'ın aşıkane ve rindane şiirleri ile Fuzûlî'nin şiirleri arasındaki konu ve duygu bakımından görülen bu benzerlikler yüzünden öteden beri Fuzûlî'nin Hâfız'dan müteessir olduğu kanaatini uyandırmıştır. Şimdiye kadar yaptığımız karşılaştırmalarla Fuzûlî'de Hâfız tesiri bahsindeki örneklerde görüleceği üzere bu iki şairin bazı beyitleri arasında mana ve mazmun bakımından bir yakınlık vardır. İçlerinden birkaç tanesi ise doğrudan doğruya tercemedir. Fakat bu beyitlerin bu iki şairin şiirlerinin bütününü gösterdikleri değer ve hususiyet yanındaki önemleri ancak iki şair arasındaki duygu beraberliğini göstermekten ibarettir. Çünkü bu iki şairin aşkı bütününü ve gayesi bakımından birbirinden çok ayırır. Hâfızda şiirlerinde aşka çektiği elemleri sevgilinin vefasızlığını, hicran ve göz yaşlarını ifade eder. Hattâ bazan Fuzûlî'de de olduğu gibi ara sıra onlardan memnun görünür. Meselâ:

لاف عشق و گله از یار زهی لاف دروغ

عشقبازان چنین مستحق هجرانند

"Aşktan dem vurmak ve sevgiliden şikâyet etmek... ne olmayacak lâf! böyle aşıklar ayılığa müstehaktırlar."

لذت داغ غمت بردل ما باد حرام

اگر از جور غم عشق تو دادی طلبیم

"Aşk gamının cevrenden eğer bir yardım beklersek derdinin yarasındaki lezzet gönlümüze haram olsun."

در طریقت عشقبازی امن و آسایش بلاست

ریش باد آن دل که با درد تو خواهد مرهمی

“Aşıklık yolunda emniyet ve istirahat bir belâdır. Senin derdine düşüp derman arayan gönül büsbütün yaralansın.”

Fakat Hâfız'da Fuzûlî'deki gibi aşkı idealize etmek hususiyeti yoktur. Fuzûlî'nin kendisinin ancak aşk ile yaşayabileceğini kabul etmesi, ruhunda aşkın söneceğinden korkarak visali istememesi elem çekmeyi ve hicranı gaye edinerek onlardan zevk alması onun idealize ettiği aşkının en karakteristik tarafıdır.

İşte her iki şairde görülen bu duygu ve tahassüs birliği yüzünden bunların divanları ile devamlı surette meşgul olunca insanda Hâfız'daki birçok beyitlerin Fuzûlî'de aynen bulunduğu zannı doğmaktadır. Fakat birbirlerine benzediği zannedilen beyitler karşılaştırılınca bu zannın çok defa bir duygu ve tahassüs beraberliğinden daha ileri gitmediği görülmektedir.

Fuzûlî ile Hâfız'ın şiirlerinin ifade tarzı bakımından karşılaştırılması :

Fuzûlî ile Hâfız'ın şiirlerinin ifade hususiyetleri kendi bahislerinde incelendi. Şimdi burada her iki şairin de ifade ve söyleyiş bakımından şiirlerinin gösterdikleri özellikleri karşılaştıralım:

Fuzûlî şiirlerinde Âzerî lehçesini kullanmak suretiyle dil bakımından Osmanlı edebiyatı içerisinde bir ayrılık göstermiştir. Bu dil ayrılığı Fuzûlî'nin şiirlerinin ifadesine divan şiirimiz içerisinde bir güzellik ve bir çeşni vermiş, Osmanlı şairleri şiirlerinde Fuzûlî'nin dilindeki kelimeleri seve seve kullanmışlar, onu taklide özenmişlerdir. Hâfız'ın şiirleri için böyle bir dil ayrılığı mevzubahs değildir. Şair kendisinden evvel işlenmiş olan mükemmel bir şiir diline tevarüs etmiştir. İran edebiyatında Hâfız'dan evvel bu şiir diliyle eserlerini vermiş olan büyük şairler yetişmiştir. Hâfız şairliğinin kudreti ile bu dile harikulâde bir ahenk vermiş, dil şiirin bütün konularında bu ahenkliliğini kaybetmemiştir. Fuzûlî'de ise ona gelinceye kadar Türk edebiyatında İran edebiyatında olduğu gibi dil iyice işlenmemiş ve henüz dört başı mamur bir sanat-kâr yetişmemiştir.

Farsçanın aruz kalıplarını kolayca uyması sebebiyle Hâfız için veznin kullanılışı bir güçlük teşkil etmemiştir. Bu yüzden Hâfız muhtelif değişik kalıplarını kullanmış hattâ veznin ahenginden faydalanmaya çalışmıştır. Fuzûlî'nin gazellerinde daha çok aynı

kalıpların tekrarından meydana gelen kolay kalıpların kullanıldığını görmüştük.

Kafiye :

Kafiye bakımından her iki şairde de bir titizlik görmüyoruz. Fuzûlî şiirlerinde farsça ve arapça kelimelerden kafiye yaparak şekilde kolay tarafa doğru gitmiştir. Hâfız ise şiirlerinde çok defa kafiye kaydına bağlanmak istememiştir. Demek oluyor ki bu iki şair de şiirde iç unsurlardan gelen kuvvet ve ifadenin tabii ahengi sebebiyle şiirde şekil kayıtlarına fazla bir değer vermemişlerdir.

Hâfız ile Fuzûlî şiir sanatlarını eserlerinde çok kullanırlar. Fuzûlî'de bu sanatlara karşı bir düşkünlük vardır. Şairin hislerinin kuvvetli olarak bulunduğu şiirlerinde bu sanatlar çok tabii olarak söylenmiştir. Fakat Fuzûlî şiirlerinde zihnini ve zekâsını işlettiği ve sanat göstermek istediği vakitte sun'ilemiştir. Kasideleri ile bazı gazellerinde bunu görmek mümkündür.

Hâfız da şiir sanatlarına Fuzûlî'de olduğu kadar yer verir. Onun da tıpkı Fuzûlî'de olduğu gibi hislerinin kuvvetli olarak bulunduğu şiirleriyle rind felsefesinin ifadesinde bu sanatlar büyük bir başarı ile ve çok tabii olarak kullanıldığı halde daha zayıf gazellerinde bu sanatları sürükleyecek bir şiiriyet ve ahenk bulunmadığından kuru bir zekâ oyunu ve tasannu' kendisini gösterir.

Böylece bu iki şairde de şiir sanatlarının güzelliği iç unsurların kuvveti nisbetinde artmaktadır. Fuzûlî'nin ve Hâfız'ın gazellerinin hissin ve ahengin kuvvetli oluşu yüzünden bu şiir sanatları çok defa bir güzellik ve tabiiyet göstermektedirler.

Gerçek şiir değeri gösterebilen eserler mana ile ifade güzelliğini birlikte taşıyanlardır. Bir şairin bütün şiirlerinde aynı değeri ve güzelliği göstermesine imkân yoktur. Hele divan edebiyatı gibi sınırlı bir edebiyat anlayışı içerisinde şairin daima güzel söyleyebilmesi imkânsızdır. Bu sebeple gerek Hâfız'ın gerekse Fuzûlî'nin şiirleri içerisinde şiiriyet bakımından zayıf olanları elbette bulunacaktır.

Fuzûlî Üzerinde Hâfız Tesiri :

Hâfız ile Fuzûlî'nin şiirleri arasında mana ve mazmun bakımından birbirlerine çok yakın olan beyitleri aşağıya aldık. Yalnız burada şu noktayı belirtmek gerekir: O da, Fuzûlî'nin mana ve mazmun bakımından Hâfız'la aynı şeyleri söylemiş olması Fuzûlî'nin bütün bu aşağıdaki beyitlerini muhakkak surette Hâfız'dan

aldığını göstermez. Çünkü müşterek bir edebî anlayış ve düşünüşle şiir yazan Türk ve İran şairlerinin aynı şeyleri söylemiş olmaları çok tabiidir. Az veya çok her şairde bunları tesbit etmek mümkündür. Yalnız Fuzûlî'nin aşağıya aldığımız bu beyitlerinden birkaç tanesinde onun Hâfız'ın şiirlerinden mülhem olduğu açıkça görülmektedir. Bunlar Fuzûlî'nin Hâfız'ın şiirlerini çok iyi bildiğini bize gösterir. Şurası muhakkaki Fuzûlî'nin Câmi'den sonra en çok beğendiği ve okuduğu şair Hâfız'dır. Yaptığımız karşılaştırmalar birçok yerlerde bu iki şairin birbirlerine nekadar çok yaklaştıklarını göstermiştir. Fuzûlî'nin manaca Hâfız'a çok yaklaşan hattâ ondan mülhem olduğu belli olan şiirlerinin bizim için asıl önemi Fuzûlî'nin başkalarından aldığı şeyleri kendi dehası ile yuğurup eriterek nasıl şahsileştirdiğini, onlara nasıl kendisine has bir ifade hususiyeti verdiğini göstermesidir. Şimdi bu beyitleri aşağıya alıyoruz:

Fuzûlî:

Derdi gönlümdür çeken gözdür gören ruhsârım
Allah Allah kâm alan kimdür çeken kimdür ta'ab

Hâfız:

دل بسی خون بکف آررد ولی دیده بریخت
الله الله که تلف کرد و که اندوخته بود

"Gönül birçok kan ele geçirdi. Fakat göz bu kanları döktü, saçtı. Allah Allah kim toplamıştı, kim telef etti."

Fuzûlî:

Min cân olaydı kâş men-i dil-şikestede
Tâ her biriyle bir kez olaydum fedâ saña

Hâfız:

گر بهر موی سری بر تن حافظ باشد
همچو زلفت همه را در قدمت اندازم

"Hâfız'ın teninin her bir kılında bir baş olsaydı hepsini saçların gibi ayaklarına atıp feda ederdim."

Fuzûlî:

Ne yanar kimse maña âteş-i dilden özge
Ne açar kimse kapum bâd-i sabâdan gayri ¹

Hâfız:

بجز سبا و شمال نمی شناسد کس
عزیز من که بجز باد نیست دمسازم

"Azizim, sabah rüzgârı ile şimal rüzgârından başka beni kimse tanımıyor. Yelden başka arkadaşım yok."

Fuzûlî:

Beyâban-gerd Mecnundan gam u derdüm suâl étmen
Ne bilsün bahr hâlin ol ki menzil-gâhı sâhildür

Hâfız:

شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین هائل
کجا دانند حال ما سیکباران ساحلها

"Gecenin karanlığı dalga korkusu ve dehşetli bir girdap. Sahilde yükleri hafif olarak rahat bir halde bulunanlar bizim halimizi nereden bilecekler."

Fuzûlî:

Seni cânan sanurem çılg bedenümden ey can
Men ü cânânum arasında çoğ olma hâil

Hâfız:

گفتم که کی ببخشی بر جان نا توانم
گفت آن زمان که نبود جان در میانه حائل

"Zayıf canıma ne zaman acıyacaksın dedim. Can aramızda hail olarak bulunmadığı zaman dedi."

¹ Fuzulî bu beytinin bulunduğu gazeli XV inci asır şairlerinden Necati'nin bir gazeline nazire olarak yazmıştır. Fuzuli yukarıdaki beyitte Necati'nin

Beni ağlan beni kim üstüme gelmez ölice

Bir avuç toprak atar bad-ı sabadan gayri

beytinden mülhem olmuştur. Necati'nin beyti de mana ve söyleniş bakımından Fuzuli'ninkinden pek aşağı değildir.

Fuzûlî:

Aşk devrânı maña tapşurdı Mecnun nevbetin
Hâli olmaz nakş-i erbâb-ı vefâdan bu bîsât

Sürdi Mecnun nevbetin şimdi menem rûsvâ-yi aşk
Doğru dâirler her zaman bir âşıkun devrânıdır

Hâfız:

دور مجنون بگذشت و نوبت ماست
هرکسی پنج روز نوبت اوست

“Mecnunun devri geçti. Nöbet şimdi bizimdir. Bu dünyada herkesin beş günlük bir nöbeti vardır.”

Fuzûlî:

Döstüm âlem senün çün ger olur düşmen maña
Gam degül zîrâ yetersen döst ancak sen maña

Hâfız:

هزار دشمنم ار میکنند قصد هلاک
گرم تودوستی از دشمنان ندارم باک

“Eğer binlerce düşman beni helâk etmek istese sen bana dost olduktan sonra düşmanlardan korkum yoktur.”

Fuzûlî:

Serserî basma kadem aşk tarîkine Fuzûlî
İhtiyât eyle ki gâyetle hater - nâk seferdür

Hâfız:

طریق عشق طریق عجب خطرناکست
نعوذ بالله اگر ره بمقصودی نبری

“Aşk yolu pek tehlikeli bir yoldur. Bu yolda eğer maksada yol bulamazsan vay haline!”

Fuzûlî:

Vâdî-i vahdet hakîkatte makâm-ı aşktur
Kim müşahhas olmaz ol vâdîde sultandan gedâ

Hâfız:

در راه عشق فرق غنی و فقیر نیست
ای پادشاه حسن سخن با گدا بگو

“Aşk yolunda zenginle fakir arasında bir fark yoktur. Ey güzel-lik padişahı! ne olur kullarınla da konuş.”

Fuzûlî:

Hazer ét değme harîf ile musâhib olma
Kişiye sohbet-i nâcins azâbest elîm

Hâfız:

چاک خواهم زدن این دلق ریائی چه کنم
روحرا صحبت ناجنس عذاییست الیم

“Bu riya hırkasını parçalayıp atacağım. Cinsi kötülerle sohbet etmek ruha elim bir azaptır.”

Fuzûlî:

Bahrler seyr eylesen mutlak ter olmaz dâmenüñ
Ger hevâ-yi aşk ile memlû isen yelken kimi

Hâfız:

آشنایان ره عشق درین بحر عمیق
غرقه گشتند و نگشتند بآب آلوده

“Aşk yolunun aşinaları bu derin denizde gark oldular, battılar, fakat ıslanmadılar.”

Fuzûlî:

Getürdi acz görüp aşk müşkil olduğunı
Kamu hünerlere üstâd gördüğün gönlüm

Hâfız:

تحصیل عشق و رندی آسان نمود اول
جانم بسوخت آخر درکسب این فضائل

“Aşkı ve rintlîği elde etmek önce kolay göründü ama sonunda bu faziletleri kazanmam uğrunda canım yandı.”

Fuzûlî:

Renc çekme sıhhat ümmîdin Fuzûlî'den götür
Kim kabûl-i sıhhat étmez beyle bîmâr ey hakîm

Hâfız:

فکر بهبود خود ای دل زدری دیگر کن
درد عاشق نشود به بمداوی حکیم

“Ey gönül! iyileşme düşüncesini başka kapıdan ara. Aşk derdi doktorun tedavisi ile iyi olmaz.”

Fuzûlî:

Lîk hâl ehline izhâr edegör derd-i derûn
Hasta ahvâlini ma'lûm-i etibbâ eyler

Hâfız:

ما درد پنهان با یار گفتیم
نتوان نخفتن دردست طیبیان

“Gizli derdimizi sevgiliye söyledik. Doktordan derd gizlenmez.”

Fuzûlî:

Fâriğ etti mîhrin özge meh-likâlardan meni
Hîrz imiş aşkuñ senüñ sahlar belâlardan meni

Hâfız:

من آن نیم که دهم نقد دل بهر شوخی
در خزانة بمهر و نشانه تست

“Ben her güzele gönül verecek adam değilim. Gönül hazinesinin kapısı senin mührün ve nişanıyla kapalı durmaktadır.”

Fuzûlî:

Levh-i âlemden yudum eşk ile Meenun adını
Ey Fuzûlî men dahî âlemde bir ad eylerem

Hâfız:

هر گز نمیرد آنکه دلش زنده شد بعشق
ثبتست بر جریده عالم دوام ما

“Gönlü aşkla zinde olan asla ölmez. Bizim adımız âlem ceride-sinde böylece sabittir.”

Fuzûlî:

Her gören ayb etti âb-i dîde-i giryânımı
Eyledüm tahkîk görmüş kimse yolh cânânımı

Hâfız:

شرم ازان چشم سیه بادش و مرثگان دران
هرکه دل بردن او دید و انکار منست

“Sevgilinin gönlümü aldığını görüp de inkâr eden o siyah göz-den, o uzun kirpikten utansın.”

Fuzûlî:

İşitmedüñ mi gönül aşk müşkil olduğımı
Saña müşkil işi kim dâdi ki bünyâd ét

Hâfız:

خמוש حافظ و از جور یار ناله مکن
ترا که گفت که در روی خوب حیران باش

“Hâfız sus, sevgilinin cevrenden ağlayıp inleme. Güzel yüze hayran ol diye sana kim dedi.”

Fuzûlî:

Dérler ki var Vâmık u Meenun aceb degül
Dagılmış ola âteş-i aşkum şerâresi

Hâfız:

شمه از داستان عشق سوزانگیز ماست
آن حکایتها که از فرهاد و شیرین کرده اند

“Ferhad ile Şirin hakkında söylenen hikâyeler bizim ateşli aşkımızın destanından ufacık bir parçadır.”

Fuzûlî:

Bir perî zülfin dutup hâlınden alsan kâm-i dil
Dut ki Çin mülkini duttuñ Hind'den alduñ harâc

Hâfız:

دو چشم شوخ تو برهمزده خطا و حبش
بچین زلف تو ماچین و هند داده خراج

“İki şuh gözün Hata ve Habeş memleketlerini birbirine katmış, saçlarının bükümleri Hind ile Maçin'den haraç almıştır.”

Fuzûlî:

Secdedür her handa bir bût görsem âyînüm
Hâh mü'min hâh kâfir dut budur dînüm menüm

Hâfız:

روزگار بست که سودای بتان دین منست
غم آن کار نشاط دل غمکین منست

“Nice zamandır güzellerin aşkı dinimizdir. Bu işin gamı gamlı
gönlümüzün sevinci olmuştur.”

Fuzûlî'nin farsça divanında:

روی میتابد زمن گرمای تابان گویمش
میرود از پیشم ار سرو خرامان گویمش

“Sevgiliye parlak aysın desem yüzünü benden çevirir, salınan
bir servisin desem önümden savuşur gider.”

Hâfız:

چون شوم خاک رهش دامن بینشانم زمن
ور بگویم دل مگردان رو بگرداند زمن

“Yoluna toprak olsam benden eteğini silker, gönlünü benden al-
ma desem yüzünü çevirir.”

Bu beyitlerle Fuzûlî'nin Hâfız'dan neleri ne şekilde aldığını ve onları nasıl ifade ettiğini açıkça göstermiş oluyoruz. Fuzûlî'nin İran edebiyatının en büyük gazel şairi olan Hâfız'ı okuması, onun edebî kültürünü geliştirmesi ve kendisini yetiştirmesi bakımından zaruridir. Aynı zamanda bu iki şairin duyguları arasında görülen yakınlık ve Hâfız'ın şiirlerinin esasını Fuzûlî'de olduğu gibi lirik unsurların teşkil etmesi yüzünden de Fuzûlî'nin Hâfız'ı fazlaca okuyacağı tabiidir. Fakat bu iki şairin aşklarının hususiyetini belirtirken gördük ki her ikisinin de şiirlerinin karakteristikleri birbirinden tamamen farklıdır. Hâfız şiirde muhtelif konuları büyük bir şairlik kudreti ile terennüm eden rind, aşık ve ârif bir şairdir. Fuzûlî ise münhasıran aşk konusunda başlı başına bir orijinalitedir. Bu iki şairin şiirleri aşk ve rindlik konusunda müşterek mazmunları ve mefhumları en çok ihtiva etmelerine rağmen şahsiyetlerinin gösterdiği kudret ve temayülle birbirlerinden tamamen ayrılmışlardır.

NETİCE

Hâfız'la Fuzûlî'nin şiirlerinin hem ayrı ayrı tahlillerinde, hem karşılaştırılmalarında bu şiirlerin müşterek taraflarının nelerden ibaret olduğu kendiliğinden meydana çıkmış bulunuyor. Şimdiye kadar yaptıklarımız gösteriyor ki İran şairleri ile Türk şairleri şiirin konularında, vezninde, edebî şekillerde ve telâkkilerde müşterek bir görüşle eser vermişlerdir. Bu bakımdan ne İran şairleri ile Türk şairleri arasında, ne de bu iki edebiyata mensup olan diğer şairler arasında bir ayrılık vardır. İster İran edebiyatında ister Türk edebiyatında olsun şairlerin yapacağı bir tek şey vardır: Mevcud olan şeyleri hususi bir eda ve güzellikle daha güzel bir şekilde ifade edebilmek. Bu ise şahsiyetle ilgilidir. Bu iki edebiyatta da şahsiyetin önemi çok büyüktür. Çünkü malzeme aynıdır, kalıplar birdir. Bir eserin diğerlerinden farklı olması için ancak hususi bir duyuş, düşünüş ve tahayyül ile gerçek sanatkar şahsiyetine sahiptir. Türk şairleri divan şiiri anlayışı içerisinde güzel söyleyebilmek maharetini İran şairlerinde olduğu kadar göstermeye muvaffak olmuşlardır. Bunu Fuzûlî'nin şiirleri ile Hâfız'ın şiirlerini karşılaştırmak suretiyle objektif olarak göstermeye çalıştık.

Geçen bahislerde söylediğimiz gibi divan edebiyatımızın mevzularının ve edebî telâkkilerinin muayyen ve sınırlanmış olması şairleri kendilerinden evvel gelen diğer şairlerin şiirde neler söylediklerini ve neler yaptıklarını öğrenmek zorunda bırakmıştır. Bu sebeple her şair kendisini yetiştirmek için daha evvelki Türk ve İran şairlerini okumak mecburiyetindedir. Türk şairlerinin İran şairlerini okumaya mecbur olmaları divan edebiyatımızın bilhassa şiirde tamamen İran şairlerini takip etmesinden ileri gelmektedir. Bu sebeple bir şairde kendisinden önce gelen bilhassa büyük şairlerin tesirlerinin bulunması gayet tabiidir. Şairin yetişmesi ve şahsiyetini bulması bakımından önemli olan bu tesirleri şair şahsiyetinin kudreti nisbetinde kendi benliğinde eriterek şahsileştirir. Divan şiiri anlayışına göre bu edebiyat çerçevesi içerisinde eser veren bir

şairde kendisinden önce gelen şairlerin tesirinin bulunması onun şairliğine bir noksan getirmez. Çünkü bu edebiyat anlayışına göre şairlikte asıl değer kendisinden önce söylenmiş olan şeyleri ayrı bir güzellikte ve hususi bir eda ile söyleyebilmektedir. İşte divan edebiyatımızın kuruluşundan beri şairlerimiz model olarak aldıkları İran edebiyatında işlenmiş olan mevzuları ve söylenmiş olan şeyleri türkçe olarak güzel söyleyebilmek gayesini gütmüşlerdir. Bu bakımdan şairlerimiz şuursuz bir taklitle değil şahsiyet göstermek gayesi ile işe başlamışlardır. Divan şairleri kendilerinden önce gelen Türk ve İran şairlerinin şiirlerini okuyarak onlar gibi veya onlardan daha güzel söylemeye çalışmışlardır. Bu gayret divan şiirimizi bir ifade sanatı olarak en yüksek gayesine ulaştırmıştır.

Fuzûlî'nin de kendisinden önce gelen Türk ve İran şairlerini okuyarak onların tesirlerinde kaldığını misalleriyle göstermek mümkündür. Fakat şair bu tesirleri kendi benliği içerisinde eriterek onlara şahsiyetin damgasını vurmuştur. Biz Fuzûlî'nin şairlik kudretini objektif olarak açıklamak için onu İran şairi Hâfız-ı Şîrâzî ile mukayese ettik. Böylece bu mukayesede model olarak alınan İran edebiyatı ile bizim klâsik edebiyatımızın iki lirik şairinin şiirlerindeki birlik yanında gösterdikleri şahsiyeti belirtmeye çalıştık. Hâfız'la Fuzûlî'nin şiirlerinde bulunan benzerlik daha çok bu müşterek edebiyatın mevzularının ve edebî telâkkilerinin aynı olmasından ileri gelmektedir. Bu bakımdan Hâfız'la Fuzûlî arasındaki bu birlik ve yakınlık Hâfız'la diğer bir Türk şairi arasındaki benzerliğin derecesini hiçbir zaman aşmamaktadır. Hâfız'la Fuzûlî'nin şiirlerinin mukayesesi bize şu iki sonucu vermiştir: Birisi öteden beri söylenen Fuzûlî'nin Hâfız'ın tesirinde kalmış olduğu fikrinin mahiyet ve derecesini açıklayarak Fuzûlî'nin orijinalitesini göstermiş olduk. Diğer mevzuları ve edebî telâkkileri muayyen ve müşterek olan Türk ve İran edebiyatında bu iki şairin birleştikleri ve ayrıldıkları noktaları göstererek şahsiyetlerinin değer olan taraflarını açıklamak suretiyle Türk edebiyatının kendisine model olarak aldığı İran yanındaki yerini ve değerini belirtmiş olduk. Verdiğimiz örnekler ve yaptığımız karşılaştırmalar bize göstermiştir ki Fuzûlî şiirlerindeki his kuvveti ve duygularının samimiliği ile çok şahsi ve orijinal bir şairdir.

Yalnız Fuzûlî'nin şiirlerinin iç cephesi Hâfız'ın şiirlerine nazaran daha dardır. O sanat âbidesini bir tek konu üzerinde inşa etmiştir. Tamamen histen müteşekkil olan bu âbide şiiriyetle ve samimiyetle dolu ve çok orijinaldir. Hâfız'ın gazelleri içerisinde her çeşit çiçeklerin en güzelleri ve en lâtifleri bulunan bir bahçedir. Fuzûlî'nin gazelleri ise sadece bir gül bahçesidir. Fakat onun bütün gülleri kıpkırmızı ve fevkalâde kokulu...

Netice olarak klâsik edebiyatımızın İran edebiyatını örnek alması yüzünden kaybettiği şeylerle bu edebiyat yanında gösterebildiği değeri tophyalım:

Anadolu'da İslâm medeniyeti tesiri altında bir Türk edebiyatı kurulurken İran edebiyatının model olarak alınması tarihî bir zaruret. Eserin giriş kısmında divan edebiyatımızın umumi karakterlerini ve kuruluşunu belirtirken bu nokta üzerinde durduk. İran edebiyatı model alınarak kurulan bu edebiyatta şairler bu edebiyatın bütün mevzularını edebî şekillerini, zevk telâkkilerini, aynen duymaya ve düşünmeye ve bunları türkçe ile ifade etmeye çalışmışlardır. Örnek alınan edebiyatın bizim düşüncemize ve zevkimize göre değiştirilmeyişi, İran modellerine uymak için şairlerimizi zorlamıştır. Bu hal divan edebiyatımızda sun'iliğe geniş miyasta yol açmıştır. İran edebiyatının örnek tutulması şiir dilinin saf türkçe olarak işlenmesini güçleştirmiştir. Bu yüzden edebiyat dili yabancı kelimelerle dolmuş ve bu edebiyatın bir yüksek zümre edebiyatı olarak sahasını daraltmıştır. Diğer taraftan divan edebiyatı model aldığı İran edebiyatında da olduğu gibi hayatı bütün değişikliği ve tekâmülü ile ifadeye yeter mahiyette değildir. Dar kalıplar ve sıkı kaidelerle çerçevelenmiş hayatı hiç bir gelişme göstermek imkânı bulunmayan bu edebiyat İran'da muayyen tarihî devrini tamamladıktan sonra hiç bir fikrî ve edebî gelişme göstermeyen kuru bir kalıp halinde tekrarlanmakta devam etmiştir. Aynı şekilde bizim edebiyatımızda türkçe ile en yüksek örneklere ulaşmak gayesine vardıktan sonra yavaş yavaş çökmüştür. Divan edebiyatımızın İran edebiyatını aynen örnek alması yüzünden bu sonuca varacağı mukadderdi. Çünkü başka bir millet gibi duymak, düşünmek ve zevk almak bir milletin geniş ölçüde ruhunu ve zevkini

tatmin edemediği gibi edebiyattaki sıkı ve muayyen kaideler de hayatın her türlü gelişme safhalarını ve ruhun bütün değişmelerini ifadeye engeldir.

Divan edebiyatımızın İran edebiyatını örnek alması ile düştüğü bu hatalar yanında bu edebiyatın bir Türk edebiyatı olarak taşıdığı özellikler ve değerler de vardır. Çünkü muayyen mevzular, muayyen bir düşünüş ve zevk alış, edebî telâkkilerdeki birlik şairlerimizin İran modellerinden ayrı bir karakterde eser vermelerine engel olmuştur. Divan şairlerimizin gayesi İran şairlerinin şiirde gösterebildiği his ve tahayyül, ifade ve ahenk kudretini türkçe ile gösterebilmektir. Divan şiirinin dili halkın her gün konuştuğu türkçeden uzak sun'î bir dil vasfını göstermekle beraber şiirde çok ahenkli ve parlak bir hal almıştır. Şairlerimiz bu dille divan şiirinin muayyen hudutları içerisinde model aldıkları İran Edebiyatı kadar büyük bir his ve hayal kudreti göstermişlerdir, çok ince ve çok parlak belâgat abideleri yaratmışlardır. Böylece bu edebiyatın umumi vasıfları içerisinde şairlerimiz yapılabilecek en son şeyi yapmak san'atkarlığını gösterebilmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

- ABBAS İKBAL, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, Tahran, 1313 hş.
 ABDÜNNEBİ FAHREZZAMANÎ, *Meyhane*, Esat Ef. Ktp. No: 2929.
 AHDÎ, *Gülşen-i Şuara*, Ankara Maarif Ktp. No: 47.
 AHMEDÎ, *Divan*, Hamidiye Ktp. No: 1082; İslâm Müzesi No: 474.
 AHMET HAMDÎ, *Sıhhat ve Maraz Tercemesi*, Trabzon, 1327.
 AHMET HİKMET, *Habîbî*, Hayat Mecmuası, c. III, 1927, s. 64-70.
 AHMET RİFAT b. İSMAIL, *Devhat-ül Meşâiyih*, Taş basması.
 AHMET VEFİK PAŞA, *Lehçe-i Osmanî*, İstanbul, 1306.
 ARBERRY, ARTHUR, J., *Hafız*, Cambridge, 1947.
 „ „ „, *Catalogue of the Library of the India office*,
 II, Persion books, London, 1937.
 ASIM EF. *Kamus Tercemesi*, İstanbul, 1305.
 ÂLÎ, *Küh-ül-Ahbar*, D. T. C. Fakültesi Ktp. İ. Saib Ef. Yazmaları.
 ARASLI, H., *Fuzûlî Eserleri*, Bakû, 1944.
 ASGAR, ALİ, *Dersî ez Divan-ı Hâfız*, Tahran, 1320 hş.
 ÂŞIK ÇELEBİ, *Meşâir-üş-Şuara*, Millet Ktp. Tarih 772.
 ATAĞ, OĞUZ KÂZIM, *Fuzûlî*, Ülkü Mec. c. V, 1 Eylül 1946.
 ATTAR, FERİDÜDDİN, *Divan*, Said Nefisî neşri, Tahran 1319 hş.
 AVFÎ, *Lübâb-ül-Elbâb*, Browne neşri, London, 1906.
 BANARLI, N. SAMİ, *Fuzûlî maddesi*, Aylık Ansik. c. II, No: 22, 1946.
 BARTHOLD, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, F. Köprülü'nün başlangıç, izah ve düzeltmeleriyle, İstanbul, 1940.
 BATIMAN, BURHANETTİN, *Fuzûlî ve Faust*, İst. Üniver. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, c. II, 31 Mayıs 1948.
 BERTHEL, *Fuzûlî'nin Arapça Şiirleri*, Z K W (Memoires du Comité des Orientalistes) V.
 BEYANÎ, *Tezkire*, Millet Ktp. Ali Emiri K. No: 757.
 BODENZTEDT, FRIEDRICH, *Der Sânger Von Siraz Hafisische Lieder*, Berlin, 1877.
 BLOCHET, *Catalogue des Manuscrits Turc*, Paris, 1932.
 BROWNE, E. G., *A Literary History of Persia*, Cambridge, 1928-1929.
 BUHARÎ, ŞEYH SÜLEYMAN, *Çağatay Lûgatı*, İstanbul, 1298.

- BURSALI TAHİR, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1333-1338.
 CÂMÎ, *Baharistan*, Klâsikler tercemesi, Ankara, 1945.
 „, *Nefehat-ül-Üns*, İst. Üniver. Ktp. F. Y. No: 175.
 CARRA DE VAUX, *Les Penseur de l'İslam*, Paris, 1923.
 ÇATBAŞ, HASİBE (MAZIOĞLU), *Fuzûlî'nin Farsça İki Kasidesi*,
 D. T. C. Fakültesi Dergisi, c. IV, S. 4, 1946.
 „, „, *Fuzûlî'nin Bir Mektubu*, D. T. C.
 Fakültesi Dergisi, C. VI, S. 3, 1948.
 CEMALÜDDİN-i İSFEHANÎ, *Divan*, Vahîd Destgîrî'nin tashih ve
 haşiyeleri ile, Tahran 1304 hş.
 CEVDET PAŞA, *Belâgat-i Osmaniyye*, İstanbul, 1317.
 DEVLETŞAH, *Tezkiret-üş-Şuara*, Browne neşri, London, 1901.
 DİZDAROĞLU, *Fuzûlî'nin Mektupları*, Ülkü Mec. C. II, Şubat
 1949.
 EBÜZZİYA TEVFIK, *Nümune-i Edebiyyat-ı Osmaniyye*, İstanbul,
 1329.
 EMİN ÂBİD, *Fuzûlî'nin Malûm Olmayan Yeni Bir Eseri*. Hayat
 Mec. C. I, S. 16, 1926.
 EMİN AHMED EL-RAZÎ, *Heft İklim*, İst. Üniver. Ktp. F. Y. No:
 230.
 ERGUN, SADETTİN NÜZHET, *Türk Şairleri*, İstanbul Zaman Matb.
 ERKILIÇ, CAFER, *Enis-ül-Kalb*, İstanbul, 1944.
 ERTAYLAN, İ. HİKMET, *Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara*,
 İstanbul, 1946.
 ESEN, MUZAFFER, *Fuzûlî*, İstanbul, 1943.
 EYUBOĞLU, ŞAHABETTİN, *Fuzûlî'de Şiir Telâkkisi*, İnsan Mec.
 S. 2, 1938.
 FAHRÎ-i HEREVÎ, *Tezkire*, İst. Üniver. Ktp. F. Y. No: 1038.
 FÂİK REŞAT, *Fuzûlî'nin Gayr-i Matbu Eş'arı*, İstanbul, 1314.
 FÂİZÎ, *Zübdet-ül-Eş'ar*, İst. Üniver. Ktp. No: 1646, 3289.
 FERİŞTE ESTERÂBÂDÎ, *Tarih-i Ferişte*, Cawupore, Newal, C. I,
 s. 301.
 FERZÂD, MES'UD, *Der Terceme-i Hâfiz*, Tahran, 1313 hş.
 FURÛGÎ, M. ALÎ-DR. GANÎ, *Rubaiyyat-ı Ömer Hayyam*, Tahran,
 1321 hş.
 FURSAT-ı ŞİRÂZÎ, *Divân-ı Hâfiz*, Bombay, 1322.
 FUZÛLÎ, *Beng ü Bâde*, Ankara Maarif Ktp. Yazma No: 1280.

- FUZÛZÎ, *Beng ü Bâde*, Ankara Maarif Ktp. Yazma No: 1280.
 „ „ „ İzmir Salepçioğlu Ktp. No: 7270.
 „ „ „ Fuzûlî Külliyyatı, İstanbul, 1342.
 FUZÛLÎ, *Türkçe Divan*, Ankara Maarif Ktp. Yazma, No: 101,
 1280, 330.
 „ „ „ İzmir Salepçioğlu, Ktp. No: 7270.
 „ „ „ Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. No: 986.
 „ „ „ D. T. C. Fakültesi Ktp. İ. Saib Ef. Yaz-
 maları, No: 4123.
 FUZÛLÎ, *Farsça Divan*, Manisa Muradiye Ktp. No: 2668.
 „ „ „ İst. Üniver. Ktp. F. Y. No: 833.
 „ „ „ D. T. C. Fakültesi Ktp. İ. Saib Ef. Yaz-
 maları No: 4123.
 FUZÛLÎ, *Hadikat-üs-Süeda*, D. T. C. Fakültesi Ktp. Yazma No:
 A361, A354.
 „ „ „ Kemal Edip Kürkçüoğlu'nun hususî
 yazmaları.
 „ „ „ İstanbul, 1302.
 FUZÛLÎ, *Leylî vü Mecnun*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. No: 986.
 „ „ „ İzmir Salepçioğlu Ktp. No: 7270.
 „ „ „ Külliyyat, İstanbul, 1342.
 FUZÛLÎ, *Sâkiname*, Manisa Muradiye Ktp. No: 2668.
 „ „ „ D. T. C. Fakültesi İ. Saib, Ef. Yazmaları,
 No: 4123.
 „ „ „ Külliyyat, İstanbul, 1342.
 FUZÛLÎ, *Şikâyetname*, Külliyyat, İstanbul, 1342.
 „ „ „ Külliyyat, D.T.C. Fakültesi Ktp. İ. Saib Ef.
 Yazmaları, No: 4123.
 GANÎ, KASIM, *Bahs der Âsâr ve Ahvâl-i Hâfiz-ı Şîrâzî*, Tahran,
 1321 hş. C. I-II.
 GENCEÎ, TURHAN, *Te'sîr*, İst. Üniver. Ed. Fak. Türk Dili ve Ede-
 biyatı Der. C. III, S. 1-2, 1948.
 GIBB, E. J. W. *A History of Ottoman Poetry*, London, 1904.
 GÖKYAY, ORHAN ŞAİK, *Fuzûlî'de Şiir*, Yücel Mec. S. 113-114,
 1946.

- GÖKYAY, ORHAN ŞAİK, *Leylâ ve Mecnun*, Yücel Mec. S. 99, 1943.
- GÖLPINARLI, ABDÛLBAKÎ, *Fuzûlî Divanı*, İstanbul, 1948.
- „ „ *Fuzûlî*, İstanbul, 1932.
- „ „ *Fuzûlî'de Batınîliğe Temayül ve basıl-
basılmamış Şiirleri*, Azerbaycan Yurt Bilgisi Mec. S. 8-9,
1932.
- „ „ *Sıhhat ve Maraz*, İst. Üniver. Tıp Ta-
rihi yayını, 1940.
- „ „ *Hâfız Divanı*, Millî Eğ. Bak. Şark İslâm
Klâsikleri, İstanbul, 1944.
- „ „ *Yunûs Emre, Hayatı ve Şiirleri*, İstanbul,
1936.
- „ „ *Yunûs Emre Divanı*, İstanbul, 1948.
- GUY, ARTHUR, *Ghazels Chemseddin Mohammed Hafız*, Paris,
1927.
- HACI KEMAL (EÇİRDİRLİ), *Cami-ün-Nezair*, Bayezid Umumî
Ktp. No: 5782.
- HALHÂLÎ, ABDURRAHİM, *Divân-ı Hâce Hâfız-ı Şîrâzî*, Tahran,
1306.
- HALHÂLÎ, ABDURRAHİM, *Hâfız-nâme*, Tahran, 1320.
- HALİL EDHEM, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul, 1927.
- HAMMER, PURGSTALL, *Geschichte der Osmanischen Dichkunt*, II.
Bd. Pesth. 1837, pp. 293-306.
- HAMMER, J. *Osmanlı Tarihi*, çev. M. Ata, İstanbul, 1333.
- HANDEMİR, *Habib-üs-Siyer*, Bombay, 1857.
- HASAN ÇELEBİ, *Tezkire*, Ankara Maarif Ktp. No: 218.
- HÜMEM, MAHMUD, *Hâfız*, Tahran, 1325 hş.
- HÜSEYİN BAYKARA, *Mecâlîs-ül-Uşşâk*, İst. Üniver. Ktp. F. Y.
No: 291.
- HÜSEYİN DANIŞ, *Rubâiyyât-ı Ömer Hayyâm*, İstanbul, 1927.
- İBRAHİM ALÂEDDİN, *Fuzûlî*, Millî Ktp. Serisi, 1932.
- İBRAHİM AŞKÎ, *Fuzûlî*, İstanbul, 1338.
- İBRAHİM EFENDİ, *Hadika-ül-Beyan*, İstanbul.
- İBRAHİM NECMÎ (DİLMEN), *Tarih-i Edebiyat Dersleri*, İstanbul,
1338.
- İNAN, ABDÛLKADİR, *Fuzûlî'nin Arapça Divanı*, Türk Dili Belle-
teni, S. 3-4. Mayıs 1940.
- İslâm Ansiklopedisi*.

- İSMAİL HAMİ DANIŞMEND, *Fuzûlî'nin Mezarı*, Cumhuriyet, 22
Aralık 1948.
- İstanbul Kitaplıkları Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu*, İstanbul,
1947.
- İZBUDAK, VELET, *Divan-ı Türk-i Sultan Velet*, İstanbul, 1341.
- KADI BURHANEDDİN, *Divan*, T. D. K. Yayını, Ankara, 1944.
- KAM, FERİD, *Âsâr-ı Edebiyye Tetkikatı Dersi Notları*, 1332.
- „ „ „ *İran Edebiyatı Notları*.
- KARAHAN ABDÛLKADİR, *Fuzûlî, Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti*, İs-
tanbul, 1949.
- „ „ „ *Fuzûlî'nin Mektupları*, İstanbul, 1948.
- „ „ „ *Fuzûlî'nin Hadikat-üs-Süeda'sı*, Türk-
lük Mec. C. II, S. 7, 1939.
- „ „ „ *Fuzûlî'nin Şiiri ve Şahsiyeti Hakkında*,
Türklük Mec. S. 13, 1940.
- „ „ „ *Fuzûlî'nin Leylâ ve Mecnun Mesnevisi*,
Hamle Mec. S. 4, 1940.
- „ „ „ *Fuzûlî'nin Tetkik Edilmemiş Bir Eseri*.
Kırk Hadis Tercemesi, Peygamberimizin Dilinden Dersler,
Selâmet Mec. S. 57, 59, 61, 63, 64, 66, 1948.
- „ „ „ *Muammeyat Edebiyatı ve Fuzûlî'nin*
Muammaları, Tasvir, Gazet. 23. XII. 1948.
- „ „ „ *Fuzûlî'nin Yeni Bir Eseri*, Enis-ül-Kalb,
Tasvir Gazet. 17. IX. 1948.
- „ „ „ *Fuzûlî'ye Mal Edilen Bir Şiir*, Yeni
Doğuş Mec. S. I, 1944.
- „ „ „ *Fuzûlî Nerede Doğmuştur*, Tasvir Gazet.
6. VIII. 1946.
- „ „ „ *Fuzûlî'nin Ölümü ve Mezarı Meselesi*,
Tasvir Gazet. 5. II. 1948.
- „ „ „ *Fuzûlî'de Bir Tabiat Manzarası*, İstanbul
Mec. S. 32, 1944.
- KAZVİNÎ, MUHAMMED, DR. GANÎ, KASIM, *Divân-ı Şemseddin*
Muhammed Hâce Hâfız-ı Şîrâzî, Tayraa, 1320.
- „ „ „ *Bist Makale*, Tahran, 1313.
- KOCATÜRK, VASFİ MAHİR, *Fuzûlî*, Varlık Mec. C. III, S. 71,
1936.
- KONEVÎ, MEHMET VEHBİ, *Şerh-i Divân-ı Hâfız*, İstanbul, 1286.

- FUAT KÖPRÜLÜ, *Fuzûlî'ye Ait Notlar*, Türkiyat Mecmuası, C. II, " " *Fuzûlî, Hayatı ve Eseri*, Fuzûlî Külliyyatı önsözü, İstanbul, 1924.
- " " *Fuzûlî'nin Yeni Eserleri*, Azerbaycan Yurt Bilgisi Mec. CI, S. 12.
- " " *Fuzûlî'ye Ait Hayat Mec. C. I, S. 28*, 1926.
- " " *Fuzûlî Maddesi*, İslâm Ansk. Fas. 37.
- " " *Divan Şiiri Antolojisi*, İstanbul, 1934.
- " " *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1926.
- " " *Anadoluda Türk Dili ve Edebiyatının Tekâmülüne Bir Bakış*, Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri, Seri II, No: 41 St. Akşam Matbaası.
- " " *En Eski Türk Âzerî Şairi Hasanoglu*, Dergâh Mec. C. I, S. 6.
- " " *Hâbîbî*, Azerbaycan Yurt Bilgisi Mec. 1933.
- " " *Hoca Dehhânî*, Hayat Mec. C. I, 1926.
- " " *Ali Şir Nevâtî*, İslâm Ans.
- KÂTİP ÇELEBİ, *Keşf-üz-Zünûn*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, Ankara, 1941.
- KEMAL E. KÜRKÇÜOĞLU, *Fuzûlî'nin Muamma Risalesi*, D. T. C. Dergisi, C. VII, S. I, 1949.
- " " " *Fuzûlî'nin Bilinmiyen Bir Kaç Şiiri*, D. T. C. Fakültesi Dergisi, C. V, S. 3, 1947.
- " " " *Fuzûlî'nin Bilinmiyen Bir Farsça Kaside*, D. T. C. F. Dergisi, C. IV, S. 3, 1946.
- " " " *Fuzûlî'nin Bilinmiyen Şiirlerinden Bir Kaçı*, aynı mec. C. VI, S. 4, 1948.
- " " " *Fuzûlî'nin Bilinmiyen Bir Mektubu*, Türk Dili Belleten, Seri III, S. 4-5, Kasım, 1945.
- " " " *Fatih'in Şiirleri*, T. T. K. Yayını, Ankara, 1946.
- LÂMÎ, *Nefhat-ül-Üns*, Tercemesi, İstanbul, 1289.
- LÂTİFİ, *Tezkire*, İstanbul, 1314.
- LEBİB EFENDİ, *Sıhhat ve Maraz Tercemesi*, İstanbul, 1282.
- LEVEND, A. SİRRI, *Fuzûlî Akkoyunlu mudur? Şadırvan Mec. C. I, S. I, 1 Nisan 1949.*

- LÛGAL, NECATİ O. REŞER, *Des Türkischen Dichters Fuzuli Poem "Layla-Megnun" und die gereimte Erzählung "Benk u Bâde"*, Wein, 1943.
- LÛTF ALİ, *Âteş-gede*, Esat Ef. Ktp. No: 1509.
- MANSUROĞLU, MECDUT, *İlk Türkçe Metinler (XIII asır) Dehhanî ve Manzumeleri*, İstanbul, 1947.
- MEHMET CELÂL, *Makalât-ı Edebiyye*, S. 107, s. 62.
- MEHMET ALİ AYNÎ, *Tasavvuf Tarihi*, İstanbul, 1341.
- MEHMET MİHRÎ, *Ulu Türk Ulusunun Şanlı Şairi Fuzûlî'nin Şerh ve Tefsirli Divanı*, İstanbul, 1937.
- MEHMET SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul, 1308-1315.
- MES'UD-İ SAİD-İ SÂLMAN, *Divan*, Reşid Yasemî'nin tashih ve mukaddemesi ile Tahran 1318 hş.
- MEVLÂNA CELÂLEDDİN-İ RÛMÎ, *Divan-ı Kebir*, Luknov, 1335.
- M. REŞİT, *NAZARİYYAT-ı EDEBİYYE*, cl-2, İstanbul, 1328.
- MİRZA MUHAMMED, *Kısas-ül-Ulemâ*, Luknov, 1306, s. 170-172.
- MUALLİM NACİ, *İstilahat-ı Edebiyye*, İstanbul, 1307.
- MUIZZÎ, *Divan*, Abbas İkbâl'in tashih ve Mukaddimesi ile, Tahran, 1318 hş.
- NÂBİZÂDE NAZİM, *Fuzûlî*, Servet-i Fünun Mec. C. I, S. 2-3, 1891.
- NECÂTÎ, *Divan*, Ankara Maarif Ktp. Yazma, No: 260, 865.
- NEVÂÎ, ALİŞİR, *Mecâlis-ün-Nefâis*, Millet Ktp. Tarih No: 799.
- " " " *Muhakemet-ül-Lûgateyn*, T. D. K. Yayını, Ankara, 1941.
- NEVVAR, AHMET, *Fuzûlî'nin Nesri*, İst. Üniver. Türkiyat Ens. Mezuniyet Tezi, 1838.
- OLGUN TAHİR, *Fuzûlî'ye Dair*, İstanbul, 1936.
- " " " *Fuzûlî'ye Dair*, Yücel Mec. S. 22.
- " " " *Beng ü Bade*, Yücel Mec. C. II, S. 9, 1935.
- " " " *Fuzûlî'nin Şikâyetnamesi*, C. II, S. 10, 1935.
- " " " *Fuzûlî Leylâ ve Mecnun'u Niçin Yazmıştı*, Yücel Mec. C. II, S. 11-12, 1935.
- " " " *Edebiyat Lûgati*, İstanbul, 1936.
- ONAN, N. HALİL, *Namık Kemal'in Talim-i Edebiyat Üzerine Bir Risalesi*, Ankara, 1950.
- OSMANZÂDE TAİB, *Hadikat-ül-Vüzerâ*, İstanbul, 1275.

- ÖZKUTLU, TÜRKÂN, *Muhibbî Divanı*, D. T. C. Fakültesi Türk Dili ve Ed. Mezuniyet Tezi, 1949.
- ÖZULUS, CELİL, *Fuzûlî, Kendi Topraklarında Bir İnceleme*, Niğde, 1948.
- PEYAMÎ SAFÂ, *Fuzûlî'nin Bir Kasidesi*, Tasvir-i Efkâr, 22 Eylül, 1944.
- RECAÎZÂDE EKREM, *Talim-i Edebiyat*, İstanbul, 1330.
- „ „ „ *Kudemadan Bir Kaç Şair*, İstanbul, 1305.
- REFİOĞLU, SELİM REFİK, *Fuzûlî*, İst. Üniver. Ed. Fak. Doktora Tezi, 1948.
- RIZA KULÎ HAN, HİDAYET, *Riyâz-ül-Ârifin*, Tahran, 1316.
- „ „ „ *Mecma'-ul-Fusaha*, Tahran, 1295.
- RIZA TEVFIK, *Fuzûlî ve Hurufilik*, Yeni Sabah, 20 İlkteşrin 1944.
- RIEU, C., *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, London, 1888.
- RIYÂZÎ, *Riyaz-üş-Şuara*, İst. Üniver. Ktp. T. Y. No: 6199.
- ROZENZWEIG-SCHWANNAU, VINCENZ RITTER V., *Hafis*, C. I-III, Wein, 1858.
- SADIKÎ, *Tezkire*, İst. Üniver. Ktp. T. Y. No: 4097.
- SA'DÎ, *Külliyât-ı Sa'dî-i Şîrâzî*, Tahran, 1257.
- SAİT NEFİSÎ, *Ahval ve Eş'ar-ı Muhammed Rûdigî-i Semerkandî*, c. I-III, Tahran 1310 ve 1319 hş.
- SAİT PAŞA, *Mizân-ül-Edeb*, İstanbul, 1305.
- SALİM, M. *Muhaver-i Rind ü Zâhid*, İstanbul, 1285.
- SÂM MIRZÂ, *Tezkire*, Tahran, 1314 hş.
- SEHÎ, *Tezkire*, İstanbul, 1325.
- SENAÎ, *Divan*, Radavî neşri, Tahran, 1320 hş.
- SEYYİD MUHAMMED TAKÎ, *Şî'r-ül-Acem Tercemesi*, Tahran, 1314 hş.
- STEINGASS, *Persian-English Dictionary*, London, 1947.
- SÛDÎ, *Şerh-i Divân-ı Hâfız-Şîrâzî*, Bulak math.
- SUÛDÛLMEVLEVÎ, *Fuzûlî*, Mahfil Mec. S. 21, 1341.
- SÜLEYMAN NAZİF, *Fuzûlî*, İstanbul, 1925.
- SÜLEYMAN PAŞA, *Mebân-il-İnşâ*, İstanbul, 1289.
- ŞAFAK, DR. RIZAZADE, *Tarih-i Edebiyyat-ı İran* Tahran, 1321 hş.
- ŞAHABETTİN SÜLEYMAN, *Fuzûlî*, Rubab Mec. S. 10, 1328.
- ŞAKİR, M., *Âzerî Şairi Fuzûlî Hakkında Bazı Yeni Malûmat*, Azerbaycan Yurt Bilgisi Mec. S. 7, 1932.

- ŞEYHÎ, *Divan*, T. D. K. Yayını, İstanbul, 1942.
- TANSEL, FEVZİYE ABDULLAH, *Fuzûlî'nin Gazelleriyle Diğer Divan Şairleri Arasındaki Benzeyişler*, Azerbaycan Yurt Bilgisi Mec. C. III, S. 223-232.
- TARLAN ALİ NİHAT, *İslâm Edebiyatında Leylâ ve Mecnun Mesnevisi*, İst. Üniver. Türkiyat Ens. Doktora Tezi No: I.
- „ „ „ *Fuzûlî'nin Bilinmiyen Kasideleri*, İst. Üniver. Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. III, S. 1-2; 3-4 30 Kasım 1948.
- „ „ „ *Fuzûlî'nin Farsça Divanı*, İstanbul Mec. S. 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 32, 37, 1944-45.
- „ „ „ *Ali Şir Nevaî*, İstanbul, 1942.
- „ „ „ *Edebî Sanatlara Dair*, İstanbul, 1933.
- „ „ „ *Şeyhî Divanını Tetkik*, C. I-II, İstanbul, 1934.
- „ „ „ *Hayalî Divanı*, İstanbul, 1945.
- „ „ „ *Fuzûlî Divanı*, İstanbul, 1950.
- TOPRAK, B. ÜMİT, *Yunus Emre Divânı*, İstanbul, 1933.
- UZUNÇARŞILI, İ. HAKKI, *Anadolu Beylikleri*, T. D. K. Yayını, Ankara, 1937.
- „ „ „ *Osmanlı Tarihi*, C. 1-2, Ankara, 1947.
- YÖNTEM, ALİ CANIP, 110. *ncu Asra Ait İki Büyük Şair*, Hayat Mec. C. I, S. 2, 1926.

GENEL İNDEKS

- Abdullah (II. nci Bayezid'in şehzadesi) 26. 71, 72, 75, 77, 78, 102, 246_{n3}
268, 269, 321.
- Abdünnabi Fahrezzamanî, 246. Ali İbni Musa Kâzım, 71.
- Abdülhay, 37. Ali Şir Nevaî, 16, 17, 18, 25, 26_{n1}.
29, 31, 32, 139_{n1}, 184.
- Abdülvasî Cebeli, 7, 10. Aliyünnaki, 71.
- Acem, 22, 31, 57, 66, 68. Allah, 1, 260, 314.
- Âdem, 72, 73, 111, 113, 178, 208, 267, 268, 304, 322, 341. Allahu Ekber, 234.
- Aden, 155. Altınordu, 13.
- Âdil (Hafız'ın kardeşi), 241. Anadolu, 9, 12, 13, 18, 19, 21, 28, 48_{n2},
143, 144, 145, 148, 171, 184, 188,
230_{n3}.
- Âdil (Baysungur Mirza'nın şiirleindeki mahlâsı), 17. Ankara Millî Eğ. Bak. Genel Ktb., 3,
18, 34_{n2}, 38, 40, 45.
- Âdlî (II. Bayezid'in şiirlerindeki mahlâsı), 21. Ankara, 19.
- Adudüddin Abdurrahman İci, 249. Anka-yı Şirazi, 29.
- Ahdî, 31, 57. Arap ve Araplar, 1, 5, 57, 58, 66, 68,
141, 142, 202, 233, 298, 300.
- Ahmed (Sultan, Celâyirî), 10, 239, 240, 241, 261. Aras, 299.
- Ahmed (Muzafferi'lerden Şah Şuca'nın kardeşi), 269_{n1}, 263. Aristo, 80, 81.
- Ahmed, 242. Arnavut, 49_{n1}, 50_{n1}.
- Ahmed Câmî-i Namıkî, 243. Âsâf bin Berahya, 78.
- Ahmed-i Dâî, 20, 21. Âşar, 69.
- Ahmedî, 15, 16, 22, 23, 25. Aşık Çelebi, 18, 30.
- Ahmed İbni Hüseyin İbni Ali Kâtip, 238_{n1}. Aşık Paşa, 16.
- Ahmed-i Muhtar, 107. Aşki, 20.
- Ahmed-i Mürsel, 77. Âtâyî, 21, 22_{n1}, 25.
- Ahmed Paşa, 15, 18, 20, 21, 23, 24, 26, 31_{n1}, 55_{n2}. Attâr, Feridüddin, 7, 9, 11, 103_{n1},
205_{n1}.
- Ahmed Paşa (Kara, sadrazam), 51_{n1}. Avrupa, 18_{n1}.
- Ahmed Vefik Paşa, 191_{n1}. Ayasofya Ktb., 230_{n1}, 242.
- Ahsen-ül-Kısas, 75. Ayas Paşa, 50, 53, 63, 64, 67, 68, 69,
73, 78, 319, 320.
- Akkoyunlular, 18, 19, 143, 184. Aynî, 20_{n1}.
- Alâüddin Keykubad III. , 13. Azerbaycan, 9, 231_{n1}.
- Âl-i Kaş'am, 69. Âzerî (saha, dil, edebiyat), 14, 29, 32,
33, 35, 36, 39, 40, 159_{n1}, 141,
142, 143, 144, 146, 149, 150_{n1}.
- Âl-i Abâ, 38. 161, 167, 184, 185, 188, 202, 361.
- Âh, 27, 29, 30, 31.
- Ali Emiri Ktp. 34_{n1}.
- Ali İbni Ebu Talib, 45, 46, 61, 64, 69,

- Bâbil, 74. Câmî, 18, 20, 21, 26_{n1}, 29, 31, 103_{n1}.
243, 295, 354.
- Bâbü, Ebülkasım, 17. Câmî'-ün-Nezair, 10.
- Bağdad, 7, 10, 28, 31, 33, 35, 46_{n1}. Candaroğlu, 20.
- 47_{n2}, 48_{n1}, 49, 50_{n1}, 51_{n1}, 52, Cebbar, 62.
- 63, 64, 65, 66, 68, 81, 142, 144, Cebraîl, 79.
- 187, 236, 239, 240, 261, 264, 311, Celâl Çelebi, 33.
- 318, 319, 320. Celâlüddin Turan Şah, 258, 315.
- Baharistan, 295. Celâyirler, 10, 18, 143, 318.
- Bahşi, 28. Cemâlî, 21, 29.
- Bakî, 21, 26, 29, 31, 33. Cem (Şehzade), 21.
- Basra, 50_{n1}, 53, 69, 320. Cem, 80, 83, 166, 269.
- Bayezid I., 19. Cemşid, 80, 83, 166.
- Bayezid II., 18, 20, 21, 24, 26. Cemâlüddin-i Isfehânî, 7, 8.
- Bayezid (Kanunî'nin şehzadesi), 23, Cenap Şehabeddin, 14_{n1}.
- 28, 48_{n2}, 50_{n1}, 64, 67. Cengiz, 9.
- Baysungur Mirza, 17. Cennet, 15, 42, 70, 73, 246, 248, 304,
329, 338.
- Behlül, 81. Ceyhun, 314, 348.
- Behram, 269. Cezâir, 69.
- Bengal, 262. Cihan Şah bin Kara Yusuf, 19.
- Beng ü Bâde, 37, 38, 39, 144, 146, 147, 158, 159, 164, 174, 176, 186,
194, 195, 196, 197, 199, 315. Cüneyd-i Bağdâd-i, 81.
- Beşiktaş, 28.
- Bîdarî, 29. Çağatay, 16, 17, 18, 32, 54, 182, 184,
202.
- Bisütun, 216. Çiğil, 346.
- Boşnak, 51_{n1}. Çin, 81, 21, 310, 359.
- British Museum, 14_{n1}, 55_{n1}.
- Bokhaus, H., 229.
- Browne, E., 262_{n1}.
- Buhara, 263, 333.
- Bukrat, 60.
- Bulak Mtb., 34.
- Burhanüddin Ebu Nâsr Fethullah, 253, 318.
- Bursa Umumi Ktb., 34_{n1}.
- Bursa, 18, 48_{n2}.
- Bürc-i Evliya, 68, 81.
- Büzürcmihr, 80.
- Câfer âbâd, 28.
- Câfer Beg (Lala Cafer Paşa), 48, 63.
- Câfer Çelebi, 20_{n1}.
- Câferî (Cafer Beg'in şiirdeki mahlâsı), 33.
- Câfer-i Sadık, 71.
- Câmî, 18, 20, 21, 26_{n1}, 29, 31, 103_{n1}.
243, 295, 354.
- Câmî'-ün-Nezair, 10.
- Candaroğlu, 20.
- Cebbar, 62.
- Cebraîl, 79.
- Celâl Çelebi, 33.
- Celâlüddin Turan Şah, 258, 315.
- Celâyirler, 10, 18, 143, 318.
- Cemâlî, 21, 29.
- Cem (Şehzade), 21.
- Cem, 80, 83, 166, 269.
- Cemşid, 80, 83, 166.
- Cemâlüddin-i Isfehânî, 7, 8.
- Cenap Şehabeddin, 14_{n1}.
- Cengiz, 9.
- Cennet, 15, 42, 70, 73, 246, 248, 304,
329, 338.
- Ceyhun, 314, 348.
- Cezâir, 69.
- Cihan Şah bin Kara Yusuf, 19.
- Cüneyd-i Bağdâd-i, 81.
- Çağatay, 16, 17, 18, 32, 54, 182, 184,
202.
- Çiğil, 346.
- Çin, 81, 21, 310, 359.
- Dakikî, 6.
- Dara, 81.
- Davud, 78.
- Dehhanî, 13, 15.
- Devletşah, 13, 231_{n1}, 142, 263, 264,
295.
- Dimeşk Hâce, 253_{n1}.
- Dilşad Hatun (Şah Şuca'nın annesi)
253_{n1}.
- Dilşad Hatun (Ebu Said'in karısı),
10, 253_{n1}.
- Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Dergisi,
44, 53, 56_{n6}.
- Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Ktb., 37.
- Divan-ı Kebir, 9.
- Divan Şiiri Antolojisi, 54.
- Diyarbakır, 50_{n1}, 51_{n1}.

- Ebu İshak İncu, 10, 236, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 317.
 Ebu İshak bin Sultan Üveys, 263.
 Ebu Leheb, 268.
 Ebu Said, 9, 10, 253_{n1}.
 Ebu Yezid (Muzafferilerden), 236_{n1}.
 Edib Sabir, 8.
 Efrâsyâb, 269.
 Eimme-i İsna aşere, 45, 46, 71.
 Eminüddin (Şeyh), 249.
 Emirî, 16, 17, 20.
 Emirî, 29.
 Enderun-i Humâyun, 50_{n1}.
 Enis-üs-Selâtin, 48_{n3}.
 Enverî, 7, 8, 313.
 Erzurum, 50_{n1}.
 Esed, 262_{n1}.
 Eşref (Melik), 247.
 Evreng ile Gülçihre, 269.
 Evhadî-i Merâgâî, 8.
 Eymen vâdisi, 307.
 Fağfur, 81, 220.
 Fahrüddin-i Abdussamed, 263.
 Faik Reşad, 34, 52, 55.
 Fânî, 18.
 Fâris, 9, 10, 18, 23_{n1}, 264, 311.
 Fars, 18, 262_{n1}.
 Farsça Divan, 38, 55_{n6}, 58, 64, 65_{n2}, 66, 67, 70, 71, 221, 222.
 Fatih, 18, 19, 20, 21_{n1}, 24, 25.
 Fatma, 71.
 Fenâyi, 21.
 Ferhad ile Şirin, 82, 129, 322, 359.
 Ferruh, 242.
 Ferruhî, 6, 7, 10.
 Fir'avn, 76.
 Firdevsî, 6.
 Fuzûlî, 3, 4, 1—, 19, 26, 27, 29, 31, 32, 33 (ve eserin bundan sonraki hemen her sahifesinde).
 Fuzûlî'nin Gayr-i Matbu Eş'arı, 52, 54.
 Ganî, Dr. Kasım, 229, 230, 231_{n1}, 246, 247, 250, 255, 256, 257, 258, 259, 262_{n1}.
 Galata, 28.
 Garip Mirza, 16.
 Gazi Giray, 29.
 Gazneliler, 1, 5, 6.
 Gedâi, 17.
 Germiyan, 15.
 Gıyasüddin İbni Sultan İskender, 262_{n1}.
 Gıyasüddin Muhammed, 10, 236_{n1}, 262, 263, 318.
 Godsel, F., 14_{n1}.
 Gölpınarlı, A., 35, 36, 53, 54, 55, 63, 150_{n1}, 238_{n1}, 242, 243, 244, 263_{n1}.
 Gülşehri, 15.
 Habeş, 360.
 Habîbî, 19, 103_{n1}.
 Habîbullah, 74.
 Habîb-üs-siyer, 264.
 Hâce-i Kanber, 268.
 Hâce-i Cihan, 20.
 Hâce-yi Kirmanî, 10, 11, 31, 251, 314.
 Hadaik-us-Sihr, 10.
 Hadikat-üs-Süeda, 37, 47_{n2}, 53, 61, 71, 315.
 Hadîs-i Erbain Tercemesi, 18.
 Hâfız, 2, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 22, 31, 138, 198, (ve bundan sonra hemen her sahifede).
 Hak, 100, 104, 224, 321, 322.
 Hakan, 81.
 Hakanî-i Şirvanî, 7.
 Hallâc-ı Mansur, 81, 269.
 Hadâik-ul-Meanî, 8.
 Halep, 51_{n2}.
 Halhâlî, Seyyid Abdürrahim, 229, 230, 245, 263_{n1}.
 Halil İbrahim, 158.
 Hamûş, 9.
 Hârezmî, 13.
 Harimî, 28.
 Hasan (imam), 71.
 Hasan Çelebi, 24, 139_{n1}.
 Hasan-ı Ezrak-Pûş, 243.

- Hasan ibni Nasrullah el-Hâfız, 230_{n2}.
 Hasan-ı Büzürg, 10, 253_{n1}.
 Hasanoglu, 13.
 Hasan el-Askerî, 71, 72.
 Harâbât, 139_{n1}.
 Hârût ile Marût, 269.
 Hatâ, 360.
 Hâtem-i Tay, 81, 305, 306.
 Hatice Sultan, 49_{n1}.
 Havvâ, 73.
 Hayâlî, 4, 28, 29, 30, 31.
 Hayder-i Kerrâr, 69, 71.
 Hayderiler, 30.
 Hayr-ün-Nisâ, 71.
 Herat, 18.
 Hevesnâme, 20_{n1}.
 Hirvat, 51_{n1}.
 Hızz, 67, 79, 224, 322.
 Hicaz, 265, 311.
 Hind, Hindistan, Hindliler, 1, 9, 20, 22_{n1}, 48, 69, 229, 231_{n1}, 240, 262_{n1}, 306, 320, 359.
 Horn, Paul, 28.
 Horasan, 9, 17, 29.
 Hulefâ-yi Râşidîn, 268, 269.
 Hûr, 126, 329.
 Husrev-i Dehlevî, 8.
 Husrev Paşa, 51_{n1}.
 Hûda, 151.
 Hüdâî, 29.
 Hümmam-ı Tebrizî, 2.
 Hümmam-ı Şirazî, 21.
 Hüsamî, 20.
 Hüsn ü Aşk, 105.
 Hüseyin (imam), 53, 71.
 Hüseyin Baykara, 16, 17.
 Hürmüz, 240, 259.
 İblis, 73.
 İbn al-Fakih, 142.
 İbn Havkal, 142.
 İbni Selâm, 104.
 İbni Yemîn, 52_{n1}.
 İbrahim (peygamber), 72, 74.
 İbrahim Han Musullu, 46, 53, 63, 64, 71, 72, 74, 144, 158, 183, 288.
 İbrahim Paşa, 28, 29_{n1}, 49, 60, 63, 78.
 İlhanlılar, 9, 142, 143.
 İlyas, 78.
 İmad-ı Fakih, 10, 11, 264, 265, 314.
 İmadüddin Mahmut Kirmanî, 250, 317.
 İncu Hanedanı, 9, 10, 236_{n1}, 317.
 İran ve İranlılar, 1, 2, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 25, 29, 31, 32, 49_{n1}, 80, 143, 184, 202, 229, 230_{n2}, 295, 310, 311, 315, 317, 320, 328, 354, 360, 361, 364.
 İsa, 42, 50, 72, 79, 133.
 İslâmiyet, 1, 5, 6, 364.
 İskender, 80, 81.
 İskender-nâme, 15.
 İsmail (Peygamber), 74.
 İsmail (Şah, 19, 32, 64, 72.
 İsmail Saib Ef. Ktb. 34_{n2}, 40, 55_{n6}.
 İstanbul, 18, 19, 20_{n1}, 21, 28, 29, 33, 34, 40, 44, 48_{n2}, 49_{n1}, 52, 54, 56_{n1}, 67, 318.
 İstanbul Kitaphıkları Yazma Divan-lar Kataloğu, 45.
 İzmir Salepçioğlu Ktb. 34_{n2}, 39.
 İzzeddin-i Esferayinî, 13.
 Kâ'be, 22_{n2}, 68, 104, 135, 193, 339.
 Kadî Burhanüddin, 14, 15, 143.
 Kadir Çelebi, 48, 60, 63.
 Kafkasya, 142.
 Karahan Abdülkadir, 47_{n2}, 48_{n3}, 56_{n1}, 63_{n2}.
 Karakoyunlular, 18, 19, 143, 184.
 Karamanoğulları, 20.
 Irak, 9, 17, 18, 143, 144, 298, 311.
 Irâkî, 312.
 Irak-ı Arap, 28, 66, 67, 234.
 Irakeyn, 231_{n1}.
 İsfahan, 10, 236_{n1}, 238_{n1}, 246_{n3}, 247_{n1}, 263.
 İslav, 51_{n1}.

- Karun, 81, 269.
 Kastamonu, 20.
 Katran-ı Tebrizî, 7.
 Kâvus, 269.
 Kays, 103, 173.
 Kayser, 291.
 Kayseri Raşid Ef. Ktb. 34 n₂.
 Kâzrun, 246 n₃.
 Kazvinî, Muhammed, 229, 230, 231 n₁, 259, 297.
 Kelimullah, 76.
 Kemalüddin Ebu'l-Vefa, 242.
 Kemal-i İsfehanî, 8, 228, 313.
 Kenaneli, 75.
 Kerbelâ, 38, 65, 67, 141, 234.
 Kert, 9.
 Keşşaf, 231 n₁, 232 n₂, 233.
 Keşf, 232.
 Keşf-üz-Zünun, 232 n₁.
 Key, 291.
 Keykubad, 269.
 Kıpçak, 13.
 Kırım, 28.
 Kıvamüddin Abdullah, 231 n₁, 233.
 Kıvamüddin Hasan, 243, 249.
 Kıvamüddin Muhammed Sahib Ayar, 234, 254, 257, 318.
 Kızıldeniz, 76.
 Kirdigâr, 50, 87, 187.
 Kirman, 10, 236 n₁, 247, 263.
 Kirman Karahıtayları, 253 n₁.
 Kisaî, 6.
 Kisrâ, 81, 124, 220.
 Konya Mevlâna Müzesi Ktb. 34 n₁, 55 n₆, 230 n₂.
 Köprülü, Fuat, 18, 54, 103, 142.
 Kur'an, 100, 204, 231 n₁, 232, 233, 246 n₃, 265, 266, 321.
 Kutadgubilik, 12.
 Kutbüddin Şah Cihan, 253 n₁.
 Kutlug Mahtum Şah, 253 n₁.
 Kürküoğlu, K. Edip, 37, 44, 53.
 Lâleli Ktp. 34 n₂, 144.
 Lâtifi, 21, 25, 27, 30, 36, 139 n₁.
 Leipzig, 229.
 Leylâ, 42, 103, 104, 162, 173, 314.
 Leylî vü Mecnun, 82, 322.
 Leylî vü Mecnun Mesnevisi, 35, 37, 38, 39, 44, 51 n₂, 52, 53, 54, 66, 103, 104, 105, 115, 120, 131, 147, 148, 149, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 166, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 228, 315, 316 n₁.
 Lokman, 60.
 Lûtfi, 16, 17, 54, 182, 184.
 Mahmud (Şah Şuca'nın kardeşi), 254.
 Mahmud (II. Bayezid'in şehzadesi), 26.
 Mahmud-i Attar, 243, 244.
 Mahmud ile Ayaz, 269, 308.
 Mahmud Paşa, 50 n₁.
 Mahmud Şah Behmenî, 240, 241.
 Mani, 310.
 Manisa, 49 n₁.
 Manisa Muradiye Ktp. 55 n₆.
 Mansûr, 10, 236 n₁, 239, 261, 262 n₁, 264, 318.
 Ma'rûf, 81.
 Mantuk-ut-Tayr, 205 n₂.
 Matla'-ul-İ'tikad, 315.
 Mazenderan, 9.
 Mecalis-ün-Nefais, 17.
 Mecdüddin İsmail, 248, 253.
 Mecelle-i İlm u Edeb, 230 n₁.
 Mecnun, 42, 103, 104, 114, 115, 129, 130, 132, 154, 192, 196, 198, 201, 217, 338, 352, 355, 358, 359.
 Mehdî (imam), 71, 72.
 Mehdî, 20, 21.
 Mehmet (Sultan, Çelebi), 19.
 Mehmet Paşa (Bıyıklı), 51 n₂.
 Mehmet Efendi, 48 n₂.
 Mehmet Emin Silâhdarzâde, 38.
 Mehmet Paşa, 47 n₂.

- Mekke, 48 n₂.
 Melihî, 20, 21, 25.
 Merve, 22 n₂.
 Meryem, 79, 133.
 Mesih ve Mesihâ, 79, 123, 149, 202, 217, 296.
 Mesihî, 21.
 Mesihî-i Şarkî, 29.
 Mes'ud İncü, 247, 249.
 Mes'ud-i Sa'd-i Selman, 7.
 Meşrebî-i Hemedanî, 29.
 Metâli', 231 n₁.
 Mevâkıf, 249.
 Mevlâna Celâlüddin-i Rumî, 9, 11, 103.
 Meybud, 236 n₁.
 Methâne, 246.
 Mezopotamya, 142.
 Mısbâh, 231 n₁.
 Mısır, 13, 75, 76, 229.
 Miftâh, 231 n₁.
 Mihri Mâh Sultan, 51 n₁.
 Millet Ktp. 55 n₆.
 Milli Eğitim Bakanhğı, 45.
 Minuçihr, 7.
 Mizan-ül-Edeb, 187.
 Moğol ve Moğollar, 142, 143, 184.
 Muhakemet-ül-Lügateyn, 16.
 Muahbet-nâme, 13.
 Muhammed Bakır, 71.
 Muhammed bin Abdülkadir bin Kemal bin Can Paşa el-Selânîkî, 37 n₁.
 Muhammed Mustafa, 23 n₁, 38, 70, 71, 73, 74, 76, 89, 268, 321, 322.
 Muhammed Sadık, 39.
 Muhammed Şerif bin Ahmed Beğ, 39.
 Muhammed Takî, 71.
 Muhammed Tekelü, 47, 60.
 Muhavere-i Rind ü Zâhid, 315.
 Muhibbî, 28.
 Muizzî, 7, 314.
 Murad (Sultan, II.), 20.
 Muradî (II. Murad'ın şiirlerindeki mah-lâsı), 20.
 Musa, 72, 76, 322.
 Musa Kâzım, 71, 72.
 Mustafa (Şehzade), 23, 51, n₁.
 Mustafa Çelebi (Celâlzâde), 48, 63, 65, 76, 319.
 Mustafa Paşa (Ayas Paşa oğlu), 50 n₁.
 Mustafa Paşa (Lala Cafer Paşa oğlu), 48 n₁.
 Mutaarrızî, 231 n₁.
 Muzafferîler ve Muzafferî Hanedanı, 9, 10, 236, 239, 256, 261, 269, 317, 318, .
 Mübarizüddin-i Muzaffer, 10, 236 n₁, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 257, 317, 318.
 Mülk-i Süleyman, 238 n₁.
 Namık Kemal, 139 n₁.
 Nasır-ı Husrev, 7.
 Nasuh, 217.
 Necatî, 21, 23, 25, 26-28, 30, 31, 206.
 Necef, 61, 63, 150 n₁.
 Nedim, 3, 18.
 Nefehât-ül-Üns, 242, 243, 265 n₂, 312.
 Nemrûd, 74.
 Nesimî, 14, 19, 22, 32, 103 n₁.
 Nev'î, 29.
 Nizâmî-i Gencevî, 7, 22, 314.
 Nizâmî (Türk şairi), 20, 21.
 Nizari, 295.
 Nizam-ül-mülk, 7.
 Nuh, 4, 43, 72, 73.
 Nûşirevan, 80.
 Oğuz ve Oğuzlar, 12, 142, 143, 184.
 Ortaasya, 1.
 Osmanlı ve Osmanlılar, 19, 20, 28, 32, 33, 35, 38, 46 n₁, 51 n₂, 63, 64, 68, 72, 139 n₁, 141, 142, 143, 144, 149, 202, 230, n₂ 320, 361.
 Ömer Hayyam, 7, 265 n₂.
 Penâhî, 29.
 Pîr Hüseyin, 247, 249.
 Piri Paşa, 48 n₂.

- Rahikî, 28.
 Rahmî, 28, 29.
 Recaizâde Ekrem, 139_{n1}.
 Reşidüddin-i Vatvat, 10.
 Rıdvan, 70, 164, 329.
 Ritter, H., 231_{n1} 237_{n1} 246_{n1} 256,
 258, 260, 261.
 Riyazî, 25, 26_{n1} 139_{n1}.
 Rosenzweig-Schwannau, 233.
 Rûdegî, 6.
 Ruhî, 33.
 Rum, 20, 25, 31, 43, 49_{n1} 64, 67,
 226, 228, 318.
 Rumeli, 19, 28, 49_{n1}.
 Rûknâbâd, 324.
 Rüstem (Zaloğlu), 269.
 Rüstem Beğ, 20.
 Rüstem Paşa, 48_{n3}, 51, 63, 81.
 Sadıkî, 46_{n1}.
 Sa'dî-i Şirazî, 8, 10, 234, 311.
 Sa'dî-i Sirozî, 20_{n1} 22.
 Safâ, 22_{n2}.
 Safevî ve Safevîler, 19, 29, 32, 46_{n1},
 63, 64, 318.
 Sâfi, 20, 21, 31.
 Sâfi Çelebi (Ayas Paşa kölesi), 50_{n1}.
 Sâki-i Kevser, 268.
 Sâkinâme, 53, 315.
 Samanîler, 5.
 Samî, 28.
 San'an (Şeyh), 346.
 Sâsânî, 1.
 Şahabî, 29.
 Şehî, 23, 24, 30.
 Sekkâkî, 16.
 Sekkâkî, Ebu Bekr Yusüd bin Ebu
 Bekr bin Muhammed Sıracüddin
 el Harezmi, 231_{n1}.
 Selim I. (Sultan), 28, 48_{n2} 48_{n3}
 51_{n2}.
 Selim II. (Sultan), 28.
 Selimî, 20.
 Selim-nâme, 48_{n3}.
 Selma, 298, 299.
 Selçuklular ve Selçuklu Devleti, 5, 6,
 7, 142.
 Selçuk-nâme, 13.
 Selman-ı Saveci, 10, 11, 17, 22, 23,
 31, 253_{n1}, 314, 318.
 Semerkand, 17, 263, 333.
 Senai, 7, 9, 10, 11, .
 Serbedarlar, 9.
 Seydi Beğ (nişancı), 48_{n2}.
 Seyfi Serayî, 13.
 Seyyid Ahmed Mirza, 17.
 Seyyid Celâlüddin ibni Adud-i Yezdi,
 251.
 Seyyid Muhammed Necefi, 47, 61, 63,
 71.
 Seyyid Muhammed Gazi, 47, 52, 63,
 65.
 Sıhhat ve Maraz, 60_{n1}, 315.
 Sıracüddin Emir ibni Abeurrahman-
 Farisi-i Kazvinî, 232_{n1}.
 Sinan Paşa, 50_{n1}.
 Siyavuş, 269.
 Suad, 298, 299.
 Subûti, 28.
 Sâdi, 231_{n1}, 233, 234, 238_{n1}, 239,
 240_{n1}, 241, 243, 244, 253_{n1},
 260, 262_{n1}, 263_{n1}.
 Sultan Veled, 12, 13.
 Süleyman (Peygamber), 77, 78, 214,
 254, 322.
 Süleyman (Sultan, Kanunî), 26_{n2},
 28, 29, 44, 46, 47_{n2}, 48_{n1},
 49_{n1}, 51_{n1}, 53, 63, 64, 68, 75,
 80, 81.
 Süleyman (Emir Germiyanoglu), 15,
 21.
 Süleyman Çelebi (Yıldırım'ın oğlu),
 15, 20.
 Süleyman Nazif, 103.
 Süleyman Paşa (Hadım), 51_{n1}.
 Sütlice, 28.
 Şah Nimetullah Veli, 242.
 Şah-ı Necef, 71, 268.
 Şah-ı Şehid, 71.

- Şah-ı Türkan, 253_{n1}.
 Şah-ı Velâyet, 61, 71.
 Şah-ı Züfekar, 71.
 Şâhî, 28, 31, 33.
 Şahî-i Şarkî, 29, 36.
 Şahrüh, 17.
 Şam, 48_{n1}.
 Şeh-i Merdan, 71.
 Şemseddin Sami, 139_{n1}.
 Şemsi Paşa, 20.
 Şemsi, 20.
 Şems-i Tebrizî, 9.
 Şeyh Galib, 4, 8.
 Şeyhî, 15, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27.
 Şeyhoğlu, 15.
 Şibîlî Numanî, 262_{n1}, 264, 196.
 Şikâyetname, 48_{n1}.
 Şiraz, 10, 234, 235, 236, 237, 238, 239,
 246_{n3}, 247, 249, 250, 251, 253,
 254, 256, 261, 262_{n1}, 263, 265,
 318, 333.
 Şir-i Hüda, 268.
 Şuca' (Şah), 10, 11, 236_{n1}, 252, 253_{n1},
 254, 255, 257, 258, 261, 265, 318.
 Süsüter, 136_{n1}.
 Tabakat-ül-Memalik ve Derecat-ül-
 Mesalik, 48_{n3}.
 Taberî, 142.
 Tahmasb, 32, 46_{n1}, 47_{n2}.
 Tahrân, 229.
 Tanrı, 70, 74, 105, 111, 197, 202, 224,
 226, 239, 248, 249, 256, 264, 265,
 266, 267, 268, 271, 272, 289, 290,
 303, 305, 311, 321, 324, 330, 337,
 347.
 Tanzimat, 139_{n1}.
 Tarih-i Cedid-i Yezd, 238_{n1}.
 Tarih-i Ferište, 262_{n1}.
 Tarlan Ali Nihat, 28, 36, 54, 55.
 Taşkent, 34.
 Tatar, 226.
 Tebriz, 34, 40, 47_{n1}, 49_{n1}, 52, 53, 54,
 55, 65, 67, 311, 318.
 Terceman-ül-Belâga, 10.
 Tevfik Fikret, 55 n 2.
 Timur, 9, 16, 236_{n1}, 261, 263, 264,
 318.
 Timurtaş, 20.
 Toga Timur, 9.
 Topkapı Müzesi Ktb. 34_{n2}, 37, 44,
 45, 169.
 Tûba, 15, 24, 126, 329, 338.
 Tûfan, 43, 71, 349.
 Tuna, 48_{n1}.
 Turan, 31.
 Turan Şah bin Kurbüddin Tehemten,
 258, 259.
 Tûr-i Sina, 76.
 Türk ve Türkler, 1, 3, 9, 12, 18, 20,
 24, 25, 29, 32, 34, 57, 58, 66,
 139_{n1}, 226, 253_{n1}, 315, 317, 320,
 354, 363, 364.
 Türkistan, 231_{n1}.
 Türkiye, 229, 230_{n2}.
 Türkmenler, 19.
 Ubeydî, 29.
 Ubeyd-i Zakanî, 251.
 Ulvî, 20.
 Umur Bey, 20.
 Unsurî, 6, 7.
 Urmavî, 231_{n1}.
 Üniversite Kütüphanesi, 44, 55_{n6}.
 Üveys (Sultan, İbni Şah Şuca'), 240.
 Üveys-i Celâyirî, 10, 240_{n1}, 254.
 Üveys Paşa, 44, 51, 63, 77.
 Vahid Destgîrî, 8.
 Vamık u Azra, 81, 129, 130, 359.
 Vefa ile Mihr, 269.
 Yagı Bastı, 247.
 Yahya (Şah), 10, 236, 259, 261, 262_{n1}.
 Yakini, 17.
 Ya'kub (Peygamber), 75, 322.
 Ya'kub (Sultan), 19.
 Ya'kub Beğ (Germiyanoglu), 21_{n1}.

- Ya'kubî, 142.
 Ye'cûc ile Me'cûc, 80.
 Yedi İmam, 35.
 Yezd, 10, 236_{n1}, 237, 239, 247, 253,
 259, 260, 261, 318.
 Yezid ibni Muaviye, 313.
 Yıldırım Bayezid, 15, 20.
 Yunûs Emre, 12, 16.
 Yusûf, 72, 322.
 Zahir-i Faryabî, 7, 8, 295.
 Zatî, 28, 29, 30, 31,.
- Zebur, 78.
 Zekerîyya, 78.
 Zeki Veldidî Togan, 17.
 Zemahşerî, 231_{n1}, 233.
 Zeynelabidin, (imam), 71.
 Zeynelabidin (Muzafferîlerden), 10,
 236_{n1}, 253_{n1}, 258, 262_{n1}, 263.
 Zeynüddin Ebu Bekr Tâiebâdî, 265.
 Zigetvar, 48_{n3}.
 Zindan-ı Sikeder, 238_{n1}, 239.
 Ziya Paşa, 139_{n1}.
 Züleyha, 75.

TDV İslam Araştırmaları
 Merkezi Kütüphanesi'ne
 Orhan Şaik GÖKYAY'ın
 VAKFIDIR.